BARTÓK ISTVÁN

„NEM EGYÉB, HANEM MAGYAR POÉZIS”

Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben

KLASSZIKUSOK

Az **IRODALOMTUDOMÁNY ÉS KRITIKA**
társsorozata

SZERKESZTI
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ
TVERDOTA GYÖRGY

KÉSZÜLT
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

BARTÓK ISTVÁN

„NEM EGYÉB, HANEM MAGYAR POÉZIS"

Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST, 2007

Lektorálta: Jankovits László

A kiadvány megjelenését támogatta:
Magyar Tudományos Akadémia
MTA Irodalomtudományi Intézet
OTKA 73862 sz. publikációs pályázat

A kutatások egy részét az „Intézmények és szövegtípusok a XVI. század első felének magyarországi költészetében" című, 48943 sz. OTKA kutatási pályázat támogatta.

Magy. ir. II. 4.
134.664

© Bartók István, 2007
ISSN 1587-0960
ISBN 978-963-9671-17-1
A kiadásért felel az Universitas Kiadó vezetője
Készült a MondAt nyomdában

TARTALOM

Előszó 11

Bevezetés 13

Első rész
A nemzeti nyelvek grammatikai irodalmának kialakulása 17
Első fejezet
Általános kérdések 21
I. Ars és natura: elvi viták és állásfoglalások 21
II. Az apológiától a panegiriszig: a népnyelvek felértékelése 24
III. Grammatika és politika: népnyelvből nemzeti nyelv 29
Második fejezet
A grammatikai irodalom műfajai: grammatikák,
helyesírási kézikönyvek, szótárak 32
A.) Tulajdonképpeni grammatikák 32
I. Deskripció és spekuláció 32
II. A latin és a népnyelv a grammatikai irodalomban 35
1. Latin grammatikák latinul 36
a.) Priscianus 36
b.) Melanchthon 37
c.) Sulpitius, Lilius 38
2. Latin grammatikák népnyelven 40
3. Népnyelvű grammatikák latinul 42
4. Népnyelvű grammatikák népnyelven 43
5. Párhuzamos latin–népnyelvű grammatikák 44
a.) Angol példák 45
b.) Német példák 46

c.) Orosz példa 51
B.) Helyesírási kézikönyvek 51
C.). Szótárak 52

Második rész
A magyar grammatikai irodalom kezdetei
Janus Pannonius feltételezhető nyelvtana 55
Első fejezet
Érvek és ellenérvek 59
Második fejezet
Marosvásárhelytől Sopronig 67
Harmadik fejezet
Soprontól Marosvásárhelyig 73
Negyedik fejezet
A soproni grammatikák sorsa 1794 után 82

Harmadik rész
Sylvester János grammatikai munkássága 87
Első fejezet
A kezdetek: Krakkó 89
I. *Rudimenta grammatices Donati* 90
II. *Puerilium colloquiorum formulae* 90
III. Tévedések sorozata 92
Második fejezet
A *Grammatica Hungarolatina* forrásai: Wittenberg 94
I. Eszköz vagy cél? 95
II. Torgautól Sárvár-Újszigetig 98
III. Sylvester Wittenbergben 1534–36-ban 103
IV. *Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica* 106
Harmadik fejezet
A *Grammatica Hungarolatina* nyelv- és irodalomszemlélete 110
I. Nyelv és irodalom 110
1. A grammatika összetevői és hatásköre 111
a.) Antikvitás 113
b.) Humanizmus 117
2. Sylvester grammatika-meghatározásának lehetséges forrásai 122
a.) Guarino da Verona 122

b.) Niccolò Perotti és követői 125
3. Szándék és megvalósulás 130
II. Szerkezet 133
1. A grammatika részei 133
2. A mondat nyolc lehetséges alkotóeleme: a szófajok 135
III. Terminológia és források: az interiectio meghatározása 136
1. Particula psychologico-philosophica 137
2. Particula historica 138
3. Particula philologica 140
IV. „Lingua Hungarica" – „gens Hungarica" – „natio Hungarica"
Nyelvszemlélet és nemzeti büszkeség 143
1. A magyar nyelv „nagy nemes volta" 143
2. Erkölcs, vallás, politika 149
3. Baranyai Decsi János 153
V. Sylvester János mint „irodalomkritikus" 156
1. Sylvester és Teghezinus 157
2. Nevek és álnevek 160
3. „Lajos diák" és „Lajos mester" 161
4. Thegesinus és Thelgesinus 163
VI. *Grammatica Hungarolatina* – Poetica Latinohungarica
Sylvester János hónapversei és a Balassi előtti világi líra 166
1. Szedéstükör és margó 169
2. Ismert és ismeretlen szerzők 171
3. Vajon ki is lehet az a „Nos"? 178
4. Magyar versek latin fordításban? 181
VII. „Nem egyéb, hanem magyar poézis"
Sylvester a magyar nyelv irodalmi értékeiről 185
1. Nyomaték és mérték 185
2. „Nem idegen ennek ez ilyen beszidnek neme" 186

Negyedik rész – Exkurzus
Sylvester János irodalmi öröksége:
a nyelvi megformálás jelentősége a magyar poétikai gondolkodásban
a 16–17. században 193
Első fejezet
Mesterek és tanítványok – Bornemisza, Balassi, Rimay 197
I. Szegény gazdagok 197
II. A költői univerzalitás 200

III. Terminusok és szakkifejezések 201
Második fejezet
A magyar inventio: a lelis és a találmány 204
I. „Versszerző találmány” 204
II. Dialektika, retorika, poétika 206
III. Platonisták és arisztoteliánusok 210
1. A költészet: teremtés 210
2. A költészet: utánzás 213
3. A költészet: utánzás és teremtés 215
IV. „Elmés inventio” – „elmés lelemény” 217
V. Írás és metszés 219
Harmadik fejezet
A magyar ornatus: az ékesség 223
I. Elocutio és ornatus 223
II. Az ornatus a magyar kritikatörténetben 225
1. Szóról szóra 225
2. Színek és virágok 227
3. „Paraszt versek” és „ékesb versek” 228
Negyedik fejezet
Rhetorica divina – rhetorica humana
Egyházi szerzők az ékesszólásról 234
I. Ethos és pathos 235
1. Dispositio 235
2. Elocutio 237
II. „Haszontalan ékesgetés” 239
III. „Mesterséges ékesgetés” 243
Ötödik fejezet
Gyöngyösi István poétikai nézetei 246
I. „Solum res ipsae” – „csupán csak a dolgok valósága” 248
II. „Alia ab usu communi” – „nem a közönséges magyar beszéd szerint” 255
III. „Colores vulgo exornationes” – „inkább tetszett megszínlenem” 260
IV. „Fabulae argumento simili declaramus” – „fabulás dolgoknak közbenvetésével” 264

Ötödik rész
A *Grammatica Hungarolatina* utóélete 271
Első fejezet
Grammatica Hungarolatina – Typographia Germanicohungarica .. 274
I. A kolligátum 274
II. A possessorbejegyzés 276
III. A Homérosz-jegyzetek 280
Második fejezet
A *Grammatica Hungarolatina* legkorábbi ismert említése 283
I. „Létezett még más eredeti példány is” 283
II. Wietórisz Jonatán és Szarka János 285
III. „Celeberrimus Schwarzius” 286
Harmadik fejezet
Grammatica Hungarolatina – Editio Kazinczyana 292
I. „Nehéz boldogúlni az öreggel…” 293
II. „Törik, szakad, a’ munka ki fog jönni.” 296

Függelék 303
I. A *Grammatica Hungarolatina* hónapversei (hasonmás) 305
II. Balázs János és Prőhle Jenő levélváltása (1958) 307
1. Balázs János Prőhle Jenőnek 307
2. Prőhle Jenő Balázs Jánosnak 308
III. Részlet Wietorisz Jonatán és Szarka János egyháztörténeti kéziratából (1770) 311
1. Magyar fordítás 311
2. Latin szöveg 314

Sylvester János-bibliográfia 317
A *Grammmatica Hungarolatina* kiadásai 319
Sylvester-szakirodalom (1987–) 321
A kötet szerzőjének a témához kapcsolódó publikációi (1996–2007) 323

Rövidítések 325
Könyvtárak, levéltárak 325
Folyóiratok 325
Bibliográfiák 325
Lexikonok, életrajzgyűjtemények 326
Gyűjteményes forráskiadások, antológiák, tanulmánykötetek 326

Egyes művek kiadásai 328
Cikkek, tanulmányok, monográfiák 329

Melléklet
A *Grammatica Hungarolatina* kritikai kiadása 335
I. Bevezetés a kiadáshoz 337
II. Szövegkiadás kritikai apparátussal 339
III. Tárgyi magyarázatok 437

Névmutató 443

ELŐSZÓ

Az elmúlt évtizedekben, években örvendetesen gyarapodnak a magyar irodalom kritikatörténeti szempontú feldolgozására irányuló vizsgálódások. A Tarnai Andor által kezdeményezett kutatások hozadékát a sok-sok részeredmény publikálása után összefoglalóan az *Irodalomtudomány és Kritika* című sorozat egyes kötetei mutatják be. A több évtizedes korszakokat átfogó, az adott szempont alapján minél teljesebb áttekintésre törekvő monográfiák mellett készülnek az egyes szerzők tevékenysége köré felépített munkák, ez tette szükségessé a *Klasszikusok* című társsorozat elindítását. A sorozat címe emlékeztet rá, hogy Sylvester János nemzeti irodalmunk klasszikusai közé tartozik.

A jelen kötet a kritikatörténeti célkitűzést érvényesítve elsősorban a Sylvester nyelv- és irodalomszemléletét feltáró jellemzőket rendszerezi. Ennek során nem téveszthetjük szem elől a tágabb összefüggéseket. Így a könyv nem csak Sylvesterről szól. Kirajzolódnak az előzmények és a folytatás is: a vulgáris nyelvekről és a nemzeti nyelvű irodalomról vallott nézetek, főként a 15. század közepétől a 16. század közepéig terjedő időszakban, Európában és ezen belül Magyarországon, kitekintéssel a 17. század végéig. Az irodalom önszemléletének forrásait keresve az elvi viták, elméleti megnyilatkozások mellett tekintettel kell lennünk az érintett korszakok nyelvtanirodalmára, grammatikai kézikönyveire, amelyek döntő mértékben járultak hozzá a különféle elképzelések megvalósításához.

A Sylvester-életmű tanulmányozásához nélkülözhetetlen kiindulás Balázs János monográfiája. A szorosabb értelemben vett grammatikai kérdéseket illetően a nyelvészeti szakirodalomból Szathmári István munkásságát emelem ki, akinek a *Grammatica Hungarolatina* kritikai kiadásának lektorálásáért is köszönettel tartozom.

A könyvön dolgozva sok segítséget kaptam közvetlen munkatársaimtól és másoktól, akiknek kutatási területe kisebb-nagyobb mértékben érintkezik a tárgyalt anyaggal. A 16. század irodalmáról gyakran beszélgettem Ács Pállal és Szentmártoni Szabó Gézával; a 17. század vonatkozásában nagy segítségemre volt Bene Sándor és Jankovics József szakértelme. Mind tartalmi, mind módszertani kérdésekben megfontolandó szempontokkal szolgált Kecskeméti Gábor kritikatörténeti munkássága. Sylvester utóéletével kapcsolatban igen fontos a 18. század; a korszak kutatói közül különösen hasznos adatokra hívta fel a figyelmemet Csörsz Rumen István, Margócsy István és Szelestei Nagy László. A *Grammatica Hungarolatina* kiadása során igen nagy hasznát vettem Békés Enikő alaposságának, aki az eredeti nyomtatványt és az átírást összehasonlítva a kéziratomban sok javítani valót talált.

Különösen poétikai kérdésekben voltak gondolatébresztőek azok a csütörtök esti viták, amelyek a pécsi egyetemen zajlottak, a régi magyar irodalmi speciális képzés részeként, a szegedi műhellyel együttműködésben, Jankovits László, Ötvös Péter, Pap Balázs, Szilasi László és Vadai István részvételével. „Docendo discimus" – ennek igazságáról meggyőződhettem a katolikus egyetemen is, ahol a régi magyarországi irodalmi specializáció és a nyelv- és irodalomtudományi doktoriskola előadásai adtak alkalmat eredményeim átgondolására és rendszerezésére.

E könyv kéziratával pályáztam az akadémiai doktori címre. Köszönöm opponenseim: Heltai János, Szabó András és Vásárhelyi Judit lelkiismeretes munkáját. Javaslataik nyomán az értekezést sok helyen kiegészítettem. Észrevételeiket gyakran szó szerint idézem a jelen változatban. Ugyancsak hasznos tanácsokkal járult hozzá a végleges szöveg elkészítéséhez a kötet lektora, Jankovits László és a sorozatszerkesztő, Szörényi László. Az utóbbinak azért is hálás vagyok, amiért a munka egészét a kezdetektől fogva figyelemmel kísérte és támogatta, gyakorlati intézkedéseivel éppúgy, mint szakmai tanácsaival. Köszönetemet fejezem ki mindenkinek, aki megjelent írásaival, javaslataival, észrevételeivel segítette a könyv elkészülését és megjelenését.

BEVEZETÉS

Sylvester János nyelv- és irodalomszemléletének megnyilvánulásait európai összefüggésekben vizsgálva észre kell vennünk, hogy a magyar nyelv megítélése azzal a humanista felfogással állt teljes összhangban, amelyik később a nemzeti nyelvek és irodalmak megerősödéséhez vezetett. Erről akkor győződhetünk meg, ha röviden áttekintjük, mikor hogyan vélekedtek a vulgáris nyelvekről. Ezért a könyv első részében vázlatosan ismertetem a népnyelvek felértékelésének folyamatát. Az elméleti viták mellett azokra a gyakorlati követelményekre is utalok, amelyek Európa-szerte szükségessé tették a latin mellett, majd egyre gyakrabban azt felváltva az élő nyelvek szélesebb körű alkalmazását. Ez megkövetelte a nyelvhasználat szabályainak kidolgozását: a helyesírási alapelvek rögzítésétől kezdve az alaktan és a mondattan rendszerezéséig. Ezt a célt szolgálták a grammatikai kézikönyvek. A népnyelvek grammatikai irodalmának kialakulásában meghatározó szerepet játszott az a folyamat, melynek során a latin nyelvtant magyarázó népnyelvű párhuzamok mind nagyobb szerepet kaptak: a latin grammatika értelmezése mellett alkalmat kínáltak az élő nyelvek szabályainak rögzítésére – először a latin mintájára, majd, ha nyilvánvalóvá váltak a különbségek, éppen a latinnal szembeállítva. A *Grammatica Hungarolatina* legközelebbi rokonságát bemutatva részletesebben szólok a párhuzamos latin–népnyelvű rendszerezésekről különböző nyelvterületeken.

A könyv második részében a magyar grammatikai irodalom kibontakozásáról esik szó. A kezdeteket keresve nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Janus Pannonius „állítólagos" latin–magyar nyelvtanára vonatkozó híreket. Az ismert adatokat számba véve és újabbakkal kiegészítve kiderül, hogy Janus grammatika-szerzősége nem cáfolható. Igaz, meg sem erősíthető, de sok megfontolandó érv alapján legalábbis nagy valószínűséggel feltételezhetünk

egy elveszett vagy lappangó kéziratot, esetleg nyomtatványt, amelyet az utókor okkal vagy ok nélkül Janusnak tulajdonított.

Sylvester János grammatikai munkásságáról szól a harmadik rész. A krakkói évek áttekintése után hosszasabban ismertetem a század első harmadában Wittenbergben elérhető kézikönyveket. A szembetűnő hasonlóságok miatt ezekben a párhuzamos latin–német kompendiumokban sejtem a *Grammatica Hungarolatina* közvetlen mintáit. Különösen fontosnak tartom az ezekben a munkákban megnyilvánuló nyelvfelfogást. Nyelv- és irodalomszemlélet összefüggéseinek megragadásához szükséges a grammatika összetevőinek és hatáskörének vizsgálata. Az antik eredetű, a humanizmus korában felelevenített elképzelések alapján értékelhetjük Sylvester felfogását, ha megnyilvánulásait összehasonlítjuk a feltételezhető forrásokkal, különös tekintettel a népnyelvek szerepére.

A nemzettudat fogalmához kapcsolódik a magyar nyelv dicsérete, nemcsak általánosságban vagy grammatikai vonatkozásban, hanem helyenként határozott politikai tartalommal is, például amikor az anyanyelv a nemzeti önazonosság kifejezőjeként jelenik meg. Sylvester fordítás- és stíluseszménye bontakozik ki egy Nádasdy Tamásnak írott leveléből, amelyben bizonyos magyar zsoltárparafrázisokról mond megsemmisítő bírálatot. Kimondottan irodalomtörténeti kérdés a *Grammatica Hungarolatina* hónapverseinek szerzősége. Összegyűjtöm és rendszerezem azokat az érveket, amelyek kétségtelenné teszik, hogy az ismeretlen eredetűnek tartott latin sorpárok Sylvester szerzeményei, egyik-másik talán korabeli magyar versek – virágénekek? – fordítása. Még messzebbre mutatnak a híres megállapítások a magyar nyelv irodalmi értékeiről. A sokszor idézett sorok tágabb összefüggéseit figyelembe véve világossá válik, hogy Sylvester a költő tevékenységének és a költészetnek a lényegét a költő teremtő fantáziájában és a köznapi szóhasználattól eltérő nyelvi megformálásban látja, amelynek legfontosabb eszköze a metaforikus kifejezésmód.

A „lelés” és a „nem tulajdon jegyzésben vett” szavak Sylvester nyelv- és irodalomszemléletének kulcsfogalmai. Ez azért rendkívül fontos a kritikatörténet számára, mert ezek a fogalmak határozták meg a további századok poétikai gondolkodását. Be kell látnunk, hogy sokszor bizonyosan nem Sylvester szolgáltatta a közvetlen mintát az utókornak. Ha más forrásokból is tájékozódtak a későbbi szerzők, pontosan ugyanazoknak a szempontoknak tulajdonították a legfőbb jelentőséget, amelyeket Sylvester is megfogalmazott, másokat jóval megelőzve. Ezt szándékozom igazolni a könyv negyedik részében, amelyben az antikvitásból eredő, a barokk kor végéig

ívelő poétikai hagyomány inventio- és ornatusfogalmának megjelenését kísérem végig Bornemisza Pétertől Gyöngyösi Istvánig és egy rövid kitérő erejéig a 18. század utolsó harmadáig.

A könyv ötödik, befejező részében visszatérek a *Grammatica Hungarolatina*hoz. Áttekintem a munka utóéletének legfontosabb mozzanatait a 16. századtól napjainkig.

A *Grammatica Hungarolatina* utóéletének ez idő szerint legfrissebb eseménye a kritikai kiadás elkészítése. Az általam gondozott szöveg önálló kötetben is megjelent, de úgy vélem, helye van ebben a könyvben is, ahol a legrészletesebben fejtem ki a kapcsolódó kutatások eredményeit. Ezért csatolom mellékletként a kiadás szövegét mindazokkal a kiegészítésekkel, amelyek a monografikus részben nincsenek benne: ilyen a kiadás elveinek ismertetése, a szövegkritikai apparátus és a tárgyi magyarázatok.

Sylvester munkásságának szempontunkból meghatározó vonásait, valamint azok előzményeit és utóéletét áttekintve – ahogy e könyv kéziratát olvasva Heltai János fogalmazott – „implicit módon nyerünk választ" bizonyos összefüggésekre. Hogy ezek könnyebben „explicitté" váljanak, előlegzésképpen idézem opponensem szavait.

„Két korszakban szaporodnak meg a Janus-féle grammatikára utaló adatok. A 16. század végén és a 18–19. század fordulóján. Két olyan korszakban, amelyben a nemzeti tradíciók felfedezése, számbavétele felé élénk figyelem fordul. A Mohács utáni időszakban, s különösen a 16. század végén és a 17. elején a Mátyás-hagyománynak és a Mátyás-kori humanista hagyománynak kiemelkedő szerep jutott a korai nemzettudat kialakulásában és az erdélyi fejedelmi hatalom legitimációjának megfogalmazásában, reprezentációs gesztusaiban. A 18–19. század fordulója pedig a felvilágosodáshoz kapcsolódó új nemzeti eszmélkedés időszaka is. […] Azokban a korszakokban, amelyekben eltérő okokból bár, de fontossá válnak a nemzeti hagyományok kérdései, a múlt emlékeinek apró morzsalékai is felértékelődnek a tudományban és a közgondolkodásban egyaránt. […] A *Grammatica Hungarolatina* utóéletének tárgyalása […] illusztrálja, hogy Sylvester nyelvtana a 19. század elejére ugyanazon hagyományképzés elemévé vált, mint két évszázaddal korábban Janusé, s ekkor már két egymást erősítő hagyományelemként kell számolni velük."

Bízom benne, hogy „a múlt emlékeinek apró morzsalékai" a 21. század elején is számot tarthatnak az érdeklődésre.

ELSŐ RÉSZ

A NEMZETI NYELVEK GRAMMATIKAI IRODALMÁNAK KIALAKULÁSA

A magyar nyelvszemlélet és a grammatikai irodalom fejlődésében úttörő jelentőségű Sylvester János munkássága. Sylvester megtestesítette a „homo trilinguis" erasmusi eszményét. A három szent nyelvben való jártasságát összekapcsolta az anyanyelv kiművelésének programjával: megmutatta, hogyan lehet a humanista bibliakritika szigorúságát szem előtt tartva magyarul megszólaltatni a szent szövegeket. Nyelvészeti érdeklődésének legnagyobb szabású eredménye, hogy a korábbi részleges fordítások után elsőként készítette el a teljes magyar Újtestamentumot.[1] A kritikatörténet szempontjából különösen fontos, hogy Sylvester nevéhez fűződnek az első fennmaradt kísérletek a magyar nyelv rendszerezésére. A krakkói évek grammatikai kézikönyvei után, az Újtestamentum-fordítással párhuzamosan készült legkidolgozottabb elméleti munkája, a *Grammatica Hungarolatina.*

Sylvester tevékenységével kapcsolatban mindmáig Balázs János munkáiban találhatjuk a legtöbb információt.[2] Munkásságát nyelvtudománytörténeti szempontból a legrészletesebben Szathmári István értékelte.[3] Az életmű egyes részterületeinek felderítéséhez számos más publikáció is hozzájárult. A nemzetközi és a hazai kutatás friss eredményei alapján lehetőség nyílik egy újabb áttekintésre, amely pontosabbá teheti és kiegészítheti eddigi ismereteinket.

A *Grammatica Hungarolatina* jelentőségét akkor láthatjuk világosan, ha el tudjuk helyezni az európai művelődéstörténet tágabb összefüggéseiben. Sylvester kézikönyvének legközelebbi rokonait a hasonló párhuzamos latin–

[1] SYLVESTER 1541/1960
[2] BALÁZS 1958a, 1958b, 1987
[3] SZATHMÁRI 1968, 69–139.

népnyelvű grammatikák között kell keresnünk. Ezek létrejötte is hosszú folyamatba illeszkedik.

A vulgáris nyelvek nyelvtanirodalmának története évszázadokban mérhető. A *Grammatica Hungarolatina* keletkezésének szellemi háttere az a folyamat, amelyet a népnyelvek felértékelésének neveznek. A 15 század közepétől az újrarendszerezett antik és késő-antik latin nyelvtanok szolgáltak mintául az élő nyelvek szabályainak rögzítéséhez. Az Itáliából elinduló folyamat az Alpoktól északra fekvő területekre is hamar átterjedt. Így Sylvester munkája is jelentős részben ókori eredetű, görög-latin hagyományokra épül, amelyeket a humanizmus korában elevenítettek fel. A következőkben tehát megkísérlem kiemelni a grammatikai irodalom történetéből azokat a mozzanatokat, amelyek alapján kitűnik, milyen szálak fűzik Sylvestert az európai művelődés mértékadó jelenségeihez. Ennek érdekében tekintettel kell lennünk a nyelvekről vallott általános nézetekre éppúgy, mint a nyelvtanirodalom egyes részletkérdéseire.

A népnyelvek felértékelődésének jelei két szinten ragadhatók meg. Első szinten érdemes röviden áttekinteni a népnyelvek általános kérdéseit. Ide tartoznak egyrészt az elméleti viták a nyelvek grammatizálhatóságáról, a latin és a vulgáris nyelvek viszonyáról, nyelvi korrektség és stiláris igényesség összefüggéseiről; másrészt a népnyelvek használatának gyakorlatiasabb kérdései, mint például a nemzeti és politikai identitás kialakulásában játszott szerepük. Mindezekből néhány fontos vonást emelek ki ennek a résznek az első fejezetében.

A nemzeti nyelvek előtérbe kerülésének speciális jelei második szinten a szorosabb értelemben vett grammatikai irodalomból, az egy- vagy többnyelvű nyelvtani kézikönyvek vizsgálata alapján tűnnek ki. A második fejezet rövid áttekintésében különösen a Sylvester szempontjából fontos munkákra leszek figyelemmel.

ELSŐ FEJEZET
ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

I. ARS ÉS NATURA: ELVI VITÁK ÉS ÁLLÁSFOGLALÁSOK

Grammatika és nyelvfelfogás mindig is kölcsönösen összefüggött egymással. Attól kezdve, hogy elkezdtek beszélni az újlatin népnyelvekről, központi szerepet játszott az a kérdés, hogy a népnyelvnek van-e grammatikája, mint a latinnak, meg lehet-e írni a nyelvtanát, vagy legalább bizonyos mértékig szabályokba lehet-e foglalni a sajátosságait. A különféle állásfoglalások elvi alapjául igen sokszor az ars és a natura fogalmának értelmezése szolgált.

Már az antikvitásban megkülönböztették az ordo naturalist és az ordo artificialist. Ezt a szembeállítást alkalmazza Dante, amikor a *De vulgari eloquentiá*ban (1304) a népnyelvet és a latint összehasonlítja. Hangsúlyozza az ellentétet a naturalis, az anyanyelv között, amit mindenféle szabály nélkül, ösztönösen sajátítunk el,[4] és az artificialis, azaz a grammatikailag leírt és rögzített latin között. Megállapítja, hogy a népnyelv az értékesebb, hiszen az a természettől adott kifejezési forma, szerte a világon előbb használják, mint a mesterségesen életben tartott latint, amelyet a szabályok alapján kell megtanulni.[5]

Az anyanyelv tehát mintegy saját magát formulázza. Ez a gondolat később sokféle megfogalmazásban bukkant fel a humanistáknál. A naturalisnak ebből az értelmezéséből, amelyik a természettől adott népnyelvvel

[4] „quam sine omni regula nutricem imitantes accipimus" DANTE, *De vulgari eloquentia,* I. I. 2.

[5] „Harum quoque duarum nobilior est vulgaris: tum quia prima fuit humano generi usitata; tum quia totus orbis ipsa perfruitur, licet in diversas prolationes et vocabula sit divisa; tum quia naturalis est nobis, cum illa potius artificialis existat." *Uo.,* I. I. 4.

szembeállította az idegent, a nagy fáradsággal megtanulható latint, két további nézet származott. Az egyik, amelyik Dante szellemében a naturalis–artificialis ellentétpárt a népnyelv és a latin ellentétének feleltette meg, a grammatikai irodalom fellendüléséhez vezetett. Ebből a felfogásból következett a másik lényeges elgondolás: mivel a volgare naturalét tartották az eredetileg beszélt nyelvnek, szembeállították a mesterségesen létrehozott könyvnyelvvel, így a naturale az egyszerű kifejezésmód stíluseszményévé nőtte ki magát, nemcsak szóban, hanem írásban is.

Az európai humanizmus története során a 15. századtól újra és újra tárgyalták a natura és az ars kérdését. 1435-ben bontakozott ki Leonardo Bruni és Flavio Biondo vitája. Bruni Dantéhez kapcsolódva azt a nézetet képviselte, hogy a népnyelv szabályozatlan, a természet vagy az isteni végzés (natura) határozza meg. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy nincs is lehetőség az emberi beavatkozásra. A latinnak viszont, mint valóságos arsnak, lehet grammatikája. Biondo ezzel szemben úgy vélekedett, hogy minden nyelv valahol a natura és az ars között foglal helyet. Minden nyelv alapvetően grammatizálható, de hogy milyen mértékben, az az adott nyelv szerkezetétől függ. E tekintetben ugyanis a nyelvek eltérnek egymástól.

A 16. század első felében a *De vulgari eloquentia* Trissino közvetítésével vált fontos hivatkozási alappá. Itáliában hosszú és intenzív vita (questione della lingua) folyt arról, hogy melyik nyelvjárás legyen a standard irodalmi nyelv. A vita fontos kérdése volt natura és ars viszonya. Bekapcsolódott Pietro Bembo *(Prose della volgar lingua,* 1525) és Sperone Speroni *(Dialogo della lingua,* 1542) is. Bembo különösen azzal a nézetével befolyásolta a grammatikai irodalom fejlődését, mely szerint, ha figyelembe vesszük az egyes nyelvek természet által adott sajátosságait (natura), emberi beavatkozásokkal (ars) kísérletet tehetünk a megváltoztatásukra. A nyelvhasználat és a retorika kérdéseit grammatikai problémaként taglalták. Hasonló folyamat ment végbe nem sokkal később, a 16. században Franciaországban. Ennek legismertebb dokumentuma Joachim Du Bellay munkája *(La deffence et illustration de la langue françoyse,* 1549).

A népnyelvek grammatikai irodalmának kialakulására az ars és a natura értelmezése körüli elméleti viták mellett döntő hatást gyakoroltak a latin nyelv kiművelésére irányuló törekvések. A humanizmus elszakadása ugyanis a középkortól nyelvi szinten két fázisban történt. Az első fázis a középkori latinság ellen indított mozgalom. Ez Itáliából indult ki, innen terjedt el elő-

ször az újlatin országokban, aztán több vagy kevesebb késéssel Európa többi részén. A népnyelvek felértékelése – első megközelítésben talán paradoxnak tűnő módon – a latin nyelv művelésével függött össze, a középkortól való elszakadás második fázisaként.

A kritika először a skolasztika természetellenes és nehézkes latinja ellen fordult. Korszakalkotó jelentőségű Lorenzo Valla írása: *De linguae Latinae elegantia* (1449). Ebben leszögezte: a latin a tudomány és általában a szabad művészetek nyelve. Nemcsak a forrása, hanem az eszköze is a tudós kommunikációnak. Valla az általános szellemi hanyatlás okát a nyelvi romlásban látta. Bírálta a skolasztika tudományos latinját, amely összehasonlítva a klasszikus római szerzők és a késő-római grammatikusok triumvirátusának (Donatus, Servius és Priscianus) elegáns és élő latinjával, egyszerűen csak dadogásnak minősül. Meggyőződése szerint a klasszikus latinhoz való visszatéréssel helyreáll az eloquentia és a sapientia egysége. Ha sikerül eredeti állapotába visszaállítani az Imperium Romanum nyelvét, újra régi fényében ragyog majd az antikvitás szellemi nagysága.

Valla programját megvalósítva az igényes latin nyelvhasználat követelményeinek igyekeztek érvényt szerezni a 15. század második felének olasz grammatikusai. Niccolò Perotti, Sulpitius Verulanus, Antonius Mancinellus, Aldus Manutius és mások kritikája a középkor barbár, érthetetlen és hibás latinsága ellen irányult. Eleinte csak mérsékelten, később egyre határozottabban bírálták a középkor legelterjedtebb latin grammatikáját, Alexander de Villa Dei *Doctrinaléját*. Ugyancsak elmarasztalták a skolasztikus filozófiát és a spekulatív grammatikát.

Ebből a folyamatból következett a nyelvi megújulás második fázisa. A klasszikus latin újraértékelése ugyanis kiegészült az egyes népnyelvek felértékelésével. Egyre többen ismerték fel, hogy nemcsak latinul, hanem az egyes népnyelveken is lehet és kell helyesen beszélni és írni, hiszen ezek is pontosan olyan szépek, mint a görög és a latin. Az apologetikus hangvétel egyre inkább átváltott panegirikusra. Értékmérővé a grammatikabilitás vált: az a minőség, amelynek alapján a nyelvet grammatikailag le lehet írni. Ezért vált fontossá a nyelvtanírás gyakorlata. Egy vulgáris nyelv grammatikájának kidolgozása szükségszerűen magával hozza az adott nyelv szépségének és nagyszerűségének igazolását. Ez akkor lehet meggyőző, ha a nyelv már számottevő irodalmi hagyománnyal rendelkezik. Éppen ezért a népnyelvek kérdései először az újlatin régiókban kerültek előtérbe. Dantéről és a „questione della lingua”-vitáról már volt szó, és a vulgáris nyelvek népnyel-

ven írott grammatikáival kapcsolatban ismét Itáliát és Spanyolországot fogjuk említeni.[6]

II. AZ APOLÓGIÁTÓL A PANEGIRISZIG: A NÉPNYELVEK FELÉRTÉKELÉSE

A 15–16. században a humanizmus fokozatosan vált kétnyelvűvé. A vulgáris nyelvek felértékelésével párhuzamosan ugyanis sokáig tartotta magát az a nézet, mely szerint a humanisták tökéletesre csiszolt latinjához képest a pallérozatlan népnyelv csupán barbár mormogás. Akik így gondolkoztak, az anyanyelvi kultúrát bizonyos távolságtartással, sőt időnként határozott megvetéssel kezelték. A német művelődéstörténet kutatói a 15. század közepén a jellemzőnek még a latin és az anyanyelv közötti nyelvi szakadékot (Sprachenkluft) látják. Ugyanakkor a német nyelvterületről a helyzet fokozatos változására is lehet jó példákat hozni.

A német nyelv barbárságára vonatkozó megállapítások bő tárháza Aeneas Sylvius Piccolomini leírása Németországról 1458-ból. Még a régebbi német nyelvtörténetben igencsak érdekelt Beatus Rhenanus is még 1509-ben is a barbarizmus-előítéletet ismétli. Így látták más, kizárólag latinul író szerzők is, mint Heinrich Bebel vagy Konrad Celtis. A latin purizmus hívei szerint a német nyelv a mindennapi szóbeli érintkezésre való. Nem tudták elképzelni, hogy a német legyen az irodalom nyelve. A fennkölt humanisták semmiféle késztetést nem éreztek arra, hogy a német irodalmi és nyelvi műveltség kérdéseivel legalább elméletben foglalkozzanak. Bebel és Celtis szatirikusan bírálta a német nyelvű szerelmi költészetet.

Celtis 1486-ban, egy Miksa császár tiszteletére írt ódában világosan megfogalmazza, hogy a nemzeti humanizmust latin nyelven kell megvalósítani. Reméli, hogy a múzsák Itáliából német földre is behozzák a tudományt. Ennek eszköze a latin, a barbár beszédet száműzni kell a múzsák birodalmából:

> „Sic velis nostras, rogitamus, oras
> Italas ceu quondam aditare terras
> Barbarus sermo fugiatque, ut atrum
> subruat omne."[7]

[6] V. ö. PADLEY 1985, HWR 3, 1030–1112, 1112–1174

[7] Idézi FÜSSEL 1986, 80.

A translatio artium motívumának eredete Vergilius *Georgicá*ja.[8] A gondolat nem idegen a magyar humanizmustól sem, gondoljunk csak Janus Pannonius vonatkozó kitételeire. Érdekes párhuzamot mutatnak egy másik Guarino-tanítvány sorai. A német Peter Luder, akárcsak Janus, azzal dicsekszik, hogy elsőként hozta hazájába az itáliai múzsákat:

> „Primus ego in patriam deduxi vertice Musas
> Italico mecum, fonte Guarine tuo."[9]

Vásárhelyi Judit hívta fel a figyelmemet arra, hogy „a »translatio artium« és vele a »translatio linguarum« gondolatát Szenci Molnár Albert is igen jól összefoglalta a *Dictionarium Latino–Ungaricum* és *Ungarico–Latinum* előszavaiban."[10] „Nyelvüket a rómaiak szorgosan művelték, és nemcsak üdvös életigazságokat s őseiknek dicséretes tetteit örökítették meg irodalmi művekben, hanem szinte a görögök minden bölcsességét is latinra fordították. Így történt, hogy Marcus Tullius Cicero idejétől kezdve majdnem minden utána következő században kiváló tehetségű férfiak támadtak, akik minden erejüket a római ékesszólás tanulmányozására szentelték, hogy azt virágzásában megtartsák, hanyatlásában támogassák, elesett állapotában megújítsák. Jól látták ugyanis ezek a bölcs férfiak, hogy annak segítségével nemcsak a szent vallást lehet szerte minden népeknél terjeszteni, hanem általa a művészetek és a bölcselet tanulmányait is közölhetik az addig barbár nemzetekkel."[11]

[8] A *Georgica* 3. *Prooemium*a (3, 10.) V. ö. FÜSSEL 1986, 80.

[9] *Elegia ad Panphilam,* 1460. Idézi FÜSSEL 1986, 81. Füssel hivatkozása: F. E. BARON, *The beginnings of German humanism: The life and work of the wandering humanist Peter Luder,* Ann Arbor, Michigan, 1967.

[10] Idézet az opponensi véleményből.

[11] Borzsák István fordítása: *Dictionarium Latino–Ungaricum, Ajánlólevél,* SZENCI 1976, 166–175; 167. „Hanc suam Linguam Romani studiosissime excoluerunt: et non solum vitae praecepta salutaria, praeclaraque majorum gesta literarum monimentis tradiderunt; sed etiam Graecorum sapientiam prope omnem Latinitate donarunt. Unde factum, ut ab ipsis Marci Tullii Ciceronis temporibus, fere per omnia subsequentia saecula, summi et praeclaro ingenio viri excitarentur; qui Romanae eloquentiae studio, totis viribus incumberent: ut eam florentem conservarent: nutantem fulcirent; collapsam instaurarent. Viderunt enim viri sapientes, non solum sacram religionem ejus adminiculo ad omnes nationes late propagari: sed etiam artium et philosophiae studia per eam

Szenci meggyőződése szerint azonban a latin nyelv kultusza nem önmagáért való, hanem mintának tekintendő az élő nyelvek kiműveléséhez; ahogy Vásárhelyi Judit fogalmaz: „a népnyelveknek a klasszikus latin nyelv normájához és mintájához való csiszolását" kell elősegítenie. „Bizony, bárcsak mi, magyarok is, nyelvünk csinosításában és terjesztésében a latinoknak és a görögöknek, valamint az ezek nyomába lépő művelt népeknek tanulmányait és szorgalmatosságát tudnók utánozni! Ez utóbbiak nyelvüket úgy művelték és csiszolták, hogy azok – mint kiművelt és csiszolt nyelvek – talán a világ végezetéig fent fognak maradni."[12]

Visszatérve Konrad Celtishez és a népnyelv elutasításához: idézhetjük egy, a korábbihoz hasonló nyilatkozatát a latin elsőbbségéről. Egy másik versében azt tanácsolja minden leendő tudósnak, hogy ha belép a humanisták társaságába, hagyja el a közönséges beszédet, mindenféle barbár megnyilvánulást, a durva anyanyelvi mormogást, hiszen a magasabb tudományokat csakis a latin segítségével veheti birtokába:

„Primus exosus fueras veternum
Exutus scabras nitidus loquelas,
Barbaras voces et avita crassae
Murmura linguae.

Iamque Romano erudiendus ore
Induis pulchrum decus expetendo,
Quae probant docti ingenuo calentes
pectoris igne."[13]

posse etiam cum barbaris antea gentibus communicari." *Albertus Molnar lectori salutem,* SZENCI 1604/1971, 455–458; 456.

[12] Borzsák István fordítása: *Dictionarium Ungarico–Latinum, Ajánlólevél,* SZENCI 1976, 176–189; 185. „Utinam vero et nos Ungari in ornanda et propaganda nostra lingua, Latinorum Graecorumque et qui hos sunt secuti, populorum humanitatis studiis excultorum, possemus imitari studia et diligentiam: qui Linguas suas ita excoluerunt atque perpoliverunt, ut excultae perpolitaeque ad finem usque mundi permansurae esse videantur." *Comiti Comitatuum Thorna et Munkacz* […], SZENCI 1604/1971, 459–463; 462.

[13] *Ad Sigismundum Fusilium Vratislavensiensem, de his quod futurus philosophus scire debeat,* 1492. Idézi FÜSSEL 1986, 84.

Az idő haladtával azonban még a latin bűvöletében élő humanisták is engedékenyebbeknek bizonyultak. 1539-ben Eobanus Hessus megállapítja, hogy egyre bőségesebb a német nyelvű irodalom. Leszögezi ugyan, hogy az a latin nélkül semmit nem ér, de azért nem vonja kétségbe az anyanyelv becsületét. A vers címzettjéhez, Willibald Pirkheimerhez fordulva a következőképpen indokolja, miért nem fog még bele mondandójának előadásába:

„Non quia te Musis dubitem vehementer amicum
Quem proprio fovit Musa benigna sinu,
Sed quia me studii iamdudum nausea talis
Cepit, et elinguem garrula turba facit.
Nempe vides postquam tam prava licentia facta est
Omnibus aedendi barbara scripta plagis.
Egregia interea longo monumenta veterno
Passa graves tineas et sine luce iacent.
Omnia Teutonicis implentur scrinia chartis,
Doctus in his vulgo quilibet esse potest.
Non ego dedignor patrii sermonis honorem,
Praeferri veris commoda falsa quaeror.
Nam quis non videat peritura haec cuncta sine illis?
Invalida haec tempus dissipat, illa manent."[14]

Mindazonáltal még a 16. század végén is voltak, akik elítélték a német nyelvet. Georg Rollenhagen szatirikus művet írt a német nyelv ellen *(Froschmeuseler,* 1596).

Az anyanyelv és a latin viszonyát európai összefüggésekben Szabó András a következőképpen foglalja össze: „[…] amíg Itáliában, Spanyolországban, Portugáliában, Franciaországban, Lengyelországban és Angliában az anyanyelv használata az irodalomban teljesen polgárjogot nyert, addig német földön sajátos helyzet konzerválódott. Némileg egyszerűsítve a képletet, azt mondhatjuk, hogy a humanista, egyetemi képzettséget kapott értelmiség az egymás közötti kommunikációra a latin nyelvet használta, a tanulatlanab-

[14] A következő kiadásból idézem: *Helii Eobani Hessii operum […] farragines duae,* Halae Suevorum, 1539; *Helii Eobani Hessi Sylvarum libri IX.; Liber sextus Bilibaldo Pyrcaymero* [Willibald Pirkheimer]; *Ad eundem de studiorum conceptu,* 284v–285r. HAB: H: P 1462.8° Helmst. V. ö. KNAPE 2000, 108.

bak számára anyanyelven írt, s létezett az irodalomnak egy alsó rétege, amelyben képzetlenebb szerzők írtak anyanyelven a hozzájuk hasonlóknak. Az általában igaz, hogy a latin visszaszorulóban volt […] ez az egyházban és a hivatalos írásbeliségben Németországban is így működött, mégis az iskolákban és az irodalomban elakadt ez a folyamat, s ez az állapot konzerválódott a 17. század elejéig. Magyarországon a művelődési helyzet részben a német viszonyokat igyekezett leképezni (saját egyetem nélkül és sokkal kisebb értelmiségi réteggel), ugyanakkor éppen Sylvester tevékenységével indult meg a humanizmus eredményeinek átfordítása a magyar nyelvbe, s Balassi Bálint fellépése, a magas szintű magyar nyelvű világi líra megteremtése később inkább a lengyel, valamint a dél- és nyugat-európai viszonyokkal mutat rokonságot."[15]

Mivel Sylvester munkásságára döntő hatással voltak a német viszonyok, a továbbiakban érdemes különös figyelmet fordítani azokra a törekvésekre, amelyek a latin visszaszorulásnak „elakadása", a „konzerválódás" ellen hatottak. Hiszen éppen az anyanyelv felértékelésének német példái szolgáltak mintául Sylvester számára, amint erről a későbbiekben bőven lesz szó.

A latin primátusát védelmezőkkel szemben a német humanisták között már a 15. század közepétől mind többen akadtak olyanok, akik foglalkoztak az anyanyelvvel. A német megindult a nemesítés és a szabályozás útján. A nyelv megjavítását a latinra támaszkodva szerették volna elérni, és a folyamat végül a latintól való elszakadáshoz vezetett. Ide tartozik Niklas von Wyle és Jakob Wimpfeling munkássága. Sebastian Brandt anyanyelvét teljes értékű kifejezőeszköznek tartotta. Úgy látta, hogy elsőrangú kommunikációs funkcióval rendelkezik, és az irodalmi lehetőségeiben is egyenrangú a latinnal. Ő maga módszeresen mindkét nyelven publikált. Leghíresebb művét, *A bolondok hajóját (Das Narrenschiff,* 1494) németül írta; az európai sikert Jakob Locher latin fordításának *(Stultifera navis,* 1497) köszönhette. Johannes Aventinus latinul írt bajor történetét *(Annales ducum Boiariae,* 1519–22) maga fordította németre *(Baierische Chronik,* 1522–23). A kétnyelvűségre példa magának Miksa császárnak, az „imperator litteratusnak" két befejezetlen műve is: önéletrajzát latinul kezdte el írni, Julius Caesar *Commentarii*jának mintájára tervezett német történeti munkáját viszont németül.[16]

[15] Idézet az opponensi véleményből.

[16] V. ö. KNAPE 2000, 105–109, FÜSSEL 1986.

III. GRAMMATIKA ÉS POLITIKA: NÉPNYELVBŐL NEMZETI NYELV

A 16. század első felében az anyanyelv megítélése Európa-szerte a nemzeti önazonosság, a nemzeti és politikai identitás jellemző kifejezőjévé vált. Ennek eredményeként a nyelvi öntudat később fontos szerepet játszott a nemzetállamok kialakulásában. Ezért szoktak úgy is fogalmazni, hogy a 15–16. század fordulóján váltak a népnyelvek nemzeti nyelvekké.

A nemzeti és nyelvi öntudat erősödéséhez hozzájárult a nemzeti múlt értékeinek felfedezése és terjesztése, először latin, majd egyre inkább a nemzeti nyelvek segítségével. A 15. század közepétől már az Alpoktól északra fekvő területekről is lehet példákat hozni erre a folyamatra. 1455-ben újrafelfedezték Tacitus *Germaniá*ját. 1497-ben Konrad Celtis Bécsben előadásokat tartott belőle, 1519-ben megjelent az első kommentált Tacitus-összkiadás keretei között. A latin szöveg közlése után 1526-ban német fordítását is kiadták; egyes megítélések szerint ez szolgált alapul a germán mítosz későbbi kialakulásához. 1501-ben Celtis felfedezte és kiadta Hrosvitha von Gandersheim munkáit; így már egy német szerző is igazolhatta a nemzeti múlt kulturális értékeit.

Egyes humanisták ugyan, mint korábban említettem, arisztokratikus fensőbbséggel tekintettek a barbárnak tartott vulgáris nyelvekre, mások azonban egyre növekvő büszkeséggel hangsúlyozták, hogy egy-egy nép szellemi, kulturális hagyományainak hordozója az anyanyelv. A humanizmus korában még nem beszélhetünk mai értelemben vett nyelvpolitikai koncepcióról, de a nyelvművelő tendencia megerősödéséhez a nemzeti gondolat is hozzájárult. Elméleti szinten ennek is nagy szerepe volt a népnyelv jelentőségének a felismerésében és a nyelv felértékelésében.

A német kutatás világosan megfogalmazta: mind több humanista játszott szerepet egy olyan össznépi patriotizmus kialakításában, amelyik európai keretekben látta a német nemzet állami és csoportidentitásának a jelentőségét. A felismerés és a legitimáció legfontosabb eszközei voltak a németség megismerésére irányuló stúdiumok. A német nyelv mint a kulturális és politikai önmegbizonyosodás része megerősödött a tudományos közfelfogásban. Az anyanyelv egyre nagyobb teret nyert a tudományos és az egyházi diskurzusban. A latin ezeken a területeken elvesztette vezető szerepét.

Az irodalmi tevékenység gyakorlatiasabb vonatkozásai is indokolták az anyanyelv használatát. Brandt vitairatai és a kor német nyelvű publicisztikai

írásai az anyanyelvükön olvasókhoz szóltak. Az irodalmi és a politikai célok összekapcsolódtak a didaktikai törekvésekkel. Akik elfogadták a népnyelvű kommunikáció realitását, megoldást kerestek és találtak arra, hogyan lehet összeegyeztetni a németnyelvűséget az itáliai hatásra kialakult új képzési módszerekkel, amelyekben az anyanyelv fontos szerepet játszott.

A kommunikatív gyakorlat alakulását a gazdasági, társadalmi, politikai helyzet változásai is befolyásolták. A kereskedelem intenzívebbé vált, megerősödött az emancipálódó polgárság. Egyre szélesedett az a réteg, amelyik tudott anyanyelvén olvasni: a felsőpapság, a humanista műveltségű főrangúak mellett mind többen tartoztak ide a patríciusok, kereskedők és részben a kézművesek közül is.

Az anyanyelvi művelődés terjesztésében óriási szerepe volt a reformációnak. Luther fellépése a nyelvi tudatosságot is új fokra emelte. Az anyanyelv használatának nemcsak metafizikai és teológiai összefüggései voltak, hanem fontos szerepet játszott a reformációval együtt járó politikai agitációban is. A reformáció aktív iskolapolitikájának köszönhetően eredményeket értek el a parasztok oktatásában is, jelentősen visszaszorult az analfabétizmus. Az alacsonyabb társadalmi rétegekben kialakult az a közönség, amelyik latinul nem tudott olvasni, de az anyanyelvén igen. Mindez kedvezett a nemzeti nyelvű írásbeliség és könyvnyomtatás terjedésének.

A 16. században tehát már Európa-szerte egyre világosabbá vált, hogy a nemzeti nyelvek ügye nemcsak grammatikai, irodalmi, felekezeti és didaktikai kérdés, hiszen az anyanyelvek helyzetének alakulását politikai tényezők is befolyásolják. A modern nyelvtudomány-történet meghatározása szerint a nemzeti nyelvek grammatikai irodalma három diskurzus: egy kultúrpatrióta, egy metafizikai és egy didaktikai metszéspontjában jött létre.

A politikai szervezettség – centralizált vagy regionális – helyzete is a nemzeti nyelvekre irányítja a figyelmet, különösen arra a kérdésre, hogy ezek vajon alkalmasak-e az államigazgatás nyelvének.

A nagy reneszánsz uralkodóknak érdekükben állt, hogy hatékonyan gyakorolják hatalmukat országaik fölött. Felismerték, hogy a tudósok latinja nem felel meg a mindennapi élet feladatainak, nem tudja megvalósítani a gyakorlati célkitűzéseket. Így a 16. század első felétől az anyanyelv nemcsak az irodalom, a tudomány és az egyházi élet területén, hanem az államigazgatásban és a politikában is mind nagyobb szerepet kapott.

Miksa császár támogatta a németet mint az érintkezések területek feletti nyelvét. Ennek köszönhető, hogy a császári kancellária nyelvhasználata –

amelynek a kidolgozásában részt vett Gracchus Pierius (Johann Krachenberger) is, a bécsi humanista társaság tagja – erőteljesen befolyásolta a közös nyelvet. Franciaországban I. Ferenc király rendeletben tiltotta meg (Villers-Cotterêts, 1539) a hivatalos állami és közigazgatási iratokban a latin használatát, és csak a francia anyanyelvet engedélyezte.

Egyes vizsgálatok szerint a központi hatalom meggyengülése is hozzájárult, hogy az anyanyelv egyre nagyobb mértékben vált a politikai és a kulturális identitás kifejezőjévé. A kora újkor közéletében zajló széles körű struktúraváltás fontos eleme a politikai helyzet változása. Német területen a 16. század közepétől a központi hatalom visszaszorulása kedvezett a szuverén territoriális államoknak. Ezzel együtt járt, hogy ki kellett alakítani egy új igazgatási struktúrát, és ehhez szükség volt egy olyan nyelvre, ami a területriumon belül és azon kívül is működik.

Akár centralizált, akár regionális hatalomról beszélünk, láthatjuk, hogy a nyelvművelés, így a grammatikai irodalom közvetlen politikai célokat is szolgál. Feladata, hogy az anyanyelvet megerősítse mint működőképes eszközt, azaz hogy kötelező erejű szabályozó művekkel kodifikálja, és alkalmassá tegye arra, hogy átvegye a latin helyét az államigazgatásban.[17]

[17] V. ö. GARDT 1999, 45–62, KNAPE 2000.

MÁSODIK FEJEZET
A GRAMMATIKAI IRODALOM MŰFAJAI: GRAMMATIKÁK, HELYESÍRÁSI KÉZIKÖNYVEK, SZÓTÁRAK

A népnyelvek felértékelésének folyamata az elméleti viták kibontakozása és a gyakorlati igények megvalósítása mellett a szorosabb értelemben vett grammatikai irodalom dokumentumaiban tanulmányozható. Ennek legfontosabb megjelenési formái a tulajdonképpeni grammatikai kézikönyvek, azaz egy vagy több nyelv szabályainak módszeres összefoglalásai. Ezek mellett tekintettel kell lennünk a különféle helyesírási kézikönyvekre és a szójegyzékekre, szótárakra is.

A.) TULAJDONKÉPPENI GRAMMATIKÁK

I. Deskripció és spekuláció

A *Grammatica Hungarolatina* helyét keresve a hasonló rendszerezések között, meg kell különböztetnünk a grammatikai kézikönyveknek két fő csoportját: a leíró és a spekulatív nyelvtanokat. Mindkét vonulat képviselői megtalálhatók mind a latin, mind a nemzeti nyelvet feldolgozó szerzők között, az ókortól napjainkig.

A leíró nyelvtanok elsősorban iskolai használatra készültek, pedagógiai célokat kívántak megvalósítani: a legfontosabb szabályok, a helyes nyelvhasználat elsajátítását. Ez szorosan kapcsolódik az írott szövegek létrehozásához, aminek tudnivalóit a retorikában lehetett megtalálni. Így a leíró nyelvtanokra a didaktika és a retorika összefonódása jellemző. Az oktatási célú, gyakorlati felhasználhatóságra utal a német szakirodalom „Gebrauchsgrammatik" terminusa. A spekulatív grammatikáknál viszont előtérbe kerültek az elvontabb, elméleti szempontok. Az ide tartozó munkák mai fogalmaink szerint inkább az általános nyelvészet, a nyelvfilozófia vagy éppen az

ismeretelmélet kapcsolódó területeivel mutatnak szoros rokonságot. A nyelvi kérdések logikai megközelítése határozza meg őket. A német szakkifejezés („Gelehrte Grammatik") arra utal, hogy ezek a munkák inkább tudományos elméletek megfogalmazásának tekinthetők. A két csoportot természetesen nem lehet egymástól mereven elkülöníteni: a kifejezetten oktatási célra készült, leíró nyelvtankönyvekből is lehet következtetni a szerzők elvi meggondolásaira, mint ahogy a filozofikusabb grammatikák sem nélkülözték a pedagógiai szándékot.

A legkorábbi ismert görög és latin nyelvtanok a leíró grammatikákhoz tartoznak. Fő részeik a hang- és az alaktan. Később ezekhez a témákhoz kapcsolták a nyelvi kifejezés hibáinak és erényeinek tárgyalását. Az ókori hagyomány bizonyos elemei tovább éltek a középkorban és a humanizmus idején is. A fejlődésnek ez a vonala a 15. században Itáliában folytatódott. A retorikailag meghatározott művek sorában döntő jelentőségű Lorenzo Valla már említett munkája, a *De linguae Latinae elegantia.* Mivel Valla programját először az itáliai grammatikusok igyekeztek megvalósítani, a grammatikai irodalomnak a retorika által befolyásolt, leíró vonulatát a humanizmus korától déli típusú hagyománynak is nevezik.

A spekulatív grammatikák előzményei is az ókorra vezethetők vissza. Már a Kr. u. 2. században előkerültek a szintaktikai problémák, amelyek szétfeszítették a hang- és alaktan szűk kereteit, és számos elméleti kérdést vetettek fel. A legjelentősebb görög szintaktikusnak Apollóniosz Düszkoloszt tartják. Sokan úgy látják, hogy a grammatika Apollóniosszal vált el végérvényesen a filológiától, és vált önálló tudománnyá.

A filozofikus grammatikát a középkorban a modisták elevenítették fel, abból a régi kérdésből kiindulva, hogy az ember a nyelv segítségével hogyan tudja a valóságot megismerni. Hatásuk századokon keresztül újra és újra érvényesült. Vannak, akik a modistákban látják Chomsky transzformációs generatív grammatikájának előfutárait. A „grammatica speculativa" legismertebb középkori képviselői: John of Salisbury és Thomas von Erfurt. Földrajzi szempont alapján a grammatikai irodalom fejlődésének a logika által meghatározott, spekulatív irányát északi típusú hagyománynak is nevezik.

Ez a vonulat a 16. században újra előtérbe került. A gondolkodás, a nyelv és a valóság összefüggéseinek vizsgálatában a legfontosabb irányzatnak a rámizmust tekintik. A filozofikusabb nyelvszemlélet további jelentős képviselői: az angol Linacre *(De emendata structura Latini sermonis,* 1524); az olasz Scaliger *(De causis linguae Latinae,* 1540); a spanyol Sanctius *(Mi-*

nerva, seu de causis linguae Latinae, 1587). A racionalisztikus-univerzális grammatika fontos szerzői a 17. században: az olasz Campanella *(Grammatica,* 1638); a francia Arnauld és Lancelot *(„Port-Royal-i grammatika",* 1660); a német: Schottelius *(Ausführliche Arbeit von der teutschen Haubt Sprache,* 1663). A két utóbbi műre különösen jellemző a logika meghatározó szerepe; mindkettő kizárja a grammatikából a prozódiát, a poétikát és a retorikát.

A leíró és a spekulatív irányzat hosszú századokon keresztül párhuzamosan létezett egymás mellett. A humanista tudományosság képviselői közül Sylvester olyan kortársai, mint például Erasmus vagy Melanchthon az ideálisnak tartott stilisztikai eleganciát kívánták megvalósítani, az antik előképek mintájára. Így a helyes nyelvhasználat szabályait rögzítő, leíró grammatikákat részesítették előnyben; a filozófiai-logikai ihletettségű elméleteket gyanús spekulációknak tartották.[18]

Mint már utaltam rá, a latin grammatika szolgált kiindulásul a vulgáris nyelvek szabályszerűségeinek rendszerezéséhez. Ez kétféleképpen történhetett. A népnyelvek feldolgozásainak egyik csoportja a deskriptív grammatikákhoz tartozik. Ezek szerzői megkísérelték leírni anyanyelvüket azoknak a kereteknek a felhasználásával, amelyeket a latin grammatika kínált, mintegy beerőltetve a népnyelvet a latin nyelvtan sokszor szűknek bizonyuló keretei közé.

Az elsősorban leíró, iskolai nyelvtanokkal szemben a nemzeti nyelvek grammatikájának spekulatív csoportja egy metanyelvet tett magáévá, a latin minták nyelvelméletét. Ezen az úton haladva a népnyelvet kétféle normának is meg tudták feleltetni: egyrészt magának a latin nyelvtannak, másrészt az abból következő elméleti követelményeknek. A fentebb felsorolt munkák szolgáltatták azt a szellemi keretet, amelyben a filozofikus szellemű népnyelvű grammatikák elméleti alapja létrejöhetett 1500 és 1700 között.

Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájának* elsődleges célja a latin és a magyar nyelv elemi szabályainak párhuzamos rögzítése. Mindazonáltal következtethetünk belőle Sylvester nyelv- és irodalomszemléletére is. A magyar kritikatörténet számára rendkívül fontosak az anyanyelvünk értékeire vonatkozó, sokszor méltatott megállapítások. A munka gerince az alaktan tárgyalása, döntő részben Donatus *Ars minor*ának Európa-szerte elterjedt

[18] V. ö. PADLEY 1985, HWR 3, 1030–1112.

feldolgozásai alapján. Ezért a munka rokonságát ebben a vonulatban, a leíró nyelvtanok között kell keresnünk. Donatus rendszere antik hagyományokat foglal össze és egészít ki, utóélete évszázadokig tart. Sylvester maga is hivatkozik mind ókori, mind kortárs szerzőkre. Ezért kell figyelemmel lennünk az antik és a későbbi szerzőkre, különös tekintettel a Sylvester által is említett – legalább hírből vagy talán munkáik alapján is ismert – grammatikusokra.

II. A latin és a népnyelv a grammatikai irodalomban

Mint már többször is utaltam rá, a nemzeti nyelvek grammatikai irodalmának kialakulásában döntő szerepük volt a latin nyelvtanoknak. Latin és nemzeti nyelv lehetséges kapcsolódásait vizsgálva tisztán logikai alapon kétszer két szempontot vehetünk figyelembe. Mind a tárgyalás nyelve, mind a tárgyalt nyelv lehet a latin is és a népnyelv is. Ebből négy lehetőség származik, ahogyan ezt az alábbi táblázat szemlélteti.

	A tárgyalt nyelv: latin	A tárgyalt nyelv: népnyelv
A tárgyalás nyelve: latin	Latin grammatikák latinul	Népnyelvű grammatikák latinul
A tárgyalás nyelve: népnyelv	Latin grammatikák népnyelven	Népnyelvű grammatikák népnyelven

Láthatjuk: az alapul szolgáló, latin nyelven írt latin nyelvtanokból kiindulva, a népnyelvet is bekapcsolva három irányba lehet továbblépni, így jöhetnek létre

– latin grammatikák népnyelven;
– népnyelvű grammatikák latinul;
– népnyelvű grammatikák népnyelven.

Ezek a lehetőségek nemcsak elméleti spekuláció révén következtethetők ki, hanem a grammatikatörténet mindegyikre számos példával szolgál, amint arról a továbbiakban bőven lesz szó. Ezekhez a „vegytiszta” esetekhez átmeneti állapotokon keresztül vezet az út; sokszor nem is lehet egyértelműen eldönteni, hogy egy-egy munka melyik csoportba sorolható leginkább. A latin nyelvű latin grammatikákban ugyanis megjelentek a népnyelvű glosszák, kommentárok, példák, párhuzamos paradigmasorok, majd a nyelvtani szabályok, hosszabb magyarázó szövegrészek fordításai, először a latinra, majd a

népnyelvre vonatkoztatva. Az ilyen munkák a latin nyelvtan megtanítása mellett egyre alkalmasabbá váltak a népnyelv szabályainak elsajátíttatására is.

Szempontunkból az „egyértelmű" esetek mellett különösen érdekesek az átmenet különböző fokozatai, azaz, hogy a párhuzamos latin–népnyelvű grammatikákban melyik nyelv milyen mértékben és főleg milyen céllal kap szerepet. Ezért a fentebbi táblázatban összefoglalt négy típus legjellemzőbb példáinak felvillantása után ötödikként az átmeneti állapotnak tekinthető megoldásokkal foglalkozom a legrészletesebben, legfőképpen azért, mert ezek a *Grammatica Hungarolatina* legközelebbi rokonai.

1. Latin grammatikák latinul

A latin nyelv elsajátításában Európa-szerte hosszú évszázadokon keresztül a latin nyelvű latin grammatikák játszották a legnagyobb szerepet. A legfontosabb antik, késő-antik és humanista szerzők közül elsősorban a Sylvester hivatkozásaiban szereplőket érintem. Ezen a helyen röviden szólok azokról, akiket Sylvester éppen csak megemlít. A későbbiekben részletesebben taglalom azokat a munkákat, amelyek megvilágítják Sylvester nyelv- és irodalomszemléletének jellemző vonásait. Ebben az összefüggésben kerül majd szóba Varro, Quintilianus, Gellius, Donatus, Diomedes és Servius, hasonlóképpen 15–16. századi olasz, angol és német szerzők, különös tekintettel a grammatika összetevőihez és hatásköréhez kapcsolódó kitételeikre.

a.) Priscianus

Más összefüggésekben említi Sylvester Priscianust, összesen két alkalommal. A szerző a 6. század első felében fejtette ki munkásságát. Vallási nézetei miatt kényszerült elhagyni szülőföldjét, a mauritániai Caesareát. Konstantinápolyban telepedett le. Grammatikát tanult, később maga is tanított. Először írt három kisebb művet *(De figuris numerorum, De metris fabularum Terentii, Praeexercitamina).* Monumentális összefoglalója, az *Institutionum grammaticarum libri XVIII* (526–527) a latin nyelvtan legterjedelmesebb feldolgozása. Utána további műveket is írt.

Az *Institutiones* legfontosabb újítása a szintaxisról szóló rész. Retorikai-stilisztikai fejezetei nincsenek. Három fő részből áll. Az I–II. könyv tartalmazza a hangtant és mindent, ami a hangok kombinációjából létrejön. A II. könyv végétől a XVI. végéig tart a beszéd részeinek kimerítő tárgyalása. Az utolsó két fejezet a szintaxis, latinul constructio. Priscianus különösen ebben a részben merített sokat Apollóniosz Düszkoloszból.

Priscianus elsőként határozott meg a szintaxisban egy funkcionális módszert, és amikor ezt konkrét példákon alkalmazta, ezek a példák arra késztették, hogy átalakítsa saját eredeti rendszerét. A különféle kategóriák gyarapítása lett volna hivatott ellensúlyozni a rendszer merevségét, és azt, hogy alapvetően nem felel meg a bemutatott módszernek. Priscianus véget vetett a fogalmak szaporításának, és végül felhagyott a példák magyarázatával. A gyakorlat végtelen nehézséget jelentett, és úgy tűnt, kizár bármilyen egységes magyarázatot. Priscianus munkájának végső és végzetes ellentmondását abban látják, hogy egyrészt elsőként adott alapos szintaktikai elemzést egy leíró nyelvtan keretei között, másrészt viszont a kifejtés során ellentmondásba került saját eredeti racionalisztikus követelményeivel.

A nagy mű nem egységesen hagyományozódott. A szintaxisról szóló fejezeteket rövidítve mint *Constructió*t vagy mint *Priscianus minor*t örökítették tovább, a többi részt pedig *Priscianus maior*ként, kommentárokkal és magyarázatokkal. A kutatás egybehangzó megítélése szerint az *Institutiones*szel zárult le az antik grammatika; a munka összegzés és határpont. Priscianus öröksége már a középkori grammatika és ugyanúgy a logika történetéhez is tartozik.[19]

b.) Melanchthon

Philipp Melanchthon (1497–1560) a reformáció humanizmusának meghatározó személyisége. Az oktatás céljára újrarendszerezte a humán tudományokat (dialektika, grammatika, világi és egyházi retorika). Évszázadokon keresztül az ő tankönyveit használták Európa-szerte a protestáns iskolákban. Legnagyobb hatású latin grammatikája. Sylvester többször is említi mesterét, mindazonáltal erősen kétséges, hogy a *Grammatica Hungarolatiná*nak éppen a wittenbergi „praeceptor" nyelvtana lett volna a közvetlen mintája.

Melanchthon alaktana először a szerző neve nélkül jelent meg *(Grammatica Latina,* Hagenau, 1525). A következő kiadás már a mondattant is tartalmazta *(Grammatica Latina Philippi Melanchthonis ab autore nuper aucta et recognita,* Hagenau, 1526). Az első kiadást Melanchthon az elemi szintű oktatáshoz készítette. Minden elméleti megfontolásnál előbbre való volt számára a didaktikai cél. Minden definíció annyira rövid és oly mértékben nélkülöz minden filozofikus tartalmat, hogy valósággal sokkolta mind-

[19] STAMMERJOHANN 1996, 756–759.

azokat, akik a késő középkori grammatikai elméleteken nevelkedtek. A legjellemzőbb példa talán a főnév meghatározása: „Nomen est pars orationis, quae rem significat, non actionem." Ez annyira provokatív volt, hogy néhány későbbi kiadásban meg is változtatták. A másik példa, amelyik alapvető ellentmondásban áll a nyelvfilozófiai hagyománnyal, a participium meghatározása, de a gerundiumot is lehetne említeni.

A szöveg a későbbi kiadásokban különböző irányokba fejlődött tovább. Egyrészt igyekeztek egyre magasabb szintre emelni az anyagot. Melanchthon tanítványa, Jacobus Mycillus jelentősen szaporította a klasszikus idézeteket és hivatkozásokat (Francofurti, 1540). Később további átdolgozások készültek. Joachim Camerarius (Lipsiae, 1550) sokat emelt a színvonalon. Sok mindent beépített a kortárs szerzők (Linacre, Scaliger) munkáiból, határozottan érvényesült a filozofikus grammatikai szemlélet hatása. Ezt a változatot már az egyetemeken tanulták. A bővítésekkel szemben a változtatások másik iránya az egyszerűsítés, rövidítés volt. Ennek a vonulatnak első képviselője Lucas Lossius (Witebergae, 1544), aki kérdés-felelet formában dolgozta fel az anyagot. Melanchthon munkájának különböző átdolgozásai több száz kiadásban jelentek meg, A „Philippus" a következőkben bemutatandó angol Lilius grammatikájával együtt a 16–17. század legtöbbször kiadott latin nyelvtankönyve volt.[20]

c.) Sulpitius, Lilius

Sylvester egy alkalommal egyszerre hivatkozik egy olasz és egy angol szerzőre. A *Grammatica Hungarolatiná*ban a főnevek nemével kapcsolatos részt azzal zárja, hogy az általános szabályokból elegendő, amennyit eddig kifejtett. A többi általános és különös regulát illetően más szerzőkhöz utalja a kisdiákokat. Legcélszerűbbnek a versekbe foglalt munkákat tartja, mert azokat könnyebb megtanulni és jobban megmaradnak az emlékezetben. Az újabb szerzők közül Sulpitiust és Liliust említi.[21] Kettejük neve gyakran szerepelt együtt. A 16. század első évtizedeinek népszerű latin nyelvtankönyve volt az a kötet, amely Lilius *De constructione octo partium ora-*

[20] JENSEN 1997

[21] „Haec de generalibus regulis sufficiant. Reliquas tum generales, tum speciales commodius pueri discent ex aliis, maxime iis, qui eas carmine sunt complexi, inter quos sunt ex recentioribus Sulpitius et Lilius. Ut enim facilius discuntur praecepta, quae carminibus sunt inclusa, ita firmius retinentur." SYLVESTER 1539/1989, civv–dir.

tionis című munkáját és Sulpitius *De constructione figuris* című összefoglalóját és tartalmazta. Az előbbi Erasmus javításaival jelent meg, ezért néhol az ő művei között tartják számon.[22]

A humanista körökben Sulpitius Verulanusként ismert szerző eredeti neve Giovanni Antonio Sulpizio. 1450 előtt született Veroliban. 1475-től Perugiában, majd Urbinóban tanult, 1480 körül már Rómában élt, Pomponius Laetus köréhez tartozott. Számos szöveget rendezett sajtó alá. Ő készítette el Vitruvius *De architectura* című művének editio princepsét. Kiadta Vegetius Renatus, Aelianus, Frontinus munkáit. Legtöbbször Lucanus- és Quintilianus-kommentárjai jelentek meg. Költői művei is maradtak fenn. Verstani összefoglalókat is írt. *(De versuum scansione, De syllabarum quantitate).*[23] Sulpitius több nyelvtani munkát szerkesztett, Erasmus kora legkiválóbb grammatikusai között tartotta számon. Sulpitius nyelvtanának létezett versekbe szedett változata is, amelyre Sylvester utalt. A németalföldi származású, Párizsban tevékenykedő könyvkiadó, Jodocus Badius Ascensius (Joost van Assche) a 15–16. század fordulóján többször is kiadta. 1508-ban már az ötödik „recognitiónál" tartott,[24] amely ugyanabban az évben német nyelvterületen is megjelent,[25] és további kiadások is követték.

A *Grammatica Hungarolatiná*ban a Sulpitiussal együtt említett szerző, az angol Lilius (William Lily) 1468 körül született. Oxfordban végezte tanulmányait. Jeruzsálembe utazott, majd Rhodosz szigetén képezte magát tovább. Rómában Pomponius Laetusnál és Sulpitius Verulanusnál grammatikát tanult. 1492 táján tért vissza Angliába. 1512-ben a londoni St. Paul iskola dékánja, John Colet vezető tanárrá (ludi moderator primarius) nevezte ki

[22] A következő kiadáshoz jutottam hozzá: *Absolutissimus de octo orationis partium constructione libellus, nuper ab Erasmo vigilanti cura emendatus. Adiectus est insuper libellus Sulpitii Verulani, de aliquot Constructionis figuris,* Lipsiae, 1521. HAB: QuH 76 (7).

[23] BIETENHOLZ 3, 300.

[24] Jean-Claude CHEVALIER, *Histoire de la grammaire française,* Paris, 1994, 66–67; *Quinta recognitio atque additio ad Grammaticen Sulpitianam […]: Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVIe siècle,* par Brigitte MOREAU d'après les manuscrits de Philippe RENOUARD, 1, 1501–1510. Paris, 1972, 299; az előzményeiről: *Imprimeurs & libraires parisiens du XVIe siècle,* ouvrage publ. d'après les manuscrits de Philippe RENOUARD, 2, Paris, 1969, 60.

[25] *Sulpitii Verulani de grammatices arte volumen Jodoci Badii opera per carmina compendiosius communicatum,* Francofurti, 1508.

az intézménybe, amely a humanista oktatás egyik központja volt. Lilius írt latin epigrammákat. Görögből latinra fordított epigrammái Morus Tamás hasonló műveivel közös kötetben jelentek meg *(Progymnasmata Thomae Mori et Guilielmi Lilii sodalium,* Basileae, 1518). Halálát általában 1523 körülre, bizonyos adatok alapján 1522. december 10-re teszik.

Lilius grammatikusi tevékenysége tanári munkájához kapcsolódik. Latin nyelvtanának két változatát készítette el, angolul és latinul. Alaktanában Donatus, Sulpitius, Melanchthon, Linacre és Colet műveinek az elemeit fedezi fel a kutatás. A mondattan a fentebb említett *De constructione octo partium orationis*[26] egy derivátuma. Már Thomas Wolsey bíboros, VIII. Henrik lordkancellárja szorgalmazta az oktatás egységesítését. A latin tanulmányokhoz a Lilius nevéhez kapcsolódó grammatikát használták, amelyen a szerző halála után is alakítottak, 1540 körül nyerte el végső formáját. Mind az angol *(A Shorte Introduction of Grammar),* mind a latin *(Brevissima institutio seu ratio grammatices cognoscendae)* változat széles körben elterjedt. Használatát az iskolákban 1548-ban tette kötelezővé VI. Edward király rendelete. Az úgynevezett *Grammatica Liliana* háromszáz éven keresztül volt az angliai latintanítás alapja. A 16–17. században Melanchthon grammatikája mellett ez volt a legtöbbször, több száz alkalommal kiadott hasonló munka.[27] A „Liliusból" különféle feldolgozások, kivonatok készültek, ezek között lehetett a Sylvester által ajánlott verses változat is.

A legelterjedtebb latin nyelvű latin grammatikák közé tartozott Emmanuel Alvarez portugál jezsuita munkája *(De institutione grammatica libri tres,* 1537), amely a rend iskolákban a latintanulás kézikönyve volt. Mint mindenütt, Magyarországon is ezt használták, több hazai kiadása jelent meg.

2. Latin grammatikák népnyelven

Az első ismert népnyelven írt nyelvtan a 10. századból származik, Aelfric óangol nyelvű latin grammatikája. Angliában a sok párhuzamos latin–

[26] A munka keletkezésének körülményeiről tájékoztat Colet és Erasmus előszava: *Ioannes Coletus Decanus Sanctis Pauli, Guilielmo Lilio, ad divum Paulum ludi moderatori primario S. D.* (1513); *Erasmus Roterodamus Candidis Lectoribus S. D.* (1515). Mindkettőt tartalmazza az általam használt kiadás: *De Constructione libellus, ab Erasmo Rot[erodamo]. denuo recognitus,* Norinbergae, 1529. HAB: H: P 854.8º Helmst. (1).

[27] BIETENHOLZ 2, 329–330.; STAMMERJOHANN 1996*,* 577–578; JENSEN,1997*,* 89–90; CUMMINGS 2002, 207–210.

népnyelvű grammatika után a 16. században jelentek meg azok a tankönyvek, amelyekben a latin nyelvtani anyag feldolgozásában az angol szerepe meghatározó. A dolog természetéből következően ezekből a munkákból sem hiányozhatnak a latin–angol párhuzamok, de ezek jellemzően mégis a latin grammatika elsajátítását célozzák.

Az 1510 utáni grammatikusok közül a legjelentősebbek: John Colet, William Lily, Thomas Linacre. John Colet a londoni St. Paul iskola dékánja. *Aeditio* című munkája a beszéd részeiről szól. Első nyomtatott kiadása valószínűleg már 1509-ben megjelent, de az első fennmaradt redakció későbbi (Antwerpen, 1527). Colet a latin alaktan angolul ismerteti. A korábbi Donatus-feldolgozásokkal ellentétben nem kérdés-felelet formában, hanem folyamatos szövegben tárgyalja az anyagot, nincsenek verses memoriterek. A ragozási táblázatokban csak a latin paradigmasorok szerepelnek. A meghatározások angolul olvashatók, a latin példák mellett ott áll angol fordításuk. Az angol nyelvű latin grammatikákkal kapcsolatban visszautalok Lilius *A Shorte Introduction of Grammar* című összefoglalójára.

A spekulatív grammatikákkal kapcsolatban már említettem Thomas Linacre oda tartozó művét. A szerző egyébként 1504-ben Morus Tamás studiorum praeceptora volt, 1509-ben VIII. Henrik orvosává nevezték ki, Mária hercegnő, később I. Mária királynő tutora. Két elemi szintű leíró latin grammatikát is írt angolul. A latin alaktant és a mondattant tömörebb *(Linacri progymnasmata Grammatices vulgaria,* 1512) és részletesebb *(Rudimenta Grammatices Thomae Linacri diligenter castigata,* 1525) változatban is kidolgozta.[28]

A további angol nyelvű latin grammatikák közül érdemes megemlíteni John Vausnak (1490?–1538), az aberdeeni King's College tanárának munkáját. A *Rudimenta puerorum in artem grammaticam* már 1522-ben megjelent, de ebből nincs példány, a legkorábbi ismert edíció az 1531-es. A beszéd részeit és szintaxis tárgyalja a *Certayne briefe rules of the regiment or construction of the eyght partes of speche, in englishe and latine* ismeretlen szerzője. A munkának 1537-ből és 1538-ból maradtak fenn példányai.[29]

[28] MADDISON–PELLING–WEBSTER 1977

[29] Az angol grammatikai irodalom történetéhez: ALSTON 1967–1972, THOMSON 1979, GWOSDEK 2000.

3. Népnyelvű grammatikák latinul

A népnyelvek grammatikáját sok esetben latinul dolgozták fel, nem ritkán az élő nyelvet megtanulni akaró idegenek számára. A 16. század első feléből lehet hozni francia példákat *(Jacobi Sylvii Ambiani [Jacques Dubois] in linguam Gallicam Isagoge,* 1531; Jean Pillot, *Gallicae linguae institutio, Latino sermone conscripta,* 1550).

A század vége felé készült, latinul írt német grammatikai munkák (Laurentius Albertus, *Teutsch Grammatick oder Sprachkunst,* 1573; Albert Ölinger, *Underricht der Hoch Teutschen Spraach: Grammatica seu Institutio Verae Germanicae Linguae,* 1573/1574; Johannes Claius, *Grammatica Germanicae Linguae,* 1578) jelentős részben helyesírási, nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkoznak, ezért vannak, akik inkább a helyesírási kézikönyvek, mint a nyelvtanok között tartják számon őket. Az azonban kétségtelen, hogy ezek szolgáltak alapul a későbbi latin nyelvű német grammatikáknak. A latin hagyomány határozta meg őket, elsősorban Donatus és Melanchthon rendszere. Hatásuk a 17. századig tartott.[30]

Az első latinul írt angol nyelvtan *(Grammatica Anglicana,* 1594) P. G. monogrammal jelzett szerzője sokáig ismeretlen volt, az újabb kutatás azonosította Paul Greavesszel.[31] Latin nyelvű angol nyelvtan készült a 17. században is. John Wallis munkájának *(Grammatica Linguae Anglicanae,* 1653) érdekessége a bevezető fonetikai értekezés.[32]

Vásárhelyi Juditnak tartozom köszönettel, amiért felhívta a figyelmemet egy latinul írott cseh nyelvtanra a 17. század elejéről. Ez azért is különösen fontos a magyar művelődéstörténetben, mert Szenci Molnár Albert idéz egy részletet az előszavából, mégpedig éppen az anyanyelv művelésével kapcsolatban: „Kérem hát honfitársaimat, hogy […] a magyar nyelv művelését – a szlávok nyomában járva – ne vessék meg. Ezekről Laurentius Benedictus Nudozierinus valahol így ír: »Kiváltképpen szeretném itt szláv honfitársaimat buzdítani, akik nyelvük művelésével végképp nem törődnek, olyannyira, hogy némelyek – tapasztalatból beszélek némelyekről – azt tartják dicsőségnek, ha nemcsak nem olvasnak cseh könyveket, hanem még könyvtárukban sem tartanak egyet sem. Innen van az, hogy ha ezekről a dolgokról hazai

[30] KNAPE 2000, 126–130.

[31] CUMMINGS 2002, 206.

[32] *De loquela sive sonorum formatione tractatus grammatico-phísicus,* v. ö. FUNKE 1941.

nyelvünkön kell tárgyalniuk, kénytelenek félig latinul beszélni. E tanulmány elhanyagolásának egyéb hátrányait nem is fejtegetem.« Ezeket írja."[33]

4. Népnyelvű grammatikák népnyelven

A nemzeti nyelvek fejlődését döntő mértékben befolyásolta a népnyelv távolsága a latintól és az irodalom fejlettségi állapota. A nemzeti nyelvek előtérbe kerülésének első jelei ott mutatkoztak meg, ahol a két tényező szerencsésen találkozott, az újlatin régiókban. Ezt mutatják az irodalommal összefüggő grammatikai reflexiók: a 13. századból származik Raimon Vidal *Razos de trobar*ja provanszál–olasz szójegyzékkel és Uc Faidit *Donat proensal*ja provanszál–latin rímszótárral. Dante *De vulgari eloquentiá*ja a 14. század elején keletkezett. Itáliában korán létrejött a toszkán nyelvű költészet (Dante, Boccaccio, Petrarca). Bizonyára nem véletlen, hogy egy népnyelv első ismert népnyelvű grammatikája Leon Battista Alberti munkája, az 1450 körül keletkezett *Grammatichetta,* a toszkán nyelv szabályainak toszkán nyelvű rövid, tömör összefoglalása.

A toszkán nyelvtannak egyetlen teljes kézirata maradt fenn 1508-ból. Szerzőségét sokáig nem sikerült tisztázni. Volt, aki Bembo kézírását ismerte

[33] Borzsák István fordítása: *Magyar grammatika, A Kegyes Olvasónak Üdvözletemet!,* SZENCI 1976, 253–255; 255. „Rogo itaque populares meos […] neque culturam Linguae Ungaricae, Sclavos imitantes, aspernentur; de quibus Magister Laurentius Benedictus Nudozierinus sic alicubi scribit: *Hic mihi praecipue mei gentiles Slavi videntur cohortandi, apud quos excolendae eorum linguae maxima est negligentia: adeo ut nonnulli (expertus de quibusdam loquor) si non tantum non legant Bohemicos libros, sed ne in suis bibliothecis ullum habeant, gloriosum is sibi ducant. Hinc fit, ut cum de rebus illis domestica lingua est disserendum, semi-Latine eos loqui oporteat. Caetera incommoda neglecti ejus studii non persequar.* Haec ille." *Novae Grammaticae Ungaricae […] Libri DUo., Lectori benevolo salutem!,* SZENCI 1610/1971, 478–479. A cseh grammatika modern kiadása: *Laurentius Benedictus (Vavrinec Benedikt, 1555–1615), Grammaticae Bohemicae ad leges naturalis methodi conformatae, et notis numerisque illustratae ac distinctae libri duo, Pragae, 1603*; ed. Nancy Susan SMITH, Ostrava, 1999. Szenci Laurentius Benedictus-kötetéről: BORSA Gedeon, *Szenci Molnár Albert könyvtárának két kötete Németújváron* = ADATTÁR 4, 289–292. Újabb közlése: B. G., *Könyvtártörténeti írások IV., Módszertani cikkek és kutatási eredmények,* Bp., 1998.

fel benne, mások Lorenzo il Magnificónak tulajdonították.[34] Cecil Grayson kutatásai alapján bizonyítottnak tekintik, hogy Alberti a szerző. Keletkezésének időpontját illetően nem teljes az egyetértés. Percival 1450 körülre datálja,[35] Grayson szerint az 1450-es évek elején készült, de mindenképpen 1454 novembere előtt.[36]

Részletesebb az első spanyol grammatika, Antonio de Nebrija munkája *(Gramática de la lengua castellana,* 1492).

A 16. század középső harmadában készültek az első népnyelven írt portugál (Fernao de Oliveiras, *Gramática da lingoagem portuguesa,* 1536) és francia (Louis Meigret, *Le tretté de la grammere françoeze,* 1555; Robert Estienne, *Traicté de la grammaire françoise,* 1557) nyelvtanok.

Az újlatin nyelvekhez képest az angol és a német népnyelvű grammatikái később, a 16. század végén, a 17. század első felében jelentek meg. Az első angol nyelvű angol nyelvtan, William Bullokar munkája *(Bref Grammar for English,* 1586), néhány évvel megelőzte Paul Greaves fentebb említett latin nyelvű angol grammatikáját (1594).[37] Az első terjedelmes, németül írt német grammatikát Justus Georg Schottel állította össze *(Teutsche Sprachkunst,* 1641).[38]

5. Párhuzamos latin–népnyelvű grammatikák

A népnyelvek megjelenése a grammatikai irodalomban sokáig didaktikai célokat szolgált, a latin nyelv elsajátítását segítette elő. A középkorban a bencések missziós tevékenységéhez hozzátartozott a latin nyelv tanítása is. Az elemi fokú oktatás vezérfonala Donatus *Ars minor*a volt. Használatának legkorábbi emléke egy Donatus-kommentár, amelyet egy ír szerzetes írt még a 7. sz. előtt. Az anyag könnyebb feldolgozásához a szöveghez népnyelvű glosszákat fűztek, erre a legkorábbi adatok a 7. századból ismertek Angliából és Írországból. Ezt a gyakorlatot az egész középkor folyamán folytatták, az iskolai latin grammatikákhoz egyre nagyobb számban készültek népnyel-

[34] PADLEY 1985, 23–26.

[35] PERCIVAL 1975

[36] Leon Battista ALBERTI, *Grammatica della lingua toscana* = L. B. A., *Opere volgari,* a cura di Cecil GRAYSON, 3, Bari, 1973, 175–193.

[37] FUNKE 1941

[38] V. ö. *„Spracharbeit" im 17. Jahrhundert: Studien zu Georg Philipp Harsdörffer, Justus Georg Schottelius und Christian Guenitz,* hrsg. von Markus HUNDT, Berlin, 2000.

vű glosszák, kommentárok, gyakorló példák; megjelentek a népnyelvű paradigmasorok, sőt a nyelvtani definíciók, szabályok megfogalmazásai is. A 12–13. századból ismertek görög (Donatus Graecus), provanszál (Uc Faidit), francia (Donatus Gallicus) óporosz (Wilhelm von Modena), különféle középfelnémet nyelvű kiegészítésekkel ellátott változatok.

A kétnyelvű, latin–vulgáris ragozási paradigmasorok, majd folyamatos nyelvtani szövegek vezetnek a kétnyelvű, majd a nemzeti nyelvű grammatikák létrejöttéhez. Sok népnyelv grammatikája Donatus latin nyelvtana alapján fejlődött ki. Miközben Donatust népnyelvre fordították, párhuzamba állították a latint és a népnyelvet. Ennek során vették észre a két nyelv közötti különbségeket. Az erre való reflexiók során egyre differenciáltabban ragadták meg és próbálták leírni a népnyelv sajátos felépítését. Ez a folyamat vezetett a népnyelvek grammatikáinak kialakulásához, ahogyan ezt a következő példák igazolják.

a.) Angol példák

A normann hódítás után az iskolás gyerekek a latin tanulmányaikat francia nyelvű magyarázatok segítségével kezdték meg. A 14. század közepétől a francia szerepét lassan átvette az angol nyelv. Ennek a változásnak az első nyoma John of Cornwall értekezése *(Speculum Grammaticae,* 1346, kézirat, Oxford, Bodleian Library.). Ez a mű a nyolc beszédrészt tárgyalja és összekapcsolásukat. Ez az első olyan fennmaradt grammatikai munka, amelyik inkább az angol, mint a francia használatával kíván a tanulók segítségére lenni a latin megtanulásában. A 14. század végétől az angolt már nemcsak a latin nyelvtan magyarázatához használták, hanem a két nyelvet össze is hasonlították.

Ennek a módszernek első emléke az *Accidence* címen ismert munka legkorábbi kézirata, amely a 14. század végén vagy a 15. század elején keletkezhetett. Ez Donatus *Ars minor*ának középangol változata: a latin szöveg magyarázatához a népnyelvre támaszkodik. Donatus rendszere ugyanakkor példaként szolgált a népnyelv szabályainak megfogalmazásához, azaz az angol grammatika megalkotásához. Ezt igazolják az *Accidence* kéziratos változatai. A század folyamán ugyanis sok hasonló összefoglaló keletkezett az *Accidence* nyomán. Valószínű, hogy ezek az idősebb John Leylond írásaira mennek vissza, aki a 15. század első évtizedeiben Oxfordban működött.

A legtöbb kézirat Oxfordból származik. Ez volt a legfontosabb központja az angliai grammatikai oktatásnak. Az innen származó anyagokat használták

később más iskolákban is (Winchester, Eton, London…). A kéziratok többsége az 1450–1480 közötti években keletkezett, ezután a nyomtatás elterjedésével gyorsan csökkent a számuk. 1476-ban William Caxton Westminsterben felállította nyomdáját, és ezzel új lehetőséget teremtett az oktatás számára. Egy ideig együtt használtak kéziratos és nyomtatott grammatikákat.

A nyomtatott grammatikák elterjedése nem újítást jelentett, hanem a korábbi kéziratos hagyomány folytatását, nyomtatott formában. A 15. század végén az *Accidence* mind tömörebb, mind terjedelmesebb változatban nyomtatásban is megjelent *(Short* és *Long Accidence).* Sok kiadása John Stanbridge nevéhez kapcsolódik. Később ezeknek is különféle csoportjai alakultak ki.

Lehet tudni olyan latin–népnyelvű kiadásokról is, amelyek Donatus neve alatt jelentek meg. Egy levélnyi töredék maradt fenn egy 1507 körülre keltezhető latin–skót Donatusból; egy latin–angol verzió Párizsban jelent meg, 1515-ben.

1510 után már Londonban és Antwerpenben is nagy számban nyomtattak grammatikai munkákat. Korabeli könyvkereskedők feljegyzéseiből lehet tudni, hogy a grammatikai munkák a könyvpiac népszerű darabjai voltak. A nyomtatott grammatikák nagy száma kb. 1540-ig volt jellemző. Az *Accidence* utolsó ismert kiadása 1539-ből származik. Hogy többször nem jelent meg, az bizonyára azzal függ össze, hogy 1540 körül nyerte el végső formáját a korábban említett Lilius grammatikája, amely nem sokkal később az angol iskolák kötelező latintankönyvévé vált, angol és latin nyelvű változatban.

b.) Német példák

A német grammatikai irodalom kialakulásában fontosak voltak a latin–német Donatus-szövegek, különösen amikor a könyvnyomtatás révén széles körben elterjedtek. A latin–német párhuzamok és fordítások ugyanis már egy implicit német grammatikát is magukba foglaltak.

Érdemes néhány pillantást vetni a grammatikai kommentárok kialakulására, módszertanára. A latin és a népnyelv szerepét vizsgálva a középkori német oktatásban Ulrike Boedemann a magyarázatok öt fajtáját különbözteti meg.[39] Az első három csoportba azokat az eseteket sorolja, amelyekben a szerző a latin anyagot latin magyarázatokkal próbálja megvilágítani.

[39] BOEDEMANN 1992

1. A folyamatosan haladó szövegmagyarázat lépésről lépésre követi az előadottakat, az egymást követő szakaszokat kibővítve, körülírva magyarázza, általában újabb kérdéseket is feltesz.

2. A szöveg elemző megvilágítása során a szerző részekre osztja az anyagot, azaz a témát altémákra bontja, és azokat egyenként magyarázza.

3. A szöveg értelmének bizonyításokkal alátámasztott feltárása a skolasztikus quaestiók segítségével történik. A szerző az adott szövegből következő kérdéseket tesz fel, és a válaszok ezekre az érvek és az ellenérvek ütköztetése folytán lesznek világosak.

4. Témánk szempontjából különösen fontos a kommentárok negyedik csoportja, a magyarázó kiegészítések. Ezek elsősorban a metrikus szövegekre jellemzők. A szerzők gyakran közbeszúrnak egy-egy *expone, construe* vagy *littera* megjegyzést, és ez után a magyarázandó szöveghelyet prózában ismétlik meg. Az eredeti szöveg kérdése szavát, különösen, ha az főnév, *id est*-szerű bevezetéssel valamilyen rokonértelmű kifejezéssel világítják meg. A szinonimák közé alkalomadtán bekerülhet egy-egy szó német fordítása is.

A tisztázandó fogalom megvilágításának ez a módja megteremti a feltételét a vegyes, latin–német kommentár létrejöttének. Megnyílik az út a népnyelvű magyarázó kiegészítés számára, amelynek során szóról szóra vagy mondatrészről mondatrészre a latin szöveget németre fordítják. Ez már nem egyszerű kommentár. A határ ott húzódik, ahol a német magyarázat több, mint véletlenszerű vagy önkényes változata vagy kiegészítése a latin szinonimáknak. Ezt a határt a grammatikai kommentárok területén – állapítja meg Boedemann – a Donatus-magyarázatok minden kétséget kizáróan elérték.

5. Az ötödik csoport a szótárszerű kiegészítés, azaz a szövegben előforduló fogalmak definíciószerű, grammatikai-etimológiai magyarázata. Nem a különösen nehéz szavak, mint például a grammatikai szakkifejezések megvilágítására használták, hanem az általános szókincs magyarázatához, mert ennek a fajta kiegészítésnek a célja ezek begyakorlása volt. A latin grammatikák kommentárjaiban ezzel a módszerrel arra törekedtek, hogy a népnyelv segédeszközül szolgáljon a latin szavak vagy szókapcsolatok megértéséhez. A szótárszerű kiegészítések csak mint alárendelt alkotóelemek jelentek meg egy-egy magyarázó folyamat végén. A kommentált műben teljes mértékben elkülönültek a többi résztől, önálló szótárszerűséget alkottak, és a mű szokásos grammatikai rendeltetése mellett a szövegben előforduló szavak megértését célozták.

Német nyelvterületen a 15. századtól léteztek párhuzamos latin–német Donatus-szövegek. Ezekben a magyarázatokkal együtt a paradigmákat is lefordították. Nem azért, hogy német nyelvtant tanuljanak belőlük, hanem azért, hogy megértsék a latin szavak jelentését. A párhuzamos latin–német Donatus-szövegek legrégebbi emléke két töredék a Linz közelében lévő kremsmünsteri bencés apátság könyvtárából. A Codex Cremisanensis 1400 körül keletkezhetett.[40]

Az *Ars minor*t szavanként fordították németre, a következőképpen: „Quot wievil sunt sein partes der tail oracionis der red? Octo acht. […] Quid was est ist nomen der nam? pars ein teil oracionis der red cum casu mit dem val der stim. significans bedawtent ist proprie ahgenlich corpus den leichennam aut rem oder das dinch ve pro vel significans bedawtent ist communiter gemaincleich."[41]

A párhuzamos latin–német grammatikák korai példája az a művecske, amelyet a „doctor decretorum Henricus" néven számon tartott szerző állított össze az unokája számára 1451-ben, nyomtatásban 1500 körül jelent meg. A munka az ige- és a névszóragozás példáit tartalmazza, párhuzamos latin–német paradigmasorokban. Előszavában Henrik doktor világosan megfogalmazza módszertani alapelvét. Meggyőződése, hogy ha a latin nyelvtant latinul magyarázzák a gyerekeknek, legfeljebb ismételgethetik a számukra érthetetlen fordulatokat, de a nyelvet sosem fogják megtanulni. Ezért használta munkájában az anyanyelvet.[42]

Sok más esetben is támaszkodtak a népnyelvre, hogy a kezdők számára megkönnyítsék az eligazodást a grammatikai kategóriák között. Abba is be akarták vezetni a tanulókat, hogy hogyan lehet az egyik nyelvről a másikra lefordítani valamit. Az első mű ebből a fajtából az *Exercitium puerorum.* Először Antwerpenben jelent meg, 1458-ban, később többször is újranyomták. A német nyelvterület északi részén a flamand alakokat németesíteni

[40] JELLINEK 1913, 34.

[41] MÜLLER 1882, 2.

[42] „Sed ne mali moris quo scholarum rectores, in his praesentis partibus uti solent: ut pueris etiam illis quibus vix omni adhibita diligentia materna lingwa latini sermonis sensum imprimerent: non vulgaribus sed latinis verbis latinum exponant. sicque pueros ipsos docere conentur quem nesciunt: verba quae non intelligunt: imitator existant. vulgaribus tecum verbis utar." *Tractatulus dans modum teutonisandi casus ac tempora*. HAB: M: Ko 323. V. ö. KNAPE 2000, 109.

próbálták, nem mindig a legszerencsésebb módon. A munka 2 x 12 dietára van osztva. Az első rész a tananyag, a latin grammatika Donatus és Alexander de Villa Dei alapján rendszerezve. A második rész célja az anyag gyakorlása. Ezt szolgálják a módszertani szabályok és a konkrét példák a fordításra, oda-vissza.[43]

Hasonló munkákat Dél-Németországban is szerkesztettek. Ilyen Johann Coclaeus *(Quadrivium grammatices,* Nürnberg, 1511) és Aventinus, azaz Johann Turmair *(Grammatica omnium utilissima et brevissima,* Lipcse, 1521) kézikönyve. Aventinus a latin–német párhuzamos példák, paradigmasorok mellett a definíciókat is németre fordítja. Előszavában az olasz grammatikusokra hivatkozik, amikor kifejti, hogy nem szégyelli a népnyelvet használni, hiszen ez megkönnyíti a latin megértését.[44]

A humanista szövegkritika eredménye volt, hogy Donatust és más későantik grammatikusokat (Diomedes, Priscianus) kritikusan megvizsgáltak, és összehasonlították őket az újabb itáliai latin grammatikákkal (Perotti, Sulpitius Verulanus). Heinrich Glarean elkészítette az *Ars minor* első kritikai kiadását (Basel, 1522).

A 16. század első évtizedeire kialakultak annak módszerei, hogyan lehet az anyanyelvet a latin jobb megértésének szolgálatába állítani. Árnyalt képet kaphatunk a korabeli német elképzelésekről Helmut Puff monográfiájának segítségével, amely a német nyelv szerepét vizsgálja a latin grammatika oktatásában.[45]

A német nyelv felhasználásáról a latin tanításában kétféle nézet uralkodott. Az egyik szerint a német alkalmas segédeszköz lehet a latin elsajátítá-

[43] A következő kiadást használtam: *Exercitium grammaticale puerorum per dietas distributum,* Strassburg, 1504. HAB: H: QuH 65 (3). V. ö. JELLINEK 1913, 35.

[44] „Quo unusquisque quam facillime et absque magno labore cuncta invenire, intelligere ac memoriae commendare possit, nec erubui vernacula lingua loqui, cum id doctissimos Italos facere videam, et saepius aliquid uno verbo teutonico rudis accipiet, quod ambages in lingua latina obscurius facerent. Periculum in huiusmodi traditione nimirum fecimus." *Grammatica Joannis Aventini omnium utilissima & brevissima, mirabili ordine composita […] Sunt ubique dictionum significata vernacula lingua addita. Praeterea translatio casuum & temporum in nostram linguam,* Lipsiae, 1521. A1v. HAB: H: QuH 76 (2)

[45] PUFF 1995.

sához – de semmi több. A grammatikusok e csoportjánál – ide tartozik például Agricola vagy Melanchthon – a népnyelv egységes, következetes felhasználása csak kevés területen jelent meg: a paradigmasorokban, a főnév és a melléknév megkülönböztetésénél, vagy teljesen esetlegesen.

Melanchthon nem véletlenül csak a legszükségesebb esetekben folyamodott a német párhuzamokhoz. A képzett humanistának ugyanis latinul kell olvasnia, írnia és beszélnie. Nem zárkózott el attól, hogy a vulgáris nyelvet felhasználják a latin oktatásában, de úgy vélte, hogy ennek a nyomtatott könyvekben nincs helye. A cél felé vezető úton kezdetben ugyan megengedhető, mert hasznos, de arra kell törekedni, hogy a latin mint a kommunikáció nyelve minél előbb meghatározóvá váljék az oktatásban is. A későbbiekben részletesebben tárgyalandó, úgynevezett *Torgaui Donatus* előszavában kifejti, hogy a tanulóknak mielőbb meg kell szokniuk a latin beszédet.[46]

A másik vonulat hívei az oktatásban az anyanyelvnek ennél több szerepet szántak. Munkásságuk eredményeként a latin és a német nyelvtan párhuzamos tárgyalása megteremtette az anyanyelvű német grammatika létrejöttének a feltételeit. Erről Sylvester wittenbergi tanulmányaival és feltételezhető forrásaival kapcsolatban szólok majd részletesebben.

Az elemi latintanítás alapműve még sokáig Donatus maradt. Átdolgozták a korszerű követelményeknek megfelelően, egyre általánosabbá váltak a német kiegészítések. Így 1580 után a későhumanizmus megteremtette az elemi grammatika új típusát (Georg Rollenhagen, *Deutscher Donat,* 1586; Johannes Rhenius, *Donatus latino-germanicus,* 1645).

[46] „[…] Ita hic libellus continet Etymologia principia, quibus praeceptis, non solum reliquam Grammaticae partem facilius disces, sed etiam loqui latine incipies. Ad hunc usum interpretationes Germanice additae sunt, & ut discant pueri propriae casus et tempora interpretari, & ut statim loqui latine assuescant. Praecipue enim praeceptorum est haec consuetudo loquendi, praeterea format os, & efficit sonum elegantiorem. Qui enim sero incipiunt latine loqui, neque perfectam doctrinam consequentur unquam, & perpetuo horridum quiddam stridunt. Quare, summo studio assuefacias te a prima pueritia, & ad latinum sermonem, & ad pronunciationis venustatem." *Aelii Donati Methodus, seu declinandi, coniugandique prima elementa, pro pueris Alphabetariis rerum grammaticorum prorsus ignaris, diligentiori cura nunc primum concinnata, cum Epistola Philip. Melanch.,* Magdeburg, 1579, A3v. HAB: S: Alv.: Ca 140 (1)

c.) Orosz példa

A párhuzamos latin–népnyelvű grammatikák történetében érdekes helyet foglal el az úgynevezett „orosz Donatus". Az *Ars minor* fordítása nemcsak a latin grammatika megértését kívánja elősegíteni, hanem az ószláv irodalmi nyelv grammatikáját is rendszerezi. Több kéziratban is fennmaradt. Interlineáris szerkesztmény, azaz soronként három változat olvasható: az orosz fordítás, a latin szöveg cirill betűs átírásban és a latin szöveg. Helyenként folyamatos orosz értelmezések is előfordulnak.

A keletkezés- és szövegtörténet nem egyértelmű. A kutatások jelenlegi állása szerint igen valószínű, hogy Dimitrij Geraszimov fordította. 1525-ben Paolo Giovio, III. Vaszilij moszkvai nagyherceg római követe a követjárásáról írva említi Geraszimovot, aki akkor hatvanéves. Kiválóan tud latinul, amit livóniai iskoláztatásának köszönhet. Számos diplomáciai megbízatást teljesített, Miksa császárnál is járt. A Donatus-fordítást fiatalkorában, talán tanulmányai során készíthette, tehát az 1470-es évek végén vagy a 80-as évek elején, feltehetően egy livóniai kolostori iskolában. 1522-ben Geraszimov újra elővette fiatalkori művét, és kiegészítette, átdolgozta. Ennek a változatnak már az volt a célja, hogy az egyházi szláv nyelv grammatikájául szolgáljon. A munkát valaki 1563-ban ismét kiegészítette, átdolgozta.[47]

B.) HELYESÍRÁSI KÉZIKÖNYVEK

A rendszeres egy- vagy többnyelvű nyelvtanok mellett a grammatikai reflexiók fontos csoportját alkotják a népnyelvek helyesíráshoz kapcsolódó értekezések, amelyek az irodalomban, a közigazgatásban már meglévő, de nem egységes írásbeli hagyományt egységesítik. Szerepük különösen fontos a könyvnyomtatás elterjedése után. Német nyelvterületről több példát is lehet hozni a 16. század húszas-harmincas éveiből.

A *Schryfftspiegel* (1527) szerzőjét nem ismerjük. Johann Kolross munkája az *Enchiridion, das ist Handbüchlin tütscher Orthographi* (1530). Fabian Frangk könyvecskéje *(Ein Cantzley und Titelbüchlin,* 1531) kitér a nyelvi norma kérdésére. Eszerint csakis a grammatikailag korrekt szöveg lehet sti-

[47] *Der russische Donat: Vom lateinischen Lehrbuch zur russischen Grammatik,* historisch-kritische Ausgabe, hrsg. und kommentiert von Vittorio S. TOMELLERI, Köln–Weimar–Wien, 2002.

lárisan elfogadható. Andreas Gardt idéz egy fontos részletet: „Was recht Deutsch schreiben sey. Rechts deutsch schreiben aber wirdt hie nicht genohmen odder verstannden als Rein höflich deutsch mit geschmückten verblümten worten ordentlich vnnd artigk nach dem synn odder meinung eins jdlichen dings von sich schreiben." A rein, höflich, ordentlich, artig jellemző kifejezései a kora újkor nyelvművelő törekvéseinek. A német terminusok a latin retorikai kategóriák megfelelői: a puritas és az elegantia mellett nem nehéz felismerni a latinitas, azaz a grammatikai szabályoknak való megfelelőség követelményét. Egy évszázaddal később Christian Gueintz pontosan ebben az értelemben használja németül a Deutschheit kifejezést. Az artig azaz szó szerint azt jelenti, hogy 'az ars szabályainak megfelelően'.

Az első német nyelvű mű, amely grammatikának nevezi magát, Valentin Ickelsamer munkája *(Ain Teütsche Grammatica, darauss einer von in selbst mag lesen lernen,* 1534 k.) A szöveg nagyobb része olvasni tanít (Leselehre). Részletesen tárgyalja a helyesírást és a hangtant. Tartalmaz néhány rövid megjegyzést a participiumról és a szintaxisról, végül az etimológiáról is. Egy etimológiai kérdésfeltevés során röviden kitér a szóképzést is. Hasonló kézikönyv kapcsolódik Johann Meichssner nevéhez *(Handbüchlin gruntlichs berichts, recht und wolschrybens, der Orthographie und Gramatic, sampt kurtzer erzelung irer anhangenden kräfften der Wörter, ouch etlichen compositits,* 1538).[48] Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungaricá*jának (1538) legközelebbi rokonait az ilyen jellegű kiadványok között kereshetjük.

C.) SZÓTÁRAK

A vulgáris nyelvek grammatikai irodalmáról szólva utalnunk kell a szójegyzékekre és szótárakra. A latin–népnyelvű kiadások mellett találhatunk népnyelvű–népnyelvű redakciókat, két- vagy többnyelvű változatokban is.

A legkorábbi példákat az újlatin régióból hozhatjuk. A népnyelvű spanyol grammatikájával kapcsolatban már említett Antonio de Nebrija latin nyelvű latin nyelvtana mellett *(Introductiones Latinae,* 1481) latin–spanyol (1492) és spanyol–latin (1495 k.) szótárt szerkesztett. A francia Robert Estienne egynyelvű szótára után *(Thesaurus linguae Latinae,* 1531) mindkét

[48] GARDT 1999, 52–62.

irányba elkészítette anyanyelvű–latin köteteit *(Dictionnaire Françoislatyn,* 1539; *Dictionarium Latinogallicum,* 1543).[49]

Német nyelvterületen a szótárirodalom a 16. század második felében erősödött meg. Dasypodius munkáját *(Dictionarium Latinogermanicum,* 1535): még a középkori szótárhagyomány határozta meg. Josua Maaler elsőként regisztrálta a kortárs szókincset *(Die Teutsch spraach,* 1561). Cornelius Kiliaan szótárával *(Dictionarium Teutonicolatinum,* 1574) kapcsolatban azt szokták kiemelni, hogy különös tekintettel volt a német nyelvjárásokra.[50]

[49] A francia grammatikai irodalomhoz: COLOMBAT 1999, DAHMEN 2001

[50] KNAPE 2000, 126–130.

MÁSODIK RÉSZ

A MAGYAR GRAMMATIKAI IRODALOM KEZDETEI JANUS PANNONIUS FELTÉTELEZHETŐ NYELVTANA

A magyar irodalom kritikatörténeti szempontú feldolgozása során minél messzebbre megyünk vissza az időben, annál inkább tekintettel kell lenni a mai értelemben vett irodalomhoz kapcsolódó egyéb szakterületekre. Nyelv- és irodalomszemlélet összefüggéseit vizsgálva különösen fontos, amit a régiség grammatikai irodalmáról tudni lehet. A középkor irodalmi gondolkodását tárgyaló monográfiájában Tarnai Andor áttekintette Priscianus, Alexander de Villa Dei, Donatus és mások hazai ismeretének nyomait a 12. század elejétől a 16. század elejéig.[51] A kritikatörténet az európai szerzők recepciója mellett nem hagyhatja figyelmen kívül az itthon szerkesztett kézikönyveket sem. A nyelvekről való gondolkodást vizsgálva megkülönböztetett figyelmet érdemelnek az idegen nyelvek grammatikái, ha azokat hazai szerzők állították össze – különösen, ha felmerül a magyar nyelvű kiegészítések lehetősége.

Az előző részből kitűnik, hogy a vulgáris nyelvek grammatikai irodalmának kialakulásában döntő szerepük van a párhuzamos latin–népnyelvű rendszerezéseknek. A régiségben fel-felbukkannak említések valamiféle magyar vagy magyar–latin nyelvtanról, amit a korabeli források és az újabb kutatók hol Janus Pannoniusnak, hol Sylvester Jánosnak tulajdonítanak. Át kell tekintenünk tehát mindazt, amit Janus feltételezhető grammatikusi munkásságáról tudunk. Ez Sylvester szempontjából is hasznos lehet. A *Grammatica Hungarolati*nának legalább egy példánya megvan. Esetleges további példányok ismeretére éppen a Janus-grammatikához kapcsolódó adatokból következtethetünk.

[51] TARNAI 1984, 16–17, 48–52.

Vajon írt-e Janus magyar–latin grammatikát vagy nem – a kérdés a magyar nyelvtudomány történetében, a Janus- és a Sylvester-kutatásban immár több mint egy évszázada újra meg újra felvetődik. Még ha jelenlegi ismereteink alapján a vitát eldönteni nem is lehet, több okból mégis szükségesnek tartom az újabb vizsgálódásokat.

Ismerve a párhuzamos latin–népnyelvű grammatikák szerepét az oktatásban és a nemzeti nyelvek tudományos rendszerezésének kialakulásában, könnyen belátható, hogy egy esetleges magyar kiegészítésekkel ellátott latin nyelvtani összefoglaló a 15. század közepéről európai összehasonlításban is igen jelentős. Ezért nem szabad a kérdést egy kézlegyintéssel elintézni; még kevésbé megalapozatlanul, részigazságokra hivatkozva kétségbe vonni a Janus-grammatika egykori létezését.

Tudománytörténeti szempontból is érdekes a vita minél teljesebb áttekintése. Érdemes feleleveníteni a kibontakozás feledésbe merült mozzanatait, továbbá a sokszor idézett állásfoglalásokat kiegészíteni az újabb fejleményekkel. Úgy tűnik, az ismert források értelmezése némely esetben meglehetősen önkényes, és a szövegek alapos átgondolása az eddigiekkel szemben másfajta következtetéseket is lehetővé tesz. Az eddig elhanyagolt részletek figyelembevétele is új megvilágításba helyezi a problémát.

ELSŐ FEJEZET
ÉRVEK ÉS ELLENÉRVEK

Az állítólagos Janus-grammatikáról szóló vitának 1957-ig tartó szakaszát a legalaposabban Balázs János tekinti át egy 1958-as tanulmányában.[52] Ugyanabban az évben megjelent Sylvester-monográfiájában is összefoglalja az ismertetett nézeteket, legrészletesebben a jegyzetekben.[53] Közel harminc évvel később, a magyar nyelvbölcseletről szóló munkájában már csak vázlatosan utal a legfontosabb mozzanatokra.[54]

Saját álláspontja józan mértékletességet tükröz. Mindhárom hivatkozott helyen kifejtett véleményének lényege: nem lehetetlen, hogy Janus Pannonius szerkesztett latin–magyar grammatikát, de amíg a jelenleginél többet nem tudunk, Sylvester Jánost kell tartanunk nyelvtanirodalmunk úttörőjének. Az idő előrehaladtával Janus grammatikusi mivoltát illetően mintha erősödnének a kételyei.[55]

Balázs János történeti áttekintése a vita kibontakozásával kapcsolatban szorul kiegészítésre. Mint közismert, Baranyai Decsi Jánosig vezethető visz-

[52] BALÁZS 1958a

[53] BALÁZS 1958b, 66–67, 400–403.

[54] BALÁZS 1987, 322–323.

[55] „[…] mindaddig, amíg Janus Pannonius […] művéről nem tudunk meg valami kézzelfoghatóbbat, továbbra is Sylvester Jánost kell tekintenünk a magyar grammatikai irodalom úttörőjének.” BALÁZS 1958b, 67. „Korábban magam se tartottam lehetetlennek, hogy nagy humanista költőnk, az olaszok példáját követve, esetleg valóban szerkesztett olyan latin nyelvtant, amelyben a latin példákat magyar nyelvű tolmácsolatokkal látta el.” Áttekintve a hivatkozásokat: „E tudósításokat azonban csak nagy kétkedéssel fogadhatjuk. Valószínű, hogy Sylvester nevét tévesztették össze a fentebb említettek Janus Pannoniuséval. Így hát leghelyesebb, ha továbbra is Sylvestert tekintjük a magyar nyelvtanirodalom úttörőjének.” BALÁZS 1987, 323.

sza az az állítás, mely szerint Janus Pannonius írt egy magyar–latin grammatikát. A hír Bod Péter *Magyar Athenas*a nyomán vált literátus körökben ismertté. Dobai Székely Sámuel például úgy képzelte, hogy Janus nyelvtankönyve a Mátyás udvarában megforduló külföldieknek szólhatott, hiszen a hazaiaknak nem volt szükségük effélére.[56] A magyar grammatikát Dobai később is említi, mégpedig Teleki Sámuel nyomán Cornides Dánielre hivatkozva, aki „egy bizonyos régi kézirat alapján" szerzett róla tudomást.[57] Ez felveti annak a lehetőségét, hogy talán nem kizárólag Bod Pétertől lehetett tudni a nevezetes munkáról. A Janus-grammatika hírét ismerte Batsányi János[58] és Kazinczy Ferenc[59] is, hogy csak a legismertebbeket említsem, és megjelent különféle összefoglaló munkákban is, például Szirmay Antalnál[60]

[56] „Si Janus Pannonius grammaticam scripsit, non nativis, sed peregrinis, qui in splendidissima Mathiae versabantur aula, scripsisse eum credo, Hungari enim hisce praeceptis non egebant." Dobai Székely Sámuel levele Cornides Dánielhez, 1767. május 18-án. Szelestei Nagy László szíves közlése.

[57] „Clar[issimus] Cornides in sua ad me epistola ex veteri quodam MS meminit Vatem nostrum Grammaticam quoque linguae Hungaricae scripsisse, sed ut aliquando finiam, neve tua abutar patientia, plura non addo. Hucusque Epistola Comitis Samuelis Teleki." Dobai Székely Sámuel levele Koller Józsefhez, 1773. július 15-én, Pécs, Klimó Könyvtár, 67037 4r, 75–78. Szelestei Nagy László szíves közlése.

[58] A Magyar Museum Bé-vezetésében (1788) említett Cesinge Jánoshoz Batsányi a jegyzetben a következőket fűzi: „Janus Pannonius. Úgy írják, hogy Cesinge János valójában egy Magyar Grammaticát készített légyen; de a' melly a' mostoha idők miatt el-veszett." *Batsányi János összes művei,* sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, II. Prózai művek, Első kötet, Bp., 1960, 99.

[59] „Szerencsésb sorsú ifjúságunk Bononiába, Rómába s Párizsba ment-ki tanulni: de tompa bámulására szokván annak, a mi idegen, felejtették, hogy ott gyűjtött kincseiket ide haza a nemzeti nyelv médiuma által illett s kellett volna közhaszonra ereszteni." A jegyzetben: „Vitéz Cesinge János Pécsi Püspök (poetai nevével Janus Pannonius) ugy mondják, hogy csakugyan dolgozott eggy magyar Grammatikát." *Kazinczy Ferencz Tübingiai pályaműve a magyar nyelvről* [1808], kiad. HEINRICH Gusztáv, Bp., 1916, 150.

[60] „Ioannes Pannonius Hunnicae linguae Grammaticam conscripsit, prout testatur Decius Barovius in literis ad Ioannem Telegdy scriptis." Antonius SZIRMAY, *Hungaria in parabolis,* Buda, 1807[2], 20. Csörsz Rumen Istvánnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet erre az említésre.

és Pápay Sámuelnél.[61] A hír valódiságában nem kételkedett 19. századi irodalomtörténet-írásunk legnagyobb tekintélye, Toldy Ferenc sem. A régi magyar nyelvtanokat összegyűjtő kiadványában tényként fogadja el a Janus grammatikaszerzőségét.[62]

Balázs János tudomása szerint ezt először Jancsó Benedek tagadta. Ez annál is meglepőbb, mert a Balázs által is idézett tanulmányában Jancsó leírja, hogy az ötlet nem tőle származik. „Magán körben" többen is kételkedtek;[63] a kételyek egyre szélesebb körű nyilvánosságot kaptak. „Janus Pannonius grammatica szerzőségét legelőször Imre Sándor úr vonta kétségbe a magyar nyelvtudomány történetéről tartott egyetemi előadásaiban."[64]

A kolozsvári egyetem professzorának véleménye nyomtatásban is megjelent a Budapesti Szemle lapjain. Az olasz költészet itthoni hatását vizsgálva megállapítja, hogy az itáliai humanisták a latin bűvöletében nem törődtek saját anyanyelvükkel. Ezt a szemléletet Janus is magáévá tette. „S ez az egyik okom – folytatja Imre Sándor –, melynél fogva nem hihetem, hogy Janus Pannonius valaha magyar nyelvtant írt volna. A művet nem látta senki

[61] „Azomban már ezen Századrúl világosan említi Decius, Barovius, Bod Péter' Athenássában találtató Levelében, hogy ama' nevezetes Pétsi Püspök Cesinge János, a' ki mint Magyar Országi leghiresebb Poéta, Janus Pannonius név alatt ismeretes, Magyar Gramatikár írt volna; de mind ekkorig ezen Gramatika nem jött világosságra." PÁPAY Sámuel, *A magyar literatúra esmérete,* Veszprém, 1808, 360–361.

[62] „[…] a mí nyelvészeink sorát az 1472-ben meghalt Cesinge János nyitja meg, mint ki első vette nyelvünk szabályait módszerbe; de munkája ki nem nyomatván, a XV. század végén immár elveszett volt. […] Alig kételkedhetünk, hogy külföldi tudós barátaival folyt eszmecseréi ösztönözhették Cesingét egy magyar nyelvtan írására; s hogy benne megbecsűlhetetlen kincset vesztettünk, főleg a nyelvtörténet tekintetében, mert ha tán néhány paradigmánál egyébből nem állt volna is az, biztos kulcsot nyújtana többnyire évszám nélküli, középkori nyelvemlékeink meghatározásához!" CG VI.

[63] „Mikor a múlt évben a Corvina-kódexek visszakerűltek, a hírlapok hírét hozták, hogy e könyvek között levő grammatica Janus Pannonius grammaticája volna; de bizony nem volt az, s így fájdalom nem csalódtak azok, kik magán körben Janus Pannonius grammatica szerzőségét kétségbe vonták; sőt ha jól emlékszem, Pulszky Ferenc úr sajnálkozott is ez űgyről tett előterjesztésében a fölött, hogy irodalmunk egy becses fölfedezéssel ez úttal nem gazdagodhatott." JANCSÓ 1878, 45.

[64] Uo., 46.

soha. Decsi említi először 1598-ban, mint már elveszettet. Utána Bod Péter s mindig csak az ő tekintélyökre hivatkozva, az utóbbiak (Jani Opuscula II. 237.). Senki semmi nyomát nem mutathatta ki, sőt okoskodás vagy következtetés által sem tette hihetővé egykori létezését senki. Erősen gyaníthatni, hogy itt Johannes (Joannes = Janus) Sylvester Pannonius, azaz Erdősi neve van amazéval összezavarva és fölcserélve."[65]

Imre Sándor közleménye azért rendkívül fontos, mert világosan megfogalmazza azt a két érvet, amelyeket később gyakran hangoztatnak a kételkedők. Az egyiket nevezhetjük a lenézés elméletének: a latinul író humanisták semmire sem becsülték a vulgáris nyelveket, tehát nem is foglalkozhattak velük. A másikat hívhatjuk az összetévesztés elméletének. Ez egy később említendő esettel kapcsolatban már Toldy Ferencnél felbukkant: a Janus-grammatikáról szóló hírek Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájára* vonatkoznak.

Jancsó Benedek más cikkeiben is érinti a szóban forgó problémát. Hivatkozásaiból kiderül, hogy vannak, akik továbbra is hisznek Janus grammatikaszerzőségében. Mint elítélően megjegyzi: „nem hagyhatom említetlenül azt a kritikátlan dogmatismust, melylyel e kérdést illetőn embereink viseltetnek. Erre vonatkozóan hivatkozom Dr. Abel Jenőnek a »Literarische Berichte aus Ungarn« című folyóirat legutolsó füzetében megjelent cikkére, melyben minden kétség nélkül Janus Pannoniust említi az első magyar grammatika írójául."[66]

[65] IMRE Sándor, *Az olasz költészet hatása a magyarra, Első közlemény,* Budapesti Szemle, 31. sz. (1878), 1–37; 5. A „Jani Opuscula" hivatkozás a következő kiadásra vonatkozik: *Iani Pannonii […] Poëmata […] omnia, I–II,* ed. Samuel TELEKI, Alexander KOVÁSZNAI, Utrecht, 1784.

[66] JANCSÓ 1879a, 145. A hivatkozott tanulmány: ÁBEL 1878. Janus Pannoniusról: „Papst Nicolaus V. hatte den ungarischen Jüngling dazu ausersehen, den sehnlichsten Wunsch seines lebens zu erfüllen, den Homer in's Lateinesche übertragen; Cosimo de' Medici, die Markgrafen von Ferrara und Mantua, Poggio und Argyropulos, waren dem jungen Dichter äusserst gewogen, den manche seiner Elegien, und besonders seine Epigramme und epischen Dichtungen den ersten lateinischen Dichtern seiner Zeit würdig zur Seite stellen, während seine leider verloren gegangene ungarische Grammatik (die erste Grammatik eines sermo vernaculus in ganz Europa!) beweist, dass er im Gegensatze mit einem herrschenden Vorurtheile der Humanisten seiner Zeit bestrebt war, die Resultate seiner gelehrten Studien auf die Veredelung und den Ausbau seiner Muttersprache zu verwenden, und unter anderem die von

Balázs János Sylvester-monográfiájának megjelenése után a legtöbben az ott olvasható áttekintés alapján foglalták össze hosszabban-rövidebben a vita történetét, mielőtt megfogalmazták saját álláspontjukat. Szathmári István a magyar nyelvtanirodalom kezdeteit vizsgálva Balázs mértéktartó véleményéhez csatlakozik: „Ilyenformán – mivel csak feltételezzük, hogy Janus Pannonius szintén írt magyar nyelvtant – teljes bizonysággal továbbra is Sylvester Jánost kell az első magyar grammatika írójának tekintenünk."[67]

Kardos Tibor szintén nem veti el a Janus-grammatika egykori létezését, mégpedig Janusnak a Mátyás udvarában betöltött szerepével összefüggésben: „[Janus] mégiscsak kortársa volt Mátyásnak, bizonyos értelemben nem csupán a tanácsadó, de az idősebb címén nevelői szerepet is töltött be. Még inkább áll ez az ifjú királyné, Podjebrád Katalin dolgában. Nyilván a latin nyelv elemeire, sőt magyarra is kellett tanítania, hiszen maga Janus emeli ki versben, hogy »Kunigunda« helyett most már »Katalin« a neve. Ez állampolitikai célkitűzés, és ennek végrehajtása fényében Janus magyar grammatikája nem olyan képzelgés – ha nincs is rá jelen pillanatban bizonyíték –, mint ahogy Janus kritikusai közül többen feltételezték."[68] Bán Imre viszont Huszti Józseffel ért egyet, aki 1931-ben így próbálta lezárni a vitát: „A kérdést véglegesen eldöntöttnek vehetjük: Janus sohasem írt magyar nyelvtant."[69] Huszti két mondatba sűríti a lenézés elméletét;[70] ehhez Bán

Georg Trapezuntios ihm gewidmete lateinische Uebersetzung eines »de spiritu sancto« betitelten Werkes des heil. Basilius uns vermuthen lässt, dass er, was die Förderung humanistischer Studien durch Unterstützung ausgezeichneter Gelehrten anbelangt, dem beispiele seines Oheims mit glück nacheiferte." 242.

67 SZATHMÁRI 1968, 68.

68 KARDOS Tibor, *Janus Pannonius arca* = K. T. szerk., *Janus Pannonius versei,* Bp, 1972, 5–70; 51.

69 HUSZTI 1931, 254.

70 „Ugyancsak aligha lehetett Janus műve az a tudományos irodalmunkban sokat vitatott elveszett vagy inkább soha meg nem írt magyar nyelvtan, amelyet egyesek Baranyai Decsi János följegyzése alapján próbáltak költőnknek tulajdonítani. A kérdést véglegesen eldöntöttnek vehetjük: Janus sohasem írt magyar nyelvtant. Aránylag még hosszú idő kellett ahhoz, hogy egy másik magyar humanista – Szilveszter János – anyanyelvének titkai iránt behatóbb érdeklődést tanúsítson! Guarino iskolájában általában kevésre becsülték az olasz nyelvet is, pedig az a bálványozott latin nyelv leszármazottjaként szerepelhetett. Annál nehezebb elképzelnünk, hogy egy volt Guarino-tanítvány magyar nyelvtan írására adta volna a fejét." *Uo.,* 254–255; a hozzá tartozó jegyzet: 390–391.

Imre a következőket fűzi: „A magam részéről teljesen elfogadom Huszti érveit: ez a nyelvtan sohasem létezett”.[71]

Érdekes színfoltok a vita történetében Vékony Gábor tanulmányai, amelyekben az utóbb idézett véleményekkel szemben éppen az ellenkező végletet képviseli. Határozottan állítja, hogy Janus magyar grammatikája igenis létezett: Az sem lehet kétséges, hogy 1467-ben fejezte be, Brassóban. Mind a mai napig megvan egy lap a műhöz készült jegyzetekből, mégpedig Janus saját kézírásával. Ez nem egyéb, mint a nikolsburgi rovásábécé néven számon tartott nyelvemlékünk. A teljes munka elvesztén sem kell bánkódnunk, hiszen Sylvester *Grammatica Hungarolatinájának* jelentős része Janus nyelvtanának az átvétele.[72]

Láthatjuk, hogy a vita során a legtávolabbi szélsőségekre éppúgy van példa, mint a józan középútra. A grammatika egykori létezését Vékony Gábor állítja a leghatározottabban. A Janus–Sylvester átvételekkel kapcsolatban megemlítem, hogy a *Grammatica Hungarolatina* forrásaihoz bőséges adalékokkal szolgál az a nyelvtani irodalom, amelyhez Sylvester tanulmányai során Krakkóban és Wittenbergben hozzájuthatott. Erről a további részekben még lesz szó.

A kételkedők egyik fő érve a lenézés elmélete. Kétségtelenül nélkülözhetetlen annak a szellemi környezetnek az ismerete, amelyben Janus alkotott. A népnyelvek felértékelésének folyamatáról volt szó az előző részben. Valóban sok példa bizonyítja: a magasan képzett, latinul író humanisták nem becsülték sokra a vulgáris nyelveket. Ugyanakkor ennek ellenkezőjére is bőven hozhatunk példákat. Aligha vitathatjuk a humanista filológia nyelvészeti érdeklődését, amely sokszor a népnyelvekre is kiterjedt. Mint láthattuk, a latin grammatikákba igen gyakran illesztettek vulgáris nyelvű kiegészítéseket: a kompendiumok szerkesztői anyanyelvükön csatolták a megfelelő példákat, sokszor teljes paradigmasorokat; az egyes szakkifejezéseket, definíciókat lefordították vagy nemzeti nyelven magyarázták. A párhuzamokra nagymértékben támaszkodtak az oktatásban; így volt ez Guarino mester iskolájában is.[73]

[71] BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány = Janus Pannonius (Tanulmányok),* szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975, 491–507; 495.

[72] VÉKONY 1993, 2004

[73] „Janus szempontjából nem érdektelen, hogy Guarino a Regulae-hoz csatolt gyakorlatokat olasz nyelven végeztette: ez annyit jelentett, hogy Janusnak a la-

A Magyarországon élő olasz humanistákat is foglalkoztatta a számukra egzotikus magyar nyelv; erre a leggyakrabban idézett példák Galeotto Marzio megjegyzései. Ezért tartották többen is lehetségesnek, hogy környezetének ösztönzésére Janus kísérletet tehetett a magyar nyelvnek a latin grammatikához kapcsolódó rendszerezésére.

A lenézés elméletével tehát bízvást szembeállíthatjuk az érdeklődés elméletét. A két tendencia ellentmond egymásnak, mégis párhuzamosan hatottak, és mindkettőnek megvoltak az eredményei. A legrégebbi ismert híradásból, Baranyai Decsi János megfogalmazásából is pontosan az derül ki, hogy az ellentmondás létezett, de nem feloldhatatlan: „Ama Janus Pannonius pécsi püspök, költőink legjelesebbje oly nagy tudománya és tekintélye ellenére sem restellt magyar nyelvtant írni."[74]

tin mellett hamarosan meg kellett tanulnia a vulgáris (olasz) nyelvet is." HUSZTI 1931, 19. Itt Huszti mintha ellentmondásba keveredne önmagával; vö. 254–255. Janus lehetséges mintáiról: „[…] se szeri, se száma az olasz könyvtárakban őrzött, XIV–XV. századi latin–olasz grammatikai értekezéseknek. […] Efféle kétnyelvű grammatikákat 12 éves itáliai tanulmányai során Janus Pannonius bizonyára láthatott. Elképzelhető tehát, hogy ezek mintájára ő maga is szerkesztett egy magyar értelmezésekkel ellátott latin grammatikát, mely a maga nemében az első ilynemű kísérlet." BALÁZS 1958b, 403.

„A korábbi kutatók némelyikének teljesen elutasító véleményével ellentétben éppen nem tartom lehetetlennek, hogy Janus az olasz humanisták példájára szerkesztett olyan latin nyelvtant, amelyben a latin példákat vulgáris (=magyar) nyelvű értelmezésekkel egészítette ki. Mesterének, Guarinónak híres latin nyelvtanait is ellátták akkoriban olasz nyelvű tolmácsolatokkal." *Uo.,* 66.

74 „Ianus ille Pannonius episcopus Quinque Ecclesiensis, nostrorum Poëtarum celeberrimus cum tanta doctrina et auctoritate praeditus fuisset, tamen non erubuit Vngaricam Grammaticam conscribere […]" Balázs János fordítása: BALÁZS 1958b, 400. Baranyai Decsi János ajánlólevele Telegdi János *Rudimentá*jához (Marosvásárhely, 1598. márc. 5.): *Epistola ad Io. Telegdivm,* BARANYAI 1866, LXVIII–LXXI; LXX. Telegdi munkája: *Rudimenta priscae Hunnorum linguae, brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa.* Az ajánlólevél teljes szövegének fordítása: BARANYAI DECSI János levele Telegdi Jánosnak, 1598. március 5., ford. CSONKA Ferenc = KLANICZAY 1982, 807–810. Irodalomtörténészeink sokáig hittek benne, hogy Telegdi *Rudimentá*jának jóllehet példánya nem ismeretes, a mű megjelent nyomtatásban, mégpedig Leidenben, 1598-ban (BARANYAI 1866, XXIII.); az újabb kutatások szerint azonban erre nem került sor, csak kéziratos másolatai maradtak fenn (SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei,* Bp., 1915, 91–117.).

Úgy tűnik, egyedül Ábel Jenő értette meg Baranyai Decsi közlésének lényegét, amikor azt írta: Janus kora humanistáinak uralkodó előítéletével szembehelyezkedve törekedett arra, hogy tudós képzettségét anyanyelve kiművelésére fordítsa.[75]

Azért nem érdemes a kelleténél hosszasabban elmélkednünk a humanista nyelvszemlélet egymásnak ellentmondó sajátosságairól, mert ezen az alapon soha nem dönthetjük el, hogy Janus Pannonius írt-e latin–magyar grammatikát vagy sem. A párhuzamok érdekesek, érvként szolgálhatnak akár az állítás, akár a tagadás mellett, de önmagukban semmit sem bizonyítanak. Úgy vélem, sokkal nagyobb valószínűséggel kockáztathatjuk meg feltételezéseinket, ha inkább a grammatika példányaira vonatkozó adatokat vizsgáljuk meg alaposabban. Ennek során lesz alkalom kitérni a kételkedők másik fő érvére, az összetévesztés elméletére.

[75] ÁBEL 1878, 242.

MÁSODIK FEJEZET
MAROSVÁSÁRHELYTŐL SOPRONIG

Baranyai Decsi Jánosnak a példányokról szóló adata negatív: nincsenek példányok, mert „őseink gondatlansága" folytán elvesztek.[76] Baranyai Decsi ajánlólevelét Bod Péter beillesztette a *Magyar Athenas* előszavába, hogy „közönségesen olvashassák a' kik az efféle tsemegék körüll egertsélni gyönyörüségnek tartják."[77]

Szempontunkból még érdekesebb „egertsélni" Pápai Páriz Ferenc szótárának Bod Péter-féle, 1767-es kiadása körül. Ennek a végén olvasható ugyanis Tsétsi János *Observationes Orthographico-Grammaticae...* című, először 1708-ban megjelent munkája, amelyhez ez alkalommal Bod írt „előszavacskát". Röviden áttekinti a magyar nyelvtani irodalom előzményeit. Említi Janus grammatikáját, és azt is hozzáteszi, hogy példánya nem maradt fenn. Ennek okát azonban nem a gondatlanságban, hanem a politikai körülményekben látja: „[Janus Pannonius] a tizenötödik század közepe táján dicsőséges első Mátyás királyunk alatt pécsi püspök volt, magyar nyelvtant írt, amelyet azonban a szerző keserű végzetének beteljesedése után kivontak a közforgalomból."[78] Majd így folytatja: „Hacsak nem az volt az, amiről Mis-

[76] „[…] quam si maiorum nostrorum negligentia non amisissemus, haberemus certe, quo in hoc quoque studii genere gloriaremur." BARANYAI 1866, LXX. „Ha ezt őseink gondatlansága miatt el nem veszítettük volna, bizonyára volna mivel dicsekednünk a tudománynak ebben a nemében is." Balázs János fordítása: BALÁZS 1958b, 400.

[77] BOD 1766, *Hazádat és Magyar Nemzetedet igazán szerető Kegyes Olvasó!* 4r–6r.

[78] „JANUS PANNONIUS, qui circa medium saeculi decimi quinti sub rege glorioso Matthia Primo, Episcopus Quinqueecclesiarum vixit, Gramm. Hungar. conscripsit, quae tamen acerbo Autoris fato, utilitati publicae subtracta est." BOD 1767; Balázs János fordítása: BALÁZS 1958b, 401.

kolci István – akkortájt Magyarország tanult emberei között igen ismert férfiú – írt Molnár Albertnek 1610. június 4-én: »Küldök neked egy magyar–latin grammatikát, amit azért könyörögtem ki egy honfitársamtól, hogy segítségedre legyen a nyelvtanod elkészítéséhez. Legyen gondod rá, hogy ne kallódjon el, hanem küldd vissza, hogy visszaadhassam korábbi tulajdonosának.«"[79]

A Baranyai Decsi utáni hivatkozásokat a Janus-grammatikára úgy szokás emlegetni, mint az ő közlésének átvételét. Valójában azonban Bod Péter több új információval szolgál. A Mátyás elleni összeesküvésre való célzás az egyik. Ezzel függ össze, hogy a munka nemcsak egyszerűen elkallódott, hanem „kivonták a közforgalomból" (utilitati publicae subtracta est). A szóhasználatból akár arra is lehetne következtetni, hogy a grammatika nyomtatásban is megjelent, vagy legalábbis sok kéziratos másolata forgott közkézen. A legkorábbi Janus-kiadások előszavaiból kitűnik: már a 16. század során közhellyé vált annak emlegetése, hogy a költő ellenségeinek irigysége és gyűlölködése miatt sok munkája nyomtalanul eltűnt.[80]

Bod Péter megjegyzése „a szerző keserű végzetének beteljesedéséről" (acerbo Autoris fato) a korábbiaknál határozottabban utal a valóságos poli-

[79] „Nisi ea fuerit, de qua STEPHANUS MISKOLTZI celeberrimi ea aetate inter Hungariae eruditos nominis d. 4. Junii An. 1610. ad Alb. Molnár scripsit: Grammaticam Hungaro–Latinam, en mitto, quam in juvamen tuae Grammaticae exoravi a quodam nostratae. Dabis operam ne amittantur, sed a te reduce pristino possessori restituatur." BOD 1767.

[80] Teleki Sámuel a kiadásához csatolt Janus-életrajzban külön fejezetet szentel az elveszett műveknek. Ebben idézi a korábbi kiadók előszavaiból azokat a részleteket, amelyek az eltűnések körülményeire utalnak. Az elveszett munkák között Baranyai Decsire hivatkozva Teleki is említi a magyar grammatikát: „Desiderantur pariter Bruti et Galbae vitae e Plutarcho versae; item Grammatica Vngarica, quae a Iano conscripta fuisse memoratur a Io. Decio Barovio in epistola ad Io. Telegdium A. 1597. Quem locum postea in Iudiciis et testimoniis producemus." *Iani Pannonii Opusculorum pars altera,* Traiecti ad Rhenum, M. DCC. LXXXIV; Vita Iani Pannonii: 109–242; Caput VIII. Iani Pannonii opera deperdita: 234–239; 235. A XII. bizonyság: *Ioannes Decius Barovius in Epistola ad Io. Telegdium A. 1591*, a vonatkozó részlet idézésével. 329. Baranyai Decsi levelének kelte mindkét helyen hibás. Janus elveszett vagy annak hitt műveihez kapcsolódó irodalom: PAJORIN Klára, *Janus* Annales*ának legendája = Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. BARTÓK István–JANKOVITS László–KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 2000, 73–78.

tikai eseményekre. Honnan vette értesüléseit Bod Péter, nem tudni. Az viszont közismert, hogy a *Magyar Athenas*hoz és más műveihez hatalmas mennyiségű forrásanyagot tanulmányozott át. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a Janus grammatikájára vonatkozó újabb adatokat nem kitalálta, hanem olvasta valahol.

Az idézett levélrészlet azért rendkívül fontos, mert ennek alapján merül fel először annak a lehetősége, hogy az elveszettnek hitt műből esetleg mégis létezik példány. Akármi is volt a szóban forgó „Grammatica Hungaro–Latina", az bizonyos, hogy tulajdonosa tisztában lehetett az értékével, hiszen Miskolcinak úgy kellett „kikönyörögnie" (exorare).

Ezzel a levélrészlettel kapcsolatban veti fel Toldy Ferenc az összetévesztés elméletét. Sylvester grammatikájáról írva ugyanis megállapítja: „Ez kétségtelenül azon »Grammatica Hungaro–Latina«, melyet Miskolczi István 1610. június 4-kén küldött meg az akkor szinte magyar nyelvtan írásával foglalkodó Molnár Albertnek, ezt írván neki: […]; de úgy látszik, elveszett az a küldésben, a levéllel együtt, mert Molnár, ha őszintének tartjuk, nincs pedig okunk nem annak tartani, azt írja előszavában: »Ego vero quem sequerer, quemque fugerem, habebam prorsus neminem.«„ A jegyzetben Toldy hivatkozik forrására, Bod Péterre, „ki nem ismervén Erdősiét, Janus Pannonius nyelvtanát sejtette e »Gramm. Hungaro–Latina« alatt."[81]

A magyar–latin grammatikát közvetítő Stephanus Miskoltzi nem más, mit Miskolci Csulyak István, a későbbi zempléni esperes. Szóban forgó levele nem veszett el, többször ki is adták.[82] Keltezése: „Triduo ante festum Pentecostes". Ezt értelmezte Bod Péter június 4-ének, első kiadója, Dézsi Lajos viszont – helyesen – május 27-nek. Az eltérés Bod Péter figyelmetlenségéből ered. Pünkösd napja az idézett előszó megírásának évében, 1767-ben június 7-ére esett, Bod nyilván ez alapján „fordította" gépiesen a dátumot június 4-ének. 1610-ben azonban pünkösd május 30-án volt, így a helyes keltezés május 27-e. Bizonyosan ugyanarról a levélről van szó, hiszen a Bod Péter által idézett részlet – egy szó eltéréstől eltekintve[83] – megegyezik az újabb közlések szövegével. A kiadók Toldyhoz hasonlóan úgy vélik, hogy a csatolt küldemény „minden bizonnyal", „nyilván" Sylvester *Grammatica*

[81] CG VII.

[82] SZENCI 1596–1617?/1898, 342–344; RMKT XVII 2, 321–322.

[83] Bod Péter és követői: „pristino possessori"; Dézsi Lajos és követői: „pristino suo possessori".

Hungarolatinája lehetett; esetleg Dévai Bíró Mátyás *Orthographiája*.[84] Még Miskolci szerzősége is felmerült, de ezt utóbb cáfolták.[85]

Szenci Molnár őszinteségében valóban nem kell kételkednünk, hiszen a rejtélyes „Grammatica Hungaro–Latinát" bizonyosan nyelvtanának megjelenése után kaphatta meg. A levél Szepsiből május 27-én indult útjára, és hetekbe telt, amíg eljutott a címzetthez. Szenci május 29-én nyelvtanának kiadása ügyében Hanauba utazott. A *Nova Grammatica Ungaricát* június 9-én kezdték nyomtatni, 23-án fejezték be a munkát. Szenci 26-án tért vissza Marburgba.[86]

Toldy Ferenc tehát el tudta képzelni, hogy Sylvester munkáját tulajdonítsa valaki Janusnak. Bod Péter esetében ezt kétségtelennek tartja. Az viszont eszébe sem jutott Toldynak, hogy ugyanezen az alapon Baranyai Decsi értesülésének hitelességét is kétségbe vonja. Balázs János ezt különösnek tartja,[87] szerintem viszont egyáltalán nem az. Kritikai érzékét az irodalomtörténész különböző személyekkel szemben érvényesítheti különbözőképpen, ha erre alapos okot talál. Toldyhoz hasonlóan Békési Emil sem tartotta elképzelhetőnek a Sylvester–Janus összetévesztést Baranyai Decsinél: „[Baranyai] Tehát ama nyelvtanról csak hallott, vagy olvasott. – Hogy azonban ő a hallott, vagy olvasott Joannest Janus-sal összetévessze, arra oly idiotának kellett volna lennie, minő nem volt. Bár mennyire hasonló hangzású is e két név, az egyik pogány, a másik keresztény név, a Janus még azonkívül felette ritka használatú, míg a Joannes nagyon is gyakori lévén, csak egy tökéletesen értetlen és tudatlan ember eshetett volna azon tévedésbe, melyet Jancsó úr, Imre S[ándor]. után Decsire fog."[88]

Jómagam nemcsak Baranyai Decsi, hanem Bod Péter esetében sem látok olyan okot, ami egyértelműen kizárná, hogy értesüléseik nem Sylvester *Grammatica Hungarolatinája* vonatkoztak.

[84] RMKT XVII 2, 303, 321; SZENCI 1596–1617?/1898, 343.

[85] HARSÁNYI István, *Adalék Szenczi Molnár Albert Grammatikájának létrejöttéhez,* MNY, 22(1926), 273–275; RMKT XVII 2, 303; SZATHMÁRI 1968, 176–177.

[86] SZENCI 1596–1617?/1898, 51; SZENCI 1596–1617?/2003, 82.

[87] BALÁZS 1958b, 401.

[88] BÉKÉSI Emil, *„Ki írta ez első magyar nyelvtant?",* Figy, 5(1878), 92–95; 94–95.

Baranyai Decsi János csak a hírét hallotta vagy olvasta Janus grammatikájának, Bod Péter Miskolci Csulyak István levele alapján következtet egy esetleges példányra. A következő két említés viszont olyanoktól származik, akik magát a munkát látták – legalábbis ezt állítják.

Naláczi József báró Bécsben látta Janus magyar–latin nyelvtanát; a soproni Magyar Társaság tagjai egy levelükben felsorolnak 22 olyan grammatikát, amelyek a birtokukban vannak, köztük Janus Pannoniusét is. Naláczi megjegyzésére a szakirodalom különösebb figyelmet nem fordított. Szinte automatikusan működésbe léphet az összetévesztés elmélete: bizonyára Sylvester *Grammatica Hungarolatinájának* egy példányával találkozott. Arra nem gondolt senki, hogy ez az említés a soproni adattal könnyen összefüggésbe hozható.

Naláczi széljegyzete Ponori Thewrewk József nyomán került be a szakirodalomba. A szerző Keresztesi József grammatikai munkáját ismerteti; előtte azonban könyvének első részében áttekinti a diszciplína magyarországi történetét. Janus Pannoniussal kapcsolatban idézi Baranyai Decsi tudósítását, ami a *Magyar Athenas*ban is olvasható, majd hozzáfűzi: „Üdvözült b. Naláczi József Bod Péter »Magyar Athenása« egy példányának azon oldalára, hol a' most idézett diák szavak állanak, saját kezével följegyzé: »Én ezt a grammaticát láttam katonakoromban Bécsben.«„

Naláczi bécsi grammatika-élményeivel kapcsolatban megemlítendő az az adat is, amellyel kapcsolatban a kutatás – a kételkedés indokoltságának hangoztatásán kívül – nem foglalkozott. Ez egy bizonyos Lippi Zsigmond „Wi grammatica" című munkája lett volna, ami Budán jelent meg, 1490-ben, negyedrét formátumban.[89]

Naláczi József a bécsi magyar testőríróknak ha nem is a legismertebb, de nem is elhanyagolható képviselője. A nyelvek és a nyelvművelés iránt egyáltalán nem volt közömbös. A *Jámbor szándék* megjelenése után elsőként ajánlott fel pénzt egy magyar tudós társaság létrehozásához, mégpedig ezer forintot. Négy franciából fordított könyve jelent meg nyomtatásban. Hadi műszótárt is szerkesztett, ez kéziratban maradt.[90] Békési Emil kifejezéseit

[89] PONORI THEWREWK József, *Keresztesi József 1799-iki magyar nyelvtudományi művének felfödözése 's megismertetése, 1. Mátyás király óta jelenkorunkig készült és megtudhatott magyar nyelvtanok és némi nyelvészeti munkák előbocsátott följegyzése 's itt-ott szemléjével együtt,* Pozsony, 1844, 5–6. V. ö. BALÁZS 1958b, 401.

[90] SZINNYEI IX, 799–800.

kölcsön véve megkockáztathatjuk: talán Naláczi sem volt „tökéletesen értetlen és tudatlan ember", így nem lehetett „oly idiota", hogy Janus Pannonius munkájaként említsen egy grammatikát, amelyen Johannes Sylvester nevét olvasta.

Naláczi 1766 és 1788 között tartózkodott Bécsben. A soproni Magyar Társaság 1790-ben alakult, nevezetes levelüket 1794-ben írták. A két említés között talán néhány év, de legfeljebb két-három évtized telhetett el.

Ismeretes, hogy a soproniak hamar pártfogókra találtak. „Általában jellemző a soproni társaságra egészen a tízes évek végéig az írókkal, szerkesztőkkel való szorosabb kapcsolat, így sok könyvet és folyóiratot kaptak ajándékba. Már 1790 májusában ezt írhatják jegyzőkönyvükbe: Eggy olly váratlan szerentsénk történt, a' mellyen való örömünket nem is tudtuk elegendőképpen érezni. A' Hadi Történetek' érdemes Irói e' következendő könyvekkel méltóztattak meg ajándékozni: […]".[91]

Ezen a listán történetesen nem szerepel Janus Pannonius latin–magyar grammatikája, de nem ismerjük tételesen az összes ajándékot. Az azonban tény, hogy a társaság a bécsi magyar újságok közül nemcsak a Hadi és Más Nevezetes Történetek támogatását élvezte, hanem a többiekét is. A magyar nemesi-nemzeti reformmozgalom bécsi képviselői szívesen segítették a lelkes soproni fiatalokat, akiknek elsődleges céljuk a magyar nyelv művelése volt. Vajon csodálkoznunk kellene azon, ha a küldemények között grammatikai tárgyú könyvek, netalán kéziratok is szerepeltek volna? Naláczi József Bécsben látta Janus grammatikáját – nem sokkal később megindult az ajándékok áramlása Bécsből Sopronba – és a következő hír Sopronból származik. Érdemes elgondolkozni rajta, hogy az adott összefüggésekben ezt tévedések véletlen egybeesésének kell-e tekintenünk, vagy inkább logikusan kapcsolódó, egymást erősítő adatoknak. A soproni levél keletkezésének körülményei tehát megérdemlik az alaposabb vizsgálatot, annál is inkább, mert minden korábbi utalásnál határozottabb támpontokkal szolgálnak.

[91] BODOLAY 1963, 72–73.

HARMADIK FEJEZET
SOPRONTÓL MAROSVÁSÁRHELYIG

Az ügyhöz kapcsolódó soproni dokumentumokat Peéry Dezső adta ki 1957-ben: néhány részletet a társaság jegyzőkönyveiből és két levelet. „Az egyik levél eredeti: az Erdélyi Magyar Társaság Marosvásárhelyt 1794. május 29-én kelt, Teleki László aláírta megkeresése a Soproni Magyar Társasághoz, mely a soproni társaktól egy tervezett magyar nyelvtan előmunkálataként a magyar nyelvtanokra vonatkozó véleményt kér. A másik a Soproni Magyar Társaság 1794. december 27-én kelt levelének másolata, melyben a soproniak huszonkét nyelvtant sorolnak fel, és rövid értékelést fogalmaznak meg e nyelvtanok használhatóságára vonatkozóan."[92]

Peéry Dezső szövegközlése nyomán Balázs János pontosabb tájékoztatásért fordult Prőhle Jenőhöz, a soproni gimnázium tudós tanár-könyvtárosához; érdeklődésére kimerítő választ kapott. A két levelet a soproni Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium könyvtárának feldolgozatlan kéziratai között találtam. Teljes szövegüket a *Függelék*ben közlöm. Az 1958-ból származó levélváltás igen figyelemreméltó szempontokat vet fel. Tudománytörténeti érdekessége mellett mindenképpen indokolttá teszi a grammatikák ügyének újragondolását.

Balázs János a legrégebbi magyar grammatikákról szóló soproni hírek cáfolatát várta, ám ehelyett az 1794-es levél hitelességének megerősítését kapta. Bizonyára nem győzték meg Prőhle Jenő érvei, hiszen ezekre – tudomásom szerint – sehol sem hivatkozott, inkább kétségeit fogalmazta meg. A szakirodalom állásfoglalását a későbbiekben Balázs János véleménye határozta meg: „Kérdés, hogy a Soproni Magyar Társaság tagjai valóban

[92] PEÉRY 1957, 274. A soproniaknak küldendő levélről a marosvásárhelyi társaság üléseinek jegyzőkönyveiben: JANCSÓ Elemér, *Az Erdély Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai,* Bukarest, 1955, 165, 167.

látták-e a kétnyelvű grammatika valamely példányát, másolatát, mint ahogyan idézett levelükben állítják, vagy ők is csak Baronyai Decsi vagy Bod Péter idézett tudósításaiból értesültek felőle, de jegyzékükbe – a bibliográfiai teljesség kedvéért – azért mégis felvették."[93] Balázs kételyeit ismétli Bodolay Géza[94] és Szathmári István.[95]

Érthető módon elsősorban a Janus-grammatika érdekelte a kutatókat, hiszen a soproni adat egy ismeretlen munkára vonatkozik. Mindazonáltal az sem lenne érdektelen, ha valóban meglett volna Sopronban Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájának* egy másik példánya, a mindmáig unikumnak tartott mellett. Erre senki nem gondolt, inkább annak hangoztatása vált általánossá, hogy a soproni jegyzék nem feltétlenül a meglévő példányokat sorolja fel, hanem, különösen a legkorábbiak esetében, pusztán hírből ismert munkák bibliográfiai adatait.

Vannak, akik nemcsak kételkednek a soproni példányban, hanem határozottan tagadják, hogy valaha is létezhetett. Sólyom Jenő ezért látja úgy, hogy „a Janus Pannonius állítólagos magyar grammatikája körüli vitában ezentúl bízvást mellőzhető az érvelés a »soproni példánnyal«, legalább is a Magyar Társaság könyvtárával kapcsolatban".[96] Grüll Tibor sem hisz az egykori levélíróknak: „Tudományos körökben sok zavart okozott az általuk

[93] BALÁZS 1958a, 120. „Ebben [a levélben] a soproniak felsorolják a náluk meglevő magyar grammatikákat, köztük Janus Pannoniusét is. Kérdés mármost, hogy e nyelvtan valamely kéziratos példánya valóban birtokukban volt-e, vagy pedig csak Baronyai Decsi és Bod nyomán említették." BALÁZS 1958b, 66.

[94] „Nem tudjuk, hogy alapos volt-e a nyelvtanok tanulmányozása. Balázs János Sylvester János és kora (Bp., 1958) című műve 66. lapján hivatkozik erre a soproni levélre, amely Janus Pannonius nyelvtanát is említi, de Balázs valószínűnek tartja, hogy ilyen nyelvtan nem volt a kezükben, csak a korábbi utalásokat vették át ők is, ma ugyanis ilyen nyelvtan nincs már a társaság könyvtárában. Lehet tehát, hogy több nyelvtant csak emlegettek, de nem tanulmányozták őket." BODOLAY 1963, 133.

[95] „Hogy valóban kezükben volt-e [a soproniaknak] Janus Pannonius latin–magyar nyelvtanának egy másolata, vagy csupán Baranyai Decsi nyomán, a bibliográfiai teljességért vették fel a huszonkét munka közé, ma már nem tudhatjuk." SZATHMÁRI 1968, 68.

[96] SÓLYOM 1962, 74.

említett Janus Pannonius-féle nyelvtankönyv, amely természetesen sohasem létezett."[97]

Vajon valóban indokolt Balázs Jánosnak és követőinek kételkedése, vagy mások elutasító véleménye? Grüll semmivel sem támasztja alá állítását; Sólyom érveire még visszatérek.

A társaság üléseinek jegyzőkönyveiből kiderül, hogy komolyan vették a marosvásárhelyiek felkérését, és a válaszra alaposan felkészültek.

„Nyilas [szeptember] 15 kén tartott rendes Gyülésünkbe […] Tanátsnok T. Prof. Wietoris úr jelen lévén javaslotta Társaságunknak, a Maros Wásárhelyi Levélre való feleletre nézve, […] hogy a felelő […] 1) Nevezze meg a nálunk esméretesebb Gramatikákat. 2) Ezek közzül azt-is, a' mellyet Társaságunk leg-helyessebbnek gondol. […]

Nyilas [szeptember] 22 kén … Meg-állapodtunk T. T. Tanátsnok Urunk javaslásán. Hogy az itt található M. Gramatikák közzül a' leg-jobbat kilehessen tanúlni; Ki-neveztettek e' végre Tsaplovits, Halász, Weörös, Horváth János, Horváth Sámuel és Madarassy Társak. Ezen Deputatio a jövő Hétfőre halasztotta el munkája kezdését.

Bak [december] 6 dikán tartott rendes gyülésünkbe fel-olvasta a Gramatikák meg-olvasása eránt kirendelt Deputatio naponként tett munkáját és itélését.

Bak [december] 20 kán Fel-olvastatott a Maros Wásárhelyi M. Társasághoz küldendő Levél, és elküldése a jövő Szombatra határozódott.

Bak [december] 24-kén [helyesen: 27-kén] utnak botsáttatott a Maros Wásárhelyre Szándékozó Levél."[98]

Tehát egy hattagú bizottság két és fél hónap alatt végezte el a grammatikák feldolgozását. Munkájukról jegyzeteket készítettek, amelyekben napokra lebontva ismertették és értékelték az elvégzett részfeladatokat. Ennek eredménye a levél, amelyben a jegyzőkönyvvel összhangban határozottan és félreérthetetlenül állítják: „Nem elégedtünk meg tsupán tsak a' mások

[97] *Kétszáz éves a Soproni Magyar Társaság,* Kiállítási katalógus, írta és a képeket válogatta GRÜLL Tibor, Sopron, 1990, 29.

[98] PEÉRY 1957, 277–278. Másoknak is feltűnt, hogy a jegyzőkönyv szerint 24-én „bocsáttatott útnak" a levél, a másolat keltezése viszont december 27-e. Peéry Dezső kiadásában a 24-e félreolvasás, elütés vagy sajtóhiba eredménye: a kéziratban egyértelműen „Bak 27-kén" áll. Az eredeti jegyzőkönyv: *A' Sopronyi Magyar Tanuló Társaság Jegyző Könyve Sopronyba 1792–1806.* BDG: A II. 1.

itéletével: Hanem magunk-is által-néztük az itt található Grammatikákat, a' mellyek név szerént ezek voltak:

1. Johanis Sylvester (:alias Erdössy:) Grammatica Hungarico-Latina, in usum puerorum recens scripta Neanesi 1539 14 Junii

2. Jani Pannonii Grammatica Hungarico-Latina.

3. Albert Molnár Gramatica Hungarico-Latina Hannoviae 1610 in 8vo

4. Joannis Telegdy Rudimenta"

– és így tovább, egészen a 22. tételig.[99]

A szövegezés nagyon is világos és egyértelmű, ezért semmiképpen sem érthetek egyet Sólyom Jenővel, aki szerint: „Csak a fogalmazás szabatosságának hiánya miatt kél bennünk az a benyomás, hogy a felsorolt magyar grammatikák nálunk mind megtalálhatók voltak."[100]

A jegyzőkönyvből tudni lehet, hogy felmerült a grammatikák kivonatolásának gondolata, de ezt később elvetették. Ha erre nem is került sor, a feldolgozás menetét rögzítő munkanapló viszont elkészült, és mint a korábbiakból kitűnik, a társaság december 6-i ülésén fel is olvasták. Ha ez meglenne, a puszta címnél bizonyára többet árulna el az áttanulmányozott grammatikákról. Nem tartom lehetetlennek, hogy az 1794 decemberében felolvasott dokumentum vagy valami annál bővebb anyag még előkerülhet. Reményteljes feltételezésemet a társaság irattárára alapozom.

A kéziratgyűjtemény legrégebbi összeírásai 1823-ból és 1824-ből maradtak fenn. Mindkettőben három tétel szerepel a marosvásárhelyi üggyel kapcsolatban: az erdélyi Magyar Társaság felkérő levele, a magyar grammatikák feldolgozására kinevezett bizottság gyűléseinek anyaga és a válaszlevél „párja", azaz másolata. Az adatok a következőképpen szerepelnek a lajstromokban:

1823:

18.25 Az Erdélyi M. Társaság levele 1794.

20.27. A' Magyar Grammatikák meg olvasására rendelt deputatio gyülései

21.28. Az Erdélyi Társaság levelére való felelet párja[101]

[99] PEÉRY 1957, 275–276.

[100] SÓLYOM 1962, 74.

[101] *A' Sopronyi N. M. Társaság Archivumja 1823. eszt. registrálva.* BDG: A. IV. 5.

1824:

25. Az Erdélyi M. Társaság levele

27. A' magyar Grammatikák meg-olvasására ki rendelt Deputatio gyülései

28. Az erdélyi Társaság levelére való felelet párja.[102]

Mindezekből világosan kitűnik, hogy a bizottság két és fél hónapos munkája során gyűléseket tartott, az ott elhangzottakat írásba foglalta. Ennek kell tartalmaznia „a Gramatikák meg-olvasása eránt kirendelt Deputatio naponként tett munkáját és itélését". Az iratanyag még 50 évvel a történtek után is külön levéltári tételként létezett.

Az 1824-es év fontos dátum a soproni könyvtártörténetben: ekkor egyesítették a konventi és a líceumi könyvtárat.[103] A 19. századi beszámoló tanúsága szerint ez szempontunkból veszteséget is jelenthetett: „1824-ben a Gymnasium – 1787 óta Lyceum – régi rozzant épülete lerontatván s helyébe új építmény állíttatván, a gyülekezet vezérfiai czélszerűbb könyvtárhelyiségre is kiterjesztették figyelmüket, öt terem jelöltetvén ki ennek számára. S miután igy elég nagy volt a tér, a gyülekezet elhatározta, hogy az eddig külön kezelt conventi könyvtár is a lyceumba tétessék át, a két könyvtár egybeolvasztassék s a tanárok közül választandó külön könyvtárnok által kezeltessék, kinek fáradozásáért a lyceumi épületben szabad lakása legyen. A kinevezett új könyvtárnok meg lett bízva mind a két könyvtár átvizsgálásával, a felesleges, hiányos, rongált s haszonvehetetleneknek mutatkozó könyvek kimustrálásával, a megtartandóknak pedig szakok szerinti lajstromozásával s czélszerű elrendezésével, mely munkát 1829-ben el is végezte."[104]

A kéziratos anyag következő lajstromát 1827-ben készítették, három évvel a nagy könyvtárrendezés megkezdése után. A korábbi három tétel közül

[102] *A Sopronyi N. Magyar Társaság Archivumában Találtató Irományok Lajstroma 1824. Julii 6dikán* BDG: A. IV. 7.

[103] Mindkettő eredete messzire vezethető vissza. Az evangélikus konvent könyvtára középkori plébániai gyűjtemények anyagára épül; a líceum az 1557-ben alapított evangélikus szellemű iskolát tekinti elődjének. GRÜLL Tibor, *A soproni evangélikus könyvtárak rövid története,* Diakónia, 15(1993), 2. sz. 59–64.

[104] MÜLLNER Mátyás, *Adatok a soproni ev. lyceumi könyvtár történetéhez,* MKsz, 5(1880), 1–8; 2–3.

ebben már csak egy szerepel. Nincs szó sem a marosvásárhelyiek leveléről, sem a deputatio gyűléseinek anyagáról. A vegyes anyag egyik tétele viszont:

Elegyes Irások
[…]
88. Egy Levél mellyben a' Tár' az Elöl-Ülö Urnak ir 1794[105]

Ez nem lehet más, mint a válaszlevél másolata. Azt valóban az „Elöl-Ülö Urnak" címezték, és az aláírás is csak „A' Sopronyi Mr. Társaság Tagjai".

Mindebből levonhatnánk azt a következtetést, hogy a felkérő levél és a feldolgozás dokumentációja a revízió során, 1824 és 1827 között elveszett. Könnyen elképzelhető, hogy a kéziratos munkanapló „a haszonvehetetlennek mutatkozó könyvekkel" egyetemben „kimustrálásra" került. Viszont a marosvásárhelyi levél, annak ellenére, hogy az 1827-es jegyzékben nem szerepel, a válasz másolatával együtt mind a mai napig megvan.[106] Talán nem kell végképp lemondanunk arról a lehetőségről sem, hogy a két levéllel együtt a grammatikák „megolvasásának" dokumentációja is átvészelte az évszázadokat, és még előkerülhet a társaság eddig feldolgozatlan iratanyagából.

Ami a válaszlevelet illeti: egy rendkívül fontos mozzanat jelentősége elkerülte az eddigi kutatók figyelmét. Ez az egyetlen olyan forrás, amelyben Janus Pannonius és Sylvester János grammatikájának példányait *egyszerre* említik. A feldolgozás körülményeinek ismeretében aligha feltételezhetjük, hogy egy munkát két különböző tételként, más-más szerzővel vettek volna fel a jegyzékbe. A korábbi említéseknél, ahol egyetlen szerzőről vagy egyetlen műről van szó, végül is elképzelhető, hogy a Janushoz kapcsolt hír valójában Sylvesterre vonatkozik. Ebben az esetben azonban az összetévesztés elmélete kizárható.

A két munka együttes említése mellett egy másik fontos körülmény is arra utal, hogy a „Jani Pannonii Grammatica Hungarico-Latina" a maga fizikai valóságában megvolt a társaság könyvtárában. A szeptember 15-i ülésen a „tanácsnok úrnak", Wietorisz Jonatánnak volt egy harmadik javaslata is: „3)

[105] *A Sopronyi N. Magyar Társaság Levél-tárában találtató Irományok Lajstroma az 1827dik esztendöben történt megvisgáltatás 's szerkeztetés szerint.* BDG: jelzet nélkül.

[106] A marosvásárhelyiek levele: BDG: D I. 5/a; a válaszlevél másolata: D I. 5/b.

Ha a Maros Vásárhelyi M. Társaság valamellyiknek a' meg-nevezendő Gramatikák közzül hijjával volna, [a válaszlevél írója] igérje-meg, hogy Társaságunk meg fogja küldeni." A levél valóban ezzel az ígérettel zárul: „Ezekből, ha valamellyiknek hejával volna a' Tekéntetes Társaság: mi e' felől tudósíttatván leg örömestebb fogunk véle szolgálni."[107]

A szövegösszefüggésből nem derül ki határozottan, hogy az előzetes javaslat és a megfogalmazott ígéret vajon az összes felsorolt grammatikára vonatkozott-e, vagy pedig csak azokra, amelyeket alkalmas forrásnak tartottak a tervezett új magyar nyelvtanhoz. Ismét ellent kell mondanom Sólyom Jenőnek, aki szerint a nemes gesztust „csak az ajánlott három grammatikára értették".[108] Legalább ugyanennyire valószínűsíthető az előbbi lehetőség is. Ha pedig az lenne igaz, akkor az cáfolhatatlan bizonyíték volna a munka egykori meglétére. Hiszen bizonyosra vehetjük, hogy a soproniak nem ígértek volna oda kölcsönbe olyasmit, ami nekik sincs meg.

Még ha nem is egyértelmű, hogy a soproniak mit is ajánlottak fel, az ígéretet összevetve a korábbi hírekkel, a Bécs–Sopron összefüggéssel, továbbá Janus és Sylvester együttes említésével, úgy vélem, hogy semmi okunk kételkedni a soproni adat hitelességében. Ne vitassuk tehát, hogy a társaság birtokában volt Sylvester János *Grammatica Hungarolatiná*ja mellett egy másik, Janus Pannoniusnak tulajdonított latin–magyar nyelvtan is; kérdéses sokkal inkább az lehet, hogy a munkának vajon mennyi köze volt a pécsi püspökhöz. A kegyes utókor megbecsült személyiségekhez szívesen kapcsol olyasmit is, amihez semmi közük nincs. Hogy az adott esetben mi a helyzet, azt még a példány ismeretében sem volna könnyű eldönteni, hacsak nem bizonyítaná valami egyértelműen Janus szerzőségét. Ehhez azonban magát a munkát kellene kézbe vennünk. Erre vajon milyen esélyeink vannak?

A legrosszabb, ami történhetett, hogy a 18. század végén már csak egyetlen példány volt az állítólagos Janus-grammatikából, és azóta az is elveszett – Sopronban vagy máshol. Ha ma nincs is meg a munka Sopronban, az nem jelenti azt, hogy 1794-ben sem lehetett meg. Sólyom Jenő legfőbb érve, hogy a nevezetes levél keletkezése körüli könyvjegyzékekben „a nyomozott grammatika" nem található. Ugyanakkor ő maga is kénytelen belátni: „Igaz,

[107] PEÉRY 1957, 277.
[108] SÓLYOM 1962, 74.

hogy a levélben felsorolt grammatikák közül egy sem."[109] A Janus-grammatika említetlenségének legfőbb oka az lehet, hogy bizonyára nem könyvről, hanem kéziratos másolatról volt szó, így nem is vehették fel a könyvek lajstromába. Hasonló a helyzet Telegdi János *Rudimentá*jával, amelynek csak kéziratai ismertek. Egyébként Sylvester János és Szenci Molnár Albert nyomtatásban megjelent grammatikáiról sem esik később említés a soproni könyvek között – ezeket pedig igazán nem tarthatjuk a fantázia szüleményeinek.

Nehéz elképzelni, hogy Sylvester munkájának csaknem betű szerinti címleírása példány ismerete nélkül kerülhetett a jegyzékbe. Semmi okunk kételkedni a levélben állított autopszia valódiságában; ugyanakkor filológiai tény, hogy léteztek olyan források, amelyekből a lista összeállítói a munka létezéséről tudomást szerezhettek. Erről a *Grammatica Hungarolatina* utóéletéhez kapcsolódó részben részletesebben szólok.

E helyen csupán röviden utalok Michael Denis 1782-ben megjelent bibliográfiájára, amelyben Sylvester művei között említi a *Grammatica Hungarolatiná*t.[110] A bécsi bibliográfusnak a szerzőre vonatkozó, megnevezett magyar forrásaiban ilyen adat nem található. Az sem volna lehetetlen, hogy Denis egy példányt is kézbe vehetett. Hiszen Sylvester hosszú évekig tanított Bécsben, saját munkáiból is lehettek nála példányok, amelyek talán még a 18. század végén is megvoltak. Így a feltételezhető, Janusnak tulajdonított kézirattal együtt akár *a Grammatica Hungarolatina* is eljuthatott Bécsből Sopronba.

Szenci Molnár Albert magyar nyelvtanáról viszont határozottan állíthatjuk, hogy a soproniak birtokában volt. A társaság munkálkodásának első éveiben – amint erre Prőhle Jenő is utal a *Függelék*ben közölt levelében – a tagok nyelvészeti, retorikai, poétikai és esztétikai könyveket tanulmányoztak; ezeket kijegyzetelték, a jegyzeteket az üléseken felolvasták. A jegyzőkönyvek megőrizték az 1790-ben ilyen módon feldolgozott munkákat.

[109] „Nos, igaz ugyan, hogy a levélben ajánlott három grammatika címe sem található a XVIII. sz. utolsó évtizedéből való könyvtári naplóban, tehát mondhatná valaki, hogy Janus Pannonius magyar grammatikájának említetlensége nem perdöntő. Igen ám, de az ajánlottak mégis meglehettek a diákok és tanáraik birtokában, vagy éppen az iskolai nagykönyvtárban." SÓLYOM 1962, 74. Ugyanezen az alapon miért ne lehetett volna meg „a nyomozott grammatika" is?

[110] DENIS 1782, 412.

„Bika Hav. 9 napján. El olvastuk hárman ugy mint N. P. és K. [Németh László, Potyondi László és Kis János] a' Magyar nyelv tanitó könyvböl szedegetett jegyzéseinket; Szedtük pedig ezekböl a' könyvekböl: N. az Adamiból: P. a' Melibeusbol, Molnárból és Tsétsiböl: K. pedig Kalmárbol.

Bikának 24 napján. H. [Hrabovszky István vagy Halasi Mihály] a' magyar Grammatikából való jegyzéseit mellyeket Kövesdiböl és Kleinbol szedegetett.

Ikernek 8 napján. N. is el olvasta Adelungbol szedett jegyzéseit a' nyelvnek Philosophiájárol."[111]

A levélben említettek közül szerepel Szenci magyar grammatikája, valamint Adami, Bél, Tsétsi, Kalmár, Kövesdi és Klein munkái – tehát 7 darab, a jegyzékbe felvett 22 tételnek mintegy harmada.

[111] *Az 1790 Esztendöbe öszve állott Társasságnak végzése és tette.* BDG: SMT I. jegyzőkönyv, 10–11. A jegyzőkönyv – címével ellentétben – az 1790–91-es évek eseményeit is megörökíti.

NEGYEDIK FEJEZET
A SOPRONI GRAMMATIKÁK SORSA 1794 UTÁN

Nehéz volna rekonstruálni, hogy a társaság és a líceum könyvtára között milyen átfedések voltak, mikor, honnan, hová kerültek a könyvek. A levélben felsorolt 22 grammatika közül a Magyar Társaság könyvtárában ma 2 darab van meg, az idézett jegyzőkönyvben szereplő Kalmár és Klein; a líceumi „nagy" könyvtárban 9. Kérdéses persze, hogy ezek vajon ugyanazok a példányok-e, amelyeket a „társak" 1794-ben kézbe vettek.

Prőhle Jenő a *Függelék*ben közölt levelében felveti annak a lehetőségét, hogy a mai soproni anyagból hiányzó munkák a líceum akkori rektorának, Wietorisz Jonatánnak a könyvtárában lehettek. A professzor gyűjteményét halála (1802) után Széchenyi Ferenc vásárolta meg.

Az OSZK kézirattárában Wietorisz gyűjteményének kétféle katalógusa van meg: egy teljesebb[112] és egy rövid válogatás.[113] A „magyar könyvtár" teljesebb jegyzéke több száz tételt tartalmaz, elsősorban történelmi, egyház-, irodalom- és jogtörténeti munkákat, de geográfiai és más szakkönyvek és kéziratok is találhatók közöttük. Grammatika egy sincs. Igen kevéssé valószínű, hogy a több nyelven beszélő, olvasó és író Wietorisznak nem voltak nyelvtani tárgyú könyvei. Inkább arról lehet szó, hogy történeti vonatkozású – amint ezt a katalógus címe is jelzi – gyűjteményében ezeket nem tartotta számon. Az itt felsoroltak lehetnek a „jeles könyvtárnak" a „magyar dolgok esméretéhez tartozó osztályokból válogatott" darabjai, amelyekre a Prőhle Jenő levelében idézett emlékezés vonatkozik. A könyvtár másik részét alkot-

[112] *Bibliotheca Hungarica complectens tam libros editos, quam Manuscripta Jurisperitorum, Historicorum ad Hungariam spectantia, collecta in proprios usus per Jonathan Wietoris,* 1770. OSZK: 5 Quart. Lat.

[113] *Catalogus librorum quorundam Bibliothecae Jonathan Wietoris. Bibliotheca Hungarica Historica.* A külső oldalán: *Ex Bibliotheca Hungarica Jonathan Wietoris […] Excerpta.* OSZK: 22. Fol. Lat.

hatták a „bölcselkedési és szép literaturai" munkák. A grammatikák lehettek tehát a Wietorisz-gyűjtemény másik vagy később összegyűjtött részében. Az OSZK-ban őrzött összeírás 1770-ben készült; nehezen elképzelhető, hogy a tudós könyvgyűjtő 1794-ig ne tett volna szert újabb könyvekre és kéziratokra.

Kétszáz év alatt sajnos bőven adódott rá alkalom, hogy könyvek és kéziratok elvesszenek, megsemmisüljenek. A soproni Magyar Társaság 1790-ben a líceumban alakult meg. „A társaság kis könyvtárának nem jutott hely az intézet épületében; rendesen valamelyik tisztviselő lakásán tartották. 1809-ben, a franczia táborozás idején Kis János adott neki menedéket. Csak évek múlva talált állandó otthont a főiskola falai közt."[114] A többszöri költöztetés lakásról lakásra nyilván nem kedvezett az állománynak.

Az 1824-es könyvtáregyesítésről már volt szó. „A felesleges, hiányos, rongált s haszonvehetetleneknek mutatkozó könyvek kimustrálásának" nemcsak a – feltételezésem szerint perdöntő bizonyítékkal szolgáló – munkanapló, hanem a régi grammatikák némelyike is áldozatul eshetett, akár a Janusnak tulajdonított kézirat, vagy Sylvester *Grammatica Hungarolatiná*jának Sopronban őrzött példánya is.

Az 1848-as események a könyvtárban is éreztették hatásukat. Az 1846-oshoz képest az 1856-os könyvtárjegyzék kevesebb tételt tartalmaz, és annak is egy része a szabadságharc után kiadott munka.[115] A második világháború idején a líceum épületében német, majd szovjet hadikórházat rendeztek be. Hogy legyen elegendő hely a sebesülteknek, a könyvtár állományát kirakták az udvarra. Az időjárás viszontagságai, a gátlástalan fosztogatók és az igényes gyűjtők ellen az egyedüli védelmet a könyvhalomra vetett ponyva jelentette. Még az 1990-es években is kerültek elő Sopronból és környékéről a líceumi könyvtár pecsétjét viselő kötetek.[116]

Az ismert adatok nyomán végig kell gondolnunk azt is, hogy ha a Janus-grammatika netalán mégsem veszett el Sopronban, akkor hol lenne érdemes keresni. Bármennyire is valószínű, hogy a Naláczi József által említett bécsi példány került Sopronba, azért Bécsben is utána lehetne járni a dolognak. Ami a marosvásárhelyi kapcsolatot illeti: nem tudni, hogy végül a soproniak

[114] KOVÁCS Sándor, *A Soproni Ev. Lyceumi Magyar Társaság története 1790–1890,* Sopron, 1890, 19.

[115] BODOLAY 1963, 390.

[116] KOVÁCS Imre, P., *Régi és mai epizódok a soproni líceumi könyvtár történetéből,* Könyv, könyvtár, könyvtáros, 5(1996), január, 28–37.

küldtek-e valamit a grammatikákból Erdélybe – hátha ennek is maradt valahol valami nyoma. Kolozsvár sem zárható ki a vizsgálódásból, ugyanis Balázs János a soproni Magyar Társaság mind ez idáig csak másolatból ismert leveléről ezt írja: „Klaniczay Tibor szíves szóbeli közléséből tudom, hogy az eredeti válaszlevél is megvan az egyik kolozsvári levéltárban; ő ott nemrégiben látta."[117] Hogyan került az eredeti levél Kolozsvárra, mire lehetne következtetni a körülményekből – ezt sem volna érdektelen tisztázni.

Összefoglalásként megállapíthatjuk: a 16. század végétől fel-felbukkantak olyan hírek, amelyek szerint Janus Pannonius szerkesztett egy latin–magyar nyelvtant. Az elmondottak alapján igen nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a 18. század második felében példányból is ismertek a régiségből egy kétnyelvű grammatikát, ami nem volt azonos Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájával*. A kritikatörténetnek így számot kell vetni azzal a lehetőséggel, hogy a magyar nyelvtani irodalom kezdeteit nem feltétlenül Sylvester Jánoshoz kell kapcsolni. Ami pedig a Janus-kutatást illeti: az állítólagos grammatika szerzőségéről folyó, immár több mint egy évszázados vita során egyetlen olyan bizonyíték sem került elő, amelynek alapján kizárhatnánk, hogy a Janus Pannoniusnak tulajdonított, elveszett vagy lappangó latin–magyar grammatika valóban az ő munkája.

A vulgáris nyelvek iránti érdeklődés Itáliában éppen a 15. század második felében élénkült meg, és innen terjedt át később az Alpoktól északra fekvő területekre. Amint arról e könyv első részében bőségesen volt szó, a latin grammatikákban egyre gyakrabban jelentek meg a párhuzamos népnyelvű kifejezések, paradigmasorok, magyarázatok. Olyan eseteket is láthatunk, amikor az északi országokban éppen az olasz példával igazolták a latin és a népnyelv párhuzamba állításának létjogosultságát. Janus itáliai tanulóévei alatt találkozhatott ezzel a gyakorlattal. A Mátyás udvarában tartózkodó humanisták érdeklődése az egzotikus magyar nyelv iránt éppúgy ösztönözhette Janust egy párhuzamos latin–magyar grammatika kidolgozására, mint saját filológiai hajlamai. Még az sem volna elképzelhetetlen, hogy a királyi udvar némely tagjai rá lehettek kényszerülve a latin elsajátítására, és ehhez

[117] BALÁZS 1958a, 117. Jelen kötet szerkesztésének lezárásáig annyit sikerült megtudnom, hogy a kolozsvári Állami Levéltárban az Aranka György-gyűjtemény lajstromában 1794-ből a 11. sz. levél „A' Soproni Magyar Társaság leírása", jelzete: F 258. A levél nincs a helyén, de keresik. Az utánjárásért Gábor Csillának, a keresésért Kiss Andrásnak mondok köszönetet.

Janus készített valamiféle segédeszközt az olasz földön megismert hasonló kompendiumok mintájára. Ha létezett ilyen, akkor akár ennek valamiféle másolata is lehetett a Janus-grammatikáról szóló 16–18. századi híreknek az alapja.

A kritikatörténet számára az is értékelhető, ha Baranyai Decsi János és Bod Péter valamennyi forrása, Miskolci Csulyak István levele, Naláczi József említése nem Janus Pannoniusról, hanem Sylvester Jánosról szólna. Ami veszteség a Janus-filológiának, az nyereség a Sylvester-kutatásnak. Hiszen ahány esetben helytálló lenne az összetévesztés elmélete, annyi adat cáfolná a *Grammatica Hungarolatina* korábbi ismeretlenségét! Mindez persze csak akkor igaz, ha a régiségben csak a szóban forgó két szerző szerkesztett volna párhuzamos nyelvtanokat, és csak két *Grammatica Hungarolatina* létezett volna. Biztos tudomásunk kétségtelenül csak egyről van, a Sylvesteréről. Hogy ezen kívül nulla, egy vagy több létezett, azt ma már biztosan senki sem tudhatja! Mivel azonban szövegszerűen csak Sylvester munkásságát ismerjük, a továbbiakban azzal kell részletesebben foglalkoznunk.

HARMADIK RÉSZ

SYLVESTER JÁNOS GRAMMATIKAI MUNKÁSSÁGA

ELSŐ FEJEZET
A KEZDETEK: KRAKKÓ

Sylvester János grammatikusi tevékenységének kibontakozása krakkói és wittenbergi tanulmányai során szerzett tapasztalatain alapul. Sylvester-monográfiájában Balázs János terjedelmes fejezetet szentel a krakkói éveknek.[118] Megállapításai jelentős részükben ma is helytállóak. A könyv megjelenése óta azonban közel fél évszázad telt el, és az újabb kutatások fényében Balázs eredményeit egy-két ponton módosítanunk kell.

Sylvester János 1526. okt. 26-án iratkozott be a krakkói egyetemre. Feltehetően 1528-ban távozott a városból, de erről nincsenek pontos adataink. Itt találkozhatott először az európai humanizmus nyelvszemléletének megannyi megnyilvánulásával. Az egyetemen a híres angol humanista, Leonhard Cox erazmista köréhez tartozott. Mint közismert, Krakkóban a különféle grammatikai irányzatok legjelentősebb kompendiumai sorra megjelentek. Hieronymus Vietor nyomdájában Sylvester maga is bekapcsolódott grammatikai kiadványok elkészítésébe. Tevékenységének köszönhetően jöttek létre a legrégebbi ismert nyomtatványok, amelyek összefüggő magyar nyelvű szövegeket is tartalmaznak. Ennek jelentőségét a nemzeti nyelv fejlődése szempontjából nehéz volna túlbecsülni. A Sylvester által megkezdett sor folytatódott. Néhány év múlva ugyancsak Vietor nyomdájában látott napvilágot az első teljes egészében magyar szövegű nyomtatvány, Szent Pál levelei Komjáti Benedek fordításában.[119] Hosszú évtizedeken keresztül a krakkói nyomdák látták el a könyvpiacot magyar nyelvű könyvekkel.[120]

[118] BALÁZS 1958b, 21–92.

[119] RMNY 1, 13.

[120] A 16. századi krakkói magyar nyomtatványokról: VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei,* Bp., 1982, 67–85; *A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben,* kísérő tanulmány: V. ECSEDY Judit, Bp., 2000.

I. *RUDIMENTA GRAMMATICES DONATI*

Sylvester János első grammatikai munkája egy alapfokú latin nyelvtan magyar értelmezéseinek elkészítése. Az alapul szolgáló latin *Rudimenta* Donatus *Ars minor*ának kivonata, amelyet a lüneburgi iskola tanára, Christian Hegendorff szerkesztett.[121] A könyvecske gerince a hagyományos nyolc beszédrész tárgyalása, ehhez csatlakozik a *Commentariolus de usu Pronominum Reciprocorum apud Latinos* című függelék. A szabályokat a klasszikus latin szerzőktől és a Bibliából vett példák illusztrálják. A nemzeti nyelvű grammatikai irodalom szempontjából különösen fontosak a német, lengyel és magyar nyelvű értelmezések. Ezek többségükben a latinnal párhuzamos nemzeti nyelvű paradigmasorok és alkalmanként nyelvtani műszavak.

A négynyelvű kiadás ötlete a nyomdásztól, Vietortól ered, amint erről az ajánlásban beszámol. Az ajánlás címzettje Georgius de Logkschau (Georg von Logau), Ferdinánd király tanácsosa és lengyelországi követe. Vietor többször tapasztalhatta a tanácsos jóindulatát, ezért hálája jeléül kedveskedik neki az újszerű kiadással. A német kiegészítések bizonyára Hegendorfftól származnak. A lengyel értelmezések szerzője lehet maga Vietor, a magyar részeket pedig bizonyosan Sylvester János írta. Ezt a mű végére illesztett ajánlóversben ő maga mondja el.

Az 1527-es krakkói négynyelvű *Rudimenta* magyar vonatkozásait erősíti az utolsó lapon a magyar *Miatyánk* és az *Üdvözlégy*. A kiadványban a három nemzeti nyelv közül egyedül magyarul olvashatók hosszabb összefüggő szövegek. Ez a legrégebbi ismert nyomtatvány, amelyik összefüggő magyar szöveget tartalmaz. A munkának nemcsak hogy több kiadásról nincs tudomásunk, hanem a gdański akadémiai könyvtárban őrzött unikumon kívül más példányról sem.

II. *PUERILIUM COLLOQUIORUM FORMULAE*

Sylvester második grammatikai munkája ugyancsak az elemi latinoktatásban elterjedt tankönyvtípushoz tartozik. Miután a kisiskolások elsajátították a legfontosabb nyelvtani szabályokat, egyszerű beszélgetésminták alapján gyakorolták a latin társalgást. Sokan állítottak össze az iskolás gyerekek

[121] HEGENDORFF, 1527/1977. V. ö. BALÁZS 1958b, 59–65; SZATHMÁRI 1968, 70–76; NAGYNÉ 1987, 21–25.

fogalomkincséhez alkalmazkodó beszélgetésgyűjteményeket. Vietor 1527-ben több ilyen munkát is kiadott. Az egyik az elsősorban a szótáráról ismert Murmellius szerkesztménye, német és lengyel fordítással kiegészítve, Leonhard Cox ajánló verseivel. A másik Heyden Sebald nürnbergi rektor *Puerilium colloquiorum formulae* című munkája, amelyben a német és a lengyel mellett a beszélgetések magyar fordítása is szerepel.[122] Minden bizonnyal ez is Sylvester munkája, akárcsak a néhány hónappal korábban megjelent *Rudimenta* magyar értelmezései. Ezt a kiadványt is Sylvester latin ajánlóverse zárja, Geszthi Mihály magyar nemesifjúhoz. A versben Sylvester humanista közhelyekkel általánosságban ecseteli a tudás hasznát. Még ha nem is utal saját szerepére a munka létrejöttében, nincs ok feltételezni, hogy az ajánlóvers írója ne lenne azonos a beszélgetések magyar változatának szerzőjével. A *Puerilium colloquiorum formulae* és a *Rudimenta* nyelvi sajátságainak összevetése is Sylvester szerzősége mellett szól.

A beszélgetések az iskolai és az otthoni élet, a tanulás és a játék témaköreit ölelik fel 27 fejezetben. Ugyanakkor kitérnek a megfelelő magatartás szabályaira is, így a könyvecskéből nemcsak a társalgási fordulatokat, hanem az illendő viselkedést is meg lehetett tanulni. A magyar szöveget különösen értékessé teszi, hogy nem ragaszkodik szorosan a latin mintához, hanem meglehetősen szabadon tolmácsolja a párbeszédeket a különféle helyzetekben. Így híven tükrözi a 16. század első felének élő nyelvhasználatát, kifejezéseit. Ezért nemcsak nyelvészeti, hanem művelődéstörténeti szempontból is becses emlék.

A két említett kiadvány címében szereplő „nunc denuo" és „jam denuo" kifejezések alapján a kutatók az ismert 1527-es krakkói kiadásoknál korábbi négynyelvű redakciókat feltételeztek. Ilyenek azonban mind ez ideig nem kerültek elő. A régi magyarországi nyomtatványok újabb bibliográfiája szerint az idézett fordulatok Hegendorff és Sebald sokszor kiadott munkáinak korábbi, latin és latin–német változataira utalnak.[123]

Míg a *Rudimenta*ból mindössze egyetlen példány ismert, a *Puerilium colloquiorum formulae* számos további kiadást ért meg. A négynyelvű vál-

[122] Heyden SEBALD, *Puerilium colloquiorum formulae pro primis tyronibus […] iam denuo Germanico, Polonico ac Ungarico ideomate illustratae*, Krakkó, 1527. RMNY 1, 8; Hasonmás kiadása: *A két legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány,* közzétette és a kísérőtanulmányt írta MELICH János, Bp., 1912. V. ö. BALÁZS 1958b, 67–84; SZATHMÁRI 1968, 76–85; NAGYNÉ 1987, 25–30.

[123] RMNY 1, 7, 8.

tozatnak még három krakkói redakciójáról van tudomásunk, 1531-ből, 1535-ből és 1552-ből – és korántsem bizonyos, hogy több nem kerülhet elő. A magyarországi iskolák használatára különféle városokban sokszor kiadták. Mintegy 15 változata ismert vagy feltételezhető, az utolsó 1800 körülre tehető. Van, amelyik csak a latin és a magyar párbeszédeket hozza. Sylvester elavulttá vált fordulatait idővel újabbakra cserélték. Az anyagot a történelmi Magyarország területén élő nemzetek igényeinek megfelelően ki is egészítették: van például latin–német–cseh változat is. A cseh kiegészítés a felső-magyarországi protestáns szlovákok igényeihez igazodik, akik irodalmi nyelvként a huszita cseh bibliafordítás nyelvét használták.

III. TÉVEDÉSEK SOROZATA

Balázs János hosszasan foglalkozik egy bibliográfiai adattal, amelynek alapján egy Sylvester által szerkesztett, 1531-ben, Krakkóban Vietornál megjelent latin–német–lengyel–magyar szótárra következtet. Feltételez egy 1527–28 körüli korábbi kiadást is. A kiindulásul szolgáló adat forrását már első közzétevője, Karol Estreicher sem adta meg, így csak feltételezésekre lehet szorítkozni. Az újabb könyvészeti kutatások során megállapították, hogy Estreicher (vagy forrása) minden bizonnyal a *Puerilium colloquiorum formulae* 1531-es kiadásának egy címlap nélküli példányát láthatta. A könyv tartalma alapján kapta a „dictionarius" címet, ami beszédgyakorló könyvet is jelenthet. Az ajánlás szerzője Sylvester, ezért gondolták őt szerzőnek. A négy nyelv, a kiadási év, a hely, a nyomda, továbbá az ajánlás címzettje és szerzője megegyezik az említett kiadáséval, ezért tekinthető bizonyosnak, hogy az állítólagos szótár egy tévedéssorozat eredménye.[124]

Sylvester krakkói nyelvészeti tevékenységével alapozta meg anyanyelvének kiművelésére irányuló későbbi munkásságát. Könnyen belátható, hogy a magyar nyelv rendszerezését célzó első törekvések a legjobb humanista hagyományokhoz kapcsolódnak. Mint már volt róla szó, a vulgáris nyelvek szabályszerűségeinek rögzítéséhez a latin grammatikák szolgáltak példával. A nyelvtudomány történetének izgalmas fejezete az egyes nemzeti nyelvek grammatikai irodalmának kialakulása. Láthattuk, hogy a krakkói többnyelvű kiadványok alapjául a latin–német redakciók szolgáltak. A szám-

[124] BALÁZS 1958b, 85–87; RMNY 1, 11.

talan latin–német Donatus-kiadás közül Vietor jóvoltából éppen Hegendorff munkájához kerültek a lengyel és a magyar értelmezések. A *Rudimenta grammatices Donati* Vietornál megjelent négynyelvű változata akár a krakkói humanista szellem szimbóluma is lehet: a klasszikus értékekre támaszkodva, a német, a lengyel és a magyar párhuzamos szerepeltetésével az élő nyelvek kiművelésének fontos dokumentuma jött létre. A nemzeti nyelvű kiegészítésekből még egyik nyelv teljes grammatikai rendszere sem rajzolódik ki, de így is rendkívül fontos, hogy a latinnal párhuzamosan a német mellett megjelennek a lengyel és a magyar megfelelők is. Így a *Rudimentá*ban a Közép-Európában használatos másik két élő nyelv mellett a magyarnak is megkezdődött a rendszerezése, egyelőre a latin nyelvtani kategóriákhoz igazodva.

Sylvester János párhuzamos latin–magyar nyelvtanához, a *Grammatica Hungarolatiná*hoz a közvetlen mintákat feltehetően ugyancsak német–latin Donatus-kiadásokban találta meg, amelyekhez az 1530-as években Wittenbergben juthatott – erről lesz szó a következő fejezetben.

MÁSODIK FEJEZET
A *GRAMMATICA HUNGAROLATINA* FORRÁSAI: WITTENBERG

Sylvester grammatikai munkásságára a krakkói évek mellett hatással kellett lennie wittenbergi tapasztalatainak is. 1529. július 31-én bizonyosan beiratkozott az egyetemre,[125] és igen nagy valószínűséggel feltételezhető 1534–36-os tanulmányútja is, amint erről a későbbiekben részletesen szólok.

A 16. század első évtizedeiben, a *Grammatica Hungarolatina* megszületése előtti német nyelvészeti munkák egy része az ortográfia kérdéseihez kapcsolódik, így még nem tekinthetők anyanyelvi grammatikáknak. Balázs János 1958-as monográfiájában ezekre hivatkozik, amikor megállapítja: „Sylvester a nemzeti nyelvtan megalkotására német földön nem igen nyerhetett ösztönzést."[126] Kétségtelen, hogy a német grammatikatörténeti kutatások homlokterében régebben is, újabban is a népnyelvvel népnyelven foglalkozó munkák álltak és állnak. A német grammatikai irodalom legújabb bibliográfiájába csak azokat a műveket vették fel, amelyek németül, kizárólag a német nyelv kérdéseihez kapcsolódnak: a műfaj legkorábbi termékei közül az írás és olvasás megtanítását célzó kézikönyveket, a hangjelölés vagy az interpunkció kérdéseit taglaló helyesírási útmutatókat, formuláriumokat. Nem tekintették viszont a tárgyhoz tartozóknak azokat a munkákat, amelyekben a német csak magyarázatként fordul elő, hogy segítségével egy másik nyelvet, például a latint könnyebben meg lehessen tanulni. Az e meggondolásból fel nem vett tételek jellemző példájaként a szerkesztők éppen a Donatus-hagyomány kétnyelvű dokumentumait említik.[127]

Mindazonáltal a kutatások másik iránya kiterjedt és kiterjed a latint az élő népnyelvvel párhuzamosan tárgyaló, kétnyelvű grammatikai irodalom kiala-

[125] BALÁZS 1958b, 93.
[126] *Uo.,* 122.
[127] MOULIN-FRANKHÄNEL 1994, 22.

kulására. 1987-ben Balázs János már hivatkozhatott Erika Isingnek a hatvanas években végzett munkájára, aki – mint Balázs írja, az ő kezdeményezéséhez csatlakozva – a vulgáris nyelvek grammatikai irodalmának kibontakozását vizsgálta Közép- és Kelet-Európában. Eredményeinek összefoglalása Balázs János megfogalmazásában: „a tőle tárgyalt időszakban a humanisták Donatus elemi fokú nyelvtanát átdolgozva egyre nagyobb mértékben vették figyelembe anyanyelvüket. Így tankönyveik folyamatos átmenetet képeznek a német nyelven írt grammatikákhoz, amelyek így nem véletlenül, hanem az elemi fokú latintanítás során kialakult iskolai hagyományok keretei között jöttek létre."[128] Úgy tűnik tehát, érdemes összehasonlítani Sylvester János *Grammatica Hungarolatináj*át a korabeli párhuzamos latin–német grammatikákkal. Ennek során érdekes összefüggésekre találhatunk, amelyekkel az eddigi kutatás nem foglalkozott. Ezek felvetnek néhány újabb lehetőséget a *Grammatica Hungarolatiná*nak mind a forrásaival, mind a fogadtatásával kapcsolatban.

Sylvester munkájának mibenléte nem könnyen határozható meg, a téma kutatása során különféle nézeteket fogalmaztak meg.[129] Akár a latin, akár a magyar grammatikai részeket tekintjük is fontosabbaknak vagy érdekesebbeknek, semmiképpen nem téveszthetjük szem elől a két nyelv párhuzamos tárgyalását. Ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a külföldi munkákat, amelyek hasonló módszerrel, egy idegen nyelv (jellemzően a latin) és az anyanyelv (jelen vizsgálódásunk esetében a német) együttes szerepeltetésével kívánták megvalósítani elképzeléseiket.

I. ESZKÖZ VAGY CÉL?

A párhuzamos latin–német grammatikákkal kapcsolatban már említettem az Agricola és Melanchthon nevével fémjelzett nézetet, mely szerint a német nyelv a latin megtanulásához kezdetben hasznos segédeszköz lehet, de az igényes humanistának mielőbb át kell térnie a latin használatára, a kommunikáció minden szintjén.

Utaltam a másik felfogásra is, amelynek hívei az oktatásban az anyanyelvnek ennél több szerepet szántak. Ebbe a vonulatba tartoznak a már többször említett kétnyelvű Donatus-feldolgozások is. E törekvések első

[128] BALÁZS 1987, 273–274.
[129] SZÖRÉNYI 1989, 12; ÉDER 1990.

jelentősebb képviselői között Helmut Puff Ortolphus Fuchspergert és Critolaus Lasotanust említi.[130] Fuchsperger neve azért is érdekes ebben az összefüggésben, mert német helyesírási munkájának *(Leeskonst,* 1542) köszönhetően elsősorban a német grammatikai irodalom úttörői között tartják számon; a nyolc beszédrészről szóló korábbi munkája révén azonban a latin Donatus-hagyományt a nemzeti nyelvvel ötvöző módszer jelentős szerzőjeként is tisztelhetjük.

Az anyanyelv alkalmazásának nagyobb szerepet tulajdonító irányzat legfontosabb alakjának Puff Marcus Crodeliust tartja. Ő az, aki betetőzi elődei munkásságát, és megteremti a későbbi párhuzamos latin–német grammatikák létrejöttének feltételeit.[131]

Crodelius személyéről azon kívül nem sokat tudni, hogy Torgau városában tanított. Két fontos grammatikai művet írt vagy szerkesztett, a későbbi alapján lehet azonosítani a korábbit. A későbbi munkának két változatát ismerjük, ezek két egymást követő évben, 1540-ben és 1541-ben jelentek meg Bázelban. Szövegük megegyezik, csak címlapjuk tér el; ez a csekély eltérés szempontunkból jelentős lehet, a maga helyén visszatérek rá. Mindkét bázeli kiadás élén az 1537-ben, Torgauban kelt előszó áll, amelyet a helyi iskola segédtanítói (Hypodidascali Torgenses) írtak alá. A műnek egy korábbi, valószínűleg szászországi kiadását sem zárhatjuk ki a szerzők 1537-es előszava alapján. Mindkét bázeli kiadás említi Melanchthon előszavát. Ez 1539-ben kelt. Bizonyára azt a célt szolgálta, hogy a Bázelben ismeretlen, a messzi Torgauból származó szerző írását kelendővé tegye.

A torgaui segédtanítók bevezetője azért is fontos, mert elmondják magukról, hogy csaknem tíz éve tanítanak, 1533-ban már a nyilvánosság elé léptek egy latin–német Donatus-feldolgozásukkal.[132]

[130] *Simplicissima puerulorum callentium in octo partes orationis tabularis introductio, incorruptissimo viro Leonardo Vinomaro Utinensium Decano per Ortolphum Fuchsperger Ditmoningium nuncupatim dedicata,* Landshut, 1525; v. ö. PUFF 1995, 357; Critolaus LASOTANUS, *Scholia ad libellum Donati de octo partibus orationis,* Vitebergae, 1534. HAB: H: P 712.8º Helmst. (1). V. ö. PUFF 1995, 366.

[131] PUFF 1995, 289–303.

[132] *Aelii Donati Methodus seu declinandi coniugandique prima elementa, pro pueris alphabetariis, rerum grammaticarum prorsus ignaris. Cum epistola Phil. Melanth.,* Witebergae, 1533. HAB: S: Alv.: Ca 140 (1). V. ö. PUFF 1995, 394.

E munka azonosításával kapcsolatban Puff rámutat a Balázs János által is hivatkozott Erika Ising munkáinak hiányosságára. Ising az 1533-as kiadványt felveszi műveibe,[133] mint *Torgaui Donatus*t; jóllehet vizsgálja a torgaui alapfokú grammatikát, és forrásjegyzékében szerepel Crodelius mindkét fentebb említett műve is, mégsem tesz említést a szerzők azonosságáról.

Puff megállapítja, hogy Crodelius munkásságával a német nyelv arra a fokra emelkedett, amelyik már alkalmas a latin nyelvtan leírására. Hamarosan megjelent Johannes Rivius kétnyelvű latin grammatikája, nem sokkal később Johannes Mercurius *Institutió*ja.[134]

Puff leszögezi, hogy Crodelius grammatikája elérte azt a legmagasabb fokot, amelyet a térségben a nemzeti nyelv a latin nyelvtanokban be tudott tölteni:

– csaknem az összes példának és paradigmának megvan a fordítása;

– a sarkalatos szabályok, definíciók többsége két nyelven szerepel; az alaktanban minden esetben, a szintaxisnál azonban nem;

– a latin leírásokat a német szöveg szintaktikailag teljes mondatokban adja vissza;

– a nemzeti nyelv széles körű alkalmazása a szótanban (példák, szójegyzékek).

Mindez már a nemzeti nyelv magas fokú, szisztematikus alkalmazását jelenti. A német szövegrészeket a tördelés segítségével grafikusan, vizuálisan is következetesen elválasztják a latin részektől. A görög, a latin és a német marginális jegyzetek megkönnyítik a tájékozódást.

A Melanchthon-féle felfogással szemben Crodeliusnál a két nyelv arányának a módszeres kialakítása oda vezet, hogy a latin anyag és az anyanyelvű fordítás egyenértékűvé válik. A párhuzamosság azt jelenti, hogy a német még nem tud függetlenedni a latintól, önmagában nem állja meg a helyét. Crodelius újra meg újra visszatérő megfigyelése, hogy a német nem mindig alkalmas az eredeti visszaadására, különösen a terminus technicusokat illetően, mert bizonyos kifejezéseknek egyszerűen nincs megfelelőjük

[133] ISING 1966, 1970. Az utóbbira hivatkozik BALÁZS 1987, 273–274.

[134] *Ioan. Rivii Atthendoriensis De iis disciplinis, quae de sermone agunt, ut sunt Grammatica, Dialectica, Rhetorica, Libri XVIII,* Lipsiae, 1543. v. ö. PUFF 1995, 387. *Institutionis puerilis Rudimenta Grammatices, Ex Donati methodo, et aliis Elementalibus libellis, sparsim adiecta Germanica explicatione sententiae potissimorum praeceptorum, pro primo incipientibus pueris, tradita a Ioanne Mercurio Morsheymero,* Francofurti, 1556. v. ö. PUFF 1995, 375.

anyanyelvében. Crodelius néha kísérletezik német szakkifejezések megalkotásával, például a mássalhangzókat *mitlaufende buchstaben*nek nevezi. Az esetek többségében azonban nem sikerül a latin szakszöveget lefordítani. A tartalom minél pontosabb visszaadását Crodelius gyakran körülírásokkal próbálja megoldani. Így a német szöveg csak a latinnal együtt érthető igazán.

Crodelius maga is tudta, hogy eltért a Melanchthon-féle felfogástól. Igyekszik azonban megvédeni eljárását. Mentegetőzik, hogy fordításai talán néha furcsának hatnak.[135] Ugyanakkor azzal is tisztában van, hogy az egyik oldalról elítélt eljárását a másik oldalról az itáliai grammatikus, Aldus Manutius gyakorlatával igazolhatja, aki a latin ragozás tanítása során a nemzeti nyelvet is felhasználta.[136] Az 1500-as évek elejétől az itáliai grammatikusok munkái már az Alpoktól északra is megjelentek nyomtatásban, és a német szerzők a század folyamán hivatkoztak is Manutius mellett Guarino da Verona, Niccolò Perotti, Antonio Mancinelli és Pylades Brixianus munkáira.[137]

II. TORGAUTÓL SÁRVÁR-ÚJSZIGETIG

Azért ismertettem meglehetős részletességgel Crodelius munkásságának jellemzőit, hogy világossá váljanak a párhuzamok Sylvester János törekvéseivel. A *Grammatica Hungarolatina* és a rá vonatkozó szakirodalom ismeretében nem szükséges különösebben hangsúlyozni azokat a feltűnő hasonlóságokat, amelyek már az általános jellemzés során is szembeötlenek.

Sylvester ajánlólevelének arra vonatkozó fejtegetései, hogy a grammatika elsajátítása során „mennyire hasznos az idegen nyelvet anyanyelvünkkel

[135] „[…] tanta cura et labore, Donati totam methodum hactenus vim in neglectam in hoc opere germanica interpretatione fortasse superstitiosus nonnunquam, invulgaverimus." Idézi PUFF 1995, 298.

[136] „[…] eas Declinandi formulas summa diligentia ita docere, ut non tantum ordine unumquodque paradigma memoriter una cum interpretatione Germanica recensere quaeant, verumetiam singulos casus, modos, tempora et personas, ita probe meditatos in promptu habeant, ut quoties Germanica tantum lingua, de persona qualibet aut casu interrogati, etiamsi retrogrado ordine rem tentaveris, ilico eam Latine, (modo propositae dictionis significatum teneant) proferre possint. Quod exercitationis Aldus Manutius genus in suis Grammaticis olim diligenter praescripsit." Idézi PUFF 1995, 298.

[137] PUFF 1995, 169, 273–276.

egybevetni",[138] a fentiek alapján talán nem is elsősorban Melanchthonnak, hanem sokkal inkább Crodeliusnak és társainak az elképzeléseivel rokoníthatók.

Mindezek alapján érdemesnek tűnik magukat a műveket is összehasonlítani. A *Grammatica Hungarolatina* 1539-ben jelent meg, ajánlása 1536-ban kelt, így Crodelius két munkája közül esetleges forrásként az 1533-as *Tor-*

[138] „Sylvester ezután arról beszél, hogy némelyek megvetik ezeket [a gyermeki tudományokat], mivel »még nem látják eléggé, milyen fontos a tanulmányoknak ez a neme az igaz tudományoknak *(recta studia)* szempontjából, s mennyire hasznos az idegen nyelvet anyanyelvünkkel egybevetni *(ex naturali sermone peregrinum comparare)*«". BALÁZS 1958b, 187.

C. Vladár Zsuzsa fordításában: „[…] nem látjuk át eléggé azt, hogy ennek a tudománynak milyen jelentősége van az összes többi szempontjából, és menynyit számít az anyanyelvből kiindulva tanulni az idegen nyelvet. Még ha ez a művem mások számára jelentéktelennek, sőt megvetendőnek tűnik is, neked, fiam, nagyra kell tartanod mindazt, amit atyád forró érzéséből születik. Lehet, hogy bolondságot cselekszem, de csak annyira, mint a többi nemzet, és csak azért, hogy neked és társaidnak valamiképpen hasznára legyek. A többi nemzet is, az elemi szabályokat ilyenképpen a saját nyelvén bemutatva lépésről lépésre vezeti a zsenge ifjúságot a magasabb tudományok felé, és mintegy előre megrágott táplálékot nyújt neki. Nem tűri, hogy feljebb lépjen, míg tisztességesen el nem sajátította mindazt, amit alapfokon kell megtanulnia." VLADÁR, C. 1989, 14.

Balázs János idézett szövege megbízhatóbb, mint C. Vladár Zsuzsa fordítása. Nemcsak azért, mert egyes kifejezések jelentését pontosabban adja vissza, hanem azért is, mert Toldy Ferenc egyébként gyakran hivatkozott kiadása (CR) helyett itt az 1539-es nyomtatvány szövegét veszi figyelembe:

„[…] hi nondum satis intelligunt, quantum hoc studiorum genus, rectis studiis momenti praebeat, quantumque referat ex naturali sermone peregrinum comparare. Et quamquam haec aliis parva nimis ac contemnenda videatur, tibi tamen, fili mi, magnum debet videri quidquid a parente tuo singulari proficiscitur affectu. Insaniam sane ego cum caeteris nationibus, modo cum tuo ac tui similium commodo qualicunque. Ad hunc enim modum et reliquae nationes, tenuibus in suis ipsorum linguis, propositis praeceptis, teneram aetatem sensim ad altiora provehunt studia, et quasi praemansum illis praebent, nec patiuntur prius, ad summa gradum facere, quam quae primo discenda erant probe tenuerint." SYLVESTER 1539/1989, a második, ívszámozás nélküli levél első lapja.

A „nyelvek egybevetéséről": HEGEDŰS 1993.

gaui Donatus jöhet szóba. Ebből a kiadásból példány nem ismeretes; sikerült azonban a már korábban idézett magdeburgi redakcióhoz hozzájutnom. Olvasható benne a torgaui segédtanítók 1533-as előszava.

Nincs okunk feltételezni, hogy a kötet szerkezetén, szövegén változtattak volna. A kiadvány felépítése több ponton megfeleltethető a *Grammatica Hungarolatinái*énak; az alábbiakban ezeket a párhuzamokat emelem ki.

Torgaui Donatus	*Grammatica Hungarolatina*
A kiadó verse fiához: *Ad filium Georgium* Az új könyvet fiának ajánlja. A könyv hasznának méltatása mellett figyelmeztet, hogy a tanulást az alapoknál kell kezdeni. Előreutal arra az időre, amikor a fiú Krisztus hívására magasabb fokon foglalkozik majd a tudományokkal.	A szerző verse fiához: *Ad Theodorum filium* Az új könyvet fiának ajánlja. A könyv hasznának méltatása mellett figyelmeztet, hogy a tanulást az alapoknál kell kezdeni. Előreutal arra az időre, amikor a fiú Krisztus hívására magasabb fokon foglalkozik majd a tudományokkal.
Ad pueros A tanulást a tudományok alapjainál kell kezdeni.	*Tetrastichon ad pueros* A tanulást a tudományok alapjainál kell kezdeni.
Melanchthon ajánlása a kiadó fiához	A szerző ajánlása fiához Egyebek között harmadszor is visszatér az a megállapítás, mely szerint a gyerekeknek gyerekekhez illő dolgokat kell tanulniuk; a megfogalmazás feltűnően hasonlít a *Torgaui Donatus* ajánlóverséhez.

Sylvester munkájának bevezető részeit ismertetve Balázs János figyelmeztet, hogy „az effélék emlegetése az elemi fokú nyelvtankönyvek elején a humanizmus korában közhelyszámba ment."[139] Erről bárki könnyen meggyőződhet, aki a korabeli grammatikai irodalmat tanulmányozza. Az idézett gondolatok egyike-másika itt is, ott is elő-előfordul. Az azonban erősen meggondolandó, hogy ha két kötet egyszerre tartalmaz ennyi párhuzamos helyet, akkor az vajon pusztán a véletlen műve-e.

[139] BALÁZS 1958b, 186.

Mint fentebb utaltam rá, Sylvester ajánlólevelének az a gondolata, hogy nálunk a tanulók „az elemi tudnivalókat lenézve, mindjárt a legmagasabb fokra akarnak eljutni”,[140] megtalálható a *Torgaui Donatus* ajánlásában is. A szerzők abbeli meggyőződésüket, hogy a tanulásban csak szilárd alapokra építve lehet birtokba venni a magasabb fokú ismereteket, ugyancsak Quintilianusszal támasztják alá.[141]

Hasonló fejtegetés olvasható annak a Critolaus Lasotanusnak az előszavában (1534) is, akit Helmut Puff a Crodelius-féle vonulat fontos képviselő-

[140] *Uo.,* 187. C. Vladár Zsuzsa fordításában: „[…] a mi ifjúságunk egészen ritkán, vagy sohasem jut el e jó gyümölcshöz. Kétségkívül azért történik így, mert nem veszi tekintetbe a tanulmányok helyes sorrendjét, és rögtön azok csúcsára tör elhanyagolva, sőt megvetve a grammatika elemi szabályait. Eme csúcsok pedig (amint azt Fabius helyesen jegyzi meg) az alapszabályok fundamentuma nélkül meg nem állhatnak. Ámbár a mi ifjúságunk sokat fárad, mégis, ahogy mondani szokták, egy helyben állni látszik. Megcsodálhatod hát, micsoda fontossága van minden dologban a helyes sorrendnek. Ezt a munkámat ezért, a többi nemzet példáját követve, elemi iskolás fiúk számára írom, akiket nyilvánosan tanítok, hogy ők a jelenben használhassák, te pedig, fiam, a jövőben.” VLADÁR, C. 1989, 14.
„[…] nostra iuventus aut raro admodum, aut nunquam ad bonam pervenit frugem. Id quod haud dubie evenire solet, atque studiorum verum negligat ordinem, statimque ad summa illa, neglectis aut etiam contemptis, humilibus rei grammaticae praeceptis, prosiliat. Summa enim illa (ut vere Fabius sensit) sine horum tenuium praeceptorum fundamentis stare nequeunt. Et quamvis multum laboret, eodem tamen iuxta proverbium in statu semper esse deprehenditur, ut mirari possis, quanta rebus in omnibus recti ordinis sit vis. Scribimus enim haec ad reliquarum nationum exemplum in usum elementariorum puerorum, quos publice docemus, illorum quidem praesentem, tuum vero, fili mi, futurum.” SYLVESTER 1539/1989, a második, ívszámozás nélküli levél első és hátsó lapja.

[141] „Atque quo propius quisque ad eruditionis fastigium se pervenisse putat, eo magis hoc muneris aversatur, et tanquam professioni suae, seu ordini functionem molestiorem indignioremque fastidire solet, ingenium discipulis circa speciosiora (ut Fabius habet) ostentare malens. At profecto parva ista, quantumvis obscura extraque; ostentationem et gloriam omnem posita, ubi minus diligenter initio edocta fuerint, maioribus neutiquam poterit fieri locus. Nam ut aedificia conspiciantur, latent fundamenta, iisdemque non fideliter iactis, omne in eum superstructam corruat, necesse est. Unde haud dubie idem Quintilianus lib. 1. cap. 8. […]” *Torgaui Donatus,* A4r.

jének tart. Lasotanus a megoldást Donatus kompendiumának a magyarázatában és megjelentetésében látja.[142]

Ugyanez a gondolat megtalálható a kor más német kézikönyveiben is. Sigismundus Lupulus (Wölflin) 1535-ben megjelent, német példákkal kiegészített elemi latin nyelvtanában ugyancsak hangsúlyozza, hogy először az alapokat kell lerakni, erre épülhetnek a magasabb szintű tanulmányok. A német grammatikus, akárcsak a torgaui segédtanítók – és néhány évvel később Sylvester! – állításának alátámasztására Quintilianusra hivatkozik.[143] Lupulus munkásságában találhatók további egyezések is a *Grammatica Hungaro-latiná*val, ahogyan arról még többször is lesz szó.

A század első felének rendkívül termékeny szerzője, Johann Spangenberg is kiadott egy párhuzamos latin–német grammatikát Wittenbergben 1535-ben. Előszavában ő is megemlíti, hogy ebben a könyvében röviden adja elő a legszükségesebb tudnivalókat. Ez azért nélkülözhetetlen, mert minden további tudomány ezen alapul.[144] A hasonló fordulatok igazolhatták Sylvester számára, hogy „a többi nemzetek" lépésről lépésre haladva érnek el szép eredményeket.

[142] „Sunt enim qui Grammatices praeceptionibus opus esse negent, & quotidiana scriptorum praelectione vim & proprietatem vocum cognosci posse dicant. Alios pudet operam sumere in re, quae nullam ingenii laudem meretur, atque isti nullis iactis fundamentis, Quintilianum pueris proponunt & Livium. Postremo qui optimi perhiberi cupiunt, adigunt iuventutem ad iustum Grammatices volumen, neglecta interim Donati methodo, quae prima tradi debeat. Hanc ob caussam opere precium facturum me putavi, si compendium Donati una cum Scholiis, quae & locis obscuris lucem aliquam adferant & technicorum vocabulorum vim & caussas explicent, ederem, ut & alios officii sui admonerem, & pueri mei haberent, quo in discendo adiuvaretur." LASOTANUS 1534, Aiiv

[143] „Iacto fundamento utcunque studiosa iuventus, paulo maiora tibi praescribere cordi fuit […] Ab elementis itaque, quasi a cunabulis initio sumpto, Grammatices, quae literatura dicitur, partes quatuor (Deo dante) aggrediemur, quas si neglixeris contempserisque (quod Deus avertat), quicquid superstruxeris, teste Fabio, id totum corruet, hoc est, super arenam aedificabis." *Rudimenta Grammatices,* Lipsiae, 1535, A1v. HAB: H: P 995.8º Helmst. (5)

[144] *Grammaticae Latinae Etymologia, in commodum et usum iuventutis Northusianae congesta,* Witebergae, 1535. HAB: H: P 899.8º Helmst. (1)

Érdekes megjegyzés olvasható Spangenberg egy későbbi összefoglalójában (1539). Saját korábbi munkásságával kapcsolatban szerényen előadja, hogy nagy szükség volt már grammatikai műveinek átdolgozására és ismételt megjelentetésére, hiszen a korábbi kiadásokat szétkapkodták és ronggyá olvasták, nemcsak Németországban, hanem még a szarmaták között is.[145] A korabeli antikizáló humanista szóhasználat szerint a szarmatákon a lengyeleket kell érteni. Nem kell messzire menni hasonló példáért: Sylvester a korábban említett krakkói *Rudimentá*ban a lengyel nyelvet ugyancsak szarmataként említi.

III. SYLVESTER WITTENBERGBEN 1534–36-BAN

Talán nem véletlen, hogy a korszak latin–német grammatikai irodalmát a *Grammatica Hungarolatiná*val összevetve a legfeltűnőbb párhuzamok éppen az 1530-as évek első felében Wittenbergben megjelent vagy ott is könnyen elérhető kézikönyvekkel fedezhetők fel. Ez erősíti annak a feltételezésnek a valószínűségét, hogy Sylvester János 1534 második felétől 1536 elejéig másodszor is Wittenbergben tanult.

1534. szeptember 19-én az egyetem anyakönyvbe bejegyezték Lucas Sylvestris nevét. Ha a „Lucas" elírás a „Johannes" helyett, az adat igazolhatná „a mi Sylvesterünk" ottani tartózkodását. „Id. Révész Imre utalt arra, hogy az egyetemi *Album*ba nem maguk a tanulók, hanem az egyetemi írnokok szokták bejegyezni a neveket, mégpedig, a magyar nevek gyakori téves írásából ítélve, rendszerint diktálás után. Lehetséges, hogy Sylvester keresztneve is emiatt került bele hibásan az anyakönyvbe."[146]

Ha már úgyis csak feltételezésekre vagyunk kénytelenek szorítkozni, fűzzük tovább a gondolatot! Johannes helyett Lucast érteni bizony elég nehezen elképzelhető. De mi van akkor, ha az írnok figyelmét egy-két pillanatra va-

[145] „Quando autem nunc video eas passim teri in omnium manibus, nedum in Germania, sed apud Sarmatas, quoque pro meo officio rursus quicquid hoc esset opelli, in manus sumpsi & revidi." *Grammaticae Latinae partes, orthographia, prosodia, etymologia et syntaxis, ex doctissimorum virorum libris, in commodum et usum iuventutis Northusianae congestae […] denuo recognitae et auctae,* Norimbergae, 1539. A2r. HAB: H: P 900.8° Helmst.

[146] BALÁZS 1958b, 155.

lami elvonta, és amikor visszatért munkájához, csak annyi rémlett neki, hogy az előtte álló hallgató valamelyik evangelista nevét viseli?

Tovább kalandozva „a lehetséges, de nem bizonyítható dolgok birodalmában" újabb lehetőséget fogalmaz meg Szabó András: „Sylvester Lukács lehetett János testvére vagy rokona, akit elkísért Wittenbergbe."[147]

A feltételezések mellett komolyabban mérlegelendő az a tény, hogy „1535-ben Dévai Bíró Mátyás is Sárvárra került. […] Lehetséges, hogy Nádasdy Sylvester helyettesítésére hívta Sárvárra. S valóban, itt csak addig maradt, amíg barátjának állítólagos második németországi tanulmányútja véget ért. 1536 őszén ugyanis Nádasdy tudtával Németországba utazott."[148]

Újabban sem kerültek elő olyan adatok, amelyek egyértelműen bizonyíthatnák Sylvester második wittenbergi tartózkodását. Péter Katalin ezzel kapcsolatban „az irodalomtörténet régi feltevéséről" ír. Ugyanakkor több olyan körülményt is említ, amelyek a feltételezés mellett szólnak.[149]

Az 1534–36-os wittenbergi tanulmányút és a *Grammatica Hungarolatina* szempontjából különösen érdekes a Melanchthon-levelezés egyik darabja, amelyik eddig elkerülte a magyar kutatás figyelmét. A levél egy Wittenberg közelében készülő ünnepséghez kapcsolódik. Egy Elba-parti városkában hercegi személyek, Georg és Heinrich von Sachsen megtisztelő látogatását várták. Az előkészületek híre Wittenbergbe is eljutott. Az egyetem hallgatóinak egy csoportja szerette volna megcsodálni az ilyenkor szokásos parádés látványosságokat. Az érdeklődő fiatalok Melanchthonhoz fordultak segítségért. A „praeceptor" levélben kérte a városka iskolájának egyik tanárát, hogy vegye pártfogásába a levelet átnyújtó kiváló ifjakat: gondoskodjon szállásukról, ellátásukról, és arról, hogy zavartalanul végignézhessék az ünnepséget.

Az eddigiek alapján most már talán világos lesz, miért fontosak a további részletek. A látogatás színhelye: Torgau. A tanár, akihez Melanchthon küldte hallgatóit: Marcus Crodelius. Melanchthon levelének kelte: 1534. augusztus 8.[150]

[147] Idézet az opponensi véleményből.

[148] BALÁZS 1958b, 156.

[149] PÉTER Katalin, *Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről* = PÉTER 1995, 56–65; 58–59.

[150] „Marco Crodelio, gubernanti Scholam Torgae S. D. Hi adolescentes, quibus hanc ad te epistolam dedi, scholastici sunt Academiae nostrae, vel praecipue studiosi, et sunt honestissimorum et ornatissimorum hominum liberi. Quare

A torgaui kirándulásra tehát körülbelül egy hónappal Sylvester (Lucas vagy Johannes) beíratkozása előtt kerülhetett sor. Ha bízunk az írnok figyelmetlenségében, elképzelhetjük, hogy Sylvester (János!) már a nyár végére megérkezett Wittenbergbe. Könnyen tudomást szerezhetett a készülő ünnepségről, csatlakozhatott a Torgauba induló csoporthoz, majd a megfelelő időben beírathatta magát az egyetem anyakönyvébe.

Az ifjak, akik felkeresték Crodeliust, Melanchthon szavai szerint „scholastici sunt Academiae nostrae, vel praecipue studiosi". Talán nem túlzás e szavakat úgy értelmezni, hogy a társaság nagyrészt az egyetem hallgatóiból állt, de voltak közöttük más kiváltképp tudós emberek is. Ebbe az egyetemista korán már túl lévő Sylvester János is bőven belefér.

A Melanchthon ajánlólevelével érkező ifjakat Crodelius bizonyára szívesen fogadta. Csodálkoznunk kellene rajta, ha megajándékozta volna őket alig egy éve megjelent grammatikájának egy-egy példányával? De még ha ez nem is történt volna meg, Sylvester akkor is könnyen hozzájuthatott az előző években vagy éppen a wittenbergi tartózkodása alatt forgalomba került könyvekhez, amelyekre hivatkoztam. A vázolt összefüggéseket szem előtt tartva alaposan el kellene gondolkoznunk rajta, mennyire tarthatjuk valószínűnek Sylvester 1534–36-os tanulmányútját, és az akkor kiadott német szerkesztésű grammatikák forrásként való felhasználását. Ehhez további adalékokkal szolgálok majd az interiectio meghatározásáról szóló alfejezetben.

> mihi non minus quam mea vita cari sunt. Cum autem videre principum pompam isthic cuperent, non valde eis repugnavi, vel ut expatientes relaxarent paulisper animos ac recrearent, vel quod existimem aliqua ex parte ad disciplinam pertinere, adolescentes videre principum erga se officia et significationes mutuae reverentiae. Proinde valde te rogo, ut his adolescentibus isthic hospitium cures ipsorum pecunia, eosque adiuves, ut sine periculo spectatores earum rerum fieri possint, quas videre cupiunt. Id officii dabis non solum nostrae amicitiae, sed etiam Deo hospitali, qui profecto postulat, ut hospites, bonos homines amanter complectamur. Praeterea hi adolescentes etiam literarum communium ac studiorum causa amore digni sunt. Illud tibi persuadeto, me hoc beneficium maximi facturum esse, si eos amanter exceperis et adiuveris. Sin autem intellexero eos abs te desertos esse, maximam iniuriam te amicitiae nostrae fecisse iudicabo. Sed humanitas tua tales hospites, ut spero, libenter φιλέσεται. Bene vale, Datum Vitebergae, die 8. Augusti, anno 1534." CR II, 779, v. ö. MB II, 149.

IV. *GRAMMATICA HUNGAROLATINA – GRAMMATICA LATINOGERMANICA*

Ha feltételezzük, hogy Sylvester 1534 nyarának végén személyesen is megismerkedett Crodeliusszal, különös jelenősége lehet a mester nyelvtana 1541-es kiadásának. Mint már említettem, az 1540-es és az 1541-es redakciónak a szövege megegyezik, csak a címlapjuk tér el. Az 1540-es redakció névtelenül jelent meg, az 1541-es az egyik szerző, Marcus Crodelius nevén.

Puff egyik feltételezése szerint Crodelius az előbbi sikere nyomán lépett ki a névtelenségből. Egy másik lehetőség: a bázeli nyomdász másodszorra azt a szokást követte, hogy a könyvet egy olyan személy neve alatt adta ki, aki egymagában képviselte a szerzőgárdát, az adott esetben a torgaui tanárokat.[151]

Számunkra azonban ennél is fontosabb lehet a cím megváltoztatása. Vajon mi indíthatta Crodeliust arra, hogy új címet adjon könyvének? Ismét csak találgatni vagyunk kénytelenek, de nehéz visszafogni a fantáziánkat, ha az évszámok és még egy körülmény egybeesésére gondolunk.

Sylvester János *Grammatica Hungarolatiná*ja 1539 júniusának közepén hagyta el a sárvár-újszigeti nyomdát. Mint ismeretes, a megjelenés sok nehézségbe ütközött.[152] Így a szerző különösen boldog lehetett, amikor munkáját végre könyv formájában láthatta. Annál szomorúbb, hogy bár a mű nagy nehezen elkészült, példányai nem jutottak el az értő közönséghez. Sylvester egy leveléből tudjuk, hogy a sárvári udvarban a bors lefedésére használták őket.[153] Ezért nem csodálkozhatunk rajta, hogy a későbbi hazai grammatika-

[151] PUFF 1995, 349.

[152] A nyomtatás körüli problémákról: BALÁZS 1958b, 160–164.

[153] *Uo.,* 180. Jankovits Lászlónak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a hely toposz voltára, az alábbi példát idézve:

„Cuius vis fieri, libelle, munus?
Festina tibi vindicem parare,
Ne nigram cito raptus in culinam
Cordylas madida tegas papyro
Vel turis piperisve sis cucullus.
Faustini fugis in sinum? sapisti.
Cedro nunc licet ambules perunctus
Et frontis gemino decens honore
Pictis luxurieris umbilicis,

írók nem tudhattak e munkáról. Egyetlen ismert példányának hollétét „valóságos detektívmunkával”[154] kellett kinyomoznia Kazinczy Ferencnek, Weszprémi István híradása nyomán – ahogyan erről a *Grammatica Hungarolatina* utóéletéről szóló részben bőven lesz szó. Úgy tűnik tehát, hogy a munka a mostoha körülmények folytán évszázadokig hatástalan maradt, és csak a késői utókor tanulhatta meg értékelni erényeit. Vajon valóban ez a helyzet?

A büszke szerző nyilván szerette volna, ha munkája értő olvasóknak is kezébe kerül. Miért ne próbálhatott volna egy példányt eljuttatni egykori vendéglátójának, Crodeliusnak is – alkalmasint az öt évvel ezelőtti ajándék, a *Torgaui Donatus* viszonzásaként? Mire a *Grammatica Hungarolatina* megérkezhetett Torgauba, Crodelius 1540-es kiadásának kézirata már bizonyosan nyomdában volt, talán már meg is jelent. A torgaui mester éppen akkor kaphatta meg távoli híve küldeményét, amikor a következő, az 1541-es kiadás előkészítésén dolgozott.

Puff hangsúlyozza, hogy az 1541-es utánnyomás címe a korábbi(ak?)énál pontosabban kifejezi a munka legfőbb újdonságát: arra utal, hogy a két nyelv, a latin és a német nyelvtana közvetlenül egymás mellett, mint két egyenrangú partner kerül tárgyalásra, ezért így hangzik: *Institutiones grammaticae Latinogermanicae.*[155]

Et te purpura delicata velet,
Et cocco rubeat superbus index.
Illo vindice nec Probum timeto.”

(Martialis 3, 2)

[154] SZÖRÉNYI 1989, 7.

[155] *Grammatices latinae Etymologia, hoc est, Absolutissime declinandi coniugandique formulae, cum Generalibus Nominum, Praeteritis item & Supinis verborum adiecta vocabulorum pene omnium interpretatione Germanica, quorum usus est apud vulgatos Grammaticos, quotquot in hunc diem extare tradentur. Cum Praefatione Philippi Melanchthonis, et Vocabulario Latino Germanico,* Basileae, 1540.
Institutiones grammaticae Latinogermanicae. Non tam Paedagogis in Scholis trivialibus, quam omnibus bonis pueris rem grammaticam libenter per se dicere volentibus, utiles & pernecessariae. Marco Crodelio paedotriba Torgensi auctore. Cum praefatione Philippi Melanthonis. Autorum nomina quibus in hoc opere usi sumus insequens pagella indicabit. Opus est novum mira perspicuitate scatens, dispeream quisquis es, ni legisse voles. Latinisch und

Óvatosan fogalmazva: nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a német nyelvtanirodalom történetének első „grammatica latinogermanicája”[156] a *Grammatica Hungarolatina* ihletésére kapta a címét. Más hasonlóról persze lehetett tudomása Crodeliusnak. Éppen tíz évvel azelőtt jelent meg Ambinus (Dubois) *Grammatica Latinogallicá*ja. Ennek célja azonban egészen más, mint Crodelius és Sylvester nyelvtanának. Az utóbbiak elemi fokú tankönyvek, elsősorban a kisiskolások számára teszik lehetővé a latin elsajátítását a nemzeti nyelv grammatikájával párhuzamosan; Ambinus munkája viszont a latinul jól tudó olvasóknak kíván segítséget nyújtani a francia megtanulásához.[157] Az is elgondolkodtató, hogy Crodeliusnak korábban nem jutott eszébe a *Grammatica Latinogermanica* cím, csak éppen akkor, amikor a *Grammatica Hungarolatina* a kezébe kerülhetett.

Ha ez valóban nem a véletlen műve, akkor Crodelius és Sylvester kapcsolata különös figyelmet érdemel. Ha a torgaui mesternek és német kollégáinak munkássága mintául szolgálhatott Sylvester számára, ez fontos adalék nemzeti nyelvtudományunk forrásaihoz. Nem kevésbé érdekes a fordított irányú hatás: míg a *Grammatica Hungarolatina* a magyar nyelvészeti irodalom számára évszázadokig ismeretlen maradt, német területen éppen annak a munkának az átkeresztéléséhez adhatott ötletet, amelyik a párhuzamos német–latin nyelvkönyvek sorában kiemelkedő szerepet tölt be.

Azt a feltételezést, hogy el kellett jutnia német területre Sylvester magyar–latin grammatikájának, három adatcsoportra alapozhatjuk. Az egyik a most felvázolt Sylvester–Crodelius vonal. A másik csoportba tartozó adatokról Janus Pannonius feltételezhető latin–magyar nyelvtanával kapcsolatban részletesebben szóltam. Ide tartozik az a közelebbről meg nem határo-

Deudsch Grammatica daraus ein ieder fleissiger den berich der grammatica von yhm selbst leichtlich lernen mag, Basileae, 1541. PUFF 1995, 349.

156 „Grammatica latinogermanicák” a következő száz évből: Johannes MERCURIUS, *Donatus Mercurii Latinogermanicus,* 1563, Georgius ROLLENHAGEN, *Aelii Donati […] Paradigmata Latinogermanica,* 1579; Johannes RHENIUS, *Donatus Latino–germanicus,* 1611; Henricus BUSCHERIUS, *Grammatica Latino–germanica, Das ist Die Lateinische Sprachkunst,* 1634. PUFF 1995, 338–398.

157 *Ad lectorem linguae Gallicae studiosum = Iacobi Sylvii Ambini in linguam Gallicam Isagoge, una cum eiusdem Grammatica Latinogallica, ex Hebraeis, Graecis, & Latinis authoribus,* Parisiis, 1531, aiiiiir–v.

zott „Grammatica Hungaro latina”, amit Miskolci Csulyak István küldött 1610. május 27-én a magyar nyelvtanán munkálkodó Szenci Molnár Albertnak – ugyancsak német földre. Ez – ha nem Janus Pannonius feltételezhető magyar–latin grammatikája volt – akár Sylvester munkája is lehetett.

Semmiképpen nem hagyható figyelmen kívül, hogy az eddig ismert legkorábbi említések a *Grammatica Hungarolatiná*ról német nyelvterületről származnak. Ugyancsak a Janus-nyelvtannal kapcsolatban tértem ki a 18. századi soproni grammatikai kutatásokra; a *Grammatica Hungarolatina* utóéletét áttekintve lesz alkalom a soproni tanárok munkásságának további fontos mozzanatait felidézni. E helyen csak annyit bocsátok előre, hogy 1770-ben Wietorisz Jonatán és Szarka János egy bizonyos Schwarcziusra hivatkozott, aki látta Sylvester magyar grammatikáját. Révész Imre már 1859-ben levonta az azóta feledésbe merült következtetést, mely szerint „a mult század elején vagy közepe táján, a Sinaién [a ma is unikumként ismerten] kivül létezett még más eredeti példány is.”[158]

A Janus-részben röviden utaltam Michael Denis kézikönyvére, amelyben szerepel Sylvester *Grammatica Hungarolatiná*jának címleírása,[159] Mivel Denis hivatkozott magyar forrásaiban – mint említettem – erre vonatkozó adat nincs, igencsak valószínűnek tűnik, hogy a bécsi bibliográfus német nyelvterületről szerezhette a magyar–latin nyelvtanra vonatkozó értesüléseit. Márpedig ha Schwarz német földön látta a *Grammatica Hungarolatiná*t, és Denis nem magyar forrásokból jutott a címleírás birtokába, az megerősíti azokat a feltételezéseket, amelyek szerint a munka „más eredeti példányai” Németországba kerülhettek.

Az adatoknak egy harmadik csoportja is utal arra, hogy a *Grammatica Hungarolatiná*ból legalább egy példány megjárta a német területet. Az unikum nyomtatványt tartalmazó kolligátum bejegyzései alapján ugyanis igen nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a ma ismert becses darabot egyik tulajdonosa német földről hozta Magyarországra – de erről ugyancsak a munka utóéletével kapcsolatban szólok majd részletesebben.

[158] RÉVÉSZ 1859, 23.
[159] DENIS 1782, 412.

HARMADIK FEJEZET
A *GRAMMATICA HUNGAROLATINA* NYELV- ÉS IRODALOMSZEMLÉLETE

I. NYELV ÉS IRODALOM

A nyelv- és irodalomszemlélet jellemzőit keresve figyelembe kell vennünk, hogy a régiség felfogása szerint mi tartozott a grammatika és az irodalom hatáskörébe. Az írott szövegek vizsgálata során ugyanis a nyelvi szinten megragadható jelenségek szorosan összefüggtek a szövegek magyarázatával és értelmezésével, nemkülönben a stiláris problémákkal. A grammatika összetevőiről és hatásköréről vallott nézeteket legtömörebben a diszciplína meghatározásában fogalmazták meg. Ezért érdemes kiindulnunk Sylvester definíciójából.

„Grammatica est ars recte loquendi et scribendi authoritate optimorum poetarum et oratorum constans."[160] Balázs János fordításában: „A grammatika a helyes beszédnek és írásnak a legjobb költők és prózaírók tekintélyére támaszkodó művészete."[161] A bevezető részek után ezzel a gyakran idézett mondattal kezdődik Sylvester János *Grammatica Hungarolatiná*ja.

A meghatározás jelentőségével és lehetséges forrásaival többen foglalkoztak mind a régebbi, mind a frissebb magyar szakirodalomban. Az újabb külföldi kutatások eredményei alapján azonban bizonyos pontokon árnyalhatjuk az eddig megfogalmazott, némely tekintetben egymásnak ellentmondó magyarázatokat. Sylvester szavait akkor értékelhetjük az eddigieknél pontosabban, ha csatlakozunk azokhoz a törekvésekhez, amelyek a meghatározást az európai grammatikai irodalom tágabb összefüggéseiben helyezik el. Ennek során alkalmunk nyílik felvillantani, hogyan látja az újabb kutatás a középkori és a humanista grammatika viszonyát, a folytonosság és a fordu-

[160] SYLVESTER 1539/1989, a1r.
[161] BALÁZS 1958b, 192.

lat kérdéseit. Ugyancsak pontosítani lehet az itáliai nyelvtanirodalom sokat emlegetett hatását az Alpoktól északra fekvő területekre. Ami pedig a definíció eredetét illeti: Balázs János Sylvester-monográfiája óta közvetlen vagy közvetett mintának Guarino Veronensis *Regulae Grammaticales* című munkáját tartják. Ezzel szemben, úgy látom, Guarino kizárható a feltételezhető források közül; ugyanakkor sokkal nagyobb valószínűséggel jelölhetünk meg más lehetőségeket.

1. A grammatika összetevői és hatásköre

A kutatás Sylvester grammatika-definícóját a humanista nyelvszemlélet megnyilvánulásaként méltatja. Hivatkozott monográfiájában Balázs János egyetértőleg idézi a 19. század tudósát, aki hangsúlyozta a reneszánsz kori nyelvtanok jellemző vonását: a grammatikai szabály és a nyelvi norma együttes jelenlétét a definícióban. „Már Sylvester nyelvtanának első tüzetesebb elemzője, Jancsó Benedek helyesen mutatott rá Sylvester meghatározásának e két részére: »Míg a többi grammatikusok csak azt mondják „*Grammatica est ars bene loquendi et scribendi",* addig ő meg is mondja, hogy miben állhat e helyes beszéd és írás, hogy ennek a szabályait honnan vonhatjuk le, minő példák után állapíthatjuk meg. Ő azt mondja, hogy a legjobb költőknek és szónokoknak, tehát a klasszikusoknak irataiból vonhatjuk le a nyelvtan szabályait. Ebből látszik, hogy midőn e szavakat leírta, a reneszánsz férfiai által megjavított latin grammatika képe lebegett előtte, mert e férfiak voltak azok, kik a latin nyelvből ki akarván küszöbölni a középkor barbarizmusait, a klasszikusok nyelvét állították oda zsinórmértékül.« Jancsónak e helyes megállapításait azonban ki kell egészítenünk. A humanista grammatikusok nemcsak latin, hanem vulgáris nyelvű grammatikáikban is az irodalmi nyelvszokás normáit igyekeztek rögzíteni. Így jártak el a 16. század eleji olasz nyelvtanírók, ez a törekvés hatotta át, mint majd látni fogjuk, a mi Sylvesterünket is, nemcsak műveinek latin, hanem magyar nyelvtani részében is."[162]

A *Grammatica Hungarolatina* hasonmás kiadásához írt kísérőtanulmányában Szörényi László ugyancsak kiemeli az antik szerzők normateremtő szerepének jelentőségét. „A humanizmus döntő különbségtevése a középkori latinsággal szemben éppen a normaszerűség, vagyis hogy – szakítva a

[162] *Uo.,* 195–196.

barbárnak tekintett élő latinnal – megállapítják azt a követendő nyelvszokást, amelyet klasszikus auktorokkal, elsősorban Ciceróval igazolni lehet. Csakhogy ez a normaváltoztatás Guarinónál és tanítványainál, valamint a rokon elvet valló pedagógusoknál nem csupán arra irányul, hogy a tudós írásmódhoz, előadásmódhoz szükséges latin nyelvet az antik norma szerint optimalizálják, hanem arra is, hogy az így értelmezett grammatikával a humanista minél tökéletesebben értse, értelmezze és magyarázza a klasszikus szerzőket."[163]

Jancsó, Balázs és Szörényi idézett megállapításai a humanista grammatikai irodalom rendkívül fontos vonásaira hívják fel a figyelmet. Ezek egyrészt a grammatika összetevőihez kapcsolódnak, másrészt a diszciplína hatásköréhez.

Az antik szerzőknél is megragadhatóak azok a kritériumok, amelyek biztosítani hivatottak a helyes nyelvhasználatot. Érthető, hogy a humanista kézikönyvekben, amelyek az antik normáknak megfelelő nyelvhasználatot kívánják megtanítani, ugyanezek a követelmények jelennek meg. A nyelvhelyességet meghatározó szempontokat az ókori nyelvtanirodalom alapján Wolfram Ax rendszerezte, Lorenzo Valla alapvető munkájának ókori párhuzamait keresve. Jellemző latin kifejezésekkel jelölte az egyes követelményeket:

– *ratio (vagy analogia):* a nyelvtani szabály;
– *auctoritas:* az elfogadott szerzők nyelvhasználata, tehát az irodalmi tradíció;
– *consuetudo (vagy usus):* a mindenkori szerző korának a nyelvi szokásai.[164]

Ezek a fogalmak – esetenként más-más terminusokkal jelölve vagy kapcsolódó jelenségekkel kiegészítve – mind az antikvitás, mind a reneszánsz kor nyelvtanirodalmában rendszeresen előfordulnak, leggyakrabban a grammatika meghatározásában. Az ismertetett rendszerbe illesztve könnyen áttekinthetjük a hazai szakirodalomból idézett lényeges meglátások legfontosabb vonásait. Jancsó a *ratio* és az *auctoritas* együttesét méltatja; ezt egészíti ki Balázs a *consuetudo* követelményével. Szörényi az *auctoritas*t hangsúlyozza, és hozzáfűzi az antik-humanista nyelvtanok másik igen fontos

[163] SZÖRÉNYI 1989, 15–16.
[164] AX 2001b, 47.

vonását: a grammatika hatáskörének kiterjesztését, ami magába foglalja az irodalmi művek elemzését is. A költők és prózaírók emlegetése ugyanis a definíciókban nemcsak azért fontos, mert az ő *auctoritas*uk a követendő nyelvi norma alapja, hanem azért is, mert műveik értelmezése, magyarázata is a grammatikus feladata.

A magyar szakirodalom nem mulasztotta el keresni Sylvester meghatározásának antik és humanista párhuzamait. Különösen jelentősek Turóczi-Trostler József[165] és Balázs János[166] szemelvényei az ismert és kevésbé ismert forrásokból, hivatkozásokkal a korábbi összevetésekre is. Úgy vélem, hasznosan egészíthetjük ki összeállításaikat, ha a fenti szempontok – a nyelvhelyesség kritériumai és a grammatika hatásköre – alapján vetünk egy-egy pillantást a legfontosabb szerzőkre, különös tekintettel azokra, akiket Sylvester név szerint említ a *Grammatica Hungarolatiná*ban.

a.) Antikvitás

A régiek tudatában a helyes nyelvhasználat, valamint a szövegek létrehozása és értelmezése, grammatika és retorika szorosan összefüggött egymással. Az ókori felfogás szerint ugyanis a grammatikus nemcsak a nyelvi formák és szerkezetek szakembere, hanem az irodalom, mindenekelőtt a költői szövegek tudósa is. Így jelent ez meg mind a görög, mind a latin munkákban. A hellenisztikus filológia a szövegek tanulmányozásának minden vonatkozására kiterjedt. Hatása szempontjából különösen fontos Dionüsziosz Thrax munkássága. A *Tekhné grammatiké* a Kr. e. 2. században keletkezhetett, a szöveg egy feltehetően a Kr. u. 4. századból származó kompilációban maradt fenn. Dionüsziosz Thrax egyértelműen az alexandriai filológiai hagyományhoz kapcsolódott. Meghatározása szerint a grammatika annak a gyakorlati vizsgálata, amit a költők és az írók általában mondanak.[167]

A római elméleti irodalomban Varrónál jelenik meg először együtt a grammatikus feladataként a helyes nyelvhasználatnak és a szövegek értelmezésének a tudománya: „docte scribere legereque és erudite intellegere probareque” *(De lingua Latina,* Kr. e. 45–44.).[168] A középkor és a rene-

[165] TURÓCZI-TROSTLER 1933, 16–21.

[166] BALÁZS 1958b, 192–196.

[167] Rövid összefoglalás az ókori grammatikusokról a HWR *Grammatik* (3, 1996, 1030–1112) és *Grammatikunterricht* (*Uo.*, 1112–1174) szócikkeiben.

[168] STAMMERJOHANN 1996, 766–767.

szánsz számára elsősorban Quintilianus közvetítette a klasszikus grammatika és retorika tudnivalóit, de az antikvitásban még előszeretettel hivatkoztak Varróra is, amint majd Diomedesnél látni fogjuk.

A legkorábbi szerző, akit Sylvester említ, Quintilianus. Marcus Fabius Quintilianus (35 k.–96 k.) a humanizmus koráig nemcsak a retorikának, hanem a grammatikának is elsőrangú szaktekintélye volt. Quintilianusnál világosan érzékelhető, hogy a grammatika és a retorika összefügg, ugyanakkor a két terület már el is különül egymástól. Az *Institutio oratoria* szerint a grammatika hatáskörébe tartozik a helyes beszéd tudománya és a költők magyarázata.[169] A retorikus beszéd három erénye: legyen nyelvileg helyes (emendata), szerkezetében áttekinthető, világos (dilucida), megfogalmazásában ékes (ornata).[170] Az első erénynek felel meg a latinitas. Ezt tárgyalja a grammatikai részben, jelentős mértékben támaszkodva Arisztotelészre, a sztoára és Dionüsziosz Thraxra. A világos és ékes beszéd szabályainak kifejtése azonban már nem a grammatikus, hanem a rétor feladata, erről szólnak az *Institutio* retorikai könyvei. Így tehát az irodalmi kritika elválik a grammatikától.[171]

Az időben előre haladva Gellius a következő szerző, akinek a neve előfordul Sylvesternél. Aulus Gellius (123 k.–165 k.) római jogász és grammatikus. Athéni tartózkodása idején írta a *Noctes Atticae* 20 könyvét, amelyben grammatikai fejezetek is találhatók (264–398.) Ezek két fő részre oszthatók. Az első rész elemi fokon tárgyalja a legszükségesebb tudnivalókat. A grammatika meghatározása és feladatai után a beszéd részeinek tárgyalása következik, majd a beszéd erényeinek és hibáinak taglalása. A második rész az emelkedettebb ars grammatica. Ebben fejti ki a latinitas követelményeit: na-

[169] „Haec igitur professio [grammatica], cum brevissime in duas partis dividatur, recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem." (QUINTILIANUS, *Institutio oratoria,* 1, 4, 2, 2–3.); „Et finitae quidem sunt partes duae quas haec professio pollicetur, id est ratio loquendi et enarratio auctorum, quarum illam methodicen, hanc historicen vocant." *(Uo.,* 1. 9. 1. 1–3.).

[170] „Iam cum oratio tres habeat virtutes, ut emendata, ut dilucida, ut ornata sit (quia dicere apte, quod est praecipuum, plerique ornatui subiciunt), totidem vitia, quae sunt supra dictis contraria: emendate loquendi regulam, quae grammatices prior pars est, examinet." *(Uo.,* 1. 5. 1. 1–4.).

[171] V. ö. STAMMERJOHANN 1996*,* 766–767.

tura, analogia, consuetudo, auctoritas. Itt jelenik meg az alexandriai hagyomány: a grammatika feladata a poetarum enarratio, a költők magyarázata is.[172]

Sylvester a leggyakrabban Donatust emlegeti. A mester munkássága évszázadokon keresztül egyet jelentett a latin grammatikával. A 4. században élt, Szent Jeromos és talán későbbi kommentátora, Servius tanítója volt. Kommentárokat írt Terentius és Vergilius műveihez.

Donatus a latin grammatika oktatását pedagógia meggondolásból két részre osztotta: *Ars minor*ra és *Ars maior*ra. Az *Ars minor* elemi szintű, tömör összefoglaló, a terjedelmesebb *Ars maior* kivonata. Vezérfonala az „octo partes orationis", amit magyarul hagyományosan a beszéd nyolc részeként vagy a nyolc beszédrészként emlegetünk. Valójában a mondat nyolc lehetséges alkotóeleméről – mai fogalmaink szerint a szófajokról – van benne szó. Ezek alapvető tudnivalóit és ragozásukat a munka kérdés-felelet formájában gyakoroltatja be a kisdiákokkal. Az *Ars minor*nál is tömörebb összefoglaló a *Janua,* amelyet Guarino is használt.[173]

Az *Ars maior*t az oktatás magasabb fokán használták, három részből áll. Az első a részletes hangtan, azaz a betűk, szótagok, verslábak, hangsúlyok, írásjelek tárgyalása. A második rész az alaktan, a nyolc beszédrész jellemzése. A beszéd erényeiről és hibáiról szól a harmadik rész. Szempontunkból ez különösen fontos, mert a beszéd részeinek hagyományos tárgyalását kiegészítve itt terjeszti ki a grammatika hatáskörét. Ez összefügg a retorikai képzéssel: itt tárgyalja azokat az eszközöket, amelyek segítségével elemezni lehet a költői szövegeket.

Donatus sikerének első előmozdítója Servius, aki a mestert mint „Grammaticus urbis Romae"-t tisztelte. Az 5. és a 6. században igen sokan kommentálták. A 6. században Priscianus forrásként használta, ugyanakkor el is határolta magát tőle. A Karoling reneszánsz idején is Donatus jelentette a grammatikaoktatás kompendiumát.

Donatus népszerűsége a 7. században hanyatlani kezdett. Más grammatikai munkák is elterjedtek, különösen Priscianus monumentális műve, nem teljes egészében, hanem kivonatokban. A Karoling-kor végén az *Ars minor* és az *Ars maior* elszakadt egymástól. 1100 után a két részt már nem együtt hagyományozódott tovább. Az *Ars minor*t a 15. századig csak az elemi oktatásban használták, sok kiegészítéssel és változtatással. Az *Ars maior*t a ma-

[172] *Uo.,* 331–332.
[173] V. ö. HUSZTI 1931, 17.

gasabb szintű tanulmányok közül kiszorította Priscianus. Hang- és alaktana részletesebb és szakszerűbb volt, mint Donatusé, azonkívül XVII–XVIII. könyve a szintaxist is tartalmazta. Donatus *Ars maior*ának az erényekről és a hibákról szóló harmadik része önálló műként hagyományozódott, mivel ennek Priscianusnál nem volt megfelelője.[174]

A humanisták fedezték fel újra Donatust, a 15. század közepétől vált a klasszikus latin grammatika mintaképévé, amint erről a későbbiekben részletesen lesz szó.

A Sylvester által hivatkozott szerzők közül az időrendben Diomedes következik. Donatus és Diomedes között a grammatikatörténet számon tartja Charisiust, akinek *Ars grammatic*ája (360–370 k.) általánosan elfogadott nézet szerint Donatust követi, és Diomedes mintája. Diomedes *Ars grammatic*ája 370–380 körül keletkezhetett. Más hasonló munkákkal összevetve úgy tűnik, hogy Diomedes kétségtelenül kompilátor, de kora különféle grammatikai irányzatainak értékes szintézisét alkotta meg, ezért akár eredeti szerzőnek is tekinthetjük. Munkája, akárcsak Donatus rendszere, az *Ars minor* és *maior,* két eltérő nehézségű szintből áll. Az első ismerteti a legelemibb tudnivalókat. A második feltételezi az elsőnek az ismeretét, arra épül, azt fejleszti tovább. A grammatikáról vallott nézetei a jól ismert tényezőket kombinálják. „Grammatica est specialiter scientia exercitata lectionis et expositionis eorum, quae apud poetas et scriptores dicuntur, apud poetas, ut ordo servetur, apud scriptores, ut ordo careat vitiis."[175] Máshol: „Latinitas est incorrupte loquendi observatio secundum Romanam linguam. Constat autem, ut adserit Varro, his quattuor: natura analogia consuetudine auctoritate."[176] Nyilvánvaló a grammatikai ismeretek és az irodalmi művek vizsgálatának összefüggése. A munka végső célja: elősegíteni az irodalmi szövegek elemzését. Meghatározza azokat a fogalmakat, amelyek ismeretében azonosítani lehet azokat a stiláris eszközöket, amelyeket a költők és az írók használnak a műveikben.[177]

Donatus kommentátorának, Serviusnak a neve ugyancsak előfordul Sylvesternél. Marius Honoratus Servius római grammatikus a 4. század vé-

[174] STAMMERJOHANN 1996, 251–253.
[175] Idézi DAMMER 2001, 184.
[176] Idézi DAMMER 2001, 201.
[177] V. ö. STAMMERJOHANN 1996, 243–244.

gén élt. Vergiliust is kommentálta, e munkájának később eredeti és kibővített változatát is használták.. Egyes feltevések szerint Donatus tanítványa volt. Különféle grammatikai műveket tulajdonítanak neki, de csak a *Commentarius in artem Donati* vehető bizonyosan az ő művének. Ebben is megjelenik az a gondolat, amely szerint a grammatika szorosan kapcsolódik mindazokhoz a tudományokhoz, amelyek a nyelvvel foglalkoznak (filozófia, dialektika és különösen a retorika). Azt tanította, Donatussal együtt, hogy a grammatikai tanulmányok célja a beszéd részeinek a tanulmányozása, ezen alapul a költői szövegek magyarázása.[178]

b.) Humanizmus

Mint már említettem, a nemzeti nyelvek felértékelése a 15–16. században a latin nyelv művelésével függött össze, a középkortól való elszakadás második fázisaként. Utaltam az első fázisra, a szembefordulásra a középkori latinsággal, és ebben Lorenzo Valla meghatározó szerepére. A nyelvszemlélet alakulását, a grammatika hatáskörét és az irodalommal való összefüggéseit tárgyalva ismét Vallára kell hivatkozni.

Valla legfőbb célja a latin nyelv egykori eleganciájának visszaállítása. Ezt két szinten tartja megvalósíthatónak. Az első a grammatikai korrektség szintje. Ez az előfeltétele a magasabb cél, a latinitas és az elegantia elérésének, ami a retorikai-stilisztikai kompetencia szintjén értelmezhető.

A grammatikai korrektség eléréséhez a nyelvtanírókhoz (grammatici) kell fordulni. Valla két részre osztja őket. A „grammatici veteres" műveit tekinti kiindulópontnak: a római és késő antik szerzők, elsősorban Varro, Donatus, Servius és Priscianus munkásságát veszi figyelembe, szükség esetén kritikusan vizsgálva, kijavítva és pontosítva eredményeiket. A grammatikusok másik csoportját, a Priscianus utáni szerzőket – mint például Isidorus, Papias, Eberhard von Bethune – már nem tartja követendőnek. Alexander de Villa Dei munkásságát kemény kritikával illeti: „praecepta Latina a Prisciano sumens barbaris versibus enuntiavit et de suo multum erroris adiecit."[179]

A szilárd grammatikai alapokra épül a mértékadó szerzők (auctores) tanulmányozása. Valla a Krisztus születése előtti és utáni évszázadból valamennyi írót és költőt ide sorolja, de úgy véli, hogy az elegantia elérésének legfőbb példája mégis Cicero és Quintilianus. A későbbi szerzőket elma-

[178] *Uo.,* 850–851.

[179] Valla egy leveléből idézi Ax 2001b, 49.

rasztalja, különösen Macrobiust és a latinul író egyházatyákat, kiváltképp Lactantiust.

Valla a görög nyelv hatására is tekintettel van. Az egyes szerzők megítélésénél megfigyeli, hogyan befolyásolja stílusukat a görög. A latin egyházatyák nyelvhasználatának hibáit többek között abban látja, hogy kritikátlanul átveszik görög előképeik nyelvi sajátosságait, amelyek nem felelnek meg a latin grammatika szabályainak.[180]

A nyelvhelyesség kritériumai és a grammatika hatásköre az ókori szerzőknél hasonlóképpen jelennek meg, mint a *Grammatica Hungarolatina* meghatározásában, de a definíció megfogalmazásához nem kínálkozik közvetlen példa. A meghatározás eredetének vizsgálatában döntő fordulatot jelent Turóczi-Trostler József már említett tanulmánya. A szerző a figyelmet a humanista grammatikákra irányítja, és Sylvester forrásaként Melanchthont jelöli meg. Ez azért érthetetlen, mert ő maga is idéz olyan meghatározásokat, amelyek sokkal jobban hasonlítanak Sylvesteréhez, mint Melanchthoné. Ezekre az idézetekre még többször visszatérek, annál is inkább, mert a későbbi szakirodalomban leginkább ezek alapján nyilatkoztak a humanista felfogásról.

Turóczi-Trostler végkövetkeztetése a grammatika definícióját illetően: „Nyilvánvaló, hogy Sylvester meghatározása szabályszerű visszhangja vagy párja az új antik-humanista meghatározásoknak, de mégis a Melanchthonéhoz áll a legközelebb, annyira, hogy szinte egylélekzetűnek s egyritmusúnak érezzük őket. Melanchthon ezt írja:

»De grammatica. Grammatica est certa loquendi et scribendi ratio. Nisi enim Grammatica discernat voces, et ostendat certam quandam rationem componendarum vocum, quomodo intelligemus, quod quomodocunque consutis verbis effertur? (Ut Petrus percussit Fabius, nihil certi sonat. Ita si promiscue scribas, Vallo pro Fallo, confundentur legentium animi.) Est ergo inventa grammatica, quae certius loquendi et scribendi artificium sit.«"[181]

Az idézett szakaszban a nyelvhelyesség kritériumai közül csak a *ratio* szerepel, és éppen az a két szempont hiányzik, az *authoritas* és a *consuetudo,* amelyek alapján valóban antik-humanista szemléletről lehetne beszélni. Elsőként Balázs János figyelt fel arra, hogy a Turóczi-Trostler által idézett helyek között közelebbi rokona is akad a *Grammatica Hungaro-*

[180] AX 2001b, 42–43.
[181] TURÓCZI-TROSTLER 1933, 20.

latina meghatározásának, mint Melanchthoné. Sylvester-monográfiájában Turóczi-Trostler nyomán idézi Guarinót: „Quid est grammatica? […] Grammatica est ars recte loquendi, recteque scribendi Scriptorum et Poetarum lectionibus observata."[182] Saját véleményét Balázs a következőképpen összegzi: „Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy Sylvester grammatika-meghatározásában nem közvetlenül Melanchthont követi, hanem Guarinót, vagy valamely más, Guarino nyomdokain haladó humanista grammatikust, de ezután a grammatika mibenlétére vonatkozó fejtegetései során Melanchthon nézeteihez csatlakozik."[183] Ennek nyomán vált elfogadottá, hogy Sylvester meghatározása Guarinóra vezethető vissza. Szörényi László Turóczi-Trostlerre és Balázsra hivatkozva utalt a Guarino-hatásra, és ennek alapján méltatta fentebb idézett soraiban a *Grammatica Hungarolatina* humanista jellegét.

Éder Zoltán a Guarino és Sylvester viszonyát vizsgáló tanulmányában szembehelyezkedett a korábbi nézetekkel. Érvelésében összefonódik a forrásoknak és a humanista jelleg eredetének a megkérdőjelezése. Ő is, akárcsak korábban Balázs János, a Turóczi-Trostler által közölt reneszánsz kori grammatika-meghatározásokra támaszkodik. Megállapítja: „Első látásra is valóban »szembetűnő«, hogy nem Guarino meghatározása az egyetlen, amely egybevág Sylvesterével, hanem pontosan megegyezik vele Heinrichmanné is. További vizsgálat nélkül aligha állítható tehát, hogy Sylvester Guarinótól kölcsönözte definícióját, mert éppúgy vehette Heinrichmanntól is. Inkább talán arról van szó, hogy Sylvester egy általánosan elterjedt felfogásból, immár közkinccsé vált nyelvszemléletből merített, amelyet egyes szerzők különféle szövegeiből ismert."[184] Megjegyzem: Balázs János sem állította, hogy Sylvester mintája csakis és kizárólag maga Guarino lehetett; úgy látta – mint fentebb idéztem –, hogy Sylvester követhetett „valamely más, Guarino nyomdokain haladó humanista grammatikust" is.

Éder Zoltán másik kételye: „Elfogadhatjuk-e tehát Szörényi László állítását, amely szerint a Guarino képviselte grammatikai felfogás lenne az a fő megkülönböztető vonás, amely igazán humanista alkotássá emeli Sylvester munkáját? Ezt annál kevésbé tehetjük, mert Guarino kiváló szakértője, az olasz Sabbadini határozottan elveti azt a nézetet, mintha a skolasztikus latin

[182] *Uo.,* 19–20; BALÁZS 1958b*,* 195.
[183] BALÁZS 1958b*,* 196.
[184] ÉDER 1991, 155.

nyelvtan megújítása Guarinóra menne vissza."[185] A hivatkozott szaktekintély 1896-ban megjelent írása nyomán[186] Éder abban összegzi az eredményt, hogy Guarino grammatikájának „egész szervezete középkori, s nyoma sincs annak a lázadásnak, amelyet el akarnak velünk hitetni."[187]

Ez a nézet már jó fél évszázaddal Éder megállapítása előtt ismert volt a magyar szakirodalomban is. Janus Pannonius-monográfiájában Huszti József legnagyobbrészt ugyancsak Remigio Sabbadini alapján jellemzi Janus ferrarai mesterének nyelvtanát. „A középkorral szemben felforgató újításokat várnánk, már pedig – ha a Priscianustól kölcsönzött, egyébként lényegtelen és kis terjedelmű részleteket nem számítjuk, – teljesen a középkori, lényegében még a kései antikokra visszamenő grammatikai hagyományt találjuk! Szó sem lehet tehát, legalább is a grammatikai oktatásban, a humanizmus Szt. György lovagjáról, aki leölte volna a középkori sárkányt! Egy nagyjelentőségű különbség van legfeljebb a középkori grammatikák és a Regulae között: az utóbbinak aránylagos rövidsége és viszonylagos egyszerűsége. Guarino mindazt lehántotta a hagyományos latin grammatikáról, amivel a középkor dialektikája feleslegesen megterhelte: elsősorban a sok céltalan okoskodást. Nagy gyakorlati érzékkel a lényegre szorítkozott […]"[188]

Vásárhelyi Judit hívta fel a figyelmemet, hogy Guarino megítélésében érdemes támaszkodni Janus Pannonius műveire. „Hiszen – hogyha lehántjuk az ezekben tapasztalható, kötelező hízelkedő frazeológát – akkor például kiderül, hogy olyan mestert láttak tanítványai Guarinóban, akit Valla is nagyra értékelne, mivel nem találna hibát benne."[189]

„Valla ezer szerzőből csak téged becsül, és tart
jónak, csak szövegedbe nem ír kidobó hibajelzést."[190]

[185] *Uo.,* 156.
[186] Remigio SABBADINI, *La scuola e gli studi di Guarino Guarini Veronese,* Catania, 1896. Reprint kiadása: *Guariniana,* ed. Mario SANCIPRIANO, Torino, 1964.
[187] ÉDER 1991, 157.
[188] HUSZTI 1931, 18–19.
[189] Idézet az opponensi véleményből.
[190] *Dicsőítő ének a veronai Guarinóhoz,* 799–800, Csorba Győző fordítása

Az epigrammákban is többször előfordulnak a latin nyelv eredeti méltóságának visszaállítására vonatkozó sorok, például:

„Róma Camillusnak – megújulván – sokkal adósa,
Guarinójának többel a nyelv, a latin."[191]

Vagy:

„Újból életerős a szép latin nyelv.
Guarino felidézte régi fényét."[192]

Az újabb szakirodalom árnyaltabb képet rajzol középkori és humanista grammatika viszonyáról. A szakmai köztudatba „Sabbadini-revízióként" vonult be W. Keith Percival munkássága,[193] amelyhez többen is kapcsolódtak, egyetértve vagy vitatkozva. Szörényi 1989-es hivatkozási alapja a humanista jelleget illetően éppen Percival 1988-ban megjelent tanulmánya.

A korábbi, Sabbadini nyomán általánossá vált megítéléssel szemben Percival a középkori helyett inkább a humanista vonásokat emelte ki Guarino nyelvtanából. A grammatikai irodalom vonatkozásában is nehéz volna éles határvonalat húzni hagyomány és újítás között. Percival sem vitatja a *Regulae Grammaticales* középkori eredetét: meglátása szerint a munka a tipikus 14. századi anyag kivonata, különösen a kései trecento nyelvtani hagyományaiból merít. A forrásoknál azonban fontosabbnak tartja az előadás módját. A munka tömör, világos, áttekinthető, megtisztítva a dialektikai és metafizikai sallangoktól. Percival véleménye szerint ez nem elhanyagolható körülmény, hanem éppen az új szemlélet legjellemzőbb sajátossága. Ennek alapján állítja, hogy az első humanista szellemű latin nyelvtan Guarino műve.

Ezzel az értékeléssel nem mindenki ért egyet. Hogy éppen Guarino nyelvtana lenne a fordulópont középkor és humanizmus határán, azt mind a korábbi, mind a későbbi hasonló munkákkal összevetve vitatták. Robert Black az újszerűséggel szemben a folytonosságot hangsúlyozza. Nem tulajdonít akkora jelentőséget Guarino előadásmódjának, mint Percival. Felhívja a figyelmet arra, hogy a rövidített nyelvtanok már jóval korábban elterjedtek az iskolákban Itália-szerte. Példaként hozza fel többek között a 13. századi aretiánus grammatikus, Maestro Goro *Regulae parvae* című összefoglalóját, amelyik nagyon szoros szövegszerű párhuzamokat mutat Guarino munkájá-

[191] *Guarino dicsérete,* Zala Mária fordítása
[192] *Guarinóról,* Zala Mária fordítása
[193] PERCIVAL 1972, 1975, 1976, 1978, 1981, 1983, 1988

val. A hasonló prehumanista kezdeményezések tehát legalább a 13. századra nyúlnak vissza. Mindezek alapján úgy látja, hogy a grammatikai irodalomban 1350 és 1500 között nem lehet számottevő újításokat tapasztalni, és az iskolai oktatásban nehéz észrevenni a humanista forradalom jeleit.[194]

Ugyancsak vitába száll Percivallal Franz Joseph Worstbrock. Ő nem a korábbi, hanem a későbbi grammatikusok felől nézve vitatja Guarino meghatározó szerepét a diszciplína megújításában. Mivel Percival Guarino személyéhez kapcsolja a döntő fordulatot, logikus, hogy Perotti-tanulmányában[195] a későbbi olasz nyelvtanírónál inkább a hagyományok követését emeli ki. Úgy mutatja be a szerzőt, mint aki a késő középkori grammatikákat ugyan átdolgozta és megtisztította, de nem szakadt el tőlük radikálisan. Percival véleménye szerint Perotti éppen a hagyományok megőrzésének köszönhette népszerűségét. Ezzel szemben Worstbrock Guarinónál mutat rá a folytonosságot igazoló tényezőkre, Perotti munkájában viszont azokat az újításokat méltatja, amelyek alapján benne látja az első igazi humanista grammatikust. Számos helyet idéz a kortársaktól, akik hasonlóképpen vélekedtek.[196]

2. Sylvester grammatika-meghatározásának lehetséges forrásai

Sylvester definíciójának szempontjából nem lényegtelen, hogy a feltételezhető forrás milyen szemléletről tanúskodik. Láthatjuk, hogy középkor és reneszánsz, skolasztika és humanizmus, folytonosság és fordulat megítélése a grammatikai irodalomban sem egyértelmű. Mielőtt állást foglalnánk, tisztáznunk kell a kérdés szorosabb értelemben vett filológiai vonatkozását: honnan származhat valójában Sylvester definíciója, milyen források jöhetnek számításba.

a.) Guarino da Verona

A fentebb idézettekből kiderült, hogy a közvetlen mintát nem az ókori, hanem a humanista szerzők között kell keresni. Mint láthattuk, a magyar szakirodalomban e tekintetben Turóczi-Trostler József 1933-as tanulmányát

[194] BLACK 1991
[195] PERCIVAL 1981
[196] WORSTBROCK 2001

tekintik kiindulópontnak. Az ott felsorolt szerzők közül Sylvester Melanchthont nem követhette, amint erre már Balázs János is rámutatott. Balázs a legkorábbi szerzőt, Guarinót emelte ki. Az idézet vizsgálata azonban más meggondolásokra késztet.

Huszti József, mint már említettem, legnagyobbrészt Sabbadini alapján ismerteti a *Regulae Grammaticales*t, szöveghelyre nem hivatkozik. A grammatika meghatározásáról nála nincsen szó. Két évvel később Turóczi-Trostler József a vonatkozó jegyzetben pontosan megadja a helyet, ahonnan Guarino definícióját idézi: „Előttem a következő kiadása: Guarini Veronensis viri eruditissimi regulae grammatices. Nunc denuo, recognitae, et summa ac diligenti cura excussae… Venetiis 1606."[197]

Sokkal korábbi redakcióhoz jómagam sem jutottam hozzá. Az Országos Széchényi Könyvtár 1589-es kiadású példányában a szöveg a Turóczi-Trostler által idézett szavakkal kezdődik, majd a grammatika részeinek felsorolásával és példáival folytatódik: „Quid est Grammatica; Grammatica est ars recte loquendi, recteque scribendi, scriptorum, & poetarum lectionibus observata. Unde dicitur Grammatica apo ton, grammaton, Hoc est a literis. Latine enim literaria dicitur, quod ex literis syllabae fiant, ex syllabis dictiones, ex dictionibus orationes, ex quibusdisciplina Grammaticae constituitur.

Partes Grammaticae sunt quatuor: videlicet, Litera, Syllaba, Dictio, & Oratio. Litera, ut v, Syllaba, ut ve; Dictio, ut veritas; Oratio, ut veritas odium parit."[198]

A *Regulae Grammaticales* 1414 és 1418 között keletkezett. Az idők során sokat változtattak rajta, így Guarino eredeti megfogalmazását a legkorábbi szövegek alapján lehet rekonstruálni. A szakirodalom mintegy 40 számításba vehető kéziratot ismer,[199] a legfontosabbakat milánói, bolognai, velencei, oxfordi és New-York-i könyvtárakban őrzik.[200] Ide kapcsolódik Vadász Géza szíves szóbeli közlése, aki a *Regulae Grammaticales* kritikai kiadásának munkálatai során arra a következtetésre jutott, hogy a legrégebbi, 1450 előtti kézirat a Vatikáni Könyvtárban található. A mértékadónak

[197] TURÓCZI-TROSTLER 1933, 50.

[198] *Guarini Veronensis Viri Peritissimi, Regulae Grammatices, nunc denuo recognitae, et summa, ac diligenti cura excussae, et emendatae.* Asculi, Apud Isidorum Fatium, 1589. Aijr. OSZK: Ant. 5061 (2).

[199] PERCIVAL 1978, 242.

[200] PERCIVAL 1983, 315–316.

tekinthető források „szokásos incipitjét" a következőképpen idézik: „Partes grammaticae sunt quattuor…"[201] A folytatásban a különböző szövegek a példákban térnek el egymástól. Például: „Partes grammaticae sunt quattuor, videlicet littera, syllaba, dictio et oratio; littera, ut v, syllaba ut, vi, dictio, ut Victor, oratio, ut Victor amat Iohannem."[202] Vagy: „Partes grammaticae sunt quattuor, videlicet littera, syllaba, dictio et oratio; littera, ut v, syllaba ut, vi, dictio, ut Victor, oratio, ut Victor amat Andream."[203] Guarino eredeti szövege tehát nem tartalmazta a grammatika meghatározását, azzal utóbb egészítették ki a későbbi változatokat.

Az ősnyomtatványok összegző bibliográfiájából[204] kitűnik, hogy az első nyomtatott kiadások ugyanúgy kezdődtek, mint a legkorábbi kéziratok, azaz a grammatika részeinek a felsorolásával. Az első ismert nyomtatvány Velencéből származik, 1470-ből.[205] 1474-ben két helyen, Padovában és Velencében is megjelent egy-egy olyan változat, amelyben a szöveg élén egy meghatározás áll: „Quid est grammatica? Est scientia recte loquendi recteque scribendi origo et fundamentum liberalium artium."[206] Ez a formula a század folyamán még öt kiadásban található meg.[207]

A jellegzetes középkori definíciót később korszerűbbre cserélték. Azt is lehet tudni, honnan származik az a változat, amit a magyar kutatás Turóczi-Trostler József nyomán Guarinónak tulajdonít. Hivatkozott tanulmányában Worstbrock, mint már említettem, amellett érvel, hogy nem Guarino, hanem Perotti grammatikája volt az igazi fordulat a középkori és a humanista szemlélet határán. Ezt igazolja Perotti grammatika-meghatározása: „Quid est grammatica? Est ars recte loquendi recteque scribendi, scriptorum et poetarum lectionibus observata." Worstbrock kellő nyomatékkal hangsúlyozza: ez a meghatározás merőben újdonság, Perotti előtt senki sem használta.[208]

[201] PERCIVAL 1978, 251.
[202] PERCIVAL 1981, 238. Az idézett kézirat: Velence, Biblioteca Marciana, Ms. Lat. XIII, 143 [4042].
[203] PERCIVAL 1983, 304. Az idézett kézirat: Oxford, Bodleian Library, MS. Lat. misc. e. 123.
[204] GW: Guarinus Veronensis, *Regulae grammaticales:* 11609–11674.
[205] GW 11616.
[206] GW 11637, 11638.
[207] GW 11640, 11644, 11645, 11648, 11637.
[208] WORSTBROCK 2001, 67.

b.) Niccolò Perotti és követői

Perotti mintegy fél évszázaddal Guarino után, 1468-ban írta grammatikáját, első alkalommal 1473-ban jelent meg nyomtatásban, Velencében. Az ő munkájában tűnik fel tehát a humanizmus korában először a definícióba sűrítve az antik grammatikai szemlélet lényege. Az elvont szabályrendszer mellett megjelenik az írók és költők olvasása, azaz a középkorban elhanyagolt *auctoritas* is, a klasszikus szerzők tekintélye, nyelvhasználatuk normateremtő szerepe.

Láthatjuk tehát: a későbbi kiadások alapján Guarinónak tulajdonított meghatározás nem a ferrarai mestertől származik, hanem Perottitól. A 16. században az ő formulájával egészítették ki a *Regulae Grammaticales* újabb szövegváltozatait.

Így alighanem le kell mondanunk arról, hogy Janus Pannonius mellett Sylvester Jánost is Guarino magyar tanítványai között tartsuk számon. Jó volna, ha igaz lehetne Balázs János feltételezése: „Guarino a nagy humanista grammatikusok első nemzedékéhez tartozott. Tanítványa volt a mi Janus Pannoniusunk is. Ezért éppen nem lehetetlen, hogy latin grammatikáját a magyar humanisták is jól ismerték. Lehetséges, hogy Sylvester már idehaza forgatta Guarino nyelvtanát."[209] Nem tudhatjuk, hogy vajon kerülhetett-e Sylvester kezébe egy olyan Guarino-kiadás, amelyikben már szerepelt a Perotti-féle meghatározás. Ebben az esetben akár azt is gondolhatta, hogy a definíció megfogalmazásában a ferrarai mestert követi. Kérdéses persze, hogy Sylvester tudott-e a grammatikus Guarinóról és nyelvtanáról. A *Grammatica Hungarolatiná*ban egy verssor erejéig, költőként idézett „Guarinus Veronensis" a mester fia, Battista Guarino.[210]

[209] BALÁZS 1958b, 195.

[210] „Sunt etiam urbium nomina, quae pluralis tantum sunt numeri, ut Athenae, Thebae, Quinque ecclesiae. Quinqueecclesiam usurpavit Guarinus Veronensis in carminibus ad Ioannem Pannonium scriptis.

Hinc urbs pontificem te Quinquecclesia cepit.

metri scilicet coactus necessitate."
SYLVESTER 1939/1989, cijv. *Baptista Guarinus, Guarini filius ad Ianum Pannonium, Quinque-ecclesiensem Episcopum = Iani Pannonii […] Poëmata […] omnia, I–II,* ed. Samuel TELEKI, Alexander KOVÁSZNAI, Utrecht, 1784, I, 663, 43. A Guarino-hely azonosítását Jankovits Lászlónak köszönöm.

A Guarino neve alatt kiadott, átdolgozott munkák mellett számolnunk kell a Perotti definícióját felhasználó sok különböző szerkesztménnyel. Turóczi-Trostler írja a Guarinónak tulajdonított meghatározásról: „Nincs humanista nyelvtanító, aki szabadulni tudna ennek a formulának szigorú varázsától. »Grammatica est recte loquele recteque scripture scientiaque usu ratione auctoritate constat" ismétli Sulpitius Verulanus.«"[211] A jegyzetben idéz egy másik olyan definíciót is, Heinrichmannét, amelyik ugyancsak hasonlít Sylvesteréhez: „Grammatica. Est ars recte loquendi: recteque scribendi scriptorum et poetarum lectionibus observata."[212]

A szembetűnő hasonlóság az oka, hogy idézett tanulmányában Éder Zoltán is felhívta a figyelmet ezekre a párhuzamokra. Ami szempontunkból a legfontosabb: Heinrichmann-nál és Sulpitius Verulanusnál a *ratio* mellett szerepel az *auctoritas,* is, akárcsak Perottinál és majd Sylvesternél; Sulpitiusnál a helyes nyelvhasználat harmadik meghatározójaként az *usus* is megjelenik. Sylvester definíciójának forrásait keresve érdemes a felvetődött potenciális mintákat rendszerezni, és az ésszerűség határain belül újabb feltételezésekkel kiegészíteni.

Az eddig felmerült lehetőségek közül Sylvester az olasz nyelvtanírók munkáihoz is hozzájuthatott, legkönnyebben wittenbergi tanulmányai alkalmával. Közhely számba megy annak emlegetése, hogy a 15. század végétől az itáliai szerzők grammatikái gyorsan népszerűek lettek az Alpoktól északra fekvő területeken. Nemcsak beszerezték és kiadták, hanem utánozták is őket. Később azonban látni fogjuk, hogy az olasz hatás kérdése sem egyértelmű, különösen a német nyelvtanirodalomban.

A már többször említett Franz Joseph Worstbrock és Kristian Jensen vizsgálatai alapján átfogó képet kaphatunk a 15–16. század fordulójának európai nyelvtanirodalmáról. Worstbrock összegzése szerint 1500 végéig 130 különféle latin grammatikai tankönyvet jelentettek meg, összesen közel 1700 kiadásban. Ez az ősnyomtatványok teljes számának mintegy 6 százaléka. A legtöbbször Donatus *Ars minor*a jelent meg, 380 alkalommal, ezt követte Alexander de Villa Dei *Doctrinalé*ja, amelyet körülbelül 1470 óta ad-

[211] Az idézett kiadás: *Grammatica Sulpitii cum suo vocabulario in fine annexo,* Liptzigck, 1503. TURÓCZI-TROSTLER 1933, 20.

[212] Az idézett kiadás: *Grammaticae institutiones Jacobi Heinrichmanni Sindelfingensis ...,* Hagenau, 1506. Uo., 50.

tak ki rendszeresen, összesen 285-ször. A harmadik a rangsorban Perotti *Rudimentá*ja, 1473 óta 132 kiadással.[213]

Perotti előkelő helye az európai összesítésben egyszersmind az itáliai első helyezettet is jelenti a 15. századi listán. Készültek kiadásai más nemzetek: angolok (Lőven, 1486) és franciák (Lyon, 1492) számára is. Az olaszok közül utána következik Guarino *Regulae Grammaticales* 57 kiadással; ebből 50 Itáliában, 6 Párizsban, 1 Lővenben látott napvilágot. Az utóbbi két redakciót ugyancsak angol és francia használatra szánták. Az olasz szerzőket a 16. században is kiadták Itália határain túl is; Perottit például 6 alkalommal német nyelvterületen.

Jensen könyvtörténeti kutatásaiból az is kiderül, hogy az olasz szerzők munkáihoz nemcsak helyi kiadásokban, hanem behozatal útján is hozzá lehetett jutni. Az itáliai export legnagyobbrészt Bajorországba és Frankföldre irányult. Itt könnyebb volt Itáliából beszerezni a könyveket, mint helyben kinyomtatni. A Rajna és a Majna mentén viszont nem lehet tapasztalni az olasz importot. Ezeken a területeken célszerűbb volt helyben megjelentetni az itáliai könyveket. Perotti említett 6 kiadásából kiadásaiból 3 Bázelben, 2 Kölnben, 1 Strassburgban került ki a nyomdából.[214]

Az itáliai export keletebbre is kiterjedt. Bernhard Perger, a bécsi egyetem rektora saját művét *(Grammatica Nova,* Velence, 1481) állítása szerint Perotti alapján írta, valójában azonban sok tekintetben eltér tőle. Jóllehet a maga könyvét Itáliában adta ki, előszavában leírja, hogy Perotti olasz kiadásait Bécsben utazó könyvkereskedőktől meg lehet vásárolni.[215] Ha gyaníthatnánk egy olyan összefüggést, hogy minél többször jelent meg egy munka, annál könnyebb lehetett hozzájutni, akkor az itáliai grammatikusok közül a kiadások száma alapján Perottiról feltételezhetnénk leginkább, hogy Sylvester kezébe kerülhetett.

Az olasz szerzők közül azért érdekes Sulpitius Verulanus, mert ő az egyetlen újabb kori itáliai grammatikus, akit Sylvester megnevez a *Grammatica Hungarolatiná*ban. Angol kollégájával, a kortárs Liliusszal együtt említi a verses memoriterekkel kapcsolatban, mint már volt róla szó. Az itáliai grammatikus a diszciplína meghatározása miatt is megérdemli a figyelmet. A Turóczi-Trostler által idézett definíció Sulpitius korábban hivatkozott művében nem szerepel. Egy másik munkájában találtam meg, a kö-

[213] WORSTBROCK 2001, 59–60.
[214] JENSEN 2001, 1115–122.
[215] JENSEN 1997, 70–73.

vetkező formában: „Grammatica est recte loquere recteque scripturae scientia, quae usu, ratione auctoritateque constat."[216] A művecske rendkívül tömör összefoglaló.

Perotti meghatározása német szerzők nyelvtanaiban is megjelent. A kiadások száma alapján ezek közül a legkönnyebben Heinrichmann munkájához lehetett hozzájutni. Sylvesternek sem lehetett nehéz találkozni vele wittenbergi tanulmányai során, hiszen a 16. század első harmadában különböző német városokban több tucatszor kiadták.

Heinrichmann esete is jó példa arra, hogy az olasz grammatikusok hatása az Alpoktól északra nem egyértelmű. Kétségtelen, hogy a 15–16. század fordulóján német területen is divatba jöttek az itáliai szerzők, szokássá vált hivatkozni rájuk, bizonyos elemeket átvenni munkáikból. 1500-ban Heinrich Bebel összeállította a követésre érdemes olasz grammatikusok névsorát: Valla, Tortelli, Perotti, Sulpitius és Mancinellus. *(Commentaria epistularum conficiendarum)*. 1512-ben újra visszatért a témához, és az ajánlott szerzők listáját kiegészítette két német, Heinrichmann és Johannes Brassicanus nevével.

A részletekbe menő vizsgálatokból kitűnik, hogy nincs összhang az itáliai minták követésének hirdetése és a gyakorlat között. A német humanisták elméletben rögzítették azt a követelményt, hogy az olaszokat mindenben utánozni kell, de a grammatikai tankönyvek mást mutatnak. Jensen számos esetet hoz fel, amelyek azt igazolják, hogy a jól hangzó hivatkozások gyakran pusztán üres szólamok maradtak. Jellemző például Matthias Herben, aki azt állítja, hogy Guarinót és Perottit követi, munkája pedig valójában Alexander de Villa Dei *Doctrinalé*jának átdolgozott és kommentált változata.

Hasonló a helyzet Heinrichmann-nal. Ő Bebel tanítványa, talán a leghangosabb a középkorellenes német grammatikusok között. 1512-ben egy levelében igen kemény szavakkal támadja Alexandert. Saját nyelvtani koncepciója viszont nem az itáliai mintákon, hanem lényegében ugyancsak a *Doctrinalé*n alapul. Egyrészt abban tér el Alexandertől, hogy a szintaxist nem a transitio és az intransitio típusai alapján, hanem a mondatrészek szerint osztja fel. Az anyag újrarendszerezése még egy tekintetben különbözik a mintá-

[216] *Jo[hannis] Sulpitii Verulani viri clarissimi de octo partibus orationis libellus utilissimus*. A munka forrása a következő gyűjtemény: *Secunda editio Sulpitii Verulani, in qua quae in priore habebantur argutius & completius praecipiuntur,* h. n., 1500 k. a2r–a4r. HAB: M: Kg 304.

tól: Heinrichmann nem szentel külön részt az esettannak, hanem a szófajok alá besorolva tárgyalja a kapcsolódó tudnivalókat. A részletekben Alexandert követi. Az igék szintaxisának előadásában sem az itáliai módszert alkalmazza. Egyébként – mint Jensen szellemesen megjegyzi – megbocsátja magának ezt a hiányosságot, és olvasóit Perottihoz, Mancinellushoz, Aldushoz és Pasiushoz utalja. A Bebel által ajánlott két modern német grammatikus közül a másik, Brassicanus, még kevésbé volt innovatív.

Még ha a középkori latin a 16. század elejére gyorsan el is tűnt az iskolákból, a német grammatikusok egyre inkább azon a véleményen voltak, hogy az olaszok nem pótolhatják a *Doctrinalé*t, különösen az alaktan és a főnév szintaxisa területén. Továbbra is azt tekintették célnak, hogy a latin nyelv eleganciáját illetően elérjék az itáliaiak színvonalát, de be kellett látniuk, hogy ehhez nem szükségszerűen a legmegfelelőbb út az olasz szerzők műveinek használata a német iskolákban. Johannes Coclaeus 1511-ben világosan le is írta, hogy az olaszok művei jobban beválnak a saját iskoláikban, mint a németekben: „Si inter recentiores asciveris Perottum, Sulpitium aut Aldum, Itali sunt suaeque iuventuti quam nostrae longe commodiores." Végső soron megállapítható, hogy német területen a humanista grammatikák sokkal kevésbé szorították ki a középkori hagyományt, mint Itáliában.[217]

A német nyelvterületen folyó latintanítás sokféleségét mutatja Coclaeus egy későbbi redakciójának előszava. A H. G. monogrammal jelzett strassburgi kiadó (insignis Argentinensis ecclesiae moderator) természetesen Coclaeust tartja a legjobbnak. A szerző méltatása közepette beszámol a helyzet tarkaságáról: egyesek minden erejükkel Alexander káros hatását próbálják kiküszöbölni, mások a modern olasz és német grammatikusokra esküsznek.[218]

Visszatérve Sylvester grammatika-meghatározásához: a párhuzamok sorát lehet folytatni további olyan német szerzőkkel, akiknek a definíciója hasonlít a *Grammatica Hungarolatináé*hoz. A számításba vehető esetleges

[217] JENSEN 1997, 78–89; 2001, 122–123; WORSTBROCK 2001, 61.

[218] „Hic Alexandrinos versiculos veluti cicutam eliminandos exclamitat, aliis Sulpitii: Perotti: Mancinelli, aut divi Augustini traditiones animo sedent: A ceteris vero Brassicani: Georgii Simler, Heinrichmann: Francisci Nigri: Tardivi, aut cuiuspiam alterius grammaticales institutiones comprobantur. Omnibus fateor rem litterariam iuvantibus grates habendae sunt immortales." *Grammatica […] Rudimenta ad Latinae usum necessaria,* Strasburg, 1515. HAB: A: 15. 1. Gram. (2)

minták közül különös figyelmet érdemel a korábban már említett Sigismundus Lupulus munkája. A *Rudimenta Grammatices* 1531-től többször is megjelent. A diszciplína meghatározásában, akárcsak Sulpitius Verulanusnál, ugyancsak együtt van a humanista definíció mindhárom lényeges eleme. A szabály és az irodalmi tradíció mellett megjelenik az igényes kortárs nyelvhasználat is:

„Grammatica est ars & professio, quae usu, ratione, atque autoritate constat: Vel brevius. Grammatica est certa loquendi & scribendi ratio. […]

Quid est usus? Est doctorum loquendi et scribendi consuetudo.

Quid est ratio? Est regulae vel scribendi, vel loquendi, vel construendi, quae ad eundem modum plurima fiunt.

Quid est autoritas? Est praeciporum autorum usurpatio."[219]

A három lényeges követelmény együttes jelenléte mellett további feltűnő egyezés figyelhető meg Lupulus és Sulpitius meghatározásának a megfogalmazásban. A tekintélyeket illetően Perottinál és Heinrichmann-nál a szabályok forrása a klasszikusok olvasására alapuló megfigyelés („scriptorum et poetarum lectionibus observata"), míg Sulpitiusnál és Lupulusnál a tekintély a grammatika egyik alkotóeleme („auctoritate constat"). Sylvester a „constare" participiális származékát használja: „authoritate optimorum poetarum et oratorum constans".

3. Szándék és megvalósulás

Mint láthattuk, egy-egy divatos fordulat átvétele nem határozza meg szükségszerűen az egész mű jellegét. Inkább azt kell vizsgálnunk, hogyan valósul meg a szándék. A klasszikus szerzők nyelvhasználata mint zsinórmérték leginkább a mondattanban jelenhet meg. Perotti a szintaxisban 180-nál több idézetet közöl 30 szerzőtől, Cicerótól az ifjabb Pliniusig. Ezeken keresztül valósítja meg, amit a grammatika definíciójában elsőként fogalmazott meg alaptételként a humanista nyelvtanirodalomban.[220]

Amint arról a *Grammatica Hungarolatina* felépítésével kapcsolatban még részletesebben lesz szó, semmi okunk feltételezni, hogy a munkának

[219] *Rudimenta Grammatices Sigismundi Lupuli, Ab autore nuper revisa, magnaque accessione aucta,* Lipsiae, 1535, A2r. H: P 899.8º Helmst. (4).

[220] WORSTBROCK 2001, 72.

lett volna egy elveszett második könyve a mondattanról. Az antik szerzők tekintélyét így csakis az alaktanban kereshetjük, természetesen a latin nyelvtani részekben. A *Grammatica Hungarolatiná*ban a klasszikus idézetek legnagyobb számban a hónapnevekhez fűzött terjedelmes kitérőben szerepelnek. Az úgynevezett hónapverseknek azonban semmi közük nincs a nyelvi kérdésekhez, ám irodalomtörténeti szempontból annál fontosabbak, ezért később ugyancsak részletesebben szólok róluk.

Az előadottak alátámasztására Sylvester grammatikusokra és szabályokra hivatkozik. Az egyetlen kivétel, ahol egy ókori szerző tekintélye hivatott igazolni egy nyelvi jelenséget, Cicerónak egy helye. A főnevek nemére vonatkozó második szabály egyik kitétele szerint a fák neve mindig nőnemű. A felsorolt hímnemű kivételek közül az olajfa az egyik, mint megjegyzi Sylvester, Servius szerint.[221] Az a megállapítás, hogy az „oleaster" hímnemű, Servius Aeneis-kommentárjában olvasható.[222] Az idézett cicerói helyen az „oleaster" ennek ellenére nőneműként viselkedik. Ebben az összefüggésben támaszkodik Sylvester az *optimorum oratorum* legnagyobbikának a tekintélyére. Egyébként más Cicero-szövegváltozatokban az adott helyen az „oleaster" hímnemű.[223]

Az ókori auktorok tekintélye bármikor mértékadó lehet a latin írás és beszéd számára, az *usus* vagy *consuetudo* azonban a mindenkori szerzők korának élő nyelvszokásait, az igényes nyelvhasználat mintáját jelenti. Miután a latin holt nyelvvé vált, a népnyelvű kiegészítésekkel ellátott vagy éppen párhuzamos latin–népnyelvű humanista grammatikák esetében az élőbeszéd normáit a vulgáris nyelvek szolgáltatták. Ezt a felismerést német területen is megfogalmazták. 1528-ban jelent meg név nélkül egy összefoglaló, amelyik a latin nyelvtani jelenségeket a német megfelelőikkel együtt mutatja be.

[221] „Masculina sunt haec: oleaster, rubus, dumus, spinus, authore Servio. Siler neutrum est. Reperitur et ficus interdum masculino genere. Oleaster Cicero in foeminino videtur protulisse Actionis in Verrem 5. Hominem, inquit, corripi ac suspendi iussit in oleastro quadam etc. Verum ibi oleaster ad arborem refertur, ut sequentia satis indicant." SYLVESTER 1539/1989, c4v.

[222] „Fere omnia Latina arborum nomina generis feminini sunt, exceptis paucis, ut »hic oleaster« et »hoc siler«„ SERVIUS, *Commentarii in Vergilii Aeneidos Libros,* 12, 766.

[223] „Postea cum ad eum Nymphodorus venisset Aetnam et oraret ut sibi sua restituerentur, hominem corripi ac suspendi iussit in oleastro quodam, quae est arbor, iudices, Aetnae in foro." CICERO, *In Verrem 2,* 3, 57, 7–8.

A névelő (articulus) ragozását a „hic, haec, hoc" és a „der, die, das" párhuzamba állítása szemlélteti, mindhárom nemben, mind a hat esetben, egyes és többes számban. A szerző megjegyzi, hogy a magyarázat során nem a szabályokra kell hagyatkozni, hanem az anyanyelv gyakorlatára.[224]

Sylvester is hivatkozik a mindennapi beszédre. A *Grammatica Hungarolatina* első felében kerülnek szóba a prozódiai kérdések (accentus). Néhány példa után Sylvester a következőképpen folytatja: az egyes szavak hangsúlyozását illetően anyanyelvén mindenki hagyatkozhat a természetes nyelvérzékére, semmiféle szabályra nincs szüksége. Itt utal előre a második könyvre, amelyik majd bőséges példákkal szolgál az idegen nyelvekre vonatkozóan.[225]

A *Grammatica Hungarolatina* magyar vonatkozású részeiből sok további példát hozhatnánk olyan esetekre, amikor a szabályok rögzítéséhez az anyanyelv használata szolgál zsinórmértékül. A definícióról elmondottakat összegezve megállapíthatjuk: Sylvester János korszerű humanista grammatikameghatározást vett át, ami különféle előadásban sok kézikönyvben megjelent. Sylvester megfogalmazásával szó szerint megegyező formát nem találtam, de a lényegi azonosság vitathatatlan a Perottira visszavezethető változatokkal. A definíció magába foglalja az antik eszményekhez visszatérő, igényes nyelvi rendszerezés két legfontosabb követelményét. Az *auctoritas,* az ókori szerzők tekintélye mint a grammatika egyik alapja Sylvesternél megmaradt elméleti szinten, mivel alaktanában nem tudta érvényesíteni a klasszikus minták mértékadó szerepét. Az elméleti szabályokból – *ratio* vagy *analogia* – korrekt rendszert *(ars)* állított össze mind a latin, mind a magyar részekben. Úttörő jellegük miatt különösen fontosak az utóbbiak. Sylvester meghatározásában ugyan nem jelenik meg a legteljesebb humanista definíciók harmadik követelménye, az *usus* vagy *consuetudo* – de a szövegben hivatkozik a mindennapi gyakorlatra. A magyar művelődéstörténet

[224] „In Articulorum interpretatione sequi oportet usum patriae linguae, non artem aut analogiam." *Brevis et puerilis declinandi coniugandique formula, cui teutonica casuum ac temporum interpretatio est adiuncta,* Norimbergae in Aedibus Friderici Peypus. Anno. M. D. XXVIII. A2v. HAB: H: P 854.8º Helmst. (3).

[225] „Dictionum quippe accentum unicuique natura in patrio sermone, absque ullis praeceptis suppeditat. Exempla peregrinarum harum vocum copiosa ex libro secundo, quem nominatim huic rei dicavimus, peti cum possint, nullis hic nos usi sumus exemplis." SYLVESTER 1539/1989*,* aviv–aviir.

szempontjából ennek a figyelembevétele a legjelentősebb: a kortárs nyelvhasználat beemelése a nyelvi normák közé.[226]

II. SZERKEZET

1. A grammatika részei

A *Grammatica Hungarolatina* elején Sylvester a tudományág kétféle felosztását ismerteti. Az első: littera, syllaba, dictio, oratio – ehhez illeszkedik a második: orthographia, prosodia, etymologia, syntaxis. A kétféle felosztás egymáshoz logikusan kapcsolódva teszi lehetővé az anyag előadását. Az elsőként felsorolt négy rész közül az első kettő, az ortográfia és a prozódia a betűk és a szótagok tudnivalóit részletezi. A harmadik rész az egyes szavak tudománya, az etimológia, azaz az alaktan. A negyedik rész, az oratio – a „beszid", azaz a mondat – szerkesztését lehet megtanulni a szintaxisból.

A *Grammatica Hungarolatina* rendelkezésünkre álló egyetlen példánya az általános bevezető és a magyar hangtan, ortográfia és a prozódiai utalások után csak alaktant tartalmaz, mondattant nem. Felvetődött a kérdés, hogy az unikum példány vajon nem csonka-e. Egyes feltételezések szerint ugyanis tartozhatott hozzá szintaxis is, ez azonban elveszett. Erre lehetne következtetni a meglévő szöveg két hivatkozásából, amelyek a második könyvre hivatkoznak. Ugyanakkor olyan magyarázat is felmerült, hogy Sylvester gépiesen átvette valamelyik mintájából az utalásokat a második könyvre, de ő maga nem készített mondattant.

Véleményem szerint a fennmaradt példány teljes. A „Liber secundus" először a grammatika fő részeinek második lehetséges csoportosítása (orthographia, prosodia, etymologia, syntaxis) után kerül szóba. Sylvester hivatkozik a korábban ismertetett felosztásra (littera, syllaba, dictio, oratio), és kiemeli, hogy a kétféle csoportosítás szorosan összefügg. Leszögezi, hogy az adott helyen (hoc loco) csak az ortográfiáról szól; aki ennél többet akar tudni, olvassa azt, amit a második könyv tárgyal. Tehát a második könyvben az ortográfia után következő részek találhatók.[227] Az ortográfiáról szóló rész

[226] Sylvester munkásságának legrészletesebb összefoglalása nyelvtudománytörténeti szempontból: SZATHMÁRI 1968, 69–139.

[227] „Quae superioribus ita sunt cognatae, ut ab illis separari nullo modo possint. Orthographia enim litterarum est, Prosodia syllabarum, Etymologia dictionum,

végén az idegen szavakkal kapcsolatban Sylvester ugyancsak hivatkozik a második könyvre, amelyik kifejezetten az egyes szavakról szól.[228]

Egy könyv belső tagolása, egyes részeinek számontartása a régiségben korántsem volt minden esetben olyan szigorú, mint később. Éppen a többször említett Heinrichmann is szolgál példával a következetlenségre. Grammatikájában nincs sem „Liber primus", sem „Liber secundus" belső cím, ennek ellenére a négy ragozhatatlan szófaj (adverbium, conjunctio, praepositio, interiectio) tárgyalását így vezeti be: „Sequitur liber tertius de quatuor partibus orationis indeclinabilibus."[229] Ez is nagyon könnyen lehet egy gépies átvétel valamelyik forrásból.

Kétségtelen, hogy a *Grammatica Hungarolatiná*ban sem „Liber primus", sem „Liber secundus" belső cím nem szerepel. Ám mindkét idézett utalásból világosan kiderül, hogy Sylvester a második könyvön az ortográfia (és az azzal együtt érintett prozódia) utáni anyagot érti, abból is az egyes szavak (dictio) tudnivalóit. Ez az alaktan (etymologia), azaz a mondat egyes részeinek (partes orationis), mai fogalmaink szerint a szófajoknak a tárgyalása. Ezt tartalmazza a *Grammatica Hungarolatina* nagyobbik hányada. Semmi okunk tehát egy elveszett mondattant feltételezni, hiszen Sylvester két utalása a második könyvre a részletesen kidolgozott alaktanra vonatkozik. Ha nem valamelyik forrásának a megfogalmazását követte, akkor minden bizonnyal egyszerűen elfelejtette kiírni a kétszer is beígért második könyvnek a „Liber secundus" címét, mint ahogy a megelőző részek sem viselik a „Liber primus" titulust. Ismerve a nyomtatás hevenyészettségét, még az is elképzelhető, hogy ezek a belső címek tördelési okokból maradtak el.

Láthattuk, hogy az antik hagyományt felelevenítve már a 15. századi olasz grammatikusoknál, Guarinónál és Perottinál is a grammatika négy része: littera, syllaba, dictio és oratio. Erre a felosztásra nem nehéz példát találni a 16. század első évtizedeinek német grammatikai irodalmában sem.

Syntaxis orationum. De quibus singulis consilium non est hoc loco agere, sed de Orthographia tantum, et quidem quoad eius fieri potest, brevissime. Si quis plura his hac de re desiderat, legat ea, quae secundo tractantur libello." SYLVESTER 1539/1989*,* avr.

228 „Exempla peregrinarum harum vocum copiosa ex libro secundo, quem nominatim huic rei dicavimus, peti cum possint, nullis hic nos usi sumus exemplis." *Uo.,* aviv–aviir.

229 Jacobus HENRICHMANNUS, *Grammaticae institutiones, studiosissimis quibusque perutiles,* Köln, 1520. K2r. HAB: M: QuN 98 (3).

Hivatkozhatok a már többször említett Heinrichmannra, Spangenbergre vagy Sigismundus Lupulusra is. Az utóbbi *Erotemat*ája éppen a korábban már ismertetett, nevezetes *Torgaui Donatus* megjelenésének évében, 1533-ban látott napvilágot. Felosztása szerint a grammatika részei: littera, syllaba, dictio és oratio. A dictio, azaz az egyes szavakról szóló tudnivalókat – akárcsak a kor legtöbb grammatikája – a Donatus-féle nyolc rész szerint haladva tekinti át.[230]

2. A mondat nyolc lehetséges alkotóeleme: a szófajok

Mint már említettem, a dictio, azaz az egyes szavak tudnivalóit az etymologia, az alaktan tartalmazza. A *Grammatica Hungarolatina* alaktana ugyancsak Donatus *Ars minor*ának szerkezetét követi: vezérfonala az „octo partes orationis", a magyarul hagyományosan nyolc beszédrészként vagy a beszéd nyolc részeként emlegetett felosztás.

Az alaktannak ez a felépítése a görög grammatikusokra megy vissza. A legkorábbi ismert hasonló felosztás Dionüsziosz Thraxnál jelenik meg. Rendszere a görög grammatikákban megmaradt. A legjelentősebbnek tartott szintaktikus, Apollóniosz Düszkolosz a Kr. u. 2. században *Peri szüntaxeosz* című munkájában ugyanazt a nyolc beszédrészt taglalja.

A görög nyelvtanban tárgyalt szófajok megfelelői a latin terminológiában, a Dionüsziosz által felállított sorrendben: nomen, verbum, participium, articulus, pronomen, praepositio, adverbium, coniunctio. A 4. századtól leginkább ez hathatott a latin nyelvtanírókra. A görög grammatikusok felosztását korábban is ismerték. Quintilianus a Kr. e. 2. században tevékenykedő szerzőre, Arisztarkhoszra hivatkozva említ nyolc beszédrészt.

A latin grammatikákból a beszéd nyolc része közül kimaradt az articulus, mivel a latinban nincs névelő. Helyét átvette az interiectio, az indulatszó. A sorrend többféleképpen alakult. Donatusnál: nomen, pronomen, verbum, adverbium, participium, coniunctio, praepositio, interiectio. Kortársa, Diomedes egy ponton tér el ettől a sorrendtől: az adverbium és a participium

[230] *Erotemata octo partium orationis ad Tyronum literariorum usum comportata, concinnataque, Sigismundo Lupulo collectore,* Lipsiae, 1533, A2r. HAB: H: P 995.8° Helmst. (5)

helyet cserél. Így az ő rendszerezésében a négy ragozható mondatrészt követi a négy ragozhatatlan.[231]

A 4. század végétől Servius Donatus-kommentárja nagy mértékben hozzájárult, hogy évszázadokon keresztül legnagyobbrészt Donatusnak mint „Róma város grammatikusának" a sorrendjét tekintették mértékadónak. Servius többek között azért méltatta Donatust, mert ő fogalmazta meg a leghatározottabban, hogy a grammatika sajátos tárgya a nyolc beszédrész. A grammatikai tanulmányok célja tehát a beszéd részeinek a tanulmányozása. Ez az előfeltétele a költői szövegek magyarázásának. Priscianus a beszéd részeinek sorrendjében visszatért Dionüsziosz Thraxhoz, az articulus kihagyásával.

Sylvester, akárcsak a 15. század közepétől Európa-szerte a legtöbb grammatikus, Donatust követte. Ennek hangsúlyozása mellett utalnunk kell az olyan esetekre is, amikor Sylvester kiemeli, hogy eltér a mestertől. A *Grammatica Hungarolatiná*ban az igeragozással kapcsolatban megemlíti: Donatus rendszere annyira zavaros, hogy a tanulók képtelenek megérteni; ezért ő a gyerekek felfogóképességéhez alkalmazkodott az egyes coniugatiók elkülönítésében.[232]

A Donatustól való eltérés lehet véletlen is, ahogyan erre a következő rész szolgál példával.

III. TERMINOLÓGIA ÉS FORRÁSOK: AZ INTERIECTIO MEGHATÁROZÁSA

A kritikatörténet számára igen fontos az elméleti kézikönyvek terminológiája. Sylvesternek a magyar grammatikai műszavak létrehozására irányuló

[231] „Partes orationis sunt octo: nomen pronomen verbum participium adverbium coniunctio praepositio interiectio; Scauro videtur et appellatio. ex his primae quattuor declamabiles sunt, sequentes indeclinabiles. Latini articulum, Graeci interiectionem non adnumerant." Idézi DAMMER 2001, 66.

[232] „Donatus distinxit coniugationes litteris et syllabis per secundas personas praesentis indicativi singularis numeri, qui enim ob hoc ipsum obscurior est, quam ut a pueris commode possit intelligi, atque coniugationes et genera confundit. Propterea nos coniugationes ad puerorum captum distinximus." SYLVESTER 1539/1989, Iiiv–Iiiir.

törekvéseit sokan méltatták, mégis akad még ezen a területen is pontosítani való.

Hogy milyen fontos problémákra hívhatja fel figyelmünket a *Grammatica Hungarolatina* egy-egy részletének aprólékos vizsgálata, arra igen meggyőző példa Sebestyén Árpád dolgozata a prepozícióról.[233] Kovács János kétrészes tanulmányban foglalkozik a magyar szakkifejezések kérdéseivel.[234] Ezek között tárgyalja az interiectio meghatározását is. A dolgozat egy-két pontjával vitatkozni szeretnék, mivel a Sylvester-féle értelmezés hátterének alapos vizsgálata nemcsak az adott problémához, hanem a források kérdéséhez is új, érdekes adalékokkal szolgál.

1. Particula psychologico-philosophica

Monográfiájában Balázs János a főszövegben a latin grammatikának csak a legfontosabb jellemzőit fejti ki részletesebben, majd a jegyzetekhez utalja az olvasót, és ott jó hét sűrűn teleírt lapon ismerteti a további tudnivalókat.[235] A hagyományos nyolc beszédrész tárgyalásával kapcsolatban egyik fő forrásként Donatust jelöli meg. Az utolsóként említett mondatrész az interiectio, mai kifejezéssel: az indulatszó. „Az interiectio meghatározása is egyezik a Donatuséval. […] E beszédrész egyetlen járuléka Sylvester szerint is, akárcsak Donatusnál, a significatio. Az indulatszó négyféle lelkiállapotot fejezhet ki: örömöt, fájdalmat, csodálkozást és félelmet […]. A szerző e felsorolásában is Donatust követi. Az interiectio e rövid elemzésével Sylvester befejezi a beszédrészek tárgyalását, s ezzel műve véget is ér."[236]

Hivatkozott tanulmányában Kovács János részletesebben méltatja Sylvester magyar műszavait, köztük az interiectio meghatározásában szereplőket is. Idézi Sylvester magyar szövegét, megadva a fontosabbnak ítélt kifejezések latin megfelelőjét: „»Az közbe uetís az szóbeszídnek eggy része [pars orationis], melly lileknek indulattyát [mentis affectum] jecczi [significat] esmeretlen szóval«". Különösen szerencsésnek találja a lélek indulatának említését: „A latin terminus szó szerinti fordítása nem érzékelteti a definícióban

[233] Sebestyén Árpád, *A prepozíció meghatározása Sylvesternél,* MNy, 86(1990). 73–75.
[234] Kovács 1988
[235] Balázs 1958b, 199; 408–415.
[236] *Uo.,* 415.

egyértelműen kifejezésre jutó funkciót: »léleknek indulatját« jelenti, ami a mai terminus (indulatszó) előtagjában is fennmaradt. A »mentis affectum« azt is bizonyítja, hogy szerzőnk – korát messze megelőzően – rátapintott a szójelentés összetett voltára: az nemcsak az intellektuális, hanem az emocionális, affektív tényezőket is magába foglalja". A tanulmányíró az „esmeretlen szóval" latin változatát [voce incognita] nem tartja szükségesnek idézni, ám a magyar kifejezéshez a következő magyarázatot fűzi: „Szerintem az »esmeretlen szó« mögött is ennek a gondolatnak a lényege húzódik meg: a szavak nemcsak az »ismeretek hordozói«, hanem a hozzájuk fűződő »indulatok«-éi is."[237]

Jómagam is szívesen csatlakoznék Sylvester „korát messze megelőző" zsenialitásának méltatásához, de a vizsgált probléma sajnos éppen nem ehhez szolgáltat argumentumokat. Be kell látnunk ugyanis, hogy az indulatszó magyarázatánál Sylvester semmi másra nem „tapintott rá", mint a *Grammatica Hungarolatina* írása idején az európai latin nyelvkönyvirodalomban tömegesen elterjedt fordulatokra, és forrásainak korrekt, szó szerinti fordítását adta. Mint látni fogjuk, a mintákat keresve nem is mindig a legjobb szövegváltozatokból merített.

Számos példát lehetne hozni a „mentis affectus" előfordulásaira is, hiszen a Donatustól Sylvesterig eltelt csaknem 1200 év alatt igen sokszor leírták ezt a szókapcsolatot; de érdekesebb problémára irányítja figyelmünket az „esmeretlen szó". Semmiképpen nem tekinthetünk el attól a körülménytől, amelyik az idézett szerzők figyelmét elkerülte: itt Sylvester forrása nem a hiteles Donatus-hagyomány, hanem egy szövegromlást tartalmazó változat.

2. Particula historica

Már a régebbi irodalomból is kitűnik, hogy észrevették: az interiectio körül valami nincs rendben. Jancsó Benedek a 19. század végén a *Grammatica Hungarolatina* ismertetésében tartalmilag egyetért Sylvester meghatározásával, de arra is utal, hogy a magyar szakkifejezés nem egészen helyénvaló: „[Erdősi] Legvégűl tárgyalja az interjectiót »a közbevetés a szóbeszédnek egy része, mely léleknek indulatát jegyzi esmeretlen szóval.« Ez a kifejezés

[237] KOVÁCS 1988, 276.

»esmeretlen szóval«, mely tulajdonképen értelmetlen szóval helyett áll, azt mutatja, hogy Erdősi az interjectiot nem fogta fel roszúl."[238]

Rubinyi Mózes 1913-ban „tüzetesen egybevetette" Donatus fennmaradt szövegeit a *Grammatica Hungarolatinával*. Arra a megállapításra jutott, hogy a „csaknem szóról szóra való átvétel Donatusból […] a definíciók anyaga". Sylvester valamennyi meghatározását áttekintette, de a Donatustól való eltéréseknek csak a tényét jelezte. Így az interiectiónál is csak utalt rá, hogy „itt a felfogás különbözik", annak mibenlétét nem részletezte.[239] A különbséget senki sem kereste; a későbbiekben általánossá vált annak hangoztatása, hogy Sylvester definíciói Donatust követik.

A *De octo partibus orationis* mértékadónak tekinthető kiadásából – amit Rubinyi is használt – egyértelműen kiderül a helyes szöveg. Az *Ars minor* tömör megfogalmazása szerint: „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum voce incondita. Interiectioni quid accidit? Tantum significatio. Significatio interiectionis in quo est? Quia aut laetitiam significamus, ut evax, aut dolorem, ut heu, aut admirationem, ut papae, aut metum, ut attat, et siqua sunt similia."[240] Mint láthatjuk, Sylvester meghatározása az *Ars minor*énak felel meg, kivéve az „incondita" kifejezést: ehelyett „incognita", azaz magyarul „esmeretlen" áll.

Donatus részletezőbb *Ars grammaticá*jában az interiectio kifejtése is bővebb, de ott is „vox incondita" szerepel: „Interiectio est pars orationis interiecta aliis partibus orationis ad exprimendos animi affectus; aut metuentis, ut ei [eu]; aut optantis, ut o; aut dolentis, ut [heia et] heu; aut laetantis, ut evax. sed haec apud Graecos adverbiis adplicantur, quod ideo Latini non faciunt, quia huiusce modi voces non statim subsequitur verbum. licet autem pro interiectione etiam alias partes orationis singulas pluresve subponere, ut nefas, pro nefas. accentus in interiectionibus certi esse non possunt, ut fere in aliis vocibus inconditas invenimus".[241]

Donatus kifejezéseit a későbbi grammatikusok is tiszteletben tartották. Servius kommentárjában is megjelenik a „vox incondita": „Interiectio nihil habet nisi solum mentis affectum, quae tunc vere interiectio dicitur, quando voce incondita profertur, ut o heu et similia".[242]

[238] JANCSÓ 1879b, 362.
[239] RUBINYI Mózes, *Sylvester és Donatus,* It, 2(1913), 321–325; 324.
[240] *Donati de partibus orationis ars minor,* GL IV, 355–366; 366.
[241] *Donati Grammatici Vrbis Romae Ars grammatica*, GL IV, 367–402; 391–392.
[242] *Servii commentarivs in Artem Donati,* GL IV, 405–448; 443.

Donatus meghatározását Priscianus saját grammatikájában is felhasználta, hivatkozva forrására. Az indulatszóval kapcsolatban a szerző Donatust méltatja: igen helyesen teszi, amikor az interiectio „abscondita voce" kiejtését említi: „De interiectione. […] Optime tamen de accentibus earum docuit Donatus, quae non sunt certi. Quippe cum & abscondita voce, id est non plane expressa proferant, & pro affectus commoti qualitate, confundantur in eis accentus".[243]

3. Particula philologica

Tudós vagy tudóskodó kommentárokban később sem volt hiány. Georg Simler 1512-ben Priscianusra és Diomedesre hivatkozva magyarázza az interiectio in-, abs- vagy egyszerűen csak condita mivoltát: „Interiectio pars est orationis affectum mentis significans voce condita. Alii dicunt voce incondita, quasi velint inarticulatam significare. Priscianus dicit abscondita voce, id est non plane expressa interiectiones proferri, quasi velit significare hanc partem excidere potius quam enunciari, cui alludit Diomedes, qui conditae vocis hanc partem plus censet habere affectus quam conceptus, tamen ex consuetudine vel coniunctis verbis quid prae se ferat deprehenditur."[244]

1527-ben Lipcsében egy kötetben láttak napvilágot három grammatikus, Asper Iunior, Donatus és Phocas munkái. A kiadó Donatusnak az interiectióról szóló szakaszát magyarázva Priscianus kommentárjára hivatkozik, így ugyancsak kiderül, hogy miért szerepel Donatusnál az „incondita" kifejezés: „Inconditas invenimus. Hoc est (ut exponens hunc locum Priscianus ait) quae abscondita voce et non plane expressa, proferuntur".[245]

[243] *Prisciani Grammatici Caesariensis Libri omnes: De partibus orationis XVI, deque constructione earundem II. […]* Norinbergae, 1528, 217. HAB: A: 107.1 Quod. 2º (2)

[244] *Observationes de arte grammatica,* Tubingae, 1512, s1r. HAB: A: 21.2 Gram. (2)

[245] *In hoc opusculo continentur tres artis grammaticae authores oppidorumque vetusti, ut quos Priscianus in opere de arte grammatica non semel citat, Asper Iunior, Aelius Donatus, in arte secunda, et Phocas, nuper per Ioannem Caesarium exactissime castigati, ac nunc per eundem denuo recogniti, praeterea ab eodem ipso scholiis passim adiectis illustrati locis videlicet obscurioribus,* Lipsiae, 1527, E6v. HAB: H: P 710 8º Helmst. (2)

Mindezeket a 16. század első évtizedeiben nem minden kiadó tudta így. Meggyőződhettem róla, hogy a Sylvester szempontjából fontos időszakban a Servius és Priscianus által is méltatott és átvett helyes alak, az „incondita" és a romlott forma, az „incognita" egyaránt sokszor megjelent.

Melanchthon latin nyelvtanának helyességéhez nem férhet kétség. Kimerítő német grammatikatörténetében Max Hermann Jellinek az egyes szófajokhoz kapcsolódó tudnivalók alakulását is bemutatja. Az interiectio meghatározásai között a praeceptor mértékadó szövegét is idézi: „Interiectio propemodum non est dictio, sed tantum sonus inconditus, animi affectum significans." A nemzeti nyelvű szakkifejezés (Zwischenwort) és tartalmának kifejtése németül először Johann Kromayernél bukkan fel, 1618-ban – csaknem 80 évvel a *Grammatica Hungarolatina* megjelenése után![246]

Érdemes megfigyelni, hogy a Sylvester előtti szövegekben hol szerepelnek hibás alakok. Az „incognita" még Perotti grammatikájának egy 16. század eleji német kiadásába is becsúszott: „Quid est interiectio? Est pars orationis indeclinabilis, voce incognita mentis affectum significans."[247]

Heinrichmann definíciója egy szó eltéréstől eltekintve megegyezik Sylvesterével: „Interiectio est pars indeclinabilis significans mentis affectum voce incognita."[248]

Lupulus meghatározásában Sylvester minden szava benne van: „Quid est interiectio? Est pars orationis indeclinabilis, significans mentis affectum voce incognita".[249]

Érdekes példa a következetlenségre az egyik népszerű Donatus-kiadás, a Culmann-féle két párhuzamos redakciója. A munkát 1534-ben Frankfurtban is, Lipcsében is kiadták. A frankfurti a helyes változatot („incondita") hozza;[250] az ugyanabban az évben kiadott lipcsei viszont a helytelent („incognita").[251]

[246] JELLINEK 1914, 100.

[247] *Grammatica clarissimi poetae et oratoris Nicolai Perotti,* Coloniae, 1515, E4v. HAB: H: P 289.4º Helmst. (2)

[248] Jacobus HENRICHMANNUS, *Grammaticae Institutiones,* Coloniae, 1520, K6r. HAB: M: QuN 98 (3)

[249] *Erotemata octo partium orationis ad Tyronum literariorum usum comportata concinnataque, Sigismundo Lupulo collectore,* Lipsiae, 1533, C1v. HAB: H: P 995.8º Helmst. (5)

[250] „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incondita". *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus:*

A két betűnyi eltérés újabb érv lehet Sylvester 1534–36-os wittenbergi tartózkodása mellett. Wittenbergben bizonyára könnyebben hozzá lehetett jutni a közelebbi Lipcsében, mint a távolabbi Frankfurtban kiadott kézikönyvekhez. Vajon véletlen, hogy Sylvester szövege éppen a lipcsei redakcióéval egyezik? Láthattuk, hogy más szempontok alapján Perotti, Heinrichmann és Lupulus munkái nagyon is szoros összefüggésbe hozhatók a *Grammatica Hungarolatiná*val. Az interiectio hasonló meghatározásaival kapcsolatban ugyancsak érdemes mérlegelni a véletlen egybeesések valószínűségét vagy valószínűtlenségét.

Érdekességként említem azt a példát, amikor a hibás latin szöveg szerepel párhuzamosan a népnyelvű fordítással. Turóczi-Trostler József Ambrosius Moibanustól az interiectio meghatározását is idézi. A latin definícióban „incognita" áll. A német változat mégis hibátlan, mert Moibanus éppen a „voce incognita" szókapcsolatot nem fordította le: „Interiectio est pars orationis indeclinabilis significans mentis affectum voce incognita, Bedeuth ein antzeigung der beweegung des gemutes." Talán azért hagyta ki Moibanus a kérdéses kifejezést, mert – Sylvesterrel ellentétben – feltűnt neki, hogy nincs semmi értelme?[252]

Az interiectio meghatározásában Sylvester másik ismert grammatikai művére a vizsgált tekintetben nem támaszkodhatunk. A *Rudimenta* definíciójából hiányzik a kérdéses bővítmény: „Interiectio est pars orationis, significans mentis adfectum. Interiectioni accidit significatio. Porro aliae interiectiones laeticiam mentis significant. Ut euax. Aliae dolorem, heu, hei, hei, apud Teren. Aliae admirationem, Papae, forma bona, Aliae metum, atat."[253]

Mint az indulatszó példája is mutatja, Sylvester egyes kifejezéseit érdemes elhelyezni a grammatikatörténet tágabb összefüggéseiben. A hasonló

quaestiunculis puerilibus undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crailsheymensem, Francofordiae ad Oderam, 1534, E3v. HAB: S: Alv. Bc 409 (5)

251 „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incognita". *Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus, quaestiunculis puerilibus undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crailsheymensem,* Lipsiae, 1534, E5v. HAB: H: P 710 8º Helmst (1)

252 TURÓCZI-TROSTLER 1933, 35. Moibanus műve: *Paedia Artis Grammaticae,* Lipsiae, 1521.

253 HEGENDORFF 1527/1977, G ijr.

esetek segíthetnek a források valószínűsítésében is. Az elmondottak alapján például el kell gondolkoznunk azon is, hogy vajon Sylvester valóban használta-e Serviust és Priscianust, vagy akár Melanchthont, akiktől világosan megtudhatta volna, hogy az interiectiót kifejező hang nem „incognita", hanem „incondita". Így az „esmeretlen szó" mögött nem valamiféle zseniális meglátást kell sejtenünk, hanem szövegromlást: egy olyan változatot, amelyről Sylvester nem tudta, hogy eltér a hiteles Donatus-hagyománytól.

IV. „LINGUA HUNGARICA" – „GENS HUNGARICA" – „NATIO HUNGARICA" NYELVSZEMLÉLET ÉS NEMZETI BÜSZKESÉG

Grammatikai irodalmunk 16. századi dokumentumait vizsgálva meggyőződhetünk róla, hogy az anyanyelv kiművelésére irányuló hazai törekvések minden tekintetben összhangban vannak az európai tendenciákkal. Mint láthattuk, a nyelvek természetéről folytatott elméleti viták és az oktatás gyakorlati szükségletei mellett a politikai tényezők is szerepet kaptak a vulgáris nyelvek felértékelésében. A népnyelvek nemzeti nyelvvé válásának fontos eleme az anyanyelv szépségének felismerése és hangsúlyozása. 16. századi szerzőinknél megfigyelhetjük, hogyan nyilvánul meg egyre határozottabban a nemzeti büszkeség és öntudat a magyar nyelvvel kapcsolatban. Mint művelődéstörténetünk során oly sokszor, ebben az időben is ösztönzőleg hatott „más keresztény nemzetek" példája, amire sokszor hivatkoztak hazai szerzőink.

1. A magyar nyelv „nagy nemes volta"

Komjáti Benedeknek a Szent Pál-levelek fordításához írott ajánlásában is megjelenik a nemzet fontossága. Egy megjegyzés utal a konkrét politikai helyzetre: Komjáti említi, hogy „az fene törökök elöt" bujdosva került Huszt várába; munkájának folytatását attól reméli, hogy „az felseges uristen […] halalomot halaſtya es ez megnyomorodoth orſaagba bekeſeght leyend".[254] Ács Pál finom megfigyelései alapján világossá válik, hogyan szolgálja a Pál-levelek fordítása a nemzet hasznát.

[254] Idézi GERÉZDI Rabán, *Az erazmista Komjáti Benedek* = G. R., *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig,* Bp., 1968, 331–346; 337–338.

„Vegyétek tehát kezetekbe Pált, aki már nem zsidó vagy görög, hanem magyar" – idézi Ács Pál az ajánlásból. Később így folytatja: „Mélyebb értelme van annak, hogy az Apostol ezúttal nem zsidó, görög vagy latin nyelven, hanem magyarul beszél. Az evangélium természetesen a keresztény kiválasztottak összességéhez beszél, de ezúttal mégis egy sajátosan elkülönült embercsoportot szólít meg, melynek megvan a maga nyelve és történelme, és mind kulturális, mind spirituális értelemben megváltásra vár. Nem általában a pogányok, hanem a nyelvi-kulturális értelemben éppen az üdvösség útjára lépő magyarok számára jut el ez az üzenet. […] Komjáti Benedek nyíltan nem azonosítja a páli levelek »új Izraelét« a magyarokkal, burkolt formában azonban mégis megteszi ezt. A könyv címlapját a középkori Magyar Királyság nagyhatalmi státuszát jelképező, Dalmácia és Csehország címereit is magába foglaló, feltűnően nagyméretű sávos-keresztes magyar címer díszíti. A magyar küldetéstudat ilyenforma túlhangsúlyozása természetesen kompenzáció: az ország tovatűnt dicsőségét, felbomlott politikai egységét és a feltartóztathatatlan török hódítást kívánja ellensúlyozni. Tudjuk, hogy magát Komjáti Benedeket is elűzték szülőföldjéről a »pogány törökök«. Minél korlátozottabbak voltak országának valós lehetőségei, annál inkább vágyódott képzeletben rendkívüli méretűvé tenni azt."[255]

Pesti Gábor már nyíltan hangsúlyozza, hogy a nemzeti nyelvű fordításokkal hazája hasznát és dicsőségét szolgálja. Aesopus-fabuláinak ajánlásában saját munkájának értékét más nemzetek példájával igazolja: „Amikor azt látom, hogy majdnem minden ember, a földkerekség majdnem minden nemzete a fordítások csodálatos bőségével rendelkezik, és szerte a világon azon fáradozik, hogy hazája dicsőségét valamicskével folyton öregbítse, és hogy övéinek mind nyelvét, mind szellemét ezzel finomítsa és egyre szélesebb körben elterjessze, akkor, kérdezlek, nekem miért ne volna szabad enyéim nyelvét és szellemét a régi bölcsek tudományával erőim szerint csinosítani, a hazámért fáradozni, amelynek úgyis mindnyájan mindig adósai vagyunk, s ha egyébként tökéletes boldogságban úszna is, akkor is törődni kell vele,

[255] A tanulmány angol nyelvű változata: Ács, Pál, *Reception of Erasmianism in Hungary and the contexts of the Erasmian program: religious, cultural and "national" aspects (The "cultural patriotism" of Benedek Komjáti),* 2006, megjelenés előtt.

hogy ne hiányozzék semmije, ami vagy az üdvösséghez, vagy a jó erkölcsök elnyeréséhez tartozik."[256]

Hasonlóan érvel a négy evangélium ajánlásában: „Nincs tehát okod csodálkozni, keresztény pannóniai olvasó, hogy Jézus Krisztus, a te szabadítód, ezekben a végső napokban a te született nyelveden és beszédeddel szól, amelyen ezelőtt sok századon át egyáltalán nem szólt, hogy mindenkinek vagy a kevésbé művelteknek is megismerésre ajánlja magát. […] Nem akarom, hogy azt hidd, ez új és szokatlan. Nem sorolom fel a mi időnk többi népét, akik, hogy Krisztus dicsősége a világban egyre inkább megnyilvánuljon, az evangéliumot saját beszédjükön tették közzé."[257]

Sylvester János esetében egy életművön belül követhetjük nyomon, hogyan változik az anyanyelv megítélése, és hogyan válik a nyelv a nemzeti önazonosság legalkalmasabb kifejezőjévé. Emlékezhetünk első grammatikai

[256] *Az olvasónak, Ezópus-fordítása ajánlásaként,* ford. CSONKA Ferenc = KLANICZAY 1982, 732. „Cum videam omnes fere mortales, ac orbis terrarum nationes mira translationum copia scatere, passimque hac in re operam navare, ut in cumulum decoris patriae eorum semper aliquid adjiciant, et latius diffundant. Cur, quaeso, non liceat mihi quoque linguam & ingenium nostrorum, doctrinis veterum sapientum, pro mea virili, exornare, et patriae, cui semel omnes debemus, studere? Atque omni alioqui foelicitate fluentem curare, nequid illi desit, quod vel ad salutem, vel ad bonos mores consequendos attineret." *Gabriel Pannonius Pesthinus Lectori Optimo S. D. = Aesopi Phrygis fabulae, Gabriele Pannonio Pesthino interprete, Esopus fabuláji, mellyeket mastan újonnan magyar nyelvre fordítot Pesthi Gabriel,* Bécs, 1536, RMNY 17. Hasonmás kiad. VARJAS Béla, Bp., 1950, A1v–A2r.

[257] *A pesti Pannóniai Gábor a keresztény olvasónak üdvöt kíván!* = HUBERT Ildikó, *Pesti Mizsér Gábor, Új Testamentum magyar nyelven,* kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz, 27. „Non est idcirco quod mireris, o lector Pannonie Christiane, tuum tibi Christum Iesum servatorem loqui iam illis novissimis diebus lingua & sermone tuo nativo, quo forsitan multis ante hac seculis haud sane ita locutus est, ut omnibus vel parum litteratis sese offerret noscendum. […] Neque hoc novum aut insuetum putes esse velim. Nam ut ommittam enumerare complures nostrae aetatis populos, qui ut Christi gloria mundo magis ac magis innotesceret, euangelium suo sermone evulgatum susceperunt." *Gabriel Pannonius Pesthinus Lectori Christiano S. D. = Novum testamentum seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica donata, Gabriele Pannonio Pesthino interprete,* Bécs, 1536, RMNY 16. Hasonmás kiad. KŐSZEGHY Péter, a kísérőtanulmányt írta HUBERT Ildikó, Bp., 2002 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 34), Aiiv–Aiiir.

munkájára: a Krakkóban megjelent latin–német–lengyel Donatus-kivonatot egészítette ki magyar értelmezésekkel. Különösen érdekes megfigyelni, milyenek Sylvester első tapasztalatai, amikor anyanyelvét összehasonlítja a latinnal. A krakkói *Rudimentá*ban olvasható versében szabadkozik a „paeón" (azaz a magyar) nyelv darabossága miatt, ha az esetleg bántaná a latin nyelv csiszoltságához szokott füleket. Berczeli Anzelm Károly fordításában:

S bárha a római szólást nem fedi híven a többi
Nyelv ragozása, hiszen annyira más, idegen,
És ha füled sértné a kemény pannón idióma,
Kérlek, légy kegyes és nézd el, e mű ha hibáz.[258]

A fiatal Sylvester mentegetőzése azért is figyelemreméltó, mert munkásságának későbbi szakaszában már egyre öntudatosabban ecseteli a magyar nyelv erényeit, mégpedig európai összehasonlításban. A nemzeti büszkeség saját nyelvtanírói tevékenységének értékelésében is megmutatkozik. A *Grammatica Hungarolatiná*ban Sylvester többször is hangsúlyozza, hogy együtt halad más nemzetekkel (cum ceteris nationibus), amelyek – a többi nemzet (reliquae nationes) – anyanyelvükre támaszkodnak a latin nyelv tanításában. Egész munkáját a többi nemzet példájára (ad reliquarum nationum exemplum) készítette: „Hát csak hadd esztelenkedjem én – noha józan fővel – más nemzetek mintájára, a te és a hozzád hasonlók valamelyes hasznára. Mert a többi nemzet is ezen a módon, saját közönséges nyelvén fogalmazott tankönyvvel vezeti a zsenge nemzedéket a magasabb tudományokra, s mintegy szájukba rágva adja elébük, nem is engedi, hogy elébb lépjenek a magasba vezető lépcsőfokra, semmint hogy már alaposan elsajátították azt, amit az elején kellett megtanulniok. […] E könyvet ugyanis más nemzetek példájára elemista gyerekek használatára írjuk; akiket nyilvánosan tanítunk, azoknak jelenbeni hasznára, neked viszont, fiam, a jövőbelire."[259]

[258] Idézi BALÁZS 1958b, 64.

Quandoquidem Rhomana phrasis, non semper aperte
Accipit externum, in flexibus, illa, sonum,
Paeonicum si forte tuas offenderit aures
Errori lector candide parce precor.

HEGENDORFF 1527/1977, 63.

[259] SYLVESTER János, *Grammatica Hungarolatina, Hagyakozó levél Tódor fiának,* ford. SZÖRÉNYI László = KLANICZAY 1982*.,* 1098–1099. „Insaniam sane ego

Ekkor már világosak a számára a magyar nyelv értékei. Gyakran idézzük azokat a sorait, amelyekben anyanyelvének fel nem ismert szépségeit az elrejtett kincshez hasonlítja: „Mert velünk sem esett másként, mint azokkal, akik házuk falán belül ugyan hatalmas kincset birtokolnak elrejtve, de – noha szerény körülmények között élnek – mégsem tudják élvezni, mert nem tudják, hol van elásva. Megvolt nekünk anyanyelvünk eddig elásott kincse, melyet most megtaláltunk, előástunk és napfényre hoztunk. És ha nem mondunk le használatáról, rövidesen (ahogy remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk. Nem tudom mi az oka, hogy nekünk még a mi gyönyörűséges kincseink is homályban lappanganak, míg más nemzeteknek még szerény tulajdonuk is tetszik és sikert arat."[260]

Sylvester meggyőződése szerint a magyar nyelv némely esetekben nemcsak hogy vetekszik más élő és holt nyelvekkel, hanem azoknál árnyaltabban fejez ki különféle tartalmakat. A *Grammatica Hungarolatiná*ban erre konkrét példákat hoz: „Áttekintettük a nyelvtannak azon részét, amely a ragozható beszédrészeket tartalmazza. Nincsen benne semmi, amit bárki is hiányolhatna a mi nyelvünkből, sőt ami az ige és névszóragozást illeti, minden nemzet minden nyelvét könnyen felülmúlhatja. Ugyanis a legszabály-

cum ceteris nationibus, modo cum tuo ac tui similium commodo qualicunque. Ad hunc enim modum et reliquae nationes, tenuibus in suis ipsorum linguis, propositis praeceptis, teneram aetatem sensim ad altiora provehunt studia, et quasi praemansum illis praebent, nec patiuntur prius, ad summa gradum facere, quam quae primo discenda erant probe tenuerint. […] Scribimus enim haec ad reliquarum nationum exemplum in usum elementariorum puerorum, quos publice docemus, illorum quidem praesentem, tuum vero, fili mi, futurum." SYLVESTER 1539/1989, 2. számozatlan levél r–v.

260 KLANICZAY 1982, 1108. „Quin et nobis non secus accidit, quam illis, qui ingentem intra parietes privatos thesaurum reconditum habent quidem, verum illo, licet sint tenuis fortunae, frui nequeunt, cum ignorent, ubi locorum sit defossus. Habuimus thesaurum hunc linguae patriae hactenus absconditum, quem nunc primum repertum eruimus, in lucemque proferimus, quo si frui non recusaverimus, brevi (ut spero et opto) ex inopibus divites evademus abunde. Nescio enim, qui fit, ut nobis nostra etiam praeclara quaeque interdum sordeant, cum aliis gentibus sua etiam humilia placeant arrideantque." SYLVESTER 1539/1989, Mi r–v

szerűbb, ahogy mondják, nem kevésbé, mint azok az elsőrendű nyelvek, a héber, a görög és a latin."[261]

A névelőt illetően még Melanchthonnal is vitába száll, aki azt állította, hogy névelő csak a görögben és a németben van. Sylvester büszkén hangsúlyozza, hogy e tekintetben a magyar is meghaladja a latint, hiszen ugyancsak használ névelőt: „Philippus Melanchthon, a mi mesterünk görög nyelvtanában, a görög nyelv névelőjéről írván, előbb Priscianus nyomán tagadja, hogy a latin nyelvnek névelője lenne, s a latin grammatikusok csupán oktatási céllal tették hozzá a névszók eseteihez a *hic, haec, hoc*-ot, nem mintha a latin beszéd ezeket névelő gyanánt ismerte volna. Azután azt írja, hogy a német nyelvnek, akárcsak a görögnek, van névelője; itt még azt is hozzáteszi, hogy senki sem ismerheti a görög nyelv névelőjének erejét pontosan, csupán a németből. Mivel Philippus ezen szavait a legtöbben balul értelmezik, ki kell jelentenem, hogy csupán saját nemzete tagjairól szólott, akik számára elsősorban írta ezen tankönyvét, és az ő nyelvük sajátságát ismerte igazán, nem pedig a többi nemzetéét (ha πολυγλοσσος is volt), s ahogyan e nyelveket nem ismerte, nem is nyilatkozhatott róluk. Senki sem bizonyíthatja be nekem hihető módon, hogy Philippus (noha még ifjú volt, mikor írta ezt) vagy elfelejtkezett magáról, vagy nem tudta, hogy mit ír, avagy pedig saját nemzete iránti elfogultságból botlott. Mert nem is mondhatott volna nagyobb képtelenséget, ha ezt ilyen értelemben vesszük, mint hogy azt hangoztassa: a föld egyetlen más nemzetének sincsen névelője, csupán a németnek és a görögnek; mert van a mi magyar nyelvünknek is [ugyanúgy, mint a görögnek]. Ugyanis a többi nemzet nyelvéről nem tudott ítélni."[262]

[261] KLANICZAY 1982, 1107. „Complexi sumus eam grammaticae partem, quae declinabiles orationis continet partes, in qua adeo nihil est, ut quisquam in nostra desideret lingua, ut hoc ipso, quod ad inflexiones attinet et nominum et verborum, omnes omnium linguas facile exsuperet. Est enim regulatissima, ut vocant, non minus, quam una ex primariis illis Hebraea, Graeca et Latina." SYLVESTER 1539/1989, Mi r.

[262] KLANICZAY 1982, 1104–1105. „Philippus Melanchthon praeceptor noster scribens in Grammatica sua Graeca de Graeci sermonis articulis, primum Priscianum sequutus Latinam linguam articulum habere negat, grammaticosque Latinos nominem casibus hic, haec, hoc, docendi gratia addidisse, non quod sermo Latinus hos nosset articulos. Deinde Germanicam linguam aeque ac Graecam articulum habere. Ubi etiam hoc addit neminem posse vim articulorum Graeci sermonis exacte cognoscere, nisi ex Germanico idiomate. Quae verba Philippi cum plerique sinistre interpretentur, sentio illum de suae

A magyar nyelv kiválóságát és „nagy nemes voltát" dicséri, hogy alkalmas időmértékes versek írására. Ez a tulajdonsága – akárcsak „a beszéd nemesen való szerezése", a metaforikus kifejezésmód – Sylvester szerint méltó az idegen népek csodálatára. A nemzeti büszkeség ezekre vonatkozó megnyilvánulásai már a szorosabb értelemben vett irodalmi kérdésekhez tartoznak, ezért érdemes velük a továbbiakban külön foglalkozni.

Mint korábban már említettem, a népnyelv felértékelésének a folyamatát az európai grammatikatörténetben többek között azzal is jellemzik, hogy az apologetikus hangvételt felváltja a panegirikus. Sylvester egyre öntudatosabb megállapításai is pontosan ezt tükrözik.

2. Erkölcs, vallás, politika

Az *Újtestamentum* ajánlása Ferdinándnak és fiainak, Miksának és az ifjabb Ferdinándnak szól. A szövegből kiderül, hogy a fordítás „az magyar nípnek" nemcsak a „keresztyén hütben való ippülísíre" szolgál – ahogyan az a címlapon szerepel –, hanem határozott politikai céljai is vannak. Sylvester kifejti az anyanyelv szerepét a célok megvalósításában. Bevezetésként általánosságban bocsátja előre: nemzetének, a magyar nemzetnek e nehéz időkben a legnagyobb mértékben akkor válhat hasznára, ha lefordítja számára az isteni törvényeket. Itt sem mulasztja el megemlíteni „a többi keresztény nemzet" példáját.[263]

tantum gentis hominibus loqui, quibus praecipue illa tradebat rudimenta, et quorum linguae proprietatem probe noverat. Non etiam reliquarum nationum, quarum (licet sit ille πολυγλοσσος) ut linguas non novit, ita de his pronunciare non poterat. Neque enim adduci possum, ut credam Philippum (quamvis tum, cum illa scriberet, admodum iuvenem), aut sui fuisse oblitum, ut quid scriberet, nesciret, aut studio, quod erga suam gentem habebat, lapsum. Nihil enim dici poterat absurdius, si haec ita accipiantur, ut sentiat nullam orbis terrae nationum linguam habere articulum, nisi Germanicam et Graecam. Habet enim et sermo noster Hungaricus, perinde ac Graecus. Nam de ceterarum gentium linguis iudicare nequeo." SYLVESTER 1539/1989, Dii v–Diiir.

263 „Genti meae Hungaricae iuxta datam mihi a deo gratiam hoc difficili tempore consulere possem, nulla maior occurrit quam si novae legis divinae opus sacrosanctum, nec id sine reliquarum Christianorum nationum exemplo interpretandum in illius susciperem usum." *Uo.,* Air.

Ezután rátér a konkrét helyzetre. Először munkájának erkölcsi hasznát ecseteli az adott körülmények között. „Ajánlásának bevezető soraiban elmondja, hogy fordításával az állandó török támadásoktól zaklatott magyar nemzetnek kívánt vigasztalást nyújtani. »Úgy láttam – mondja a szerző –, hogy ha valamikor, hát éppen e században van szükség erre az isteni törvényre, amely visszatarthatja a nemzetet mindenféle gonoszságtól és szabadosságtól […] és visszavezetheti, sőt föllelkesítheti az igaz kegyességre, amely a háborúknak e nagy zűrzavarában szinte elenyészett.«„[264]

Gondolatmenetében az erkölcsi és vallási szempontok mellett egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a politikai tényezők. „Mint jó és aggódó patrióta, Sylvester ezután fájó szívvel panaszolja az országban a török terjeszkedés miatt támadt sok megaláztatást, keserűséget: »Attól is félek, hogy a szabad magyar nemzet egyszer csak nyomorult lesz […], vagyis az elnyomatás nehezedik reá […], és többé már nem a mi jóságos Krisztus urunknak, hanem a töröknek, a legkegyetlenebb zsarnoknak fog szolgálni, s nem Jeruzsálem szabad városában, hanem a babilóniaiaknak, mindenféle zűrzavarnak és szolgaságnak hajlékában, sőt a legszörnyűbb börtönben, ahol, ó fájdalom, ebben az időben, sok ezer keresztény nemcsak testben, hanem lélekben is ennek az ellenségnek a szolgaságát nyögi, nagyobbat, mint az egyiptomi szolgaság. S noha őseink az előző századokban e fölött az ellenségünk fölött gyakran arattak dicsőséges győzedelmet és a keresztény világnak vérük hullásával szereztek békét, erejükben megtörve és magukra hagyatva […] úgy búslakodnak, mint a szüleitől megfosztott gyermekek.« A szabadulást Sylvester szerint a királyi hercegek, Ferdinánd fiai hozhatják meg: „De abban az időben szabadságuk visszaszerzésére először felséges atyátok öntött reményt eleinkbe, aki, mint a Magyar Királyság igazi örököse, már akkor magára vállalta országunk megvédésének minden gondját. Ezután ti következtek, kik a törvényes utódok vagytok. Így hát ezután közülünk senkinek sem kell keseregnie árvaságunkon.«”[265]

[264] BALÁZS 1958b, 240. „Videbam si quando unquam alias hoc seculo maxime hac lege divina illi opus esse, quae illam a malorum omnium licentia deterrere ac ab veram pietatem, quae in tantis bellorum tumultibus pene extincta videbatur, revocare atque adeo accendere posse.” SYLVESTER 1541/1960, Air.

[265] BALÁZS 1958b, 240–242. „Verebar etiam non parum, ne ex Hungaro libera gente subito angarus fieret, hoc est opprimeretur serviretque. Non iam Christo domino benignisimo, sed Turco tyrannorum omnium immanissimo, nec in libero Hierosolymorum orbe, sed Babyloniorum, omnis confusionis ac servi-

Ezután Sylvester visszatér az ajánlást indító gondolathoz, de míg a bevezető mondatokban csak általánosságban utalt munkájának hasznára, most világosan megfogalmazza a várható politikai eredményt: fordítása a nemzet szabadságát segíti elő. „Tehát Isten új törvényét – mint feltettem volt – nyelvünkre fordítottam; hogy milyen szerencsével, nem tudom, mindenesetre igen nagy, éjt nappallá tevő munkával […]. E foglalatosságban hosszú éveket töltöttem. Ha ezt [= Isten törvényét] nemzetünk követni akarja, ezután semmiféle szolgaságtól nem kell félnie."[266]

Nyelv és politika összefüggését Sylvester más vonatkozásban is szóba hozza. „Végezetül pedig úgy hallottam, hogy Felségeitek előtt sem ismeretlen a mi anyanyelvünk. S ez kiváló példaadás. Mert igen hasznos mind a fejedelem, mind pedig alattvalói számára, ha az, aki uralkodik, ismeri az alája rendelt népek nyelvét. Mithridates, Pontus királya örök dicsőséget szerzett azzal, hogy annak a huszonkét nemzetnek, amely fölött uralkodott, tolmács nélkül szolgáltatott igazságot."[267]

tutis domicilio, immo carcere deterrimo. Ubi, pro dolor, multa hoc tempore Christianorum milia non tantum corpore, verum etiam animo huic hosti servitutem serviunt, plus quam Aegyptiorum. A quo cum superioribus seculis maiores nostri gloriosum saepe reportaverint triumphum, ac orbi Christiano suo sanguine pacem pepererint, nunc viribus fracti ac ope destituti mollent, non secus atque liberi parentibus orbati. At novam illis recuperandae libertatis spem addidit hoc tempore primum progenitor Cels. V. qui ut verus regni Hungariae haeres est, ita omnem defendendi huius curam in se iam olim recepit. Deinde vos, qui legitimi estis successores. Quae etiam res efficit, ut nemo de cetero nostrorum orbitatem deflere possit suam." SYLVESTER 1539/1989, Air–Aiv.

266 BALÁZS 1958b, 242. „Novam itaque Dei legem secundum ut institueram in nostram verti linguam, quam feliciter haud scio non tamen sine summis ac vigiliis laboribus. Quippe qui in hoc studio multis versatus sum annis. Quam si gens ipsa nostra amplecti volet, nulla de cetero illi servitus erit metuenda." SYLVESTER 1539/1989, Aiv.

267 BALÁZS 1958b., 243–244. „Postremo quod accepi et Cels. V. ab hoc lingua nobis patria nec vobis aliena, non abhorrere. Optimo sunt exemplo. Plurimum enim refert tum principi, tum subditis, si is, qui imperitat, subditorum sibi populorum linguas novit. Mithridates, rex Ponti aeternam meruit laudem, quod duabus et viginti gentibus, quibus imperitabat, sine ulla interprete iura dixerit." SYLVESTER 1539/1989, A iiv.

Az ajánlás lezárásában vallás, nyelv és politika teljes egységbe olvad, a nemzeti nyelv mint az isteni törvény megszólaltatója a nemzeti összefogás és a közös boldogulás eszközévé válik. Befejezésképpen Sylvester királytükörbe illő módon így figyelmezteti a királyi hercegeket: „Vegyétek tehát, jóságos hercegek […] az új törvénynek ezt az isteni művét […] nem feledve annak intelmét, aki azt parancsolja, hogy a királyok az isteni törvény parancsait maguknál tartsák, életüknek minden napján olvassák, Istent féljék, az ő igéit megtartsák, intelmeit és törvényeit megtanulják. Ha valaki teljesíti ezeket, az ígéret szerint hosszú ideig fog uralkodni Istennek Izraelén. De ha nem, Istennek és az ő igéjének megvetése, mint a szent történetek mutatják félelmetes példáikkal, pusztulásukat okozza. Fogadjátok tehát, és tekintélyetekkel eszközöljétek ki, hogy e mű nemzetünk keresztényi népének kezébe jusson […]. Fogadja a mi keresztényi nemzetünk is, ölelje keblére és tanuljon kegyességet. Mert a keresztények ügyei akkor állnak jól, amikor a kegyes fejedelemnek kegyes alattvalói vannak. Sőt, fogadják mindenek, mivel (mint bevezetőül mondottam) mindenkinek egyaránt üdvösséget hoz, mert mindenkit kötelességre int. Inti pedig a királyokat, az alattvalókat, a püspököket, az egyházat és annak szolgáit, inti az urakat, szolgákat, gyermekeket, felnőtteket, öregeket, erőseket, erőtleneket, gazdagokat, szegényeket. Inti a férjeket, feleségeket, szülőket, fiakat, özvegyeket, szűzeket, végül mindazokat, akik Krisztus urunknak zászlaja alá sereglettek."[268]

[268] BALÁZS 1958b, 244. „Memores praecepti illius, qui iubet, ut reges legis divinae praecepta secum habeant, omnibusque diebus vitae suae legant, Deum timeant, verba illius custodiant, praecepta et leges discant. Quae si quis praestiterit, longo, ut promittitur, tempore super Israelem Dei regnaturus est. Sin minus contemptus Dei et eius verbi, ut sacrae tradunt historiae, nec id sine horrendis exemplis exterminatum adfert. Accipite, inquam, atque vestra autoritate efficite, ut in manus vulgi Christianorum perveniat nostrae gentis. Accipiat item gens ipsa nostra Hungarica, amplectaturque ac pietatem discant. Tum enim res Christianorum bene habent, cum pius Princeps pios habet regni subditos. Quin accipiant omnes, quod (ut initio dixi) omnibus salutare exaequo est, quod omnes officii admonet. Admonet autem reges, regni subditos, episcopos, ecclesiam eiusque ministros, admonet dominos, servos, liberos, adolescentes, senes, firmos, infirmos, divites, pauperes. Admonet maritos, uxores, parentes, filios, viduos, virgines, finaliter omnes, qui Christo domino nomen dederunt." SYLVESTER 1541/1960, Aii v–Aiii r.

3. Baranyai Decsi János

Figyelemreméltó fejtegetések olvashatók grammatika és politika összefüggéseiről Baranyai Decsi Jánosnak egy ritkán idézett művében, az 1593-ban megjelent *Syntagmá*ban. A munka a római és a magyar jogszabályokat magyarázza. A Báthori Zsigmondnak címzett ajánlásban Baranyai Decsi előadja azt a közhelyet, mely szerint a háborús helyzetben minden hűséges alattvaló a maga módján, hivatása és lehetőségei szerint igyekszik az uralkodó segítségére lenni a haza védelmében.[269]

Az ajánlásban általánosságban említett lehetőségeket Baranyai Decsi az olvasónak szóló előszóban fejtegeti részletesebben: arról ír, mit tehetnek a szellem emberei. A hazai szellemi élettel meg van elégedve, egyedül a jogtudomány és a történetírás eredményeit keveselli. Méltatja, amit az orvostudomány, a teológia és a filozófia területén elértek honfitársaink. Szempontunkból még érdekesebb a folytatás, amikor rátér a nyelvekkel kapcsolatos stúdiumokra. Precíz kifejezései – „in studiis linguarum, in arte recte loquendi et scribendi, in subtilitate disserendi, in dicendi ratione" – kétségtelenné teszik, hogy a hazai szerzők grammatikai és retorikai munkásságáról beszél. Belátja, hogy ezekkel a tudományterületekkel kevesebben foglalkoznak, mint a többi említettel; egyben felhívja a figyelmet az itt adódó nehézségekre. Ennek ellenére elégedetten állapítja meg: tudósaink közül sokan csodával felérő buzgalommal olyan kiemelkedő eredményeket érnek el, hogy nem gondolnák őket a „kis nemzetek" képviselőinek, munkájukat a legmagasabb

[269] „Id enim quam verum sit: satis certe superque potest experiri tua celsitudo, quae multis iam annis nobilem hanc provinciam inter potentissimos circumquaque hostes in perpetua pace, Dei beneficio, ac sapientissimorum procerum consilio conservavit, & nunc quoque nutantem summis curis ac laboribus tueri ac conservare conatur. Quo magis decet universos, qui huius Reipublicae veri cives videri volunt, in hoc summa ope incumbere, ut Patriam variis circumdatam periculis, & incredibiles tuae celsitudinis eiusque Consiliariorum in tuenda pace publica & defendenda regni salute solicitudines, suis, quantum quisque potest, officiis ac facultatibus ex animo iuvare conentur." *Illustrissimo as Inclyto Domino, Domino Sigismundo Bathori de Somlio, Principi Transylvaniae & Siculorum Comiti &c.* = Ioannes DECIUS BAROVIUS, *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici,* Kolozsvár, 1593, RMNY 719, a2v–a3r.

elismerés övezi.[270] Összegzésképpen Baranyai Decsi ismét hangsúlyozza, hogy az említett tudományterületek művelői a maguk eszközeivel a haza javát szolgálják, ezért dicséretet és jutalmat érdemelnek.[271]

A nyelvi műveltség mint uralkodói erény, akárcsak Sylvesternél, Baranyai Decsinél is megjelenik. Az *Adagiumok* ajánlásában amellett érvel, hogy a találóan megválasztott fordulatok az árnyalt kifejezésmód legmegfelelőbb eszközei. A dolgok lényegét szemléltető bölcs mondások az uralkodó beszédét is hatásossá tehetik. „Mert nem illő dolog, hogy a fejedelmek minden önbírálat nélkül elmondják azt, ami éppen az eszükbe jut, de többnyire – ahogy azt méltóságuk megköveteli – inkább csak röviden és lakonikusan, nem pedig hatásosan fejezik ki gondolataikat, ha valamilyen közmondást nem alkalmaznak. Ha ugyanis a köznép fejedelme megnyilatkozását úgy fogja fel, mint az Istentől válaszképpen adott orákulumot, akkor a fejedelmeknek törekedniük kell arra, hogy ha bármit mondanak, azon érződjék a méltóság és az isteni bölcsesség, hogy a felséges Úristennek, kinek földi helytartói, ne csak erényeit utánozzák tetteikben, hanem bölcsességét is be-

[270] „Saepenumero cogitanti mihi, candide lector, ac intuenti in nostros homines, summis ingeniis praeditos: admiratione digna res visa est, quid causae sit, cur, cum in aliis omnibus scientiis ac artibus, quam plurimi, qui excellerent, extiterint, duas maxime necessarias Iurisprudentiae ac Historiae facultates tantopere neglexerint. Nam quocunque te animo cogitationeque converteris: permultos nostrorum hominum excellentes in quolibet genere non dicam mediocrium, sed etiam maximarum artium floruisse animadvertes. […] Iam vero in studiis linguarum, in arte recte loquendi et scribendi, in subtilitate disserendi, in dicendi ratione, quae etsi superioribus sapientiae studiis iure cedunt: suis tamen difficultatibus non carent, ita multi apud nos eruditi ita ad miraculum usque diligentes extiterunt, ut nemo fere illius minorum quasi gentium artibus studuisse videatur, quin, quod voluerit, summa cum laude consecutus sit.” *Uo., Benigno Lectori,* a4v.

[271] „Verum enimvero si quis in eo sua studia dirigat, ut meliora prioribus seu consilia, seu instituta iustis rationibus volenti patriae privato studio persuadere conatur: eum ego non reprehensione, sed laudibus ac praemio dignum esse iudicaverim. Ut enim in templo Dei offerebat olim unusquisque quod poterat aurum, gemmas, byssum, purpuram, hyacinthum: ita nunc nihil impedit, quominus alii patriam armis, alii consiliis, alii Laboribus, alii scriptis, alii denique aliis officiorum generibus iuvent ac ornent.” *Uo.,* a6v–a7r.

szédeikben."[272] A bölcs mondásaikról nevezetes uralkodók között Baranyai Decsi természetesen Mátyás királyt is említi. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy Galeotto híres műve többbek között éppen Mátyás jeles mondásairól szól.

A Telegdi János *Rudimentá*jához írt ajánlólevelében, amely a Janus-grammatikával kapcsolatban már szóba került, Baranyai Decsi János nyelvi bizonyítékkal támasztja alá a magyar nemzet dicső eredetét. Meggyőződése szerint a hun-szkíta rovásírás igazolja, hogy azoktól a szkítáktól származunk, akik legyőzték Küroszt, Dareioszt és más hatalmas uralkodókat. A rovásábécé néhány sajátosságát sorra véve arra a következtetésre jut, hogy a magyar nyelv és írás felette áll más élő és holt nyelveknek.

Nyelv és politika összefüggéseit nem éppen derűlátó módon mutatja az alábbi felszólítás: „S ha már a görögökhöz hasonlóan uralkodó szerepünket nagyrészt elveszítettük, és (hacsak az isteni kegyelem el nem hárítja rólunk) már úgy látszik, hogy egészen el fogjuk veszíteni: legalább nyelvünket, történelmünket és írásunkat mentsük meg a halhatatlanságnak."[273]

A haza és a nemzet 16. századi felfogását meggyőzően foglalta össze Péter Katalin: „Az ország egységének tudata nem múlt el, hiszen – amennyire a háborúk engedték – akadály nélkül mozogtak a régi határok között. Hazán pedig nem valami ködös, csak az érzelmeikben létező fogalmat értettek,

[272] *A kegyes olvasónak, az* Adagiumok *ajánlásaként,* ford. CSONKA Ferenc = KLANICZAY 1982*,* 810–818; 813–814. „Non enim decet viros Principes, quicquid in buccam venit, nullo adhibito iudicio proferre, sed potius breviter quidem plerunque ac laconice, veluti dignitas ipsorum postulat, verum nervose, ac non nisi adhibita aliqua paroemia, sensum animi exprimere. Cum enim orationem Principis tanquam oracula quaedam divinitus responsa vulgus excipiat: danda est Principibus opera, ut quicquid ab ipsis promanat, non nisi gravitatem & divinam quandam sapientiam redoleat, ut Dei Opt. Max. cuius in terris vicem gerunt, non solum virtutes factis, sed etiam sapientiam, oratione imitentur." *Benevolo Lectori* = Ioannes DECIUS BAROVIUS, *Adagiorum Graecolatinoungaricorum Chiliades quinque,* Bártfa, 1598, RMNY 815, A5r.

[273] BARANYAI DECSI János levele Telegdi Jánosnak, 1598. március 5., ford. CSONKA Ferenc = KLANICZAY 1982*,* 807–810; 809. „At si iam cum Graecis primariam magna ex parte amisimus potentiam, et (ni Deus pro sua clementia averruncet) amissuri totam videmur; saltem linguam, et res gestas, ac literaturam immortabilitati consecremus." *Epistola ad Io. Telegdivm* = BARANYAI 1866, LXVIII–LXXI; LXX–LXXI.

hanem ezt a közigazgatási határokkal felszabdalt, de lényegében egységes országot nevezték így. […] Továbbra is élt az ország valamennyi népéből tagokat összetartó »magyar nemzet« vagy »gens Hungarica«, »natio Hungarica« fogalom."[274] „Akár valamennyi itt élő nép tagjaiból, akár csak a magyarul beszélőkből határozták meg a három részre hullás kortársai a magyar nemzetet, egy ilyenről tudtak. Az ország három részében egy magyar nemzetet láttak. A közigazgatási határok ellenére is egy hazában egy magyar nemzet élt."[275]

A fentebbi szemelvényekből határozottan kirajzolódik a magyar nyelv szerepe a 16. század politikai gondolkodásában. A három részre szakadt, mégis egységes „patriaként" felfogott országban élő, egységesnek tekintett „gens Hungarica" vagy „natio Hungarica" számára összetartó erő a közös nyelv: a „lingua nativa", a „lingua patria", azaz a „lingua Hungarica". A magyar anyanyelvűeknek mindenképpen, de akár a más nemzetiségűek számára is. Láthatjuk, hogy az anyanyelv felértékelése, teljes összhangban a más országokban zajló hasonló folyamatokkal, egyre határozottabban válik a nemzeti büszkeség, a politikai összefüggésekben is értelmezhető önazonosság kifejezőjévé.

V. SYLVESTER JÁNOS MINT „IRODALOMKRITIKUS"

Sylvester János nyelv- és irodalomszemléletének jellemzőit keresve, grammatikai munkásságának általánosabb és részletekbe menő sajátosságairól érdemes áttérnünk a szorosabb értelemben vett irodalmi, különösen a költői alkotáshoz kapcsolódó nézeteire. A régiség kutatása során a kritikatörténet általában az irodalomról való gondolkodásnak, a szerzők önreflexiójának a vizsgálatát jelenti. Sylvester életművében azonban megjelenik egy olyan mozzanat, amelyik hasonlít a mai értelemben vett kritikusi tevékenységhez. A következőkben röviden e korabeli „műbírálatról" szólok.

[274] PÉTER Katalin, *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején* = PÉTER 1995, 211–232; 219.

[275] *Uo.,* 222.

1. Sylvester és Teghezinus

Ismert Sylvester Jánosnak 1547. szeptember 26-án, Bécsből Nádasdy Tamásnak írt levele.[276] Ebből kitűnik: patrónusa magyar zsoltárparafrázisokat küldött Bécsbe kinyomtatás végett, és megkérte Sylvestert, hogy mielőtt sajtó alá kerülnének, mondjon véleményt róluk. A fordító – Balázs János Sylvester-monográfiája szerint – „bizonyos Ludovicus Teghezinus, – alkalmasint Szegedi Lajos – volt […]. Nádasdinak megküldött, de közelebbről nem ismert zsoltárfordítását Sylvester velejéig hibásnak, afféle fércmunkának tartja, s a szerzőt készületlensége, gondatlansága miatt súlyosan elmarasztalja."[277]

A levélből nem derül ki, hogy Sylvesternek pontosan mi volt a kifogása a zsoltárfordítások ellen, mert a munka egészét egyetlen mondatban ítéli el: „Bizony nincs benne semmi, amit akár én, akár más józan ítéletű ember helyeselhetne".[278] Meg is indokolja eljárását: azért nem szedi ízekre a teljes kéziratot, hogy ne vádolhassák bosszúállással. Oka van ugyanis neheztelni a fordítóra; magyarázatképpen felidézi az előzményeket: „Ez az az ember ugyanis, aki fehérvári tartózkodása idején a mi Újszövetségünk fordítását nem átallotta teljes egészében kárhoztatni. Amivel aztán nekem nem csekély kárt okozott. Mert azok a példányok, amelyeket én ebbe a városba küldtem, a boldog emlékezetű Bertalan házában, aki kétség kívül Krisztus mártírja volt, mind egy szálig elvesztek. Nem akarok olyan színben feltűnni, mint aki rosszért rosszal fizet, [sem mint akit az elfogultság vezérel], ezért csak az előszó címét veszem elő […]"[279]

[276] SYLVESTER 1547/1893. Csonka Ferenc fordításában: KLANICZAY 1982, 736–740.

[277] BALÁZS 1958B, 263.

[278] Csonka Ferenc fordítása: KLANICZAY 1982., 736. „[…] nihil est, quod aut ego, aut alius quispiam judicio sano praeditus probare possit." SYLVESTER 1547/1893, 96.

[279] Csonka Ferenc fordítása: KLANICZAY 1982, 737. „Hic enim est ille, qui totam versionem nostram Novi Testamenti, dum Albae ageret, in universum damnare non est veritus, nec erubuit. Qua etiam re non parum mihi incommodavit. Nam omnia exemplaria, quae eam in urbem miseram, perierunt in domo Bartholomaei, piae memoriae viri, et martyris haud dubie Christi. Sed ne videar malum malo repensare, neve iniquo duci judicio, sumam titulum tantum praefationis […]" SYLVESTER 1547/1893, 96.

Az eredeti szöveg így szól: „Az tholmach istennek esmeretibe valo nevekedeset kevannya az olvasonak."[280] Sylvester sorra veszi kifogásait, majd így fogalmazza meg az általa helyesnek tartott változatot: „Az ki ez könyuet Magyar nyelwre fordytotta Kivannya az istentül azoknak kik ezt olvassak hogy az ü esmeretiben neuekeggyenek."[281]

Balázs János részletesen ismerteti Sylvester fenntartásait,[282] majd a javasolt változtatások eredményét és okait a következőképpen foglalja össze: „Ez aztán világos és szabatos, csak egy kissé terjengős. De Sylvester, Erasmust és más fordítókat követve ezt tartotta »helyesnek«. Láttuk, hogy egész Újszövetség-fordítására is jellemző ez a körülményeskedés, a sok körülírás, ami persze a tömörség és a velősség rovására megy. Mai ízlésünk, stílusérzékünk szerint Szegedi kifogásolt mondata hatásosabb, kifejezőbb, mint Sylvesternek »helyes«, de kissé hosszadalmasabb fogalmazványa. De hát e kor a minél pontosabb, szabatosabb fordítást kereste. Erasmus terjedelmes parafrázissá oldotta fel az egész Újtestamentum szövegét, csakhogy minél világosabbá, érthetőbbé legyen a tartalom, a mondanivaló. Arról azonban ő is, meg nyomában Sylvester is kissé megfeledkezett, hogy nemcsak a rövidség, hanem a terjengősség is homályt okozhat."[283]

A Nádasdynak szóló levél arról is árulkodik, hogy a vitában nem egyedül elvi okok játszottak szerepet. Sylvester maga írja le bírálatának remélt gyakorlati következményét: „[…] kényszerítem [a szerzőt], hogy silány munkája bérét, azt a harminckét aranyat, adja vissza, hogy velük más, képzettebb és megbízhatóbb fordító munkáját fizethessük meg. Nem tagadhatja meg ezt tőlünk, ha Isten igéjének igaz hirdetője. Ez ugyanis a legnyilvánvalóbb lopás. Márpedig az igehirdetőhöz nem illik semmiféle lopás vagy nyerészkedés."[284]

[280] Uo., 97.
[281] Uo., 98.
[282] BALÁZS 1958b., 263–270.
[283] *Uo.*, 270.
[284] Csonka Ferenc fordítása: KLANICZAY 1982, 738. „[…] cogamque [illum] ut mercedem laboris sui vanissimi, nempe aureos triginta et duos reddat, ut illis laborem redimamus interpretis alicujus et doctioris et magis fidi. Nec eam nobis denegare poterit, si verus verbi minister est. Hoc enim apertissimum furtum est. Porro concionatores alieni debent esse a furto et quaestu omni." SYLVESTER 1547/1893, 97.

A Bécsbe küldött zsoltárparafrázisok szerzője Ludovicus Teghezinus. Mint a fentebbiekből kitűnik, Sylvesternek nincsenek kétségei a fordító kiléte felől. Bizonyos benne, hogy álnevet használ, és azt is tudni véli, hogy miért: „Eltitkolta nevét, mert kétségkívül félt egyrészt más férfiak egészséges véleményétől, másrészt főleg az én ítéletemtől. De én kirángatom rejtekhelyéből […]"[285] A „kirángatás" eszköze a vezetéknév betűnek átrendezése: „Okosabban tette volna tehát ez a Teghezi Lajos (A Zeghet szó ugyanis ezt jelenti a mi nyelvünkön, ha a betűket felcseréljük, amint azt más egyéb város- és falunevekben is tennünk kell, hogy jelentésük kitűnjön), ha hegyesebb vesszőket húzott volna ki tegezéből, hogy velük megsebezzen bennünket. Mert én ezeket úgy vissza tudom ellene fordítani, hogy többé senki másnak nem fog majd kellemetlenségeket szerezni."[286]

A fentebbiek értékes adalékokkal szolgálnak Sylvester fordítás- és stíluseszményéhez. Ugyanakkor nem tekinthetünk el a bírálat körül felmerülő kérdésektől. Szegedi Lajos nevéhez hagyományosan az 51. zsoltár „Légy irgalmas, Úristen, minékünk…" kezdetű parafrázisa kapcsolódik. Legkorábbi szövege a Váradi énekeskönyvben (1566) maradt fenn. A 16–17. században igen népszerű volt: 1700-ig különféle énekeskönyvekben harmincnál több megjelenése ismert vagy feltételezhető.[287] Az irodalom- és egyháztörténet összegyűjtött elszórt adatokat, amelyek alapján felvázolható Szegedi pályafutása. Az attribúció és az életrajz körül azonban sok a bizonytalanság.

[285] Csonka Ferenc fordítása: KLANICZAY 1982, 737–738. „Supressit nomen suum, veritus haud dubie, tum aliorum sani judicii virorum sententiam, tum maxime nostram censuram. Sed extraham illum e latibulis illis […]" SYLVESTER 1547/1893, 97.

[286] Csonka Ferenc fordítása: KLANICZAY 1982, 736–737. „Recte itaque fecisset Ludovicus hic Teghezinus (id enim vox Zeghet in patria nostra lingua sonat, si litterae invertantur, quod in aliis etiam oppidorum et pagorum nominibus nobis faciendum est, ut eorum significatio innotescat) si acutiora e pharetra sua tela deprompsisset, quibus nos conficeret. Haec enim in illum ita retorquere possum, ut nulli de caetero possit negotium facessere." SYLVESTER 1547/1893, 96.

[287] H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének,* Bp., 2004.

2. Nevek és álnevek

Hogy Sylvester bírálata valóban Szegedi Lajosra vonatkozik, azt a korábbi kutatás is inkább feltételezhetőnek, mint bizonyíthatónak tartja. A zsoltárfordítás kiadásához fűzött jegyzetben Dézsi Lajos ismerteti Sylvester levelét, majd szentel egy mondatot az állítólagos álnév „megfejtésének" is: „Ha Teghezinus csakugyan álnév, ill. anagramma vagy metathesis, amit egyébként nem gondoltunk volna, de amit valóság gyanánt kell fogadnunk, mert hiszen Sylvester nagyon jól látszik ismerni azt, akiről szó van, akkor az ő megfejtése szerint Szegedi Lajos a mi Ludovicusunk lehet."[288]

A Nádasdyhoz szóló levélről Horváth János így ír: Sylvester „az álnevű fordítót leleplezve […] mondott kedvezőtlen ítéletet."[289] A „leleplezés" helytállóságáról mintha Horváth János sem lenne meggyőződve, egy másik helyen ugyanis óvatosan így fogalmaz: „Ludovicus Thegezinus (igazi nevén valószínűleg Szegedi Lajos)".[290] Balázs János fentebb idézett megállapítása ugyancsak mértéktartó: a szóban forgó személy „bizonyos Ludovicus Teghezinus, – alkalmasint Szegedi Lajos". Hasonló bizonytalanságot tükröz egy unitárius egyháztörténet: Sylvester „Szegediben a Fehérvárra küldött Újtestamentum-fordításának megsemmisítőjét vélte fölfedezni."[291]

A Sylvester-életmű ismeretében nehéz nem gondolni a szerző gyakori sértettségére, a néha szinte üldözési mániává fajuló gyanakvására. Az sem elképzelhetetlen, hogy a zsoltárfordító Lajos keresztneve a Szegedi Lajostól elszenvedett sérelmeket idézte fel. A vezetéknév betűi alkalmat adtak a feltételezett álnév „megfejtéséhez". Mindazonáltal nem feledkezhetünk meg róla, hogy filológiai problémák megoldása lélektani alapon nem kecsegtet biztos eredménnyel. Így a levél alapján határozottan csak annyit állíthatunk: Sylvester meggyőződése szerint az elmarasztalt fordító igazi neve Szegedi Lajos, és azonos egykori székesfehérvári kritikusával.

Az álnév lehetősége további feltételezésekhez szolgált alapul. A legmerészebb talán Dézsi Lajosé, aki az esetleges álnévhasználatra és egyetlen betűre alapozta elgondolását: „[…] aki nem fogadná el S. Szabó József feltevé-

[288] RMKT XVI, 1566–1577, közzéteszi DÉZSI Lajos, Bp., 1930, 6–7. Jegyzetek: 442–445; 444.

[289] HORVÁTH 1953, 409.

[290] *Uo.,* 155.

[291] Unitárius portál, http://www.mue.unitarius-halo.net/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=341.

sét […], hogy a Váradi énekeskönyv (1566) szerkesztőjének titokzatos L. F. betűje alatt Literatus Ferenc, a Bocskay Györgyné provisora lappang, még arra is gondolhatna, hogy ez az álnevet használni szerető Ludovicus lehet s talán a maga zsoltárfordításait is belevette ebbe az új énekeskönyvbe."[292]

3. „Lajos diák" és „Lajos mester"

A feltételezhető szerző életrajza nem vázolható fel egyértelműen. Szegedi Lajos 1500 körül, talán 1503-ban született, neve alapján – Bálint Sándor szerint – Szegeden. Vélhetően katolikus papi pályára készült. 1525. október 9-én a krakkói egyetemre iratkozott be „Ludouicus Dyonisii de Zegedino dioc. Baciensis t.s." néven, innen tudható, hogy apja neve Dénes volt. Az egyháztörténet azt tartja számon, hogy a krakkói egyetemen kapcsolatba került Kálmáncsehi Sánta Mártonnal. Ugyanakkor nehéz elképzelni, hogy nem innen származik ismeretsége az 1526-tól ugyanitt tanuló Sylvester Jánossal. Valószínűleg magiszteri címet is szerzett.

1541 körül már Székesfehérváron működött mint a káptalani iskola vezetője és evangélikus pap. 1542 pünkösdjén a misét magyarul énekelte. 1543-ban, amikor a török a várost ostromolta, még itt tartózkodott. Horváth János megfogalmazásában: „bizonyára ő az a »lutherista próféta«, az a »Lajos nevű diák«, akit Szerémi György említ az ostromról szóltában, neki tulajdonítva a polgárok elszakadását az apostoli széktől és az igaz katolikus hittől."

Még ebben az évben Fekete János és Szalánczy János társaságában Nagyváradra ment. 1553-ban a bécsi egyetemen hébert tanított, lehetséges, hogy Sylvester János utódaként. Zoványi Jenő úgy gondolja, hogy „talán" részt vett az első debreceni hitvitán. Szinnyei József forrásai szerint 1556-ban Debrecenből ment Kálmáncsehivel együtt Erdélybe. Itt csatlakozott hozzájuk Fodor Bálint tordai lelkész, akivel „a papságot és nemességet zsinatokon és nyilvános hitvitákon a Kálvin tanára kezdték téríteni." Szegedi 1556-ban Krasznán kálvinista prédikátorként a helvét reformáció elveit terjesztette. Egy prédikációjában „protestatióra" késztette a kolozsvári lelkészeket. 1557. június 13-ra Kolozsváron zsinatot hívtak össze a helvét hitvallásúak ellen. Ezen Kálmáncsehi betegsége miatt nem tudott részt venni. Helyette Szegedi Lajos jelent meg; egyes források szerint ő képviselte hitelvei-

[292] DÉZSI, *i. m.,* 444.

ket, más adatok arra utalnak, hogy Kálmáncsehi távollétében nem bocsátkozott vitába.

1561 táján Kolozsváron dési papként vett részt Heltai Gáspár bibliafordításának munkálataiban – ha rá vonatkoznak Heltai ajánlásának ezek a sorai: „Nem egyedül pedig voltam e munkában foglalatos, hanem egy részben segített […] ismét az én szerelmes vén bátyám, a tisztelendő Lajos mester, a dési fő lelkipásztor." 1564-ben Kolozsvár magyar prédikátora, de 1565-ben eltávozott a városból. Valószínűleg már ekkor Tordára ment.

Itt 1567-ben az antitrinitarizmushoz csatlakozott, a gyulafehérvári 1568. évi második hitvitán a felekezet egyik arbitere volt. 1571-ben János Zsigmond Szászvárosba helyezte másodpapi hivatalba. Munkásságának eredményeként egyre terjedt az antitrinitarizmus, nemcsak a magyarok, hanem a szászok között is. 1575 elejére megürült az elsőpapság, és Szegedi hívei őt szerették volna előléptetni, tervük azonban meghiúsult. Az 1579-ben Dávid Ferenc ellen indított eljárás során Szegedi azok közé tartozott, akik elpártoltak püspöküktől. Szászvárosban halt meg, 1583 tavaszán.[293]

Egyet kell értenünk Horváth Jánossal, aki megállapítja: az „életrajzi adatok igen hosszú életpályát ölelnek fel, s nem is bizonyos, egy Szegedi Lajosra vonatkoznak-e azok mind, vagy esetleg két hasonló nevű személy közt volnának szétosztandók."[294]

Erre mutatnak a felekezeti hovatartozásra utaló adatok ellentmondásai is. Míg több forrás szerint az Erdélyben munkálkodó Szegedi Lajos 1567-ben tért antitrinitárius hitre, Tóth Miklós unitárius lelkész életrajzában felbukkan egy olyan Szegedi Lajos, aki 1569–70 körül vélhetőleg a hódoltságban tevékenykedett és kálvinista volt. Tóth Miklós ekkor vett részt a Basilius István által szervezet misszióban, amely az unitarizmus elveit terjesztette a Partiumban és a hódoltságban. Tóth Miklóst „az akkori helvét vallású Sze-

[293] Szegedi Lajos fentebb közölt életrajzi adatai az alábbi helyekről származnak: SZINNYEI XIII, Bp., 1909, 552–553; PAYR Sándor, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története, 1,* Sopron, 1924, 337–338; ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig,* Bp., 1977[2] (Humanizmus és Reformáció, 6), 128–129; UŐ, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon,* 1977[3], http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2738; HORVÁTH 1953, 408–409. BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége,* Bp., 1975 (Humaniznus és Reformáció, 5), 72–73; Unitárius Portál, http://www.mue.unitarius-halo.net/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=341.

[294] HORVÁTH 1953, 409.

gedi Lajos esperes bevádolta a gyulai török kádinál, aki elfogatta és börtönbe záratta. Basilius szabadította ki. Szabadon bocsájtása után Szegedi hitvitán tett kísérletet elhallgattatására."[295]

A zsoltárparafrázis attribúciójának alapja nem sokkal szilárdabb, mint az életrajzban szereplő „Lajos diák" és „a tisztelendő Lajos mester" említése. A versfőkből némi jóindulattal „Ludovicus" olvasható ki. Az RMKT 16. századi sorozatában a jegyzetben Dézsi Lajos Kálmán Farkasra hivatkozva állapítja meg, hogy a „Ludovicus" „valószínűen Szegedi Lajos".[296]

Czeglédy Sándor több helyen kifejtette azt a feltételezését, mely szerint Szegedi Lajos antifonákat is fordított. Az 1619-re elkészült Spáczay-graduálban található egy magyar nyelvű antifona-gyűjtemény, amelyik az *Antiphonae Ludovicae* feliratot viseli. Czeglédy szerint „[…] ezeknek az antifonáknak a fordítója azonos lehetett Szegedi Lajossal, miután a magyar reformáció századának Lajos nevű személyei közül csak róla tudjuk, hogy a magyar nyelvű istentiszteleti éneklés ügyében buzgólkodott."[297]

4. Thegesinus és Thelgesinus

Felvetődik a következő kérdés: ha a Thegesinus álnév, akkor vajon a Seghedinus név betűinek átrendezésén kívül nem származhatott-e máshonnan? Ha kihasználjuk a modern technika lehetőségeit, és egy internetes keresőbe beírjuk az álnév különféle változatait (Teghezinus, Thegezinus, Teghesinus, Thegesinus), a „Thegesinus" két találatot eredményez. Mindkét helyen megtudhatjuk: a név az Arthur-mondakörben fordul elő. Geoffrey of Monmouth (Galfredus Monumetensis, 1100–1154) epikus költeményben beszéli el Merlin életét *(Vita Merlini,* 1150 körül), ebben szerepel Thegesinus.[298] Ugyancsak a technika vívmányainak köszönhetően másodpercek alatt hozzájuthatunk a teljes munkához, ami némileg mérsékli az első felfedezés

[295] Unitárius Portál, http://www.panteon.unitarius-halo.net/pantheon/tothmiklos.htm.

[296] DÉZSI, *i. m.*

[297] CZEGLÉDY Sándor, *Méliusz Ágendája és himnológiai tevékenysége = A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve,* szerk. BARTHA Tibor, Bp., 1967 (Studia et Acta Ecclesiastica, 2), 353–391; 360–361. A szerző itt hivatkozik a feltételezést felvető korábbi publikációira.

[298] Http://www.timelessmyths.com/arthurian/merlin.html; http://www.freewebs.com/the_arthurian_kingdom/other.html.

örömét. Kiderül ugyanis, hogy az előbbi két helyen hibás névváltozat szerepel: Geoffrey hiteles szövegében nem Thegesinus, hanem Thelgesinus áll.[299] A helyes névalak további 19 helyhez vezet el, ahonnan újabb információkat gyűjthetünk.

Az egy betűnyi különbség ellenére mégsem tartom haszontalanak ezt az összefüggést. A *Vita Merlini* számos kéziratban terjedt, a könyvnyomtatás felfedezése után sokszor kiadták, nemcsak Angliában, hanem a kontinensen is. Megjelent a 16. század első felében is, így egy külföldi egyetemeket látogató magyar diáknak sem lehetett nehéz hozzájutni. A bonyolult szöveghagyományozódás során a régi kiadásokba becsúszhatott egy-egy eltérés a modern filológia eredményeihez képest. Példáért nem kell messzire menni: hasonlót tapasztalhatunk, ha a *Grammatica Hungarolatina* ókori klasszikusoktól származó idézeteit vagy éppen a Donatusra visszamenő grammatikai meghatározásokat összevetjük a ma hitelesnek tartott szövegekkel. Donatus definíciójának elírásáról és annak következményeiről már volt szó; a latin auktorok szövegeinek eltérő változataira a következő részben kerül példa.

Érdemes Thelgesinus kilétére is fényt deríteni. Geoffrey művében Merlin jó barátja, látnoki képességekkel rendelkező költő. Merlin nőtestvérének, Ganiedának a férje Rodarch király. Amikor az uralkodó haldoklik, Merlin Thelgesinust hívatja, hogy megbeszélhessék a teendőket:

> At tu uade domum morientem uisere regem
> O dilecta soror thelgesino que venire
> Precipe – namque loqui desidero plurima secum
> Venit enim nouiter de partibus armoricanis
> Dulcia quo didicit sapientis dogmata gilde
> Jt ganieda domum thelgesinum que reuersum
> Defunctumque ducem reperit – tristesque clients
> Ergo fluens lacrimis collabitur inter amicos
> Et laniat crines – et profert talia dicens […][300]

Thelgesinus egyébként jó kapcsolatokat tart fenn természetfölötti képességű lényekkel: amikor Arthur király megsebesül a camblami csatában, ő viszi el Avalon szigetére, ahol Morgan le Fay és nővérei gondoskodnak felépüléséről.

[299] Http://www.sacred-texts.com/neu/eng/vm/vmlat.htm.
[300] GEOFFREY, *i. m.*

A Geoffrey munkájában latinosított formában szereplő Thelgesinus ismertebb nevén Taliesin. Alakja sokféleképpen megjelenik a mitológiai és az irodalmi hagyományban. Egyes helyeken azonosítják Merlinnel; némely feltételezések szerint a legendák alapja egy valóságos személy, aki a 6. században élt. A leghíresebb walesi bárdok egyikének tartják; ismeretes egy 13. századi kéziratban fennmaradt versgyűjtemény *(Book of Taliesin),* amelyet neki tulajdonítanak, de a kutatás mai állása szerint legkorábban a 9. században keletkezhetett.[301]

Ha elképzelhetőnek tartjuk, hogy a magyar zsoltárparafrázisok szerzője álnevet használt, az sem volna teljesen logikátlan, hogy egy humanista műveltségű fordító stílszerűen egy mitikus költőelőd neve mögé rejtőzött. Ha a fantáziánk még messzebbre ragad, elgondolkozhatunk rajta: vajon véletlene, hogy éppen a Mohács utáni Magyarországon jelenik meg az a név, amelyik akár a brit hódítókkal szembeszegülő walesi bárdokra is utalhatna. Ne feledjük: Teghezinus Bécsben szerette volna kiadatni zsoltárfordításait, a Habsburg-hű Nádasdy Tamás közbenjárásával. Ha saját jól felfogott érdekében nem is fordult nyíltan szembe az uralkodóval, az álnév megválasztása lehetett az értőknek szóló burkolt célzás a szerző politikai meggyőződésére. A walesi bárdok hasonló célú szerepeltetése nem volna példa nélküli a magyar irodalomtörténetben. Úgy vélem, feltételezésnek ez sem túl sokkal merészebb, mint egy gyakori keresztnév, esetleg a keresztnév kezdőbetűje alapján életrajzi és irodalomtörténeti tényekre következtetni.

Mindaddig azonban csak képzeleghetünk, amíg nem derül fény a feltételezés filológiai alapjaira. Kérdéses ugyanis, hogy a 16. század közepén egy magyar tollforgató mit tudhatott az Arthur-mondakörről. Az kétségtelen, hogy a kelta eredetű hagyomány elemei a legkülönbözőbb változatokban terjedtek el az európai lovagi irodalom különféle műfajaiban és a nemzetközi folklórban. Mindezen források ismeretében lehetne eldönteni, hogy Thelgesinus alakja a *Vita Merlini* 16. századi kiadásain kívül még honnan és

[301] Http://www.timelessmyths.com/celtic/bards.html#Taliesin; http://etd.gsu.edu/theses/available/etd-04282006-082115/unrestricted/carver_dax_d_200605_ma.pdf; http://209.85.129.104/search?q=cache:6cqHxCoH24YJ:everything2.com/index.pl%3Fnode%3DTaliesin+Thelgesinus&hl=hu&gl=hu&ct=clnk&cd=5; http://209.85.129.104/search?q=cache:ZQnrLeEZH1kJ:www.delusional.com/morgan.php+Thelgesinus&hl=hu&gl=hu&ct=clnk&cd=2; http://www.maryjones.us/jce/taliesin1.html.

főleg milyen összefüggésekben válhatott ismertté a korabeli literátus világban vagy éppen a néphagyományban.

Visszatérve Sylvester János leveléhez: tegyük fel, hogy a bírálat szenvedő alanyát valóban Szegedi Lajosnak hívták. Ebben az esetben jó volna tudni, hogy megegyezik-e az egyháztörténetben ismert szerzővel, esetleg a több ugyanilyen nevű személy valamelyikével. Akár ugyanaz a személy szerezte az ismert szöveget, akit Sylvester elmarasztalt, akár nem, és akárhogy is hívták, okkal feltételezhetjük, hogy nem ez az egyetlen zsoltárfordítása, hiszen Nádasdy Bécsbe nem egy darabot, hanem egy kötetre való munkát küldött. Akárki is készítette az összeállítást, a tartalmáról semmit nem tudhatunk, hiszen nem ismerünk ebből az időből Bécsben kiadott magyar zsoltárparafrázisokat. Az is valószínű, hogy a nyomtatás Sylvester elítélő bírálata miatt maradt el. Jó lenne tudni, hogy Ludovicus Teghezinus kézirata elveszett vagy lappang valahol; és hogy Sylvester elképzelése szerint a harminckét arany reményében nekilátott-e egy „képzettebb és megbízhatóbb fordító" – netalán ő maga ? – a munkának.

Láthatjuk: a Szegedi Lajosnak tulajdonított fordítás körül több az inkább vagy kevésbé valószínűsíthető feltételezés, mint a filológiailag igazolható tény. Mindaddig, amíg a hipotéziseket megerősítő adatokra nem találunk, nem nevezhetjük meg határozottan a Sylvester-bírálat szenvedő alanyát, és a hagyományosan Szegedi Lajosnak tulajdonított zsoltárparafrázist sem kapcsolhatjuk egyértelműen az elmarasztalt fordítóhoz. Azt azonban mindenképpen állíthatjuk: Sylvester János Nádasdy Tamáshoz írott levelének helye van a magyar irodalomkritika igen-igen korai történetében.

VI. *GRAMMATICA HUNGAROLATINA* – POETICA LATINOHUNGARICA SYLVESTER JÁNOS HÓNAPVERSEI ÉS A BALASSI ELŐTTI VILÁGI LÍRA

Sylvester János sokrétű munkásságának számos további vonatkozása fűződik a régi magyar költészethez. Lesz még szó sokszor emlegetett megnyilatkozásáról „az beszidnek nemesen való szerzisirűl" a virágénekekkel kapcsolatban. Gyakran idézzük az Újtestamentum-fordításához csatolt fejtegetéseit „az olyan igíkrül […] melyek nem tulajdon jegyzisben vitetnek". Saját versei közül az ugyancsak az Újszövetségben olvasható magyar disztichon-

jait tartjuk a legnagyobb becsben. A kutatás szentelt némi figyelmet régóta ismert latin verseinek;[302] remélhetőleg lassan már tudomást vesz a szakmai közvélemény a sokáig elveszettnek hitt *Rosarium*ról,[303] vagy az ugyancsak újabban előkerült, Wilhelm Mamminger halálára írott latin gyászverséről is.[304]

Több adat is utal arra, hogy a 18. század tudósai még hírből ismertek vagy legalább okkal feltételeztek további, ma már ismeretlen műveket is. Érdekesek például annak a 18. századi kéziratos egyháztörténetnek a Sylvesterre vonatkozó részei, amelyekről még lesz szó a *Grammatica Hungarolatina* utóéletével kapcsolatban. Kifejezetten a költői munkássághoz kapcsolódik Wallaszky Pál megjegyzése. Az Újszövetség-fordítás méltatása után megemlíti, hogy Sylvester magyarra fordította Luther néhány versét is.[305]

Irodalomtörténetünkben Wallaszky állítása tovább öröklődött. A Luther-fordításokat többen is tárgyalták Sylvester német nyelvtudásával összefüggésben. Trócsányi Zoltán áttekintve a korábbi megállapításokat, vitába száll azokkal, akik bizonyos adatokból arra a következetésre jutottak, hogy Sylvester nem tudott németül. Elmarasztalja Toldy Ferencet, aki „ezeket a különös adatokat annyira készpénznek vette, hogy még Luther énekeinek a fordítását is elvitatta Sylvestertől." Révész Imrével sem ért egyet, aki „a fordításokat akként próbálta megmenteni számára, hogy föltételezte az énekek latin fordítását."[306] Trócsányi sorra veszi a Sylvester német nyelvtudása mellett szóló érveket, majd összefoglalóan megállapítja: „grammatikai fejtegetéseiből s egyéb külső és belső körülményekből bizonyos, hogy németül is tudott s a neve alatt megjelent Luther-énekeket is ő fordította és pedig német nyelvből."[307] A Sylvester „neve alatt megjelent" fordításokkal kapcsolatban viszont semmiféle konkrét könyvészeti adatról nem esik említés. Fónyad Pál

[302] HEGEDŰS 1910

[303] NÉMETH S. Katalin, *Egy elveszettnek hitt Sylvester-nyomtatvány,* Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 18, Szeged, 1981, 11–20. Különlenyomat: Irodalomtörténeti dolgozatok, 136, Szeged, 1981.

[304] Szövegének első közlése: FÓNYAD Pál, *Sylvester János siratóverse,* Sárvári Hírlap, 3(1991), július 19., 1, 3. l. Későbbi közlése: FÓNYAD 1995.

[305] „Transfudit is [Sylvester] etiam aliquot Cantilenas Lutheri in Hungaricum, atque scripsit Grammaticam Hungaro–latinam in usum puerorum, Neanensi (Vj-Szigethini) in 8. 1539." Paulus WALLASZKY, *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria,* Posonii et Lipsiae, 1785, 113. A lap számozása hibásan 311!

[306] TRÓCSÁNYI Zoltán, *Sylvester-problémák,* MNY, 24(1928), 15–23; 46.

[307] Uo., 47.

szerint Wallaszky tévedett; ki is fejti a félreértés egy lehetséges magyarázatát.[308]

Addig is, amíg elő nem kerülnek további, eddig ismeretlen művek, célszerű a meglévőket alaposan tanulmányozni. A kritikatörténeti jelentőségű, elméleti fejtegetések számba vétele előtt érdemes egy pillantást vetni a *Grammatica Hungarolatina* hónapverseire. Úgy tűnik ugyanis, lehet még újat mondani róluk – olyasmit, ami nemcsak a Sylvester-életműhöz, hanem talán a korabeli magyar nyelvű világi költészethez is adalékkal szolgálhat.

Mint ismeretes, Sylvester János a *Grammatica Hungarolatiná*ban több helyen is terjedelmes kitérőt tesz. Ilyen a hónapnevek tárgyalása a névszók nemi szabályainak bemutatása során. Ami szorosan a latin grammatikára tartozik: általános szabály, hogy – többek között – a hónapok neve mindig hímnemű. A témához kapcsolódva Sylvester hosszas fejtegetésekbe bocsátkozik a hónapok magyar elnevezéséről, majd – ahogy Balázs János fogalmazta – „az egyes hónapok költői festésére Ovidius, Vergilius, Persius és Martialis műveiből idéz megfelelő szemelvényeket".[309]

Az idézetek után bizonyos esetekben valóban szerepelnek a felsorolt szerzők, máskor azonban nem. Mivel a kutatás nem találta meg a forrást, ezeket ismeretlen szerzőjű versekként tartjuk számon. Az egyetlen kivétel Vékony Gábor feltételezése. Mint már a magyar grammatikai irodalom kezdeteiről szólva utaltam rá, ő úgy véli, hogy az egész *Grammatica Hungarolatina* Janus Pannonius elveszettnek hitt latin–magyar nyelvtanának átirata. Ebbe az elképzelésbe illeszkedik, hogy az ismeretlen eredetű versek Janus szerzeményei.[310] A Janus–Sylvester átvétellel kapcsolatban már megfogalmaztam kételyeimet. A hónapok hangulatát megjelenítő versek szerzőségére vonatkozóan pedig magában a szövegben lehet határozott támpontokat találni. Induljunk ki a hónapok magyar elnevezéséből!

[308] FÓNYAD 1995, 19.
[309] BALÁZS 1958b, 412.
[310] VÉKONY 1993, 790–792; VÉKONY 1994, 79–81.

1. Szedéstükör és margó

Turóczi-Trostler József óta[311] hangsúlyozzuk, hogy Sylvester a hónapneveknél az anyanyelvű párhuzamok ötletét Melanchthontól vehette. A „praeceptor" latin grammatikájában a latin nevek mellett valóban ott állnak német megfelelőik is.[312] Akárcsak mestere, Sylvester is megadja anyanyelvén is minden hónap nevét. Ha megnézzük a *Grammatica Hungarolatina* kiadásait, kivétel nélkül mindegyikben a következőt találjuk: a latin hónapnév után bizonyos esetekben a „Nos" szócska áll, utána kettőspont, majd következik a magyar elnevezés. Például: „September. Nos: Szölö szedö ho." Eszerint a „Nos" azt jelentené, hogy „mi" így hívjuk az adott hónapot, a mi nyelvünkön ez a neve.

Kiadáson értem Kazinczy Ferenc[313] és Toldy Ferenc[314] szövegközlését, és ide sorolom C. Vladár Zsuzsa[315] fordítását is, hiszen a magyar változatban is vissza kellett adni az eredeti munka tartalmát. A felsorolt kiadásokat figyelmesen összevetve feltűnik, hogy a „Nos" körül valami nincs rendben. Természetesen mindenütt megvan mind a tizenkét hónap latinul is, magyarul is, de a „Nos"-ok a három esetben három különböző variációban tűnnek fel.

A *Grammatica Hungarolatinát* szerencsére több hasonmás kiadásban is tanulmányozhatjuk,[316] amelyek alapján képet alkothatunk a féltve őrzött unikum példányról. A hasonmásokat alaposan megvizsgálva meggyőződhetünk róla, hogy az eredeti nyomtatványban melyik hónapoknál jelenik meg a „Nos". Megállapíthatjuk, hogy a három kiadás közül egyedül C. Vladár Zsuzsa magyar szövegében szerepel a „Mi" ugyanazoknál a hónapoknál, mint latin megfelelője Sylvesternél. A különféle megoldásokat az alábbi táblázatban foglalom össze.

311 TURÓCZI-TROSTLER 1933, 24–26.

312 *Phil. Mel. Grammatica Latina,* CR XX, 1854, 245–336; 250.

313 KAZINCZY 1808. A hónapokról: 23–29.

314 CG. A hónapokról: 16–18. Ennek a kiadásnak két utánnyomása is készült, bibliográfiai adataikat a *Függelék*ben közlöm.

315 VLADÁR, C. 1989. A hónapokról: 24–26.

316 *Grammatica Hungarolatina,* a fakszimile szöveget gondozta MOLNÁR József, a kísérőtanulmányt írta SZATHMÁRI István, Bp., 1977 (Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium, 4); SYLVESTER 1539/1989.

	Sylvester J.	Kazinczy F.	Toldy F.	C. Vladár Zs.
Január	Ovid., Virg.			
Február	Ovid.			
Március	Ovid. / Nos.			Mi:
Április	Ovid.		Nos:	
Május	Nos.	Nos:	Nos:	Mi:
Június	Nos.			Mi:
Július	Ovid., Pers.		Nos:	
Augusztus	Ovid., Virg.			
Szeptember	Nos.	Nos:	Nos:	Mi:
Október	Nos.	Nos:	Nos:	Mi:
November	Nos.	Nos:	Nos:	Mi:
December	Ovid., Mart.			

A táblázat második oszlopában, Sylvesternél a „Nos”-ok mellett nem ok nélkül tüntettem fel az idézetek szerzőit is. Ebből az áttekintésből kitűnik, hogy – egy hónap, a március kivételével, amelyre még visszatérek – ahol nincs megnevezve egy ismert antik költő, ott „Nos” áll. Láthatjuk, hogy ez nem lehet véletlen, ha megfigyeljük a *Függelék*ben közölt hasonmás lapok tipográfiai megoldásait. Az idézet szerzőjének neve, ahogyan ez mind a mai napig szokásos, a szöveg alatt jobbra zárva szerepel. A „Nos”-ok pontosan ugyanúgy jelennek meg, mint a klasszikus auktorok: a verssorok alatt, jobbra zárva.

A hasonmásból láthatjuk, hogy a „Nos” sehol nem kapcsolódik olyan szorosan a lapszélre nyomott magyar hónapnevekhez, mint ahogy azt a kiadások közlik. A tévedések okára legtöbb esetben nem nehéz rájönni. Az eredeti nyomtatványban öt hónap (március, május, szeptember, október, november) páratlan lapra került, így a jobbra zárt „Nos” közel esik a jobb margón álló magyar hónapnevekhez. Ezért gondolhatta a négy utóbbi esetben mind a három kiadó, hogy a „Nos” a közelében lévő hónapnévhez tartozik.

Az első esetben, a márciusnál a „Nos” és Ovidius egyszerre szerepel, ráadásul Ovidius a „Nos” és a „Fü heg’” közé ékelődik. Talán azért nem közölte Kazinczy és Toldy a „Nos”-t, mert belátta, hogy nem kapcsolható a hónapnévhez. C. Vladár viszont következetes volt. Nyilván úgy gondolta, hogy ha Sylvesternél ott van a „Nos”, akkor a magyar változatban is ott kell lennie. Fordításában kiemelte a helyéről, és a többi négy esethez hasonlóan a „Fü heg’” elé illesztette, Ovidiust pedig hagyta, ahol volt.

Az eredeti nyomtatványban a június páros lapra került, így a hozzá tartozó, jobbra zárt „Nos” a lehető legtávolabb áll a bal margóra nyomott „Kaßalo hó”-tól. Kazinczy és Toldy, úgy tűnik, ezúttal a fizikai távolság miatt tekintett el a „Nos” közlésétől, hiszen ebben az esetben a legfeltűnőbb, hogy semmiképpen sem tartozhat a hónapnévhez. C. Vladár itt is az előbbi esethez hasonlóan járt el.

Hogy Toldy miért illesztett az áprilishoz és a júliushoz is egy-egy „Nos”-t, arra nem találok logikus magyarázatot. Lehet, hogy egyszerűen figyelmetlenségből. Az áprilisnál talán elnézett néhány sort, mert a fölötte és az alatta lévő hónapnál is ott áll egy-egy „Nos”. A júliusnál a fölötte álló „Nos” téveszthette meg.

Bizonyára nem véletlen, hogy az eredeti nyomtatványban – a kiadásokkal ellentétben – a „Nos” után sehol nem kettőspont áll, hanem pont. A „Nos” tehát nem azt jelenti, hogy „mi” valamelyik hónapot így mondjuk magyarul, hanem azt, hogy az adott esetekben nem a máshol megnevezett klasszikus auktorok, hanem „mi” vagyunk a versek szerzői.

A fentebbiek textológiai tanulságai megszívlelendők a *Grammatica Hungarolatina* kritikai kiadása számára: nem szabad a szedéstükör és a margináliák egymástól világosan elkülönülő szövegrészeit összemosni, és ezáltal olyan összefüggéseket létrehozni, amelyek az eredetiben nincsenek benne. Ha viszont észrevesszük azt, ami a szövegben egyértelműen benne van, az irodalomtörténeti szempontból rendkívül fontos lehet. A tipográfiai természetű megfigyeléseket összevetve a tartalommal, érdemes elgondolkozni azon, hogyan értelmezhetjük a „Nos”-t mint szerzőt, és ebből milyen következtetéseket vonhatunk le. Ehhez nyújthat segítséget a hónapversek tartalmi áttekintése. Hogy világosak legyenek a valóságos, belső összefüggések, álljon itt valamennyi, latinul és magyar fordításban.[317]

2. Ismert és ismeretlen szerzők

A szövegben a forrás megnevezésére háromféle megoldást találhatunk. Hat esetben csak antik szerzők szerepelnek; egyszer, mint már utaltam rá,

[317] A latin szöveget a kritikai kiadás átírásában közlöm, forrásként a hely pontos meghatározását adom. A fordításokat C. Vladár Zsuzsa kiadásából veszem át, ahol megtalálható a magyar változatok lelőhelye.

Ovidius és „Nos” egyszerre; öt alkalommal pedig csak „Nos”. A legegyszerűbbek az első csoportba sorolható hónapok.

Január

Iane biceps anni tacite labentis origo
Solus de superis qui tua terga vides.
Ovidius, Fasti 1. 65–66.

Kétarcú Ianus, suhanó év kezdete, mennyben egyetlen,
Ki magad látod a hátadat is.
Gaál László fordítása

Ergo ubi Iane biceps longum reseraveris annum. etc.
Ovidius, Epistulae ex Ponto 4. 4. 23.

Kétarcú Ianus, ha kitárod az év kapuszárnyát, stb.
Imre Flóra fordítása

Ipse vides certe glacie consistere pontum,
Ipse vides rigido stantia vina gelu,
Ipse vides onerata ferox ut ducat Iazis,
Per medias Istri plaustra bubulcus aquas.
Ovidius, Epistulae ex Ponto 4. 7. 7–10.

Látod, a tenger megdermedve beáll a hidegben,
Látod, a zord téltől megfagy edényben a bor,
Látod, a megterhelt szekeret bátran az Iazis
Hajcsár hogy viszi az Isternek közepén.
Imre Flóra fordítása

Undaquae iam tergo ferratos sustinet orbes. etc.
Vergilius, Georgica 3. 361.

Jég feszül ott, a futó folyamok fodrán is azonnal,
úgy, hogy a vaskerekű fogatok hátára felállnak, stb.
Lakatos István fordítása

Február

Vere novo gelidus, canis cum montibus humor
Liquitur, et Zephyro putris se gleba resoluit. etc.
Vergilius, Georgica 1. 43–44.

Új tavaszon, mikor a hófedte hegyekben a jég már
Olvadozik, s Zephyrostól lassan a rög fagya enged, stb.
Imre Flóra fordítása

Annus erat brevior, nec adhuc pia Februa norant,
Nec tu dux mensum Iane biformis eras.
Ovidius, Fasti 5. 423–424.

Egykor az év rövidebb volt, februa hója se volt meg,
S Kétarcú Ianus, hónapok elseje sem…
Gaál László fordítása

Április

Aprilem memorant ab aperto tempore dictum,
quem Venus iniecta vendicat alma manu.
Ovidius, Fasti 4. 98–90.

Április – úgy vélik – kinyitó, mert hát kikelet van,
S drága Venus veti rá, mert az övé, a kezét.
Gaál László fordítása

Július

Denique Quintus ab hoc fuerat Quintilis, et inde
Incipit a numero nomina quisquis habet.
Ovidius, Fasti 3. 149–150.

…így az ötödik hó lett a Quintilis. Sorban utána
mint ez, számokról vette a többi nevét.
Gaál László fordítása

– siccas insana canicla messes
Iamdudum coquit, et patula pecus omne sub ulmo est.
Persius, Satyrae 3. 5–6.

… a dühös Kutyacsillag aszalja a szomjas,
Gyenge vetést már, s mind a szirt árnya alatta van a jószág.
Muraközy Gyula fordítása

– albescit maturis messis aristis.[318]
Ovidius, Fasti 5. 357.

Tán hogy a búzakalász aratásra megérve fehér lesz,
Gaál László fordítása

Augusztus

– variis mitis solet uva racemis
Ducere purpureum nondum matura colorem.[319]
Ovidius, Metamorphoses 3. 484–485.

…vagy mint alig érve a szőlő
tarkálló fürtön bíbor színt öltve sugárzik.
Devecseri Gábor fordítása

Mitis in apricis coquitur vindemia saxis.
Vergilius, Georgica 2. 522.

…fény-beragyogta tetőkön a fürt már méz-sűrűre töpped.
Lakatos István fordítása

December

Vester honor veniet cum La[u]rentalia dicam
Acceptus geniis illa December habet.
Ovidius, Fasti 3. 57–58.

Híretek éneklem, ha a Laurentalia eljön,
És ha december a jó géniuszokkal örül.
Gaál László fordítása

[318] Pontosan: an quia maturis albescit messis aristis,
[319] Pontosan:
parte rubent, aut ut variis solet uva racemis
ducere purpureum nondum matura colorem.

Sed lege fumoso non aspernanda Decembri.
Martialis, Epigrammata 5. 30. 5.

Ám olvasd a decemberi füstben e tán nem utolsó verseket…
Csengery János fordítása

Ezeknél a hónapoknál tehát az idézetek azonosítása semmi nehézséget nem okoz. Amint azt a lábjegyzetekben feltüntettem, két alkalommal fordul elő, hogy a ma hitelesnek tekintett szöveghez képest Sylvester változata apró eltérést mutat. Figyelembe véve a 16. század első felében elérhető szövegváltozatok sokféleségét, ezt igazán nem vehetjük tőle rossz néven.

Különösen érdekes az „átmeneti megoldás", azaz a márciusi vers, amelynek két szerzője van: Ovidius és „Nos". A figyelmes vizsgálat pontosan azt igazolja, ami az eddigiekből is következik.

Március

Iam violas puerique legunt, hilaresque puellae,
Erumpunt passim gramina, veris honos.
Nos. Ovidius, Tristia 3. 12, 5.

C. Vladár Zsuzsa kiadásában az idézet magyar változataként a következő olvasható:

Víg fiúk és leányok mennek violát szedegetni
Nem várt semmi vetést, önmaga adta a föld.
Rónai Pál fordítása

Ez valóban szép fordítása a *Tristia* kapcsolódó helyének, ami azonban Ovidiusnál így hangzik:

iam violam puerique legunt hilaresque puellae,
rustica quae nullo nata serente venit;

Kiadásában C. Vladár a jegyzetekben mindenütt megadja a főszövegben magyarul közölt vers latin eredetijét. Ebben az esetben is a Sylvesternél szereplő két latin sort közli.[320] Nem vette észre, hogy Rónai Pál fordítása csak

[320] C. VLADÁR, 77.

fele részben a *Grammatica Hungarolatiná*ban olvasható versé. Ennek ugyanis csak az első sora származik a *Tristiá*ból (egy betű eltéréssel). Ezért adok meg, mint fentebb is, a kritikai kiadás apparátusában ovidiusi helyként egy sort. A második sor ennek szabad továbbköltése. Sylvester filológushoz illő precizitással fel is tüntette az így létrehozott vers valamennyi szerzőjét: Ovidius és „Nos".

A rohamosan digitalizálódó irodalomtudomány világában egyre könnyebb eligazodni az elektronikusan rögzített szövegek között. Kihasználva a kínálkozó lehetőségeket, megalapozottan állíthatjuk, hogy a márciusi vers második sora a klasszikus költészetben sehol nem fordul elő. Az antikvitással összevetve tehát nincs okunk kétségbe vonni a „Nos" mint szerző hitelességét. Hasonló fordulatokat, szókapcsolatokat persze bőven kínálnak az elődök. Az adott vershez kapcsolhatjuk például Martialis sorát:

Tantus veris honos et odorae gratia Florae
Martialis, Epigrammata 6. 80. 5.

Az efféle áthallások a humanizmus korában igazán megbocsáthatók, sőt, az imitáció mesterségében jeleskedő költő klasszikus műveltségét bizonyítják.

Mindez a többi „Nos" szerzőségű versre is igaz. A magyar irodalomtörténet számára azok a darabok a legfontosabbak, amelyekben „Nos" nem osztozik senkivel, legfeljebb egy-egy reminiszcencia erejéig. Álljanak itt tehát azok a versek a *Grammatica Hungarolatiná*ból, amelyeknek a szerzőjét vagy szerzőit immár nem kell ismeretlennek tekintenünk.

Május
Arboreos foetus, et humi nascentia fraga
Primus dat suaves Maius odore rosas.
Nos.

Fákra gyümölcsöt, földön kúszó kacsra szamócát,
Május ad elsőként, rózsasziromra tüzet.
Imre Flóra fordítása

Ehhez is lehet ihlető forrásokat találni, mint például:

Qui legitis flores et humi nascentia fraga,
Vergilus, Eclogae 3. 92.

caltaque Paestanas vincet odore rosas
Ovidius, Epistulae ex Ponto 2. 4. 28.

Június

Pabula laeta boum viridantia, falce recurva
Attondunt Iunio gramina, foenisecae.
Nos.

Görbe kaszával a marháknak bő szénatakarmányt
– június itt lévén – vágnak a tarka mezőn.
Imre Flóra fordítása

A „pabula laeta" szókapcsolat igen gyakori az antikvitásban, Lucretiusnál például (De rerum natura) 7 alkalommal fordul elő.

Szeptember

Lenobathes gestit calcatis sordidus uvis
Menseque, castrantur vina sequente, nova.
Nos.

A szőlőtaposó ujjong, csupa törköly a lába,
Elfogy a régi bor és forr ezidőben az új.
Imre Flóra fordítása

Ha Lenobathest személyként értelmezzük, elfogadható a fordítás. A kifejezés a klasszikus latin irodalomban sehol nem fordul elő. Etimológiai alapon azonban arra gyanakodhatunk, hogy a görög ληνός ('szőlősajtoló kád') és βαθύς ('mély') szavakból képzett, latinosított kifejezés, 'mély szőlősajtoló kád' jelentésben. Ebben az esetben a versben inkább megszemélyesítést sejthetünk.

Október

Ut durare queant longos nova musta per annos
October cellis condit et illa cavis.
Nos.

Hosszú éveken át hogy eltarthasson az új bor,
Október rejti pince sötét üregén.

Imre Flóra fordítása

November

Condita num valeant consistere vina probantur
Illo, qui nomen, mense, Novembris habet.

Nos.

Jő a november, s ebben a hónapban derül az ki,
Hogy hordóban a bor el tud-e állni idén.

Imre Flóra fordítása

3. Vajon ki is lehet az a „Nos”?

Nehéz volna cáfolni, hogy a többes szám első személyben az egyes szám képviselője is benne van. Így aligha lehet kétséges, hogy a szóban forgó sorokat Sylvester János fogalmazta meg és írta le. Ezt nem pusztán grammatikai alapon állíthatjuk, hiszen magából a szövegből is világosan kiderül, ha figyelmesen olvassuk. A „Nos” szerzőjű versek attribúciójához a magyar hónapnevekhez kapcsolódó fejtegetésekből az alábbiakat kell kiemelnünk.

Sylvester előrebocsátja, hogy nem közli a ma használatos magyar elnevezéseket, mert azok nem az adott hónapokra jellemző, valóságos körülményeket tükrözik; feltehetően a szerzetesek és a papok találták ki őket, nem is olyan túl régen. Érdekesebbek számára a régi hónapnevek, amelyeket hajdanán a valóságból merítettek. Egy részük talán még szkíta őseinktől származik; ezt mutatja, hogy a hónapok elnevezésének alapja a zord éghajlaton oly gyakori hó. A nem sokkal későbbi, idegen eredetű hónapneveket ma már a magunkénak érezzük. A későbbiekben Sylvester felsorol néhány lehetőséget, amelyek alapján, más népekhez hasonlóan, másképpen is el lehetne nevezni a hónapokat, mint ahogyan ma hívjuk őket. A következő idézetgyűjteményt bevezetve megemlíti, hogy a költőknél is lehet igen szép leírásokat találni a hónapokról, amelyek a szóban forgó témához is megfelelő példaanyagot nyújtanak.

Az összeállítás végére érve kiderül, hogy a hónapok illusztrálására a „poéták” művein kívül más források is kínálkoznak. Két lehetőséget említ, az egyiket negatív, a másikat pozitív tartalommal. Az első: „Est et in Enchy-

ridio piarum precationum, similis quaedam mensium descriptio, versibus endecasyllabicis facta, quam huic loco subiungerem, nisi is libellus iam puerorum manibus passim tereretur." A „kegyes könyörgések kézikönyve" lehetne tehát az egyik forrás. A mondat első felére még visszatérek. A második felében Sylvester megjegyzi, hogy a hónapokra vonatkozó hendacasyllabusokat közölné is – C. Vladár Zsuzsa fordítása szerint –, „ha ez a könyvecske nem forogna amúgy is közkézen a gyermekek körében."[321]

Az alkalmazott kifejezés („puerorum manibus passim tereretur") átvitt értelemben valóban jelentheti azt, amit a fordításból idéztem. Ebben az esetben Sylvester nyilván azért nem közli a példákat, mert felesleges, hiszen úgyis mindenki ismeri őket. Úgy vélem azonban, megengedhető egy másik értelmezés lehetősége is. Ha a „tereretur" ez alkalommal „tulajdon jegyzisben vitetik", azaz eredeti, konkrét jelentésében ('eldörzsöl, elkoptat'), akkor arra is gondolhatunk, hogy a könyvecskéket a kisdiákok „ronggyá olvasták", olyannyira, hogy már a tanítónak, Sylvesternek sem maradt példánya, amiből kimásolhatná az idézeteket. A hasonló megfogalmazás egy kortárs példája ezt az értelmezést erősíti. Emlékezhetünk rá: a „szarmata" olvasóival dicsekvő Johann Spangenberg éppen 1539-ben írta, hogy szükségessé vált nyelvtani műveinek új kiadása. Szóhasználata („video eas [Grammaticas] passim teri in omnium manibus") egyértelműen a példányok hiányára utal.

A negatívumnál érdekesebb számunkra a pozitív hivatkozás, ami az eddigi kutatás figyelmét elkerülte. Miután kiderül, hogy Sylvester a költők után mit nem használt fel, arra is utal, hogy mit szerepeltetett még. „Et haec addidi, non quo novus vellem haberi author, sed ut ostenderem, quid nostri in appellationibus mensium poterant sequi." C. Vladár Zsuzsa fordításában: „S a fenti dolgokat sem azért írtam, mert valamiféle új költőnek szeretnék tűnni, hanem, hogy megmutassam, mit követhetnének a mieink a hónapok elnevezésében."[322]

Az „et haec addidi" nem vonatkozhat általában a fenti dolgokra, hanem csak azokra a versekre, amelyeket Sylvester a klasszikus idézeteken túl még csatolni tudott a példákhoz. Amikor mentegetőzik – nem az újabb kori költőnek kijáró dicsőségre pályázik –, ezt nyilván nem az antik „poéták", hanem saját maga nevében mondja. Ennél világosabb utalást a saját szerzőségére aligha kell keresnünk.

[321] SYLVESTER 1539/1989, Biiiiv; C. VLADÁR 26.
[322] SYLVESTER 1539/1989, Biiiiv–Cir; C. VLADÁR 26.

A mondat második felének helytelen fordítása félrevezető. A „poterant sequi” nem azt jelenti, hogy ’követhetnének’, hanem azt, hogy ’követtek’. Mint már említettem, Sylvester valóban tesz javaslatokat újfajta hónapnevekre, de az idézetekkel nem ezekhez akar példával szolgálni. Nemcsak nyelvtanilag, hanem tartalmilag is világos, hogy a versek a lapszélre írt, régi, még a Sylvester kora előtt használatos magyar elnevezésekhez kapcsolódnak. Egy-egy hónap jellemző tulajdonságai közül pontosan azokat a vonásokat emelik ki, amelyekről az adott hónap a magyar nevét kapta.

A tizenkét régi hónapnév közül hathoz az antik költészetben is sikerült megfelelő párhuzamot találni. Január a „Fü ho”, azaz az első, az év kezdete; ezt Janus havával kapcsolatban Ovidius is alátámaszthatja. Akárcsak a másik magyar elnevezést, az „Erőſs hó”-t: a hideg ereje a tengert és a folyókat is befagyasztja. Február, a „Lang’ ho” már enyhülést hoz; Vergiliusnál is olvadozik a jég. Április, a „Ki n’ilo ho” a *Fasti* szerint is az idő nyílásáról kapta a nevét. („Már szinte az idő vala ki nyílásban” – teszi majd hozzá Dobó Jakab.) Július a „Hew ho”; Persius is felhozza a kánikulai hőséget. A másik magyar névhez, az „Arato hó”-hoz ismét Ovidius kínál párhuzamot, amikor az aratásra váró búzakalászokat említi. Augusztus a „Szölö irlelö ho”; a nyár végén természetesen Ovidiusnál is, Vergiliusnál is érik a szőlő. A „Vigann lako ho”, december vígasságaihoz a Laurentalia ünnepe illik, megint csak a Fastiból. A december egy másik jellegzetességére, a füstre Martialis egy sora a példa, amihez a magyar párhuzamot Sylvester ezúttal prózában hozza: mi is „ſötit tél”-ről beszélünk.

Az első hónap, amelyikhez Sylvester, úgy látszik, nem talált megfelelő antik példát, a március. Ez az a bizonyos „felemás” megoldás. Ovidius egy sorát, a virágot szedő fiúkat és lányokat bizonyára alkalmasnak ítélte a tavaszi hangulat érzékeltetésére, de ez önmagában nem utal a „Fú heg’”-re, amiről a hónap a régi nevét kapta. Ezért a második sorban ő maga foglalta versbe a földből előtörő fűszálakat, egy szókapcsolat erejéig Martialisra támaszkodva. (Ez valami olyasmi, mint amikor „Öltöznek az erdők zöldbe”.)

Még jobban elszakad az antikvitástól az első immár teljes egészében „Nos” szerzőjű vers, a május. Az „Elö g’ömölczü ho” első gyümölcseit és az illatozó rózsákat Sylvester – igaz, hogy mint fentebb idéztem – egy vergiliusi és egy ovidiusi hely felhasználásával, de már önállóan öntötte új formába.

Ahogy haladunk tovább, nemcsak sűrűsödnek a saját szerzemények, hanem mintha egyre kevésbé függenének a klasszikus mintáktól. A májust követi a június. A „Kaßalo ho” példája már csak egy antik reminiszcenciával jeleníti meg a kaszáló parasztokat.

A három őszi hónap hangulatát Sylvester egyvégtében saját versekkel szemlélteti. A „Szölößedö ho"; azaz szeptember szüreti életképében egyedül az antikizáló Lenobathes elnevezés emlékeztet a görög-római kultúrára. Október a „Bor vetö ho", ennek megfelelően a versben a bort elteszik a pincékbe. Ott aztán – a következő vers tanúsága szerint –hamarosan megvizsgálják, minden rendben van-e. Ezért november a „Bor latogato ho".

Érdemes elgondolkozni rajta, hogy a többes számú „Nos" vajon csak szerénykedő fordulat az „Ego" helyett, esetleg Sylvester arra céloz, hogy nem egyedüli szerzője a verseknek. A *Grammatica Hungarolatiná*ból igen sok példát lehetne hozni arra, hogy Sylvester szóhasználatában a „nos" a magyar nyelvet beszélők közösségét jelenti. Mint a klasszikus reminiszcenciák bizonyítják, a korabeli imitációs gyakorlatnak megfelelően saját verseiben bőven merített az antik hagyományból. Miért ne feltételezhetnénk más forrásokat is? Sokat idézett megállapításaiból kitűnik, hogy miközben „a ganejban aranyt keresett", volt alkalma megismerni „az Magyar nipnek elméjinek éles voltát az lelisben, melly nem egyéb, hanem Magyar poesis"; jól ismerte „az beszidnek nemesen valo szerzisit".

Sylvester János nem írt önálló könyvet anyanyelve „szólásának módjáról" – tudjuk, nem volt rá „sem üdeje, sem ereje" – de vajon saját latin verseiben az antik minták mellett nem hasznosíthatta-e az általa nagyra becsült „Magyar poesist" is? Ha így lenne, akkor a „Nos"-ba a költészet vonatkozásában is beleférne „az mü nipünk" is. Ebben az esetben Sylvester szóban forgó verseiből következtethetnénk a kor magyar nyelvű költészetére.

Ez azért is fontos lehet, mert a számításba vehető korabeli szövegkörnyezet, az „inekek, kiváltkippenn az virág inekek" ma már igen kevéssé ismertek. A rendelkezésünkre álló szerény adatok alapján úgy tűnik: az énekeskönyvekkel, a virágénekekkel és a naptárversekkel kereshetünk összefüggéseket.

4. Magyar versek latin fordításban?

A korabeli versanyagra egyetlen határozott utalást tesz Sylvester, amikor azt írja, amit már idéztem: „Est et in Enchyridio piarum precationum, similis quaedam mensium descriptio, versibus endecasyllabicis facta". A hivatkozott mű latin megnevezése alapján egy olyan könyvecskére kell gondolnunk, amelyik kegyes könyörgéseket tartalmaz, tehát énekes- vagy imádságoskönyvre. Amit a szövegből bizonyosra vehetünk: a benne lévő hónapleírá-

sok hasonlítanak a közölt idézetekhez, és hendecasyllabusokban írták őket. Hogy mindez latin vagy magyar nyelvű volt-e, az nem derül ki. A magyar irodalomtörténet számára az lenne az érdekes, ha a hivatkozás magyar versekre vonatkozna.

A feltételezhető latin forrásokat illetően különösen fontos Jankovits László észrevétele. Neki tartozom köszönettel, amiért felhívta a figyelmemet arra, hogy Sylvester hivatkozása („in Enchyridio piarum precationum") megegyezik Luther először 1529-ben megjelent imádságoskönyvének címével. Az összevetés elkerülhetetlenségét nyomatékosítja Wallaszky Pál korábban idézett megjegyzése, mely szerint Sylvester magyarra fordította Luther néhány versét, tehát ismernie kellett ilyeneket. Így akár még az eredetit is felhasználhatta a latin sorpárok megalkotásához.

Luther *Enchiridion*jának[323] szövege megerősíti, hogy a Sylvester-hivatkozás erre vonatkozhat, mert csakugyan olvashatók benne leírások a hónapokról, mégpedig hendecasyllabusokban. A hasonlóság tehát valóban fennáll, de csak annyiban, hogy a leírások az egyes hónapokhoz kapcsolódnak, tartalmukban azonban a legkevésbé sem hasonlítanak Sylvester latin soraihoz. Így a szóban forgó imádságoskönyvet ebben az esetben nem tekinthetjük forrásnak. Hogy Sylvester valóban fordított-e magyarra Luther-verseket, esetleg máshol éppen ezeket vagy másokat, latinból – netalán németből? –, nem tudhatjuk. Ugyanakkor nehéz volna kizárni Sylvester ez irányú tevékenységét, hiszen ismert magyar versei túlságosan is kiforrottak ahhoz, hogy első próbálkozásoknak tarthassuk őket.

A *Grammatica Hungarolatina* megjelenése előtti időből a magyar nyomtatványok közül jelenleg egyedül a Gálszécsi-énekeskönyvből ismerünk részleteket.[324] Sylvester latin fordítása nem esik távol a *Kegyes énenekről és keresztyén hitről rövid könyvecske* magyar címétől. Az énekeskönyv fennmaradt részeit H. Hubert Gabriella négy különböző töredékből rekonstruál-

[323] A kötetből Magyarországon nem találtam példányt. Szentpéteri Mártonnak köszönöm, hogy németországi útja során elérhetővé tette számomra az első kiadás tartalmát: *Enchiridion piarum precationum, cum Calendario et passionali, ut vocant etc. Mar. Luth.* Wittembergae, Hans Lufft, 1529 (HAB A: 990.124 Theol.).

[324] Az előkerült töredékekből két kiadásra lehet következtetni: Krakkó, 1536: RMNY 18; Krakkó, 1538: RMNY 24.

ta.[325] A több esetben is csak részleteiben helyreállítható tíz ének többsége Luthert követő, erősen tanító szándékú káté-ének.

Ma már csak Bod Péter feljegyzéséből ismerjük Székely István 1538-ban, Krakkóban megjelent énekeskönyvét, amelyben „magyarra fordította az ekklézsiának régi deák hymnus nevezettel való énekeit".[326] Hogy akár a Gálszécsi-, akár a Székely-énekeskönyvben szerepelhettek-e magyar hendecasyllabusokba (!) foglalt hónapleírások, arról az énekeskönyvek kutatói alkothatnának megalapozott véleményt.

Ami kevés szövegtöredéket ismerünk a virágénekekkel és általában a Balassi előtti szerelmi költészettel kapcsolatban, az Horváth Iván és Kőszeghy Péter vitájában igen alapos tárgyalásra került.[327] Akik továbbra is „a magyar világi líra kezdeteit" keresik, azoknak érdemes volna elgondolkozni rajta, milyen kapcsolatban lehetnek a *Grammatica Hungarolatina* „Nos" szerzőjű hónapversei az ismert vagy feltételezhető korabeli magyar szövegekkel. Pontosabban: a latin versek esetében gyanakodhatunk-e arra, hogy Sylvester a klasszikus források mellett felhasznált valamit „az mü nipünk" anyanyelvű költészetéből is.

A virágénekek vonatkozásában igencsak megfontolandónak tartom a márciusi és a májusi hónapverseket. A virágot szedő fiúk és lányok, a zöldellő mező, a tavasz tisztelete, a májusban illatozó rózsák talán nem kizárólag a hasonló antik előképekkel mutathatnak rokonságot.

Különösen szembeötlő a különbség a klasszikus idézetek és a júniusi, szeptemberi, októberi és novemberi „Nos"-versek között. Az ókori szerzőktől vett példákban a mitológiai utalások mellett szinte kizárólag az időjárás sajátosságai jelennek meg, továbbá a nyári hónapok természeti képeiben az aratásra váró kalászok és az érő szőlő. A megfelelő hónapok nevének megokolására ezekben az esetekben ez is elegendő volt. Azoknál a hónapoknál viszont, amelyeket nem az időjárás és a természet egyes vonásairól neveztek

[325] H. HUBERT Gabriella, *Gálszécsi István 1536-os és 1538-as krakkói énekeskönyve,* Magyar Egyházzene, 7(1999/2000), 283–304.

[326] RMNY 26.

[327] KŐSZEGHY Péter, *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben,* ItK, 91–92(1987/1988), 310–388.; HORVÁTH Iván, *Egy vita elhárítása,* ItK, 91–92(1987/1988), 642–665.; KŐSZEGHY Péter, *Elhárítva*, ItK, 93(1989), 597–604. Jóval a vita után jelentek meg nyomtatásban Pirnát Antal gondolatai, amelyekhez pro vagy kontra kapcsolódtak a résztvevők: PIRNÁT 1996.

el, hanem az adott hónapra jellemző mezőgazdasági munkákról, ott a versek szükségszerűen a megfelelő munkálatokat írják le. Júniusban kaszálnak, az őszi hónapokban szüretelnek, elteszik és ellenőrzik a bort.

Köztudomású, hogy a magyarokat már a régiségben is borivó nemzetnek tartották. Bizonyára nem véletlen, hogy a Sylvester által feleleventett hagyományban négy hónap is a bortermelés fontos mozzanatairól kapta a nevét, ezért a versekben is ezekről olvashatunk. Vajon a hónapok vagy éppen a mezőgazdasági munkák leírása hogyan jelent meg a régi magyar verses szövegekben?

Összevetve a *Grammatica Hungarolatina* hónapverseit Székely István kalendáriumával,[328] feltűnő a hasonlóság. Székely István ugyan a korban már közkeletű, a „szerzetesek vagy papok által kitalált" magyar hónapneveket használja, de minden hónapot kétsoros magyar verssel zár. Ezek több esetben is – hol pontosan, hol egy kis eltolódással – tartalmilag megfelelnek Sylvester kölcsönzött vagy saját latin verseinek. Télen Székelynél is vígan laknak, igaz, nem decemberben, hanem januárban. Nála is februárban olvasztja a déli szél a jeget. Nyáron aratnak és kaszálnak, de júniusban és júliusban az időszerű munkák sorrendje megfordul. Szeptemberben készítik a hordót a szőlőnek, novemberben már kóstolgatják a bort. Székelynél egyébként még többször előkerülnek a szőlőtermesztés munkafázisai, mint Sylvesternél: a szőlőt márciusban metszik, májusban kapálják, júniusban kötözik.

A tartalmi egyezések mellett egy magyar szókapcsolat mindkettőjüknél előfordul. Említettem már, hogy Sylvester Martialis kapcsán megjegyzi: mi is „ſötit télről" beszélünk. Székely Istvánnál október azért rakatja be a gyümölcsöket a házba, „hog' elheſſen io kedvere az ſetet telbe".[329]

Ha nem feltételezzük, hogy a hasonló részeknél Székely István Sylvestert fordította magyarra, akkor a közös forrásra, az írásos vagy szóbeli hagyományra kell gondolnunk. Jó volna tudni, hogy az ókori eredetű, a középkorban és a humanizmus korában is gyakori leírások évszakokról, hónapokról, mezőgazdasági munkákról hogyan éltek a magyar gondolkodásban, mennyiben egészültek ki esetleg speciálisan magyar vonásokkal. A fennmaradt anyagot bizonyára a kalendáriumok, naptárversek és csíziók kutatói ismerik a legjobban. Folklorizálódott „magas irodalom", közköltészet, populáris regiszter – hátha tartalmazott olyasmit is, amit talán éppen Sylvester latin fordításai őriztek meg.

[328] SZÉKELY 1540–1550/1976
[329] *Uo.,* Biv.

Úgy vélem, mind tipográfiai, mind tartalmi vonások alapján bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a *Grammatica Hungarolatina* ismeretlen szerzőjűnek tartott verseit Sylvester János írta. Kiemeltem az erőteljes antik hatást, a klasszikus reminiszcenciákat. Ugyanakkor érdemes elgondolkozni rajta: nem lehetett-e hatással a korabeli anyanyelvű költészet is ezekre a versekre; vajon nem szolgálhatnak-e adalékokkal Sylvester hónapversei a „Magyar poesis" ma már igen kevéssé ismert korszakához.

VII. „NEM EGYÉB, HANEM MAGYAR POÉZIS" SYLVESTER A MAGYAR NYELV IRODALMI ÉRTÉKEIRŐL

A nyelvszemléletben megnyilvánuló nemzeti büszkeségről szólva említettem már Sylvester Jánosnak az anyanyelvét dicsérő megjegyzéseit. Ezek egyrészt általánosságban méltatják a magyar nyelv szépségét, másrészt olyan grammatikai jelenségekre mutatnak rá, amelyek nemzetközi összehasonlításban is figyelemreméltók. Ugyancsak felbukkan az összevetés „a többi nemzettel", továbbá „az mü nípünk" érdemeinek öntudatos hangsúlyozása a szorosabb értelemben vett irodalmi kérdésekkel kapcsolatban. Ide tartozik az időmértékes verselés és a metaforikus kifejezésmód lehetőségének felismerése.

1. Nyomaték és mérték

A magyar nyelv kiválóságát dicséri, hogy alkalmas időmértékes versek írására. Közismert Sylvester Nádasdy Tamáshoz írott levele, amelyben leszögezi, hogy emiatt más nemzetek joggal irigyelhetnek minket: „Néhány évvel ezelőtt gúnyoltak minket a többi nemzetek, hogy amikor már az oroszoknak is van saját nyelvükön evangéliumuk, a magyaroknak még nincsen. Pedig ez egy dolgot kivéve másban aztán nemcsak hogy nem gúnyolhatnak minket a keresztény nemzetek, hanem még irigykedhetnek is, ilyen például a nyelvünk kiválósága, mert azt még csak utánozni sem tudják. Melyik idegen nemzet ne csodálkoznék azon, hogy akad valaki, aki a latin és a görög nyelv mintájára magyar nyelven is tud bármiféle verseket írni? Ki hinné el, hogy ugyanezen nyelven bármelyik költői képet, nyomatékot, mértéket vissza

lehet adni? Bizonyára senki."[330] Más helyen Sylvester maga írja le, hogy fokozatosan ismerte fel anyanyelvének ezt a tulajdonságát. Az Újtestamentumhoz utólag csatolta Máté, Lukács és János evangéliumát és az Apostolok cselekedeteit összefoglaló disztichonjait. Magyarázata: „Ez ſummáriumot hog' helinn nem vetök ez lün oka hog' kisenn vivök eßünkbe az mü n'elvünknek mindenben valo nag' nemeſſ voltát."[331]

2. „Nem idegen ennek ez ilyen beszidnek neme"

A magyar nyelv erényei közé tartozik, hogy alkalmas a költői kifejezésmódra, a képes beszédre, amint azt Sylvester az Újtestamentumhoz fűzött, sokszor idézett megjegyzéseiben megfogalmazza: „Az ill'en beßiduel tele az ßent írás, mell'hez hozzá kell ßokni annak az ki azt oluaſſa. Kön'ü kediglenn hozzá ßokni az mü nipünknek, mert nem ideghen ennek ez ill'en beßidnek neme. Il ill'en beßidvel naponkid valo ßolásában. Il inekekben, kiuáltkippenn az virág inekekben, mell'ekben czudálhatt'a minden nip az Mag'ar nipnek elmijenek éles voltát az leliſben, mell' nem eg'éb hanem Mag'ar poëſis. Mikoronn ill'en felſighes dologban ill'en alá valo pildáual ilek, az ganeijban arant kereſek, nem azon vag'ok hog' az hitſágot diczirem. Nem diczirem az mirül ez ill'en inekek vadnak, diczirem az beßidnek nemeſſenn valo ßerzisit."[332]

Elismerő szavait már a régi korok tudósai is továbbgondolták. Szilády Áron észrevétele szerint „a ki azokat a virágénekeket enyire tudta becsülni,

[330] „Insultabant nobis reliquae nationes ante aliquot annos, quod cum et Mosci suum haberent in sua lingua evangelium, Hungari non haberent. Tantum autem abest, ut de cetero nobis nationes Christianae insultent ob hoc ipsum, ut etiam invideantur ob linguae scilicet praestantiam, quam ne imitari quidem possunt. Quisne exterarum nationum non admiretur posse aliquem in lingua Hungarica versus omnis generis scribere post Graecam et Romanam. Quis credat de tropis, ponderibus, mensuris in hac ipsa lingua quemcunque quodcunque tradere? Nemo sane." SYLVESTER János levele Nádasdy Tamásnak, 1541, ford. CSONKA Ferenc = KLANICZAY 1982, 735. Az Országos Levéltárban őrzött eredeti levél latin szövegének első közlése: *Az újszigeti nyomd: Sylvester és Új Testamentoma: Abádi Benedek: Szegedi Lajos,* Néhai SZALAY József másolatai után, ItK 3(1893) 88–98; 91. Hasonmása: BALÁZS 1958b, 179.

[331] SYLVESTER 1541/1960, Zz ii v.

[332] *Uo.,* Zziij r.

lehet, hogy gyüjtötte s össze is írta. Mit érne ma egy ilyen gyüjtemény, s mennyit pusztíthattak el ezekből a Pelbártok, Bornemiszák, Megyeriek és Pázmányok!" Hegedűs István, miután idézte Sziládyt, megállapítja, hogy Sylvesternek „volt érzéke a valódi népies költészet iránt".[333]

Igencsak nehéz volna ma meghatározni, hogy milyen lehetett a „valódi népies költészet" a 16. század első felében. Ami azonban nyilvánvaló az Újtestamentum-fordításhoz fűzött fejtegetésekből: Sylvester pontosan tisztában volt vele, hogy a költői alkotás meghatározó eleme a képes beszéd, a metaforikus kifejezésmód. Ennek sajátosságai nyelvenként mások és mások. Ezért kell a „szólásnak módját" minden nyelven megérteni, és annak megfelelően kifejezni magunkat. Azt is tudta, micsoda hatalmas anyagot lehetne feldolgozni a témával kapcsolatban. Ugyancsak az Újszövetség-fordításhoz kapcsolódva szögezte le: ha erről valaki bőven akarna írni, egész könyv telne ki belőle. „Az ßoláſnak mogg'át ęs minden n'elwben iol meg kell érteni, ęs akkippen kell ßolni mint minden n'elwnek ßoláſa vag'on. […] Errül az ki büönn akarna irni egg' kön'u telnęk benne, mü nekünk moſtan ſem üdönk, ſem erönk ninczen, hog' errül ſok beßiduel iriunk." A magyar kritikatörténet nagy veszteségének tekinthetjük, hogy mindezekről „sok beszidvel irni" Sylvesternek nem volt „sem üdeje, sem ereje".[334]

Sylvester Jánosnak a virágénekekre vonatkozó megjegyzéseivel különösen sokat foglalkoztak a magyar világi líra kezdeteit keresve. Balassi költészetének értékelésében sarkalatos kérdés, hogy az életmű milyen előzményekre alapul: vajon volt-e olyan magyar nyelvű szerelmi költészet, amely forrásul szolgálhatott Balassi számára, vagy pedig munkássága teljes mértékben újdonság irodalomtörténetünkben. Ilyen összefüggésekben hivatkoznak sűrűn Sylvester szavaira a Balassi-szakirodalomban. A következőkben elsősorban azokat a reflexiókat idézem fel, amelyek a Sylvester-sorok kritikatörténeti szempontú értelmezésében segíthetnek. A virágének mibenléte helyett inkább a nyelv-és irodalomszemlélet megnyilvánulására vagyok kíváncsi.

Gerézdi Rabán Apáti Ferenc *Cantilená*jával kapcsolatban utal a szóban forgó megjegyzésre. Szerinte Sylvester a humanista stíluseszménnyel való rokonság miatt dicséri a magyar nyelv metaforikus kifejezésmódját. Ugyanakkor e „stíl" eredetét Gerézdi a középkori gyökerekre vezeti vissza, a vul-

[333] HEGEDŰS 1910, 393.
[334] SYLVESTER 1541/1960, Zziiijv.

gáris latin poézis szimbolikájára.[335] A virágénekekről szólva részletesebben elemzi Sylvester megállapításait. Fejtegetéseinek végkövetkeztetése szerint a „magyar poézisen" nem valamiféle 16. századi népköltészetet kell érteni, hanem a tudós műköltészetet. Az egyes kifejezések retorikai-poétikai jelentését nem érinti.[336]

Balassi poétikájához kapcsolódva Pirnát Antal rendkívül érdekes értelmezéseket vet fel Sylvester terminusait illetően. Határozottan leszögezi, hogy a lelís az inventio magyar fordítása. A fogalom tartalmát részletesebben vizsgálva a későbbiekben meg visszatérek Pirnát Antal megállapításaira. Előzetesen a következőket tartom a legfontosabbnak kiemelni: „A kérdés most már csak az, hogy a *lelés,* az *inventio* Sylvesternél retorikai vagy poétikai szakkifejezés-e. A szövegösszefüggés vizsgálata erre is megadja az egyértelmű feleletet. […] a *poesis* – sensu proprio – csak a klasszikus szabályoknak megfelelő görög vagy latin nyelvű költészetet jelenti. A vulgáris nyelvű – tehát például magyar – költészet neve: *inventio* vagy – hogy a retorikai inventiótól megkülönböztethető legyen – *inventio poetica*."[337] Szellemes Sylvester szavainak az a felosztása, amelynek alapján a mindennapi beszéd, az énekek és a virágének említése a három stílusnemre lehet példa.[338]

Balassi-könyvében Horváth Iván Pirnát Antal – akkor még csak kéziratban olvasható – nézeteihez kapcsolódik. Azzal egyetért, hogy Sylvester lelís terminusa az inventio fordítása. Azt viszont vitatja, hogy Sylvester és Balassi között terminológiai folytonosság lenne, azaz hogy a lelís és az inventio poetica magyar megfelelője, a versszerző találmány ugyanazt jelentené. Elveti Sylvester szavainak a három stílusnemre utaló Pirnát-féle felosztását is. Horváth Iván Balázs Jánosra és Erasmusra hivatkozva úgy látja, hogy a mester magyar követője általában a „feltétlen értékként" elfogadott parabolikus-metaforikus beszédmódot méltatja a szentírásban épp úgy, mint a magyar nyelv akár mindennapi, akár költői szóhasználatában.[339]

Horváth Iván fejtegetéseiből szempontunkból különösen érdekesek az inventio és a poézis összefüggései. Többször is szóba kerül a matematikából kölcsönzött „inventio kisebb vagy egyenlő poézis" formula, sőt a lelís és a

[335] GERÉZDI 1962, 260–261.
[336] *Uo.,* 270–276.
[337] PIRNÁT 1996, 12.
[338] *Uo.,* 21–28.
[339] HORVÁTH 1982, 236–243.

poézis azonosítása.[340] Más helyen a két kifejezés egymás mellett szerepel: „[…] hogy a virágének-szerzés is inventio és poesis, s hogy a virágénekben a beszéd nemesen van szerezve – ezt csakis akkor magyarázhatnánk a parabolikus-metaforikus beszédmóddal, ha e beszédmód Sylvester szemében nem egy lehetőség lenne a száz és száz retorikai figura közül, hanem feltétlen érték […] Erasmus […] előszava, Sylvester forrása alkalmas annak bizonyítására, hogy a parabolikus-metaforikus beszédmód mindazok szemében, akik elfogadták Erasmus gondolatait, *feltétlen érték* volt. Az ő általánosan (hasonlatot, példabeszédet beleértve) értelmezett metaforája egymagában többet ér, mint az összes egyéb retorikai figurák együttvéve."[341]

A felvetett lehetőségek közül az azonosítást tartom a legfontosabbnak, ezért ezt a gondolatot néhány párhuzamos hely felidézésével szeretném még nyomatékosabban hangsúlyozni. Sylvester számára a metaforikus kifejezésmódban megnyilvánuló inventio nemcsak egy lehetőség a költészet sok eszköze közül, nem is a legfontosabb (mint feltétlen érték), hanem még annál is több: azonos magával a költészettel, így magának a költészetnek a meghatározására alkalmas. Hogy a sokszor idézett helyen Sylvester nem kevesebbet tett, mint hogy a költészet szabatos definícióját fogalmazta meg, az kiderül, ha összevetjük néhány más definíció szóhasználatával. Álljon itt a nevezetes rész a *Grammatica Hungarolatina* magyar nyelvű meghatározásaival együtt:

„Syllaba est proprie comprehensio litterarum enunciata. Az Egǵbefoglal˝s ſemmi nem egêb, hanem az ki mondott betűknek egǵbefoglal˝ſa.

Dictio est vox articulata cum aliqua significatione, ex qua instruitur oratio, et in quam resolvitur. Az ighe ſemmi nem egéb, ha nem oll' ßo mell'et meg irhatnak, ęs ualamit iegez, mell' ßobol ßobeßid lißen, ęs mell' ßoba az ßobeßid eſmeglenn el oßtatik.

Oratio est sermo, quae dictionibus constat. Az ßobeßid ſemmi nem egêb ha nem oll' beßillis mell' ighikből uaǵon.

[…] czudálhatt'a minden nip az Mag'ar nipnek elmijenek éles voltát az lelißben, mell' nem eg'éb hanem Mag'ar poëſis."

Láthatjuk: Sylvester a költészetet ugyanazokkal a fordulatokkal határozza meg, mint a szótagot, a szót és a mondatot. A magyar nyelvtani definíciókat a latinnal összevetve világos, hogy Sylvester anyanyelvén még erőteljeseb-

[340] *Uo.,* 236–237.
[341] *Uo.,* 242–243.

ben hangsúlyozza állításainak lényegét. Hiszen a latinban nincs „nihil aliud est" vagy hasonló fordulat. A magyar változat nyomatékosító megfogalmazásában a kettős tagadás fokozott, különösen határozott, nagyon erős állítást fejez ki. Így tehát a magyar nép éles elméjéből következő lelés nemcsak „egyszerűen" azonos a magyar poézissel, hanem „nagyon is" azonos vele.

Sylvester irodalomszemléletét illetően a nevezetes idézetből legfőképpen azt a két mozzanatot kell kiemelnünk, amelyekben a szerző a költő tevékenységének és a költészetnek a lényegét határozza meg.

– A költő kitalál bizonyos dolgokat, ezáltal megteremti a saját költői világát.

– Ennek a világnak meghatározó jellemzője a nyelvi megformálás, a költői kifejezésmód. Legfontosabb eszköze a képes beszéd, a metaforikus nyelvhasználat.

Mindkét sajátosság megragadható a legjellemzőbb szakkifejezésekkel. Az inventio magyar megfelelője, a lelés elsősorban a *kitalálást* jelenti, de – mint majd látni fogjuk – a *megtalálásnak* is lehet poétikai tartalma. Hiszen ha a költő a saját eszköztárában, poétikai-retorikai műveltségének tárházában „akad rá" a kellő fordulatra, az nem véletlen szerencse, hanem a felkészültség, a mesterségbeli tudás és a szakértelem bizonyítéka. Az elocutio szabályai szerint létrehozott szöveget a megformálás igényessége, ékessége különbözteti meg a köznapi beszédtől. Így tehát a következő fejezetekben egyrészt a magyar inventio, a lelés, a lelemény és a találmány fogalmának kritikatörténeti jelentőségét kell vizsgálnunk, másrészt „az beszidnek nemessen való szerzisit", azaz a magyar ornatus, az ékesség követelményének megfogalmazásait.

A Sylvester utáni bő másfél évszázad áttekintése ezen szempontok alapján szándékom szerint nem öncélú elkalandozás, hanem célirányos kitérő. Azt szeretném igazolni, hogy a folytonosság legalább Sylvestertől Gyöngyösiig ível. A folytonosságot többféleképpen értelmezhetjük.

Amint fentebb röviden utaltam rá, Horváth Iván nem lát összefüggést Sylvester és Balassi szóhasználata között. „Balassinak – ha volt magyar terminológiai folytonosság e dologban – így kellett volna magyarra fordítania az *inventio poetica* kifejezést: *vers szerző lelés.* Azonban, mint jól tudjuk, nem ezt, hanem a *vers szerző találmány* kifejezést használta. Éppenséggel tehát nem valószínű, hogy ennek az Európa-szerte elterjedt közhelynek az átvételekor Balassi Sylvester nyomdokain járt volna, vagy akár csak egy

Magyarországon már honos, magyar nyelvű terminológiai hagyomány segítségével fejezte volna ki magát."[342]

Sylvester úttörő próbálkozásai sok tekintetben egyenes folytatás nélkül maradtak. Balassi és mások bizonyos fogalmak jelölésére valóban más szavakat használtak. Ám még ha „csak" rokon értelmű kifejezéseket regisztrálhatunk is, még akkor sem lehet vitás a *szemléleti* folytonosság: az a szakadatlan törekvés, amelyik egyre határozottabban irányul arra, hogy a magyar nyelvű irodalomról, költészetről magyar szakkifejezésekkel lehessen írni és beszélni. A „magyar nyelvű terminológiai hagyomány" a 16. század közepén-végén még nem volt „honos", honosodása éppen csak megkezdődött.

Később azonban éppen ennek eredményeként már *terminológiai* folytonosságról is beszélhetünk, amikor egy adott görög-latin retorikai-poétikai fogalmat különböző korokban ugyanazzal a magyar szóval adnak vissza, amint ezt akár az inventio további történetében, akár az ékesség esetében látni fogjuk. Mindezek megfigyelése nem elhanyagolható adalékokkal szolgál a magyar irodalmi gondolkodás és az ezt tükröző elméleti szaknyelv alakulásához.

[342] *Uo.,* 238.

NEGYEDIK RÉSZ – EXKURZUS

SYLVESTER JÁNOS IRODALMI ÖRÖKSÉGE: A NYELVI MEGFORMÁLÁS JELENTŐSÉGE A MAGYAR POÉTIKAI GONDOLKODÁSBAN A 16–17. SZÁZADBAN

A 16. századi nyelv- és irodalomszemléletet vizsgálatánál érdemes kiindulni Ács Pál tanulmányából, amelyben a korszak jellemző tendenciáit határozza meg. Megállapítja: „a magyar nyelv fejlesztésének három különböző programja bontakozik ki: a) az erazmistáké, b) a reformátoroké, valamint c) Balassié és követőié." Nem sokkal később leszögezi, hogy a reformáció nyelvi programját el kell különíteni a másik kettőtől, „hiszen végső soron nem irodalmi indíttatású, és mindvégig közvetlenül a vallási, *felekezeti* princípiumnak volt alárendelve, számára a vulgáris nyelv fejlesztése eszköz volt, és nem cél."[343]

A másik két felfogást a horatiusi utile és dulce fogalompár érvényesülése alapján jellemzi. Az erazmistáknál a két szempont összefonódására utal. „A magyar erazmisták nyelvszemléletében, miként máshol sem, a *dulcé*t tiszta formában nem találhatjuk meg. A gyönyörködtetés elve náluk az antik grammatika, retorika és poétika hagyományainak felébresztésében rejtőzik, hiszen ez már nem tiszta *utile.*"[344] Ezzel szemben: „Balassi Bálint új teóriát alkot a költői nyelvről, s szerelmi lírájában létre is hozta a tiszta gyönyörködtetésre termett, az udvari szerelmi költészet számára is megformált »kiváló« népnyelvet."[345]

Ács Pál Balassit és követői ítéli sikeresebbnek. A másik irányzat irodalomtörténeti jelentőségét így összegzi: „Az erazmista nyelvi program nem talált követőkre, azt mégsem mondhatjuk, hogy annak a kísérletüknek, hogy

[343] ÁCS 1982/2001, 14.
[344] *Uo.,* 18.
[345] *Uo.,* 27.

az irodalmi nyelvet megteremtsék, ne lett volna hatása a magyar irodalom további sorsára."[346]

Nem vitatva a kétféle nyelvszemlélet elkülönítésének indokoltságát, a továbbiakban mégis a mindkettőnél meglévő vonás, nevezetesen a nyelvi megformálás fontossága, a gyönyörködtetés igénye alapján tekintem át, amit „a magyar irodalom további sorsával" kapcsolatban különösen fontosnak tartok.

[346] *Uo.,* 23.

ELSŐ FEJEZET
MESTEREK ÉS TANÍTVÁNYOK – BORNEMISZA, BALASSI, RIMAY

I. SZEGÉNY GAZDAGOK

Bornemisza Péter *Élektrá*jának (1558) utószavában olvasható a magyar nyelv művelésére buzdító felhívás: „Minden józan ítéletű ember előtt ismeretes, hogy néhány év óta már elkezdődött az írás magyar nyelven is, amelyet nekünk, Cicero és minden műveltebb nemzet példája alapján súlyos okokból napról-napra mind jobban és jobban tőlünk telhetően művelni és gazdagítani kell".[347]

Az idézet önmagában is szép kifejezése annak a szándéknak, amelynek megvalósításában maga a szerző kétségtelenül a legjelentősebbek közé tartozik. Ugyanakkor rendkívül jellemző mozzanata annak az évszázadokon átívelő folyamatnak, melynek során a népnyelv felértékelése összekapcsolódik a vulgáris nyelvű szövegek problémáival, az irodalmi követelményrendszer alakulásával. Bornemisza szavai mintha Beatus Rhenanus megállapítását folytatnák: „a magyar nyelvet írni kezdik". Méltán lett ez a néhány szó Tarnai Andor korszak-monográfiájának címe, hiszen valóban a magyar írásbeliség kezdeteinek lényegét ragadja meg: annak felismerését, hogy az

[347] „Et omnibus recte iudicantibus notum est, Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi coepisse, quae nobis cum Ciceronis, tum omnium humaniorum gentium exemplo in dies magis magisque gravissimis de causis pro viribus excolenda et locupletanda est." BORNEMISZA Péter, *Tragoedia magiar nelvenn az Sophocles Electraiabol,* Bécs, 1558, RMNY 144. Hasonmás kiadását gondozta és az utószót írta FERENCZI Zoltán, Bp., 1923; *Lectori Candido,* Hv r–Iiij r; Iiij r. Az idézett magyar fordítás a modern kiadásból való: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei,* kiad. NEMESKÜRTY István, Bp., 1980; Az *Élektra* latin utószavát *(Üdvözlet a nyájas olvasónak)* RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes fordította. 591–599; 598.

anyanyelvünkön megszólaló gondolatok rögzíthetők is az írás segítségével.[348]

A századok során az irodalmi gondolkodásban a figyelem egyre inkább a magyar szövegek nyelvi megformálása, stiláris problémái felé fordult. Emlékezhetünk rá: már Sylvester leszögezte, hogy „az szólásnak móggyát es minden nyelvben jól meg kell érteni, és akkippen kell szólni, mint minden nyelvnek szólása vagyon", azaz a stiláris norma a nyelv tulajdonságaiból következik. Ugyanez a gondolat cseng vissza egy bő évszázaddal később Medgyesi Pál szavaiban (1650), amikor arról ír, hol találhatjuk meg a nyelvünk sajátosságainak leginkább megfelelő, szabatos fogalmazás forrását: „vinnénk minden kifejezéseket, kimondásokat az közönséges szokott Magyari szóllásokra, megtudakozván szorgalmatossan, mint szokták az jó Magyar emberek afféle dolgot kimondani: sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk". Az *Irodalomtudomány és Kritika* című sorozat 17. századi kötetének szerzője ezért választotta címül az idézet utolsó szavait.[349]

Úgy tűnik, Bornemisza idézett mondata pontosan tükrözi irodalmi gondolkodásunknak a 16. század közepére jellemző helyzetét. A feladatokat teoretikus szinten később árnyaltabban is részletezték, az adott korban azonban rendkívül jelentős a cél határozott kimondása. Már nem újdonság, hogy „elkezdődött az írás magyar nyelven is". A korszak legjobbjai világosan látják, merre kell továbbhaladni. Szükséges a nyelvet egyre alkalmasabbá tenni irodalmi feladatának ellátására, azaz Bornemisza szavaival – Ritoókné Szalay Ágnes magyar fordításában – „tőlünk telhetően művelni és *gazdagítani".*

Mintha Bornemisza felhívására felelne tanítványa, Balassi Bálint, amikor ugyancsak más nemzetek példájára hivatkozva indokolja komédiájának létrejöttét a prológusban (1585–89): „Osztán mennyi olasz, franzus, német vagyon, ki az féle dolgokrul szerez vagy verset vagy comediát, kit nem botránkozásnak, hanem szép találmánynak dicsírnek egyéb nemzetek!

Ha én is azért az magyar nyelvet ezzel akartam *meggazdagítani,* hogy megösmerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meg lehetne ez, az mi egyéb nyelven meglehet, ez jóakaratért nem érdemlem, hogy botránkozónak

[348] TARNAI 1984.

[349] BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között,* Bp., 1998. Az idézet forrása: MEDGYESI Pál, *Dialogus politico-ecclesiasticus,* Bártfa, 1650, RMNY 2309. *Praefatio Rákóczi Zsigmondhoz.*

híjanak az emberek."[350] A szándék tehát világos: a magyar nyelvet művelni, gazdagítani kell.

Tudjuk, hogy Bornemisza és Balassi nem csak elméleti nyilatkozatokat tett anyanyelvének gazdagítása érdekében. A 17. század derekán mégis úgy látszott, van még tennivaló. „*Szegény* az magyar nyelv" – állapította meg Zrínyi a *Syrena* előszavában. „Török, horvát, deák szókat kevert" verseibe, mert úgy gondolta, ezzel is szépíti, gazdagítja az elbeszélés dísztelen nyelvét, a puszta históriát.[351] Látnunk kell, hogy „fabula és história" kettősében a költői fikció létjogosultságának igazolása mellett az árnyalt, választékos nyelvhasználat igénye is hangot kap.

A nyelv értékeinek felfedezésével kapcsolatban Bornemisza, Balassi és Zrínyi megfogalmazásában egyaránt előfordul a szegénység és a gazdagság metaforikus szembeállítása. Ismét lehetetlen nem gondolni Sylvesterre, aki anyanyelvünk szépségét méltatva hangsúlyozta, hogy ha az elásott kincset megtaláljuk, „szegényekből dúsgazdagokká leszünk".

Az igény általános hangoztatása mellett konkrét példákat is találhatunk arra, milyen eszközökkel látták megvalósíthatónak íróink a nyelv művelését és gazdagítását. Hogy világos legyen e kritikatörténeti jelentőségű megnyilvánulások elméleti háttere, utalnunk kell az európai retorikai-poétikai hagyomány kapcsolódó vonásaira. Ebben a fejezetben bevezetésképpen csak röviden; a továbbiakban az egyes sarkalatos fogalmak kifejtésénél részletesebben.

[350] „[…] oztan menni Olaz Franzus Nemet uagion, ki az fele dolgokrul szerez uagj uerset uagi Commediat, kit nem botrankozasnak ha nem szep talalmaninak dichirnek egieb nemzetek.
Ha enis azert az magiar neluet ezel akartam megh gazdagitajn hogi megh ösmeriek mindenek hogj magar neluenis megh lehetne ez az mi egieb neuluen megh lehet, ez io akaratert nem irdemlem hogi botrankozonak hiianak az emberek." BALASSI 1588/1959, *Prologus,* 54–58; 56.

[351] „Fabulákkal kevertem az históriát; de ugy tanúltam mind Homerustúl, mind Virgiliustúl; az ki azokat olvasta, meg-esmerheti eggyiket az másiktul. Török, Horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek-is gondoltam ugy, osztán szegény az magyar nyelv: az ki historiát ir, el-hiszi szómat." ZRÍNYI Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia,* Bécs, 1651, RMNY 2360. Hasonmás kiadásához a kísérőtanulmányt írta KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1980; *Az Olvasonak,* 3. sztlan levél r–4. sztlan levél v; 3. sztlan levél v–4. sztlan levél r.

II. A KÖLTŐI UNIVERZALITÁS

A kora középkorban kezdett el terjedni az a nézet, mely szerint a legátfogóbb szónoki képességekkel a költő rendelkezik, hiszen a költészet univerzalitása mindenre kiterjedő, általános tudást követel. Így a beszédművészetek, azaz a grammatika, a retorika és a poétika hierarchiájában a költészettan foglalja el a legmagasabb helyet. A különféle területek képviselőit összehasonlítva a költő fölényét egymással szorosan összefüggő szempontok alapján indokolták. Az egyik lényeges mozzanat a valósághoz való viszony, a másik a költői szöveg nyelvi megformálása. A történetíró, a filozófus és a teológus kötve van a tényszerű, fizikai vagy szellemi természetű valósághoz; legfőbb erőssége a tények ismerete. A szónok érvelhet valószerű vagy hihető dolgok előadásával, járatosnak kell lennie a meggyőzés mesterségében. A poétának mindezeket tudnia kell, és ehhez jön hozzá az ő tudománya: az anyag megformálása a nyelv és a költészet sajátos eszközeivel. Ő másfajta valóságot hoz létre, megteremti a maga költői világát.[352]

A költő tehát együttesen birtokolja mindazokat az ismereteket és képességeket, amelyeket más területek képviselői csak részlegesen. Ennek a gondolatnak a megfogalmazásáért nem kell a nyugat-európai poétikához folyamodnunk. Pontosan költői univerzalitásáért méltatta mesterét Rimay János a tervezett Balassi-kiadásához írt előszavában (1610–1615): „Nemde az oroszlánynak is körmét az közönséges példabeszéd szerint nem hadta-e az írássiba, kiből azféle dolgokban oroszlánnak is mondhatják s esmertethetik is lenni, és ítíletet tehetni mind tudományáról s mind elméje bévelkedéséről, melybe mind az theologiának felséges bányája ércéből olvasztott tündöklő fényes aranyát s mind az philosophiának tekintetes örvénye mélységéből merített nektárját bágyadt szemgyönyörködtetéssel, szomjú nyelv szájelevenítéssel igen benne hadta s elvegyítette is, szényezte is ezekkel igen írássát, úgy, hogy az históriáknak széles elterült mezein való szép gabonavetéssi, az poéták írássinak különb-különb színnyel ékeskedő örvendetes kertei virágjának illati között is sétáltathatja az énekek olvasásában ember az elméjét."[353] A körmönfont megfogalmazás lényege: a költő – az adott eset-

[352] A fontosabb poétikatörténeti szakirodalom áttekintése a HWR vonatkozó címszavainak irodalomjegyzékében: *Dichtkunst (ars poetica):* HWR 2, 643–668; *Dichtung (poesis):* 668–736.

[353] RIMAY János, *Előszó egy tervezett Balassi-kiadáshoz* = RIMAY 1992, 48–53; 49.

ben Balassi – rendelkezik a teológus, a filozófus, a historikus, de legfőképpen a szavak művészének minden erényével.

Ugyancsak a költő minden tudományt magába foglaló tevékenységét, valóság és képzelet egyesítését foglalják össze Zrínyi Miklós (1651) és Gyöngyösi István (1693) gyakran idézett szavai: jól tudjuk, hogy az előbbi „fabulával keverte a históriát", az utóbbi pedig „verses históriácskájának dispositióját fabulás dolgoknak közbenvetésével szaporította" – ahogyan arról még bőven lesz szó.

A költőt tehát nemcsak az különböztetheti meg a történetírótól, a filozófustól, a teológustól és a szónoktól, hogy nem pusztán valóságos, hanem jelentős részben kitalált dolgokat beszél el, és az igazság feltárása, az erkölcsi példázat, a tanító szándék mellett vagy helyett előtérbe helyezi a gyönyörködtetést. Miközben ugyanis a költő elrugaszkodik a realitásoktól, nem egyszerűen csak hazudozik, hanem sajátos új világot is teremt. Az ő művészetére a legjellemzőbb az előadás módja: a nyelvi kifejezőeszközök megválogatása, anyagának megfelelő megformálása.

Már Sylvester kritikatörténeti érdekű megjegyzéseiből világosan kirajzolódik az egymással szorosan összefüggő két szempont, a költő által létrehozott világ és megteremtésének, a „lelísnek" az eszköze, a mindennapitól eltérő nyelvhasználat, a „beszidnek nemesen való szerzise". Mindezek a költői alkotás leglényegesebb sajátosságait foglalják össze. A továbbiakban tehát azokra a megnyilvánulásokra kell különös figyelmet fordítanunk, amelyekben megjelennek a már Sylvester által is megfogalmazott lényeges mozzanatok. Ha fikció és valóság, köznapi nyelv és költői megfogalmazás különbségeire vonatkozó megjegyzéseket keresünk a magyar nyelvű szövegekben, rendkívül fontos kritikatörténeti adatokra lelhetünk.

III. TERMINUSOK ÉS SZAKKIFEJEZÉSEK

A nemzeti nyelvű irodalomelméleti terminusok vizsgálata során felvetődnek bizonyos elvi kérdések. Joachim Knape egy 1998-as tanulmányában fogalmazza meg a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* addig megjelent köteteinek tanulságait. A német szakkifejezések történeti dimenzióit illetően meglehetősen szkeptikus álláspontot képvisel. Meglátása szerint a német terminusoknak csak egy részénél lehet bemutatni, mit is jelentettek pontosan a régiségben: azoknál a kifejezéseknél, amelyeket ma is használunk a min-

dennapi beszédben. Ezeknek a köznapi jelentésük szinte teljesen azonos a retorikai összefüggésekben értelmezhető tartalmukkal. Máskor viszont a terminológiai státus korántsem egyértelmű. Az egyes kifejezések történeti vonásait csak igen korlátozottan lehet megragadni, és a HWR ilyenkor nem tudja az egyes fogalmak fejlődését érzékeltetni.[354] Más kutatások alapján azonban mégsem tűnik reménytelennek a nemzeti nyelvű szakszókincs történeti fejlődésének vizsgálata. Éppen Knape vezetésével készült Armin Sieber doktori értekezése, amely monografikus formában dolgozza fel a középkor és a kora újkor német nyelvű retorikai terminológiáját.[355] A kötet sok esetben nagyon is meggyőzően mutatja be az egyes fogalmak jelentésének változásait. Mindezek alapján érdemes figyelmet szentelni a magyar terminusoknak is.

Ha a magyar poétikai gondolkodás vizsgálatához a régiségből módszeres elméleti összefoglalókat keresünk, a latin nyelvű kézikönyvekkel kell beérnünk. Verselméletünk történetének szempontjából kétségtelenül értékelendő, hogy a külföldi poétikai irodalom sok jeles gondolata a hazai szerkesztésű latin kompendiumokban is megjelenik.[356]

Érdekesebbek azonban a közhelyek ismételgetésénél azok a megjegyzések, amelyek magyar költők munkásságához kapcsolódnak magyarul, maguknak a szerzőknek vagy másoknak a megfogalmazásában. Ezek a megállapítások nemcsak irodalomtörténeti, hanem kritikatörténeti szempontból is rendkívül figyelemreméltók. A vonatkozó szövegek alapján ugyanis mind a poétikai felfogásra, mind az annak előadására alkalmas magyar szaknyelv létrejöttére következtethetünk.

Knapp Éva 18. századi teoretikus művek beható elemzése alapján mondja ki, hogy az eredmény „tovább árnyalja a magyarországi retorikai irodalom szerény elméleti tevékenységére, átlagos színvonalára és a magasabb rendű elméleti tudatosság hiányára vonatkozó visszatérő megállapításokat."[357] Végkövetkeztetésével teljes mértékben egyetértve hozzátehetjük: már a 16. századtól van még mit árnyalni a régiség kritikatörténeti képén.

[354] KNAPE 1998, 70–72.

[355] SIEBER 1996.

[356] A téma kutatásához mindmáig nélkülözhetetlen kiindulás: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században,* Bp., 1971.

[357] KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből (Csete István és Gyalogi János),* ItK, 106(2002), 261–294; 294.

A továbbiakban a költői alkotás lényegére vonatkozó megjegyzéseket két fogalom köré csoportosítva tekintjük át: az inventio („lelis”) és az ornatus („a beszidnek nemesen való szerzise”) alapján.

MÁSODIK FEJEZET
A MAGYAR INVENTIO: A LELIS ÉS A TALÁLMÁNY

I. „VERSSZERZŐ TALÁLMÁNY”

Az inventióval kapcsolatban a legtöbb vita Balassi szóhasználatának értelmezésével kapcsolatban zajlott – érdemes tehát a fogalom jelentésének vizsgálatát Balassi inventio poeticájával kezdeni. A *Maga kezével írott könyvé*ben többször szerepel az inventio poetica kifejezés. Az irodalomtörténeti konszenzus szerint ennek a magyar megfelelője az 55. darab argumentumában álló „versszerző találmány”. Abban azonban korántsem teljes az egyetértés, hogy pontosan hány versét nevezte vagy nevezhette volna így a költő, és melyek azok. Eckhardt Sándor, Horváth Iván, Pirnát Antal, Szabó Géza és Kőszeghy Péter különbözőképpen számol: 14, 15, 16 vagy éppen húsznál is több „versszerző találmányról” írnak.[358] Ugyancsak eltérnek a

[358] „Míg az első időszakra csak három marullusi, a Júlia-ciklusra tizennégy angerianusi és marullusi átvétel esik. Öt kivételével a többi 15–20 versszerző találmány mind ebben az időszakban jött létre.” ECKHARDT 1913/1972, 246–247. „[…] a költő maga utal arra, hogy a korábbi költemények versszerző találmányok […] s valóban a »könyörgés« óta […] valamennyi költeménye, összesen tizennégy darab, ilyen inventio poetica.” BALASSI 1955, 240.
„Balassi a *Maga kezével írott könyve* második részének egy tizenötös sorozatát, a Júliához intézet fiktív misszilis leveleket […] inventio poetica műfajnéven közölte.” HORVÁTH 1982, 236–237. Horváth Iván ugyanakkor az inventio poeticákat áttekintő táblázatába a „fiktív misszilisekből” csak tízet sorol be, felveszi viszont az Eckhardt által idetartozónak minősített más darabokat is. 93.
„A 15 – helyesebben 16 – »versszerző találmány« közül (a sorozathoz ugyanis a kezdő és záróverset, a kódex 40. és 55. énekét egyaránt hozzá kell számítanunk) hétnek egyáltalán nincs címzettje […].” PIRNÁT 1996, 33.

vélemények abban a tekintetben, hogy mi is lehet az az inventio poetica. A retorikai-poétikai hagyomány megfigyelése újabb szempontokkal szolgálhat ehhez a kérdéshez.

„Az angerianusi és marullusi epigrammákat Balassi szavaival *versszerző találmányoknak* (inventio poetica) lehetne nevezni. Ezek a költemények, melyeket így maga Balassi külön névvel jelöl, csakugyan messze estek az igazi lírától" – vélte Eckhardt Sándor 1913-ban. A jegyzetben megkísérelte meghatározni a fogalmat: „Balassi, úgy látszik, versszerző találmánynak nevez minden olyan költeményt, amelyben valamely elképzelt, de meg nem történt esemény vagy fiktív helyzet van ábrázolva. (Ámor és Júlia versengése. A fülemüle megszólítása.)[359] Lényegében ezt ismétli Balassi-kritikai kiadásában: „A költő ezzel az egyszerű kifejezéssel szemben jelöli az olyan stílust és témát, mely nem tisztán élményszerű, hanem humanista vagy egyéb lelemény van benne, így Angerianus epigrammáinak ötleteit vagy pl. a darvak megszólítását stb."[360]

Horváth Iván szerint: „Úgy látszik, ezt a műfajmegjelölést Balassi kifejezetten e fiktív szerelmesleveleknek, elküldött bókoló költeményeknek tartja fenn."[361]

A témával a legkimerítőbben Pirnát Antal foglalkozott. „Amikor […] a vulgáris nyelven való versszerzésre vonatkozó poétikai terminológiát latinra fordították, akkor a versszerző neve *inventor* lett, a versszerző tevékenységet – illetve e tevékenység produktumát – pedig *invention*ak kellett nevezniök. Az *invenire* ige így a korábbi köznyelvi és rétorikai szaknyelvi jelentései mellé még felvette a 'vulgáris nyelven verset szerez' jelentésű poétikai terminus funkcióját is."[362] A Balassi szóhasználatára vonatkozó véleményét Pirnát így összegzi: „Az *inventio poetica – versszerző találmány* terminus tehát *költeményt* jelent Balassi nyelvében, mégpedig a költeményeknek azt, a XVI. századi poétikai fogalmak szerint magasabb rendű változatát, ame-

„A *könyörgés* a *Negyvenedik ének* […] s utána valóban versszerző találmányok, inventio poeticák […] következnek, szám szerint tizennégy." BALASSI 1986, 291.

359 ECKHARDT 1913/1972, 216.

360 BALASSI 1955, 225–226.

361 HORVÁTH 1982, 80.

362 PIRNÁT 1996, 9.

lyik tárgyát a belső látomás, az álom, a képzelet, a mitológia – egy szóval a *fantázia* világából veszi."[363]

Ács Pál így foglalt állást a kérdésben: „Az *inventio poetica,* hasonlóan Zrínyi *fantasia poeticá*jához, nem műfaj, hanem az argumentáció forrásának megjelölése. Tudjuk, Balassi *versszerző találmány*nak fordította; mai magyar nyelvre versszerzői találmánynak fordíthatnánk, olyan argumentációnak, amelynek forrása nem más, mint a költői lelemény: az ihlet"[364]

Az inventio poetica mibenlétét Tóth Tünde a következőkben látja: „Véleményünk szerint *Balassinál az inventio poetica kifejezés szellemes, ötletes szerkesztésen alapuló humanista szellemiségű udvarló verset, bókverset jelent".* A korábbi nézeteket így foglalja össze: „Felhívtuk a figyelmet arra, hogy Balassi követői már valószínűleg nem ezt, hanem a teoretikus hagyományokhoz visszakanyarodva, fiktív mitológiai apparátussal operáló verset, illetve költői eljárást értettek a poetica inventión. A teljes visszatérést a teoretikus értelmezéshez a Balassi-filológia szakírói szolgáltatták, akik többnyire inkább versszerző eljárást, mintsem műfajt vagy verstípust értettek a kifejezésen."[365]

II. DIALEKTIKA, RETORIKA, POÉTIKA

Az inventio fogalmát vizsgálva a köznapi jelentés mellett nemcsak a retorikai és a poétikai, hanem a dialektikai értelmezését is figyelembe kell vennünk. Az irodalmi gondolkodás története azt mutatja, hogy a logika, grammatika, a retorika és a poétika által meghatározott szellemi világban az antikvitástól a 18. századig mindig különös gondot fordítottak az egyes szakterületek megkülönböztetésére. Egy-két kiragadott példa: a 13. század elején Thomas Salisburiensis ars praedicandijában arról írt, hogy a prédikátorok egy része a beszéd felépítésében a poétákat követi; ő azonban inkább a retorikai felosztást javasolja, mivel a prédikátor célja közelebb áll az oratoréhoz.[366]

[363] *Uo.,* 39.

[364] ÁCS 1994/2001,64.

[365] TÓTH 1998

[366] „[…] de ipsis autem partibus predicationis hoc sciendum est quod fere eodem modo distinguende sunt partes predicationis sicut distinguntur partes orationis rhetorice sive poetice […] sepe imitantur predicatores poetas. Primo enim

Bizonyosan az sem volt véletlen, ha egy terminushoz valamilyen pontosító jelzőt kapcsoltak. A latin szaknyelvben ugyanis gyakran előfordult, hogy ugyanaz a kifejezés mást jelentett az egyik, mást a másik diszciplínában. Hogy mikor melyik jelentésére kell gondolni, azt legcélszerűbben a megfelelő tudományág jelzőként való feltüntetésével lehetett egyértelművé tenni. Ramus retorikájában esik szó többek között arról, hogy mit tesz a *numerus* a költészettanban, és mit az ékesszólástanban. Az egyik a poétikai értelemben vett numerus, azaz a *numerus poeticus;* a másik, a retorikai összefüggésekben értelmezendő pedig a *numerus rhetoricus.*[367]

A későbbi időkből a Magyarországon megjelent irodalomelméleti kézikönyvekben is bőven találhatunk hasonló eseteket. Piscatornál például a későbbiekben részletesen tárgyalandó *ornatus* másképp értelmezendő a grammatikában, a retorikában és a poétikában. Ennek megfelelően terminusként megkülönböztetendő az *ornatus grammaticus,* az *ornatus rhetoricus* és az *ornatus poeticus.*[368]

Az inventio 16–17. századi poétikai tartalmának magyarázatához szükséges egy-két mozzanatot felelevenítenünk a fogalom történetéből. A dialektika inventiója Arisztotelésztől ered. A mesternek az *Organon* cím alatt összegyűjtött írásaiban azonban a heureszisz jelentését illetően az analitika és

proponant thema de quo velint texere sermonem suum, deinde faciunt invocationem suam rogando auditores fundere pro eis preces ad dominum. Ut fructuosa possit esse eis predicatio sua. Et hoc facto exponunt thema prius propositum quasi in forma narrationis. […] Oratores autem alio modo distingunt suas orationes et multo magis convenit distinctio rhetorica predicatori in predicatione sua quam predicte distinctiones poetice. Rhetorica enim est ars dicendi apposite ad persuadendum. Similiter tota intentio predicatoris debet esse ut suadet hominibus honesta et sibi utilia et dissuadet inhonesta et damnosa. et illa finis predicatoris et oratoris fere quasi idem est. et ideo valde necessaria est doctrina oratoris ad officium predicatoris." Thomas CHAMBHAM (SALISBURIENSIS), *Summa de arte praedicandi* (1210–15 előtt), kiadatlan kézirat, Cambridge, Corpus Christi College. Idézi Eckart Conrad LUTZ, *Rhetorica Divina: Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters,* Berlin–New York, 1984, 72–74.

[367] *Audomari Talaei Rhetorica e P. Rami Regii Professoris praelectionibus observata,* Speyer, 1595, 34–47.

[368] Ludovicus PISCATOR, *Rudimenta Oratoriae,* Gyulafehérvár, 1639, 66–86. RMNY 1766.

a topika ellentmond egymásnak. Cicero, leegyszerűsítve Arisztotelészt, topikájában kiküszöbölte az ellentmondásokat. Előadásában a dialektika feladata az igazat a hamistól megkülönböztetni. Ezt két lépésben lehet elérni, ennek megfelelően a tudomány két fő részből áll. Az inventio segít megtalálni azokat az argumentumokat, „quae rei dubiae faciant fidem", azaz amelyek a kétséges dolgokat hihetővé teszik. Az érvek forrása a loci (topoi): „sedes – fészkek, ahogy a 17. századi a magyar elméleti művekben olvashatjuk –, e quibus argumenta promuntur." A dialektika második része a judicium: az érvek meggyőző elrendezése, és ennek segítségével az ítéletalkotás. Cicero ezzel hosszú évszázadokra megalapozta az inventio, a locus és az argumentum dialektikai értelmezését.

A 16. század első évtizedeiben kezdett egyre inkább az érdeklődés előterébe kerülni a dialektika. Melanchthonnál is a „locus dialecticus est sedes argumenti, seu index, monstrans ex quo fonte sumendum sint argumentum." *(Erotemata Dialectices,* 1520). 1528-ban jelent meg Rudolphus Agricola könyve, a *De inventione Dialectica,* amely Ramus közvetlen ihletője és forrása lett.[369]

A század második felében Ramus nyomán a klasszikus retorikák inventiója – az argumentációval egyetemben – kiszorult az ékesszólástanból, és kizárólag a dialektikában létezett. A 16–17. század fordulója környékén jöttek rá, hogy a kétrészes, elocutióból és actióból álló retorika önmagában használhatatlan; a retorikából és oratoriából álló eloquentiatannal „visszacsempészték" a beszédszerkesztés tudományába a klasszikus szónoklattan inventióját és dispositióját is.

A retorikai inventio, ugyancsak Cicero nyomán, évszázadokon át a téma – Révai Miklós 19. század eleji kifejezésével – „feltalálását" jelentette. A puszta anyaggyűjtésen kívül ide tartozott a dialektikából kölcsönzött argumentáció is, azaz azoknak az érveknek az összeszedése, amelyek valószínűsítik az előadandókat: „excogitatio rerum verarum aut veri similium, qui causam probabilem reddant."

A dialektika és a retorika inventiója között tehát van átfedés – a poétikai értelemben vett inventio azonban nem magyarázható a dialektikai-retorikai összefüggésekkel. Ezért sem érthetek egyet Ács Pál érvelésével. A szerző idézi Rimay János előszavát a tervezett Balassi-kiadáshoz. A költői univerzalitás összetevőit, a teológiát, a filozófiát, a históriát és a poéták írásait

[369] HÜGLI–THEISSMANN 1976

illetően Ács Pál úgy látja, hogy a tanítvány felsorolja „az argumentáció díszítésének forrásait". Majd így folytatja: „Egyetlen forrásról felejtkezik itt el Rimay: az *inventio poetica*ról, a versszerző szapora elméjéről, ingeniumáról, apollói lantjáról, vagyis arról, hogy ő *inventor,* magyarul költő, akinek magának is vannak megfelelő gondolatai. […] Érdekes, hogy Rimayval ellentétben Solvirogram figyelmet szentel az *inventio poetica*nak mint az argumentáció egyik lehetőségének. Szerinte Balassi az istenes énekeket különböző forrásokból, »kit psalmusokból, kit az Újtestamentumban lévő idvösséges locusokból, kit penig csak a maga inventiójából« írta."[370]

Véleményem szerint Rimay felsorolásában azért nincs szó inventio poeticáról, mert az valami olyasmi, aminek az adott összefüggésben semmiképpen nincs helye. Ács Pál maga írja, hogy az idézett szakasz „a Balassi-líra retorikai érvrendszerének, topikájának rendszerezése."[371]

Sem a dialektika, sem a retorika inventiójához nem lehet köze annak az inventiónak, amelyikhez a korban szükségesnek tartották hozzátenni jelzőjét: poetica. A költő saját fantáziája természetesen lehet a vers forrása, de az sem dialektikai, sem retorikai értelemben nem locus. Tanulmányában Ács Pál példákat hoz arra, mi mindent jelenthetett a 16–17. századi magyar nyelvben az inventio.[372] A felsoroltaktól nem áll távol, ha azt mondjuk: érthettek alatta egyszerűen saját gondolatot, eredeti ötletet. Solvirogram Pannoniust így „fordíthatjuk": Balassi istenes verseinek egy részét a zsoltárok ihlették, más részét az Újszövetség, ismét másokat maga talált ki. Az újszövetségi „idvösséges locusok" egyszerűen bibliai helyeket jelentenek, abban az értelemben, ahogyan azt ma is használjuk. Az inventiónak a köznapi értelmezését erősíti a Balassa-kódex 99. lapján olvasható prózai bejegyzés a „más könyvben" lévő istenes énekekről: „Még vadnak enneháný Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett". A „maga inventiója" kifejezést Solvirogram a fentebb idézett helyen köznapi értelemben, azaz 'magától' jelentésben használja – így hát nincs okunk feltételezni, hogy *ennek* a citátumnak bármi köze lenne az inventio poeticához.

A dialektikai-retorikai és a poétikai értelemben vett inventio közötti különbséget Pirnát Antal tömören és kifejezően meghatározza: „A retorikai *inventio* lényege, hogy a szónok *megtalálja* az álláspontja igazolásához szükséges, helytálló tárgyi és logikai bizonyítékokat, a poétikai *inventio*

[370] Ács 1994/2001, 64–65.
[371] *Uo.,* 64.
[372] *Uo.,* 58–59.

lényege ezzel szemben a *kitalálás,* a *fikció,* s a mű minősítése szempontjából lényegtelen, hogy ezt a fikciót a költő az irodalmi hagyományból merítette-e, vagy maga találta ki, feltéve, hogy a művészi forma, amelyet ő adott neki, a mű ilyen értelemben felfogott tartalmának – tehát a fikció jellegének – megfelel."[373]

Kérdés marad azonban, hogy mi az, amit a költői *kitalálás* lényegének tartottak. A téma, a szereplők, a helyzetek – vagy még valami más is? Úgy tűnik, a poétika története során erre többféle magyarázatot is adtak. A két fő vonulat a platóni és az arisztotelészi hagyományhoz kapcsolódik.

III. PLATONISTÁK ÉS ARISZTOTELIÁNUSOK

1. A költészet: teremtés

A költészetre vonatkozó platonista gondolatok a *Phaidrosz*ból erednek. Ezek szerint előbb volt a költészet, aztán lett a próza. A költő nem tanulással válhat alkalmassá szerepére, hanem a természet látja el a tehetség adományával. Inventiója nem is igazán emberi természetű, hiszen isteni sugallatra szól, mintegy az istenek tolmácsa. Így érthető, hogy minden bölcsesség a költészetből származik. Az isteni inspiráció gondolatát Cicero is megfogalmazta a *Pro Archia poetá*ban.[374]

[373] PIRNÁT 1996, 38.

[374] A platóni költészetfelfogás világos összefoglalása: „Illud quidem certe satis constat, multo ante fuisse poeticam quam oratio soluta reperta fuerit, quod Eustathius in Homerica Iliade et primo Geographiae Strabo testatur. Cadmum enim aiunt et Perecidem et Hecateum primos fuisse qui soluta oratione scribere coeperint; atque ita paulatim quasi a summo quodam fastigio delapsos fuisse scriptores a poetica ad artem oratoriam.
Plato quidem tertius De legibus tam antiquos esse poetas existimat ut eorum genus divinum esse dicat et a deis ortum atque etiam a deis agi solitum, sicut in Ione non arte sed afflatu divino fieri poetas affirmat, atque adiungit nihil aliud esse poetas quam deorum interpretes. In Phaedro praeclara poemata non esse ait hominum inventa, sed caelestia munera; quem imitatus M. Cicero Pro Archia poeta sic ait: »Atqui sic a summis eruditissimisque hominibus accepimus caeterarum rerum studia et doctrina et praeceptis de arte constare, poetam natura ipsa valere et mentis viribus excitari et quasi divino quondam spiritu inflammari. Quare quo iure noster ille Ennius sanctos appellet

A középkor, anélkül, hogy ismerte volna a *Phaidrosz*t, a késői antikvitástól átvette a „furor poeticus" fogalmát. A költészet isteni eredetének gondolata végigkísérte a középkor és a humanizmust is. Így vélekedett Boëthius, az egyházatyák közül Augustinus, Hieronymus, Ambrosius. A teológia, a filozófia és a költészet egységet képezett. Ehhez a nézethez kapcsolódott Petrarca és Boccaccio is. Boccaccio szerint a költészet lényege éppen az inventio, a kitalálás: a költő eddig nem hallott, ismeretlen dolgokat gondol ki, és azokat a megfelelő szabályok szerint megfogalmazza. A filozófus abban különbözik a költőtől, hogy míg az előbbi tevékenységének a lényege az érvelés, és minél világosabban próbálja kifejteni gondolatait, az utóbbi a fikció és a művészi előadás leplébe burkolja a mondandóját.[375]

Boccaccio szembeállítja a retorikai és a poétikai inventiót: „[…] a retorikának is megvannak a maga találmányai. De a dolgok költői lepléhez semmi

poetasquod quasi deorum aliquo dono atque munere commendati nobis esse videantur.«„ Anton Maria DE CONTI, *De arte poetica,* 1550 k. = WEINBERG 1970, 127–139; 133.

„Sed quid haec agimus? quasi vero cuiquam in bonis artibus mediocriter erudito dubium esse possit, quin ab Oceano vis amnium fontiumque omnium cursus initium capit, ita a poetis omnes sapientiae partes et ortum et incrementum accipiant. Unde enim illa copiose loquens sapientia, domina rerum et regina, eloquentia? An non a poetis? Unde illa rerum obscurarum investigatio, ars recondita, multiplex, ac subtilis cognitio rerum caelestium et aeternarum? An non a poetis? Unde historiae, fabulae, recte vivendi rationes, lumina mentium, ornamenta vitae, unde denique omnis excellentia atque gloria mortalium? An non a poetis? Merito igitur Lucanus, cum haec atque alia multa videret, hoc modo exclamare non dubitavit:

O sacer et magnus vatum labor, omnia fato
Eripis et populis donas mortalibus aevum." *Uo.,* 138.

375 „Poesis enim, quam negligentes abiciunt et ignari, est fervor quidam exquisite inveniendi atque dicendi, seu scribendi, quod inveneris. [A költő feladata:] peregrinas et inauditas inventiones excogitare, meditatas ordine certo componere, ornare compositum inusitato quodam verborum atque sententiarum contextu, velamento fabuloso atque decenti veritatem contegere. […] Philosophus, ut satis patet, silogisando reprobat, quod minus verum existimat, et eodem modo approbat, quod intendit, et hoc apertissime, prout potest; poeta, quod meditando concepit, sub velamento fictionis, silogismis omnino amotis, quando artificiosus potest, abscondit." Idézi: BUCK 1952, 83–84.

köze a retorikának. Mindaz, amit e lepel alatt csinálunk, amit keresünk és találunk – merő költészet."[376] A poétikai értelemben vett inventio ebben a felfogásban a költői alkotás egésze, annak teremtő gesztusa.

Mindez nem jelentette feltétlenül a költői mesterség megtanulható összetevőinek lebecsülését. A quattrocento végéig a retorika határozta meg a normatív poétikákat. A költő mint „poeta rhetor" lépett fel. A költészetet a teologikus poétika argumentumainak a segítségével védte meg, ugyanakkor szem előtt tartotta a humanista stúdiumokat, az eloquentia eszköztárának az elsajátítását. A költészet számára a szabályokat nem a retorikában, hanem a poétikában kereste. A költői technika kérdéseivel elsősorban a prozódiával összefüggésben foglalkoztak, amit viszont a grammatika tárgyalt. A költészet különleges ismertetőjelét a ritmusban, a versmértékben látták.[377]

A 15. században Platón újrafelfedezésével visszanyúltak az eredeti forráshoz. A „poeta rhetor" mellett ismét előtérbe került az istenek kegyeltje, a múzsák papja, akiben valami titokzatos erő dolgozik, ami fontosabb, mint a különféle stúdiumokkal való bajlódás.

A 16. század folyamán is erős volt a platonizmus befolyása, még ha egyszerűsített formában is. A poétikában az arisztotelizmus uralkodott, ennek ellenére születtek platonikus elméletek is. Még az olyan meggyőződéses arisztoteliánus is, mint Girolamo Muzio, aki az első arisztotelészi alapon álló olasz nyelvű poétikát írta, hangsúlyozta, hogy a „furor poeticus" nélkül nem létezhet valódi költészet.

Mint közismert, többen szembe is fordultak az arisztotelizmussal. Pietro Aretino az utánzás terméketlen vezérelvével szemben azt hangsúlyozta, hogy a költészet lényege épp eredetiségében van. A művészi tehetség a természet ajándéka, amit az alkotónak szabadon kell érvényesítenie a művében. Francesco Patrizi *(Della Poetica,* 1586) nem egyik vagy másik arisztoteliánus szabály ellen fordult, hanem az egész *Poétiká*t elvetette mint a megítélés alapvető mércéjét. Mások megpróbálták az uralkodó arisztotelizmust összeegyeztetni a platonizmussal. Újra meg újra kudarcot vallottak azok a

[376] „[…] habet enim suas inventiones rhetorica. Verum apud tegmenta fictionum nullae sunt rhetoricae partes. Mera poesis est quicquid sub velamento componimus: et exquiritur exquisite." *Genealogiae deorum gentilium,* XIV, 7, 14. Idézi BUCK 1952, 84. BORZSÁK István fordításának forrása: *Az istenek származása* = KOLTAY-KASTNER 1970, 66.

[377] BUCK 1952, 143.

kísérletek, amelyek a poézist a platonizmus segítségével ki akarták szabadítani a retorikához, illetve a normatív poétikához fűző szoros kötelékekből.[378]

A platonikus inventio-felfogás értelmezéséhez érdekesen járul hozzá Savonarola ellenvéleménye. A teologikus poétika szerint a költészet rangját éppen az adja, hogy alkotó jellege – inventiója – az isteni teremtéssel rokonítja. Savonarola pontosan ezt vitatja: Isten legfőbb jellemzője ugyanis az egyszerűség, így a költők erőltetett mesterkedése semmiképpen sem származhat Istentől – ez csak afféle „inventio humana".[379]

2. A költészet: utánzás

Az arisztotelészi hagyomány szerint a költészet az ember utánozó hajlamából ered. Őseink megpróbálták a természetet tanulmányozni és a tapasztaltakat szavakkal leírni, először prózában, később versben is. Így a költészet lényege az imitáció. Tárgyát illetően a poéta semmiben sem különbözik az oratortól, hiszen mindkettőjük bármely témája a *Poétiká*ból leszűrhető négyes felosztásra (epikus költészet, tragédia, komédia, dithürambosz) vezetendő vissza. A lényeges különbség az előadásban (tractatio) van: a szónok szabadon, a költő kötött formában beszél.[380]

[378] Uo., 88–192.

[379] „Omnibus hominibus naturaliter magis placent opera simplicia quam artificialia. Opera enim simplicia […] procedunt ab inclinatione formae inditae a Deo. Et ideo opera simplicia sunt opera Dei. […] Opera autem artificialia procedunt a forma artis: quae a lumine intellectus nostri inventa est. Unde opera artis sunt opera quae immediatae procedunt ab inventione humana." *De simplicitate vitae christianae libri V,* III. 1. Idézi BUCK 1952, 113.

[380] Az arisztotelészi költészettant jól foglalja össze az ismeretlen szerző: „Poetice quo tempore et quam ab causam caeperit, magna est inter magnos viros disceptatio. Omnes tamen maiori ex parte cum Aristotele conveniunt, eam scilicet a duabus causis originem suam duxisse, a naturae studio et imitatione. Cum enim natura ita omnibus comparatum sit ut apti sint ad imitandum et gaudeant imitatione, qua una omnes disciplinas acquirimus, caeperunt quidam, solertiori ingenio et magna cupiditate discendi impulsi, rebus inventi similes effingere. Praeterea quoniam videbant antiqui nos in ipso statim ortu delectari, cantu et blanda quidem oratione, imitatione illa a natura insita rythmos quosdam ordine confuso primo, deinde cedente aetate, quoniam harmonia quaedam et ordo in omni re situs est, certos quosdam numeros et ornatus, quasi

A középkor csak latin fordításból ismerte Arisztotelész *Poétikáj*át. A 15. század végéig nem szenteltek különösebb figyelmet a hasonló antik műveknek. Az arisztotelizmus előretörését készítette elő Firenzében 1482-ben Cristoforo Landino, a retorika professzora, amikor az imitatio fogalmát állította a retorika középpontjába. Mint addig a legtöbb humanista, ő sem tett különbséget az eloquentia és a poesis között.[381]

A 16. században bontakozott ki erősebb érdeklődés a poétikai kérdések iránt. A retorika már nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy a költészet lényegét megragadja. A klasszicizmusnak szüksége volt saját poétikára,

vestes quasdam, inconditae orationi addiderunt. Atque ita ingeniis quotidie excrescentibus, certa quaedam lex et praecepta constituta fuerunt, unde ars poetica suam accepit firmitatem," *De re poetica libellus incerti auctoris,* 1588 = WEINBERG 1974, 445–483; 450–451.

„Diogenes Laertios ex Poseidonii ita etiam deffinit: »Nomine enim poeseon poeticem intellegit; poesis est poema divinarum humanarumque rerum imitationem complectens.« Quam definitionem libenter admittimus, tum ob brevitatem tum quoniam ex Aristotelis mente est; dicit enim poeticen in imitationem totam positam esse." *Uo.,* 453.

„Poetica autem quotuplex sit ex Platonis dialogo qui De philosophia inscribitur, ut etiam notavit Caelius lib. 7. cap. 1, referemus. Ea igitur duplex est, una qua theoretiké, altera quae praktiké vocatur; illa de Deo, de coelitibus, coelo, syderibus, astris, rebusque divini; haec autem de homine, de animantibus, regionibus, civitatibus, moribus, legibus, denique de rebus omnibus humanis, quoad licet et fieri potest, pertractat. Ex qua divisione facile colligimus poetices materiam amplissimam esse et per omnia vagari, et quae res divinas et humanas carmine tractandus suscipiat. Aristoteles autem poeticen in quatuor partes divisit: in illam quae et cantu et armonia consistit, unde epici poetae dicti; in tragoediam quae multum actionis habet, unde tragoedi et tragici; in comoediam quae cantus, risus et saltationes continet, unde comoedi et comici; in dithirambicam quae cantu et metris per modum saltationis utitur, unde dithirambici. […] Ex hac quoque Aristotelis divisione aparet, poetices materiam his quatuor modis tractari et omnes alias species ad has quatuor praecipuas reduci oportere. Illud vero interdum omittendum non est, poetices materiam eandem esse quae et rhetorices; nam quas res poeta carmine tractandas suscepit, easdem libera oratione orator pertractat, nec in hac nisi tractatione a poeta differt. Hic enim numeris astricta, ille soluta, suo tamen modo oratione eandem materiam tractat." *Uo.,* 457–458.

[381] „Elocutionis praecepta communia pene cum oratore habet poeta." Landino Horatius-kommentárjából idézi BUCK 1952, 91–92.

amelyben számot tud vetni önmagával. Ez a kiindulópontja a bámulatosan nagyszámú poétika keletkezésének, amelyek mértékadóan meghatározták az irodalom fejlődését az olasz cinquecentóban – mégpedig elsősorban Arisztotelész és Horatius szellemében.[382]

3. A költészet: utánzás és teremtés

A 16. századi klasszicizáló olasz poétikákban kezdetben az inventio az antik retorikai értelemben bukkan fel, mint a mű tárgyának elgondolása és anyagának összegyűjtése.[383] Előfordul olyan inventio-meghatározás is, amelyik az arisztoteliánus körítés ellenére a platóni teremtő aktusra emlékeztet.[384]

Megjelenik azonban az inventiónak az a differenciáltabb értelmezése is, amelyik a fogalom poétikai tartalmát az imitatio-tannal próbálja egyeztetni.

Alessandro Lionardi 1554-ben két dialógust szentelt az inventio poeticának. Összehasonlítva a historikust, az oratort és a poétát, az utóbbit értékeli a legmagasabbra. A költőnek ugyanis mindent tudnia kell, amit a történetírónak és a szónoknak, de ezek az ismeretek az ő számára csak segédeszközök. Ha tisztában van a tényekkel és járatos a meggyőzés mesterségében, akkor foghat hozzá a saját művészetéhez. Tevékenységének az imitatióval

[382] BUCK 1952, 143–144.

[383] Két példa: „Tria ergo primum sunt necessaria. Materiae totius excogitatio atque inventio. Excogitate apta oeconomia seu dispositio, aliter enim in poemate: aliter in historia locabuntur res narrande et disposite exornatio: in qua elegantie et decori habenda est ratio." Radius ASCENSIUS, *Ars poetica,* 1500. Idézi WEINBERG 1963, 84.

„Invenienda vero vobis scribendi materia erit: non absurda: non aspera: non longius a cotidiana consuetudine remota: sed que conveniat: que ornamenta suscipiat: quam et vos pulcherrime cognitam habeatis et constanter substinere valeatis. Sic enim quemadmodum dispositio tractanda sit melius intellegetis: et rem ipsam multo convenientius eloqui poteritis." *Pomponius Gauricus super Arte poetica Horatii,* 1541. Idézi WEINBERG 1963, 88.

[384] „Poeta enim (ut idem testatur Arist.) quatenus fingit, rerum est poeta, non metrorum. Inventio igitur insignis, et fabulae constitutio, in qua ratio morum diligens habeatur, magis capit spectatores, quam versus inopes rerum et magno cum pondere missi in scenam." Giacopo GRIFOLI, *In Artem poeticam Horatii interpretatio,* 1550. Idézi WEINBERG 1963, 420.

egyenrangú része az inventio, ami nem egyéb, mint az anyag megformálása a nyelv és a költészet sajátos eszközeivel.[385]

A reneszánsz klasszicizmusa Julius Caesar Scaliger poétikájával jutott a csúcsra *(Poetices libri septem*, 1561). Ezzel túllépett Itália határain, bejutott az európai irodalomba, mindenekelőtt Franciaországba. Scaliger Arisztotelész nyomán úgy határozta meg a költészetet, mint a természet utánzását versekben. Ugyanakkor a platóni teremtés fogalma is helyet kapott a rendszerben, mégpedig elsősorban a nyelvi megformálással kapcsolatban. A költői inventio lényege Scaliger szerint a „forma, modus repraesentandi", azaz az előadás módja.[386]

Giulio Cortese 1591-es traktátusában az imitatio és az inventio összefüggéseit vizsgálja. Az inventiót kétféle aspektusból szemléli. Az első közel áll az újat létrehozó platonikus aktushoz, annak misztikus tartalma nélkül. Az új dolog felfedezése nem is annyira az „invenire", mint inkább a „reperire" fogalmával fejezhető ki. Az eddig ismeretlen dologra véletlenül is rá lehet bukkanni, meg lehet találni. A szerző az inventio fogalmát a második aspektushoz kapcsolja. A gyakorlatból vett példával világítja meg a költő tevékenységét. Az emberek sokféle mesterséget a természetből lestek el. A pókoktól látták, hogy lehet hálóval zsákmányt ejteni, de a hálóval való vadászat módját már ők találták ki. A példa követése, ebben az esetben a pók utánzása az imitatio, a mód az inventio. Hasonlóképpen a költő a tárgyát imitálja, azaz egy mintát követ, a tapasztalt jelenséget a maga eszközeivel megjeleníti. Inventiójának lényege éppen az utóbbi, a megjelenítés mikéntje: másoktól még nem használt módon, a költészet eszköztárának egyéni felhasználásával írja le tárgyát. Ez az inventio szorosan kapcsolódik a keresés fogalmához: a költő nem véletlenül akad a megfelelő szavakra, nyelvi fordulatokra, hanem azért találja meg, mert keresi őket, azaz szorgos munkával, stúdiumait hasznosítva hozza létre az eredményt.[387]

A 16. század második felében tehát az olasz arisztoteliánus poétikai irodalomban az inventio poetica a költemény hatásos nyelvi megformálását, a költői eszköztár tetszetős felvonultatását, továbbá annak eredményét jelentette. Ehhez az értelmezéshez kínálkoznak párhuzamok a korábbi időkből is.

[385] *Dialoghi dell' inventione poetica,* 1554 = WEINBERG 1970, 211–292. V. ö. WEINBERG 1963, 137–138.

[386] V. ö. HÜGLI–THEISSMANN, 1976, 548–549.

[387] *Dell' imitazione e dell' invenzione,* 1591 = WEINBERG 1974, 171–176.

Tudni lehet például, hogy egyes 12–13. századi poétikákban a költői alkotás fázisai között megkülönböztették az imaginatiót és az inventiót. Az előbbi a „thema" vagy a „sensus" megragadását jelentette – az utóbbi pedig a megfelelő „verba" megtalálását.[388]

Ide kapcsolódik a német nyelvtörténet tanulsága is: a középkori világi költészetben a középfelnémet „vinden" mindig egy műalkotás nyelvi vagy zenei megformálását jelentette, mégpedig sohasem tartalmi, hanem formai értelemben. A németben egyébként a 18. században különült el az 'Erfindung' és az 'Entdeckung' jelentés.[389]

IV. „ELMÉS INVENTIO" – „ELMÉS LELEMÉNY"

Szempontunkból érdekesebben a 17. századi magyarországi párhuzamok. Úgy tűnik, hogy Balassi utókora a költői inventio fogalmát pontosan a fentieknek megfelelően értelmezte. Solvirogram Pannonius előszavával kapcsolatban ismét kénytelen vagyok ellentmondani Ács Pálnak. A tanulmányíró úgy magyarázza, hogy az inventiót, ami az egy-egy vers egészét meghatározó alapötletet jelenti, Solvirogram „a mű részeként látja", „alakzattá fokozza le", és ezzel „hibát követ el".[390]

A szövegösszefüggésből azonban az látszik valószínűnek, hogy *ebben az esetben* az előszó írója a jelző nélküli inventiót az arisztotelészi inventio poetica értelemben használta. Idézem a gondolatmenet folyamatosságát bemutató részleteket: „Ellenben penig vadnak sokan ismét olly ízetlen agyafúrt emberek, kik héjában való csácsogó nyelveket megzabolázni nem tudván, e vitéz urat immár halála után is rágalmazásokkal sértegetik azért, hogy a régi tudós embereket követvén szerelmes verseket írt. […] azokban a magyar nyelvnek ékességét és a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztését, abban lévő harmóniát s elmés inventiokat, melyekkel, mint szép folyó patak, ékesen csergedez, kell megtekinteni. De annak békét hagyok, hanem ím ez néhány istenes énekit […] kieresztem."[391]

[388] GEOFFREY DE VINSAUE, *Poetria nova;* MATTHEW OF VENDOME (MATTHAEUS VINDOCINENSIS), *Ars versificatoria.* V. ö. KELLY 1991, 64–68.
[389] HÜGLI–THEISSMANN 1976, 545.
[390] ÁCS 1994/2001, 58.
[391] Solvirogram előszavát idézi SZABÓ 1983, 13–18.

Nyilvánvaló a szerelmes és az istenes versek szembeállítása. Az utóbbiak tartalmi érdemeit, „jó és idvességes" voltát az előszó írója nem tartotta szükségesnek külön hangsúlyozni. Mindazon „ékesen csergedező" dolgok viszont, melyeket az előbbiek dicséretére felsorol, *azokra,* tehát Balassi szerelmi költészetének egészére vonatkoznak – így az inventio is. A „nyelvnek ékessége", „a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztése" és a „harmónia" társaságában említett „elmés inventio" vajon nem a tractatio, a repraesentatio formája, módja, a nyelvi lelemények, a sajátos költői teljesítmény – azaz az inventio poetica?

Solvirogram „elmés inventio" terminusa könnyen párhuzamba állítható Sylvester megfelelő szavaival. Emlékezzünk csak: Sylvester a „magyar poézist" azonosította „az magyar nípnek elmíjének éles voltával az lelísben". Solvirogram tömör megfogalmazása ugyanazt tartalmazza, mint Sylvester körülírása. Mindkettőben szerepel az „elme", azaz a költő alkotó szelleme, teremtő ereje, amelynek segítségével megleli, azaz kitalálja vagy tudásának tárházában megtalálja a szükséges fordulatokat.

Ebbe a vonulatba tartoznak Gyöngyösi István „leleményes toldalékai", amelyekkel munkájának „nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve" „megszínlette" verseit. Ezekről a későbbiekben bőven lesz szó. Ami a legszorosabban idetartozik: Solvirogram „elmés inventiójának" pontos fordítása Gyöngyösinél is megtalálható. Az *Új életre hozatott Chariclia* ajánlásában írja: Andrássy Péter még az átdolgozás előtti szövegben olvasható „elmés leleményű dolgokban" is kedvét lelte.[392]

Azon sem kell csodálkoznunk, hogy Gyöngyösi pontosan ugyanabból a szóból, az „invenire" magyar megfelelőjéből, a „lelni" igéből származtatta fordítását, mint Sylvester János a maga „lelís" terminusát. Míg Sylvester műszava inkább a poétikai értelemben vett invenció folyamatára utal, Gyöngyösiében az eredmény jelenik meg.

Utalhatok egy másik szerzőre a 17. század végéről, annak igazolására, hogy a költői kidolgozást mint a vers legfőbb értékét változatlanul latinul is a megfelelő szakkifejezéssel jelölték. Radvánszky János 1694-es versezetének címe: *Inventio poetica.* Nem történik benne több, mint amit argumentuma előre bocsát: „Venussal való discursusa az versszerzőnek, melyben jó társat ígér nékie küldvén Kriván hegye felé." A téma már a magyar iroda-

[392] „De azt magam két szemeim után bizonyoson tudtam, hogy a feljebb említett históriabéli elmés leleményű dolgokban […] örömeset foglalta […] Nagyságos magát […]" GYÖNGYÖSI 1700/2005, 7–8.

lomban sem volt újdonságnak mondható, így aligha valószínű, hogy a szerző a címmel a tartalmi invenció nagyszerűségére kívánta volna felhívni a figyelmet. Annál büszkébb lehetett a megfogalmazásra: nem kevesebb, mint 24 strófán keresztül ecseteli a vérző szívű szerelmes esetét.[393]

V. ÍRÁS ÉS METSZÉS

Ha az eddigieket szem előtt tartva olvassuk Balassi Júlia-ciklusát, különös jelentőséget tulajdoníthatunk két szabályosan ismétlődő motívumnak. Az egyik: a költő verset ír; a másik: Cupido belevési Júlia képét a szerelmes férfi szívébe.

Többször is hangsúlyozottan jelenik meg az a szituáció, hogy a költő alkot. A belső határnak számító „Cupidónak való könyörgésben" (40.) esik szó a hangyák módjára gerjedő „sok új versről". A költő később többször is mintegy „kiszól" az olvasóhoz, kiemelve, hogy ő most éppen mesterségét gyakorolja, éppen költemény készül Júliáról:

„az én veszett fejem
mond keserves verseket,
Kiket bánatjában
szép Juliáról szerzett." (43.)

„Ezt írván Julia kérde, hogy mit írnék?
Szerelem szép képét írom, neki mondék.
Monda: Hát engem ír! s reám mosolodék." (46.)

A ciklus végén, a „Júliáról szerzett" utolsó három „énekben" bukkan fel ismét az új versek nyomatékos említése és azok negációja. Különösen érdekes a következő részlet:

„Török szép versekből szerelmese felől
csak nem régen fordítá,
Igérül igére nem szinte teheté,
de hertelen jobbítá." (56.)

[393] *Radvánszky János versei,* Közzéteszi RADVÁNSZKY Béla, ItK, 8(1904), 278–281.

Balassi itt kifejezetten fordítástechnikai kérdésről szól. Ugyanebben a versben áll:

„Én is szegény rabod, új verssel kiáltok
hozzád, hogy lelkem buzog.” (56.)

A következő darabban még utoljára mondhatja a költő, hogy

„Színed dicsősége most ez új versekre
elmémet serkentette.” (57.)

Utána már így zárhatja a ciklust:

„Ezt öszve rendelém, többé nem említvén
Juliát immár versül.” (58.)

A versírás-motívumhoz szorosan kapcsolódik egy másik. Cupido „Juliát mutatván” a költőnek, értésére adja:

„Ez amaz Julia, kinek ábrázatja
mint címer egy pecsétben szüvedben fel metszve” áll. (37.)

Balassi talán nem véletlenül éppen a nevezetes könyörgésben hozza fel ismét a „metszést”, Cupidóhoz kiáltva:

„Cupido, ne mesd fel ilyen szörnyű sebbel
szüvemben annak képét,
Ki halálra gyűlöl és sok halállal ölt.” (40.)

Ne felejtsük, itt esik szó először a „sok új versről”. A ciklus vége felé Cupido emlékezteti a költőt, hogy soha nem feledheti Júliát,

„Mert ennen kezemmel benned metszettem fel
őt kophatatlanképpen.” (55.)

Ez után jön az „új versek” utolsó két említése az 56. és az 57. darabban. A Júlia-ciklust záró versben kapcsolódik össze a két motívum:

„De ám akar meggyen velem bár szerelem,
szabad legyen már vele,
Csakhogy ezt engedje kínom érdemébe,
hogy az mint felmetszette
Juliát szüvemben, Szintén úgy versemben
is tessék meg szép képe.” (58.)

Így válik teljessé a költői tevékenység lényegének az egész cikluson végigvonuló értelmezése. Cupido, mint címert a pecsétnyomóba, belevéste Júlia képét a költő szívébe – a versek célja pedig az, hogy ugyanilyen míves, technikailag tökéletes lenyomatát adják a Júlia-szerelemnek. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a kétféle „lenyomatkészítés” párhuzamba állításában az inventio poetica metaforikus kifejezését látjuk.

A Balassi-szakirodalomból az inventio poeticával kapcsolatban idézett nézetek közös vonása, hogy a fogalmat *a vers tárgyának a valósághoz való viszonya alapján* határozzák meg. Inventio poeticának tartják az olyan verset, amelynek témáját, ötletét a költő vagy valamilyen irodalmi, mitológiai forrásból merítette, vagy ő maga találta ki, de semmiképpen sem megtapasztalt élmény, esetleg többszörös áttétellel kapcsolódik a valósághoz. Mindez igaz lehet az inventio poeticának minősített Balassi-versekre – de azokon kívül még nagyon sok más költő nagyon sok más művére is, amelyeket soha nem neveztek inventio poeticának. Amint kifejteni igyekeztem, a fogalom tartalmát másképpen is meg lehet magyarázni.

Összefoglalva véleményemet: Balassi Bálint inventio poeticája a költészettanban használatos, a költő számára fontos inventio-fogalmat jelenti. Jelzője megkülönbözteti mind a köznapi, mind a dialektikai és a retorikai értelmezéstől. Tartalma a költői tevékenység azon összetevője, amelyet már a középkorban jelöltek hasonló kifejezéssel, de a 16. század második felében, az olasz arisztoteliánus poétikákban foglalkoztak vele részletesebben. Eszerint a költő sajátos, csak rá jellemző inventiójának lényege *a tárgy előadásának módja, a nyelvi megformálás.* Inventio poetica az erre irányuló alkotói folyamat, valamint eredménye, a kész vers – akkor, ha a „nyelvnek ékessége”, „a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztése”, az „ékesen csergedező” költemény valóban „elmés inventio”.

Ha a fentieket elfogadjuk, akkor azt is látnunk kell, hogy Balassi az inventio poetica fogalmának használatával a kortárs elméletet alkalmazta, sőt, a terminus lefordításával a magyar elméleti szaknyelv alakításához járult

hozzá. A fogalmat a reneszánsz klasszicizmusának a csúcsán határozták meg pontosan; ám a költői formateremtés mint az alkotás lényeges összetevője az elkövetkező időszakban egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Az 1970-es, 80-as évek Balassi-kutatásának egyik fő irányvonala az archaikus jellemzők méltatása volt – az inventio poetica viszont a 17. század felé mutat. Ami tehát Balassit illeti, akár azt is mondhatnánk: a *reneszánsz* költőóriás nemcsak *középkori,* hanem egy kicsit talán *barokk* költő is volt. A nyelvi megformálás jelentősége, mint említettem, a 17. században egyre fontosabbá vált – erről szólnak a következő fejezetek.

HARMADIK FEJEZET
A MAGYAR ORNATUS: AZ ÉKESSÉG

I. ELOCUTIO ÉS ORNATUS

Az antikvitás nyelv- és irodalomszemléletével kapcsolatban már említettem a retorikus beszéd három fő követelményét. Legyen nyelvileg helyes (emendata) – ennek megvalósulása a latinitas. Legyen szerkezetében áttekinthető, világos (dilucida) – ennek eredménye a perspicuitas. Legyen megfogalmazásában ékes (ornata). Az ornatus nem más, mint a közlendő felékesítése, a nyelvi kifejezés szépsége. A költő ugyanis nem hétköznapi nyelven beszél, hanem mondandóját – a klasszikus, elsősorban az arisztotelészi eredetű felfogás szerint – mintegy „kidíszíti". Az erre a célra rendelkezésére álló nyelvi eszközöket a retorikai elocutio tana rendszerezi.

Ezen a ponton utalnom kell azokra a nézetekre, amelyek szerint a költői nyelv nem a prózai szövegekre „ráaggatott" díszítésekből jön létre, hanem ellenkezőleg: visszatalálás valami ősi, eredeti állapothoz, amelyben még ismerték a lényeget igazán kifejező nyelvi formát.[394] A hasonló felfogások a platóni gondolatra vezethetők vissza, amelyről részletesebben szóltam az inventio poeticával kapcsolatban.

A német retorikai terminológiáról szóló monográfiájában Armin Sieber megállapítja, hogy a nemzeti nyelvű szövegekben is egyre inkább az ornatus megalkotását tekintették a retorika központi feladatának. Idéz egy latin verset és német prózai fordítását, amely 1400 körül vagy nem sokkal később keletkezhetett:

[394] V. ö. HORVÁTH Iván–KOCZISZKY Éva, *„Költészet az emberiség anyanyelve" = Ismétlődés a művészetben,* szerk. HORVÁTH Iván és VERESS András, Bp., 1980, 59–63.

„De rebus mundi sermonem floribus orno,
Grandifico paruum, facio quod vile, decorum.

Rethorica. Ich rethorica pyn cyerund mit pluemen dy red von den dingen der welt vnd ein chlain ding mach ich grozz, vnd das do smod ist, mach ich wol cyrt."

Mind a latin, mind a német szövegből világos, hogy a retorika meghatározásának lényege az elocutio ornatus-funkciója, a rendelkezésre álló eszköztár felhasználásával. Sieber további példákkal igazolja, hogy az ornatus-funkció vezető szerepe erősen rögződött a népnyelvi tudatban is. Ezt mutatja az a tanító vers, amit jó 130 évvel később Ortolphus Fuchsperger adott ki *Wahren Dialectica* (1534) című művében. A retorikáról a következőt mondja:

„Rhetorica die ander [kunst:]
Wie aber sprachen weren geziert,
Gar lustig schon damit hofiert,
Dasselb lern ich Rhetorica […]"[395]

A német szakszókincsben az ornatus megnevezése, összhangban a fogalom meghatározó szerepével, egyre árnyaltabbá vált. A már idézett szerzők, Joachim Knape és Armin Sierber közösen szerkesztettek egy szótárt, amelyben a régi német retorikák kétnyelvű terminológiáját dolgozták fel. Ennek segítségével könnyen áttekinthetők az ornatus-fogalom német származékai különféle szerzőknél. Ilyennek például:

oratio ornata soluta = zierliche vnd freye Rede[396]
ornamentum = zierung[397]
exornatio = gezierd; bezierung; zierend red[398]
elocutio = zierlich red; RedZierung; Redezierung; außzierung der rede; auszierung; außstaffierung der rede[399]

[395] Sieber 1996, 266–270.
[396] Knape–Sieber 1998, 69.
[397] *Uo.,* 70.
[398] *Uo.,* 51.
[399] *Uo.,* 50.

II. AZ ORNATUS A MAGYAR KRITIKATÖRTÉNETBEN

Visszatérve a magyar kritikatörténethez: a mondandó nem köznapi megfogalmazására, azaz az ornatus jelentőségére már a 16. század első feléből találhatunk magyar nyelvű megjegyzéseket. Igen fontosak erazmistáink megfigyelései anyanyelvünk kifejezőerejéről. Megállapításaik szorosan kapcsolódnak az európai irodalomelmélethez. Mint közismert, az antikvitás és a középkor retorikai-poétikai öröksége a humanizmus korában a bőséges reneszánsz poétikai irodalom mellett kiegészült a keresztény humanizmus eredményeivel. A humanista bibliakritika hozadéka különösen fontos az ornatus mint a költői alkotás jellemző sajátossága szempontjából. Szükségtelen részletezni, hogy a Szentírás átvitt értelmű nyelvhasználatának felfedezése milyen jótékonyan befolyásolta a nemzeti nyelvek stiláris sajátosságainak tanulmányozását. Jelen összefüggésben azt kell hangsúlyoznunk, hogy Pesti Gábor és Sylvester János megjegyzései az allegorikus kifejezésmódról, a képes beszédről az ornatus jellemző alkotóelemeihez kapcsolódnak, hiszen a metafora az elocutio igen fontos eszköze.

1. Szóról szóra

Láthattuk, hogy a német elméleti szaknyelvben igen gyakran fordulnak elő az ornatus megfelelői. Vajon hogyan nevezték magyarul az ornatust? Érdemes szem előtt tartani Szenci Molnár Albert szótárának értelmezéseit. Vásárhelyi Judit így fogalmaz: „Véleményünk szerint a 17. századi poétikai gondolkodás vizsgálatába beletartozik ezeknek az értelmezéseknek a figyelembe vétele is, hiszen az elég sok (1000–1500) példányba megjelent, a 17. század folyamán több kiadást is megért Molnár-szótár a hazai diákok és literátorok legfontosabb segédeszköze volt. Értelmezései beleivódtak gondolkodásukba.”[400] A következő példák azt is igazolják, hogy a szótár már régóta használt magyar kifejezéseket örökített tovább.

Szenci (1604) és Pápai Páriz Ferenc (1708) szótára egybehangzóan rendeli a latin ornatus terminus különféle változataihoz a megfelelő magyar szakkifejezéseket.

[400] Idézet az opponensi véleményből.

Ornatus, us: Ékesség, Ékesítés.
Ornatus, a, um: Ékes, Ékesítött, Szépített.
Ornate: Ékesen.

Ha a terminológia szempontjából tekintünk át néhány közismert megjegyzést a régiségből, megfigyelhetjük az egyes fogalmak – jelen esetben az ornatus, azaz az ékesség – következetes használatát. A költészetre vonatkozó szövegekben a magyar elnevezést századokon keresztül nem egyszerűen köznapi értelemben, hanem a fogalom retorikai-poétikai jelentésének megfelelően, szakkifejezésként alkalmazták.

Maga Balassi a komédia ajánlásában világosan megmondja, hogyan látott céljának megvalósításához: „[…] nekem ennyi sok kölemb-kölembféle károkat vallott szegin leginnek igaz elég csak elkezdeni is, azmint egyébnek osztán fogyatkozás nélkül véghez vinni és *megékesíteni.* Bizonyára mennyivel én tőlem *ékesb* igékkel lehetett, olyannal csináltam ez comediát."[401]

Balassi későbbi méltatói nemcsak az életmű jelentőségével voltak tisztában, hanem értékelésükben a költői teljesítmény lényegét ragadták meg, mégpedig ugyancsak az odaillő magyar szakkifejezéseket alkalmazva. Érdemes kiemelni Rimay már idézett előszavából az ornatusra vonatkozó szavakat: „az poéták írássinak különb-különb színnyel *ékeskedő* örvendetes kertei virágjának illati".

Balassi szerelmes verseiben a rejtélyes Solvirogram Pannonius is „a magyar nyelvnek *ékességét"* dicséri (1632). Emlékezhetünk: az idetartozó dolgok között említi „a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztését, abban lévő harmóniát s elmés inventiókat, melyekkel, mint szép folyó patak, *ékesen* csergedez".[402]

[401] „[…] nekem enni sok kölemb, kölemb, fele karokot úalot szegin leginek igaz elegh czak el kezdenÿs, az mint egiebek oztan fogiatkozas nekül ueghez uinni es megh ekesiteni: Bizoniara meniuel en tölem ekesb igekkel lehetet ollianal czinaltam ez Commediat" BALASSI 1588/1959, *Az Erdélyi Nagyságos és Nemes Asszonyoknak...,* 49–50; 49.

[402] „Ellenben penig vadnak sokan ismét oly ízetlen agyafúrt emberek, kik héjában való csácsogó nyelveket megzabolázni nem tudván, e vitéz urat immár halála után is rágalmazásokkal sértegetik azért, hogy a régi tudós embereket követvén szerelmes verseket írt […] azokban a magyar nyelvnek ékességét s a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztését, abban lévő harmóniát s elmés inventiókat, melyekkel, mint szép folyó patak, ékesen csergedez, kell megte-

2. Színek és virágok

A Rimay-előszóban poétikai összefüggésben aligha tekinthetjük véletlennek a „színnyel ékeskedés" és a „virágok" említését. A görög „khrómata" és a latin „colores" különböző ókori értelmezései után a középkori elmélet a színeket azonosította a figurákkal, vagy még általánosabban a retorika díszítő funkciójával, a beszéd vagy írásmű felékesítésével. A hét szabad művészet lényegét összefoglaló hexameterpárban a retorika a színezés eszköze:

> Gram. loquitur. Dia. vera docet. Rhe. verba *colorat.*
> Mus. canit. Ar. numerat. Geo. ponderat. As. colit astra.

Az ornatus fontos alkotóelemei, a figurák sokszor mint retorikus színek (colores rhetorici) vagy virágok (flores) jelentek meg. A hasonló nemzeti nyelvű terminológiára ismét a német szakirodalom szolgálhat példával. A már idézett 1400 körüli latin–német párhuzamos szövegekben a „floribus"-nak a „mit pluemen" felel meg. Sieber Niklas von Wyle-től az 1460-as évek második feléből idézi az ornatussal összefüggésben a „farben und zierlichkeit" és a „zierung unnd schönheit" kifejezéseket.[403]

A 15. század végéről származó, úgynevezett *Ingolstadti retorika* a levélírás szabályaival foglalkozik. Egy 1481-re datálható kéziratban maradt fenn, a müncheni Egyetemi Könyvtárban őrzik. A szöveg első szavai: „[R]Hetorica haist ain geblumpte kunst hoflicher redde vnnd kunstlicher geticht." A kiadó, Joachim Knape a klasszikus retorikai fogalmakkal a következőképpen magyarázza ezt a definíciót. A retorika az a tudást jelenti, amelyik a gazdagon kidolgozott kifejezésmódon (geblumpte kunst) alapul. Ez két területen mutatkozik meg: az egyik az ornata dictio, azaz a különös műgonddal megfogalmazott vagy felékesített beszéd (hoflich redde), a másik az artificiosa oratio, azaz a megfelelő szabályok szerint szerkesztett (kunstlich geticht) szöveg.[404] Ebben a megfogalmazásban tehát a „virágokkal feldíszített" beszéd művészete nemcsak a retorika egy részéhez kapcsolódik, hanem –

kinteni." SOLVIROGRAM PANNONIUS, *Az Olvasónak* = SZABÓ 1983, 13–18; 15, 16–17.

[403] NIKLAS VON WYLE, *Colores rhetoricales,* 1464–1469. SIEBER 1996, 269.

[404] *Ingolstädter Rhetorik* = KNAPE 2002. Bevezetés: 115–125, a szöveg: 126–155; 126, 117.

összhangban a retorika ornatus-funkciójáról korábban mondottakkal – annak lényegével azonos.

Akad példa a 16. századból is. A nyelvi normával kapcsolatban Andreas Gardt nyomán korábban már idéztem Fabian Frangk helyesírási kézikönyvéből (1531) a következő részletet: „Was recht Deutsch schreiben sey. Rechts deutsch schreiben aber wirdt hie nicht genohmen odder verstannden als Rein höflich deutsch mit geschmückten verblümten worten ordentlich vnnd artigk nach dem synn odder meinung eins jdlichen dings von sich schreiben." E sorok retorikai szempontból is rendkívül fontosak. Gardt hangsúlyozza, hogy a „geschmückten és verblümten Worte" az ornatust jelentik, a stilisztikai ékítményeket.[405] A „virágok" retorikai értelemben a 17. századi elméleti irodalomban is előfordulnak. Ratke német nyelvű retorikájában (1619) a figurák rendszerezésénél a „schema dictionis" és a „schema sententiae" mint „Wortblümung" és „Verstandblümung" jelenik meg.[406]

3. „Paraszt versek" és „ékesb versek"

Az ékesség mint magyar poétikai műszó használatához Szenci Molnár Albertnek nemcsak a szótára, hanem elméleti igényű fejtegetései is szolgálnak adalékokkal. Szenci több poétikai kérdést is taglalt. Horváth Iván igen tág európai összefüggésekben helyezte el a szerző rímfelfogását.[407] Tóth Tünde, miközben Szenci versfelfogását vizsgálta, a zsoltárfordítások ajánlásából nem kevesebb, mint 21 „irodalomelméleti kifejezést" emelt ki.[408] Ezek többsége nemcsak általában irodalomelméleti, hanem kifejezetten poétikai szakszó, néhány latin, többségében azonban magyar. Ezek között különösen érdekesnek tűnik a „paraszt versek" és „ékesb versek" fogalma. Ha megfigyeljük, hogyan jelennek meg ezek a kifejezések Szenci és mások poétikai

[405] Fabian FRANGK, *Orthographia Deutsch = Ein Cantzley und Titelbüchlin,* Wittenberg, 1531. GARDT 1999, 55.

[406] Wolfgang RATKE, *Allgemeine RednerLehr…,* Cöthen, 1619. SIEBER 1996, 274. További részletek a figurák, virágok és színek összefüggéseiről: Gert HÜBNER, *Studien zur Genese und Funktion der „geblümten Rede",* Tübingen, 2000, különösen 393–417.

[407] HORVÁTH Iván, *„Számtalan az sok vala vala vala"* = ADATTÁR 4, 183–189.

[408] TÓTH Tünde, *„Egy vers neménec megjobbitot modgyai"*: *Szenci Molnár Albert a versről,* ItK, 97(1993), 501–509; 503.

vonatkozású szövegeiben, észrevehetjük, hogy a költői alkotás lényeges mozzanatait ragadják meg.

A megformálás igényessége prózai szöveggel kapcsolatban is felmerül. Szenci Scultetus-fordításának ajánlásában (1617) a heidelbergi prédikátor „szép metódussal, renddel írt" postillája egyértelmű elismerést kap. Szenci szerénykedő fordulattal saját képességeinek korlátaira hivatkozik, amiért „a magyar szónak oly *ékesen* folyásával azt nem fordíthatta", mint amilyen a német szöveg.[409]

Költői alkotásokra vonatkoznak a *Psalterium* bevezető részei (1607). Megtudhatjuk, hogy a „Magyar zubbonköntöskében öltöztetött" zsoltárok Szenci jóvoltából „*ékesittetöttek"*.[410] Természetesen Szenci sem kerülheti el a vallásos szövegek fordításánál kötelező mentegetőzést: „nagyobb gondom volt az fondamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogy nem az verseknek *ékesgetésére."* Hogy ez a fordulat miféle hagyományba illeszkedik, arról a későbbiekben még lesz szó. Ugyanakkor Szenci nem tartja lehetetlennek, hogy a tartalmi hűség megtartásával az övénél szebb fordítás készülhessen: „Ha azért valaki én nálamnál módosban fordítandja, örülök rajta, és ezt félen tévén én is azzal élek örömesben, az Istennek dicséretire."[411]

[409] „[…] nemis tudoc mást, hogy ennél szepb *methodussal,* rendel, és világosb értelemmel vólna irva. […] Noha én az Magyar szónac olly ékessen folyasával azt nem fordithattam, az mint Németül vagyon irva: Az miképpen hogy, az szönyegetis ha megfordittya ember, nem szinte olly ékes más felöl. De az én vékony eröm szerint szolgáloc az egyigyü hiveknec." SZENCI MOLNÁR Albert, *Postilla Scultetica, Az Nagy Szombati ecclesianac […],* SZENCI 1617/1971, 484–488; 486.

[410] „Ez könjvet annakokáért, Fölséges Fejedelmec, melly az elöttis sokképpen Ti Fölségteké, és mostan, ez Europai ennyi sok nemzetek forditása után én általom Magyar zubbonköntöskében öltöztetöt, es ily segedelemmel ékesitetöt […] fogadgyatok el kegyes kézzel". SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum, Ajánlás IV. Frigyes pfalzi grófnak és Móric hesseni tartomány-grófnak*, SZENCI 1607/1971, 9–14; 13.

[411] „Annakokáért megondolhattya minden, minemö nagy munkával kellet ennekem ez hoszszu Magyar igeket, az Franciai apro igékböl álló versekre formálnom, holot egy syllabával sem tehettem többet hozzá, sem az sensustul nem kellet eltávoznom. Mert nagyob gondom volt az fondamentombéli igaz értelemnec fordítására, hogy nem az verseknec ékesgetésére. Ha azért valaki én nálamnál modosban forditandja, örülöc rayta, es ezt félen téven énis azzal élec örömesben, az Istennec diczeretire.", SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium*

Szenci Molnár Albertnek a magyar költészetre vonatkozó megfigyelései közül szempontunkból különösen fontos a formailag igénytelen és az ornatus követelményeinek megfelelő versek szembeállítása. Szenci kénytelen megállapítani, hogy a korábbi zsoltárfordítások közül „némelljek igen paraszt versekben vadnak foglalván". Szerencsére van minek örülnie is: „De hála Istennek, ez egynéhány esztendőben az mi emberink is *ékesb* verseket szoktak írni."[412]

A „paraszt" a régiségben is jelképezhette a műveletlenséget, szellemi igénytelenséget. Költői szövegből, Telegdi Kata verses leveléből (1590 körül) is hozhatunk erre példát:

„paraszt embernek Rómába menni
bölcsek közt bolondnak vetekedni."[413]

Horváth Iván magyarázata szerint a két kis hasonlat „szellemi érték és értéktelenség" ellentétét érzékelteti.[414]

A „paraszt" a versek jelzője is lehet. A szókapcsolat Wathay Ferencnél (1609–1613) szerénykedő fordulatként jelenik meg:

„Vitézek, titeket ez paraszt versekvel
Egy társatok köszönt igen nagy jó szívvel."[415]

Ungaricum, Ajánlás a Magyarországban és Erdélyben vitézkedő keresztyén Anyaszentegyháznak, Uo., 14–16; 16.

412 „Mivelhogy azhoz nem olly szándékbol fogtam, hogy az elöbbeni szokot éneket ki akarnám venni az hiveknec kezekböl; avagj hogj ézeket egyebekénél ekesbeknec alitanám. Mert látom hogy fö emberek által, az Soltarnac nagy resze meg vagyon forditva […] Látom pedig aztis, hogy az Dn. Scaricęus es ez elöt meg mondot fö emberek Psalmusi kivöl, némelljec igen paraszt versekben vadnac foglalván […] Az régi Magyar énekekben pedig avagj tiz versis egy másután mind egy igében ment ki, àhonnan az histtorias énekekben, számtalan az soc Vala vala vala. Kin az idegen nemzetec az kic ezt láttyác, nem gyöznec eleget rayta nevetni. De hálá Istennec, ez egynéhány esztendökben az mi emberinkis ékesb verseket szoktac irni." *Uo.,* 15.

413 HORVÁTH Iván, *Telegdi Kata verses levele = A régi magyar vers,* szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979, 161–180; 162.

414 *Uo.,* 170.

Szenci Molnár Albert a fentebb idézett helyen az „ékesb verseket” a „paraszt versek” ellentéteként használta. Szenci szótára szerint a „paraszt” poétikai műszó is lehet, amennyiben az ornatus hiányát jelenti. A magyar–latin részben ugyanis

Parasztul: Rustice, Rusticatim, Inculte.

A latin–magyar részben ennek megfelelően

Inculte: Parasztul, Ekesites nekül.

Emlékezhetünk rá: a német elméleti megjegyzések tanúsága szerint az irodalmi gondolkodásban a retorika elsősorban az ornatus-funkciót töltötte be. A magyar példákból láthatjuk, hogy a retorikai ornatus-fogalomnak az „ékesség” különféle származékai felelnek meg. Ez jelenik meg magának a retorikának a meghatározásában is. A retorika mint szabályrendszer egy bizonyos szakterület mesterségbeli, szakmai tudnivalóinak összegzése és rendszerezése. Mint ilyen, görögül „τέχνη”, latinul „ars”, magyarul „mesterség” vagy „tudomány”. Szenci Molnár Albert szótárában:

Rhetorica: Ekessen szollásrol valo tudomány.
Rhetorice: Ekessen szollási mesterseg szerint.

A két szócikk ugyanígy szerepel Pápai Páriz Ferenc szótárában is. Arra is hozhatunk példát, hogy a meghatározás nemcsak szótári adat, hanem a használt szaknyelv része. Komáromi Csipkés György (1653) elítéli a mondandó haszontalan cifrázását a vallásos szövegekben. Véleményének alátámasztására a „Patereknek neveztetett régi tanítókról” a következőket írja: „A kik midőn kelletinél fellyeb követték volna az ő tanításokban, és Disputátiójukban az beszédnek *ékes szókkal* való festegetését, ollyakat mondottanak, a mellyekről annakutánna nagy szomorúan kértenek bocsánatot, magokat mentegetvén. Mint Hieronymus némelly alkalmatlanul mondott mondásiról mentegetvén magát. Rhetoricati sumus, azt mondja, et aliquid declama-

[415] Ács Pálnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet Wathay kifejezésére. Idézi az alábbi helyen: *Wathay Ferenc: Áldott filemile…, Allegória és invenció* = Ács 2001, 264–286; 266.

tionibus dedimus, az az, *az ékesen szóllásnak mestersége szerént* az beszédet *ékesgettük* és magunkat valamennyire az orálásnak attuk."[416]

Még világosabban fogalmaz a költészet lényegét illetően Gyöngyösi István. Sokszor citált soraiban ugyanazt részletezi, amit Solvirogram Pannonius méltatott Balassi művészetében. Solvirogram szerint – a dolog fontosságára való tekintettel nem lehet elégszer idézni – „a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztése", az „abban lévő harmónia" és „elmés inventiók" eredményezik „a magyar nyelvnek *ékességét".* Gyöngyösi a „régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak s másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével" a „poësist is követte", mert az elbeszélt eseményeknek „nagyobb *ékességére* és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett" a puszta históriát „az említett dolgokkal megszínlenie" – ahogyan erről a későbbiekben még részletesen lesz szó. Az ornatus, azaz az ékesség forrásait illetően mindkét szerző az elocutio eszköztárának fontos elemeire utal, jelentős részben magyar szakkifejezésekkel. Akárcsak korábban Rimaynál, Gyöngyösinél is előjönnek a színek, a színezés. Ennek retorikatörténeti jelentőségéről fentebb már szóltam.

Láthatjuk, hogy a költészet lényegének meghatározása hogyan válik egyre árnyaltabbá. A klasszikus retorika által előírt ornatus a magyar nyelv ékességeként jelenik meg, és erről egyre természetesebben lehet a magyar elméleti szaknyelven írni.

A magyar nyelvű retorikai terminológia alakulása sok hasonlóságot mutat a némettel. A szakirodalomban fontosnak tartják a terminusok szófaji vizsgálatát. Sieber megállapítja, hogy a sarkalatos retorikai fogalmakat a nemzeti nyelvben kezdetben igei csoportok jelölik, később a kifejezések szófajilag is egyre differenciáltabbakká válnak. A terminológiai vizsgálatok szintaktikai síkján bemutatja az izotópia-relációkat, azaz az azonos szótőből képzett különböző szófajú alakokat. Az ornatus rokonságának példáiból már idéztem.[417] Hasonló jelenséget figyelhetünk meg, ha áttekintjük az ornatus magyar származékainak eddig idézett előfordulásait: ékes, ékesb, ékesen, ékesség, ékesítés, megékesíteni, ékesített, ékeskedő, ékeskedés.

[416] KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Az Keresztény Isteni Tudománynak […] rövid summája,* Utrecht, 1653. RMNY 3. 2498. *A kegyes olvasóhoz*.

[417] SIEBER 1996, 230–252.

Az izotopikus láncolatoknál érdekesebbek az egyes fogalmak jelentésváltozásai. Sieber vizsgálatai nyomán a kirajzolódik a „zierlichkeit" tartalmának alakulása. A kifejezés már a 11. század elején, Notker Teutonicusnál megjelent, de még nem retorikai értelemben. A késő középkortól használták retorikai műszóként. Eleinte a szorosabb értelemben vett díszítést jelentette, az egyes ékítményeket. Erre a 15. század végén Frideric Riederer (1493) szóhasználata a példa. Később azonban, amint Ratke terminológiája igazolja, már tágabb értelemben használták: nem annyira az elocutio eszközeit jelentette, hanem inkább általánosabban az általuk megvalósított eredményt, tehát a stíluseszményt határozta meg.[418] Ha ebből a szempontból tekintjük át a magyar szakkifejezéseket Sylvester Jánostól Gyöngyösi Istvánig, hasonló súlyponteltolódást a hazai poétikai gondolkodásban is megfigyelhetünk.

Az ékesség mint poétikai műszó rendszeres alkalmazása – Balassinál, Rimaynál, Szencinél, Solvirogram Pannoniusnál és Gyöngyösinél (és még ki tudja, hány, figyelmesebben soha nem olvasott szerzőnél!) – egészen biztosan nem a véletlen műve. A német párhuzamokból kitűnik, hogy a latin szakszókincs hatására hasonló módon alakult a különböző nemzeteknél a népnyelvű terminológia. Még ha magyar nyelvű poétikai összefoglalóról nincs is tudomásunk, bizonyosak lehetünk benne, hogy a tollforgatók tudatában jelen volt, rendszert alkotott és jelentős részben magyarrá vált az európai retorikai-poétikai hagyomány. A szövegösszefüggésekből világos, hogy a következetesen használt terminusok a magyar irodalomelméleti szaknyelv részét alkotják.

Az igényes nyelvi megformálás korabeli megítéléséhez érdekes adalékokkal szolgálhat az egyházi irodalom kritikatörténeti szempontú vizsgálata. A 17. század folyamán mind katolikus, mind protestáns szerzők gyakran emlegetik az „ékesen szólást" – és korántsem csak elítélően. Erről szól a következő fejezet.

[418] NOTKER TEUTONICUS, *De arte rhetorica,* 1022 előtt; Frideric RIEDERER, *Spiegel der waren Rhetoric…,* Freiburg, 1493. SIEBER 1996, 79–80, 273–276.

NEGYEDIK FEJEZET
RHETORICA DIVINA – RHETORICA HUMANA
EGYHÁZI SZERZŐK AZ ÉKESSZÓLÁSRÓL

Az ornatust, azaz az ékességet a 16–17. századi szövegekben gyakran az ékesen szólással szoros összefüggésben, a retorika részeként vagy azzal azonos értelemben említik. Az irodalmi jelenségekre reflektáló megjegyzések tanúsága szerint az ékesség és az ékesen szólás fogalmának értelmezése jellemzően különbözik az egyházi és a világi szerzőkkel kapcsolatban, bár, mint látni fogjuk, nem minden esetben működnek vízválasztóként a vallás szempontjai. Néhány jellemző példával szeretnék valamit érzékeltetni abból, hogyan épült be irodalmunk önreflexiójának történetébe magának a retorikának a fogalma: hányféle értelemben használták a klasszikus terminust és a magyar szakkifejezést, és mikor mit értettek rajtuk.

A korabeli szövegekből kitűnik, hogy a retorika fogalmát mind szűkebb, mind tágabb jelentésében alkalmazták. A retorika szorosan értelmezve: szabályrendszer. Egy bizonyos szakterület – az ékesszólás – mesterségbeli, szakmai tudnivalóinak *elméleti* összegzése és rendszerezése. Idéztem már Szenci Molnár Albert szótárát, ahol ebben az értelemben a görög „τέχνη" és a latin „ars" megfelelőjeként: „Ekessen szollásrol valo tudomány".

Tágabban értelmezve azonban a retorika jelentheti a szóban forgó mesterség vagy tudomány birtoklását és megvalósítását, azaz az elsajátított ismeretek alkalmazását a *gyakorlatban,* szóban vagy írásban. (A szabályok ismeretének alkalmazása kétféle lehet: segíthet a szövegek – az egyházi irodalom esetében elsősorban a Szentírás – értelmezésében; ugyanakkor az elmélet útmutatással szolgál saját művek megalkotásához.) Erre utal Szenci Molnár adverbiális címszava. „Rhetorice: Ekessen szollási mesterseg szerint". Ebben az összefüggésben a retorika maga az „ékesen szólás". A két hivatkozott szócikk ugyanígy szerepel Pápai Páriz Ferenc szótárában is.

Kizárólag a szótári adatokra hagyatkozva megnyugodva vehetnénk tudomásul, hogy a retorikát a magyar szaknyelvben ékesen szólásnak hívták, és a

két terminus pontosan megfelel egymásnak. Ez általában így is van, ám a szótárakból nem derül ki, hogy e kifejezések mikor mit jelentettek. Ezért van szükség minél több szöveghely megfigyelésére és árnyaltabb értelmezésére.

I. ETHOS ÉS PATHOS

Az egyházi retorika történetének alapkérdése, hogy a klasszikus antikvitás elmélete mikor milyen kapcsolatba kerül a szakrális szövegekkel. A profán szónoklattan befolyása igen korán jelentkezik. Már Órigenész imádságmodelljében kimutatták az antik retorika hatását. Később az egyházatyák sokat foglalkoztak a Szentírás és a klasszikus ékesszólás összefüggéseivel. Az utókorra a legnagyobb hatást Szent Ágoston gyakorolta, aki a *De doctrina Christiana* című munkájában próbálta egyeztetni a „pogány rétorok" tudományát a keresztény egyházi szövegekkel. A kérdés további története során a helyzet a két szélsőséges állásponthoz való viszony alapján határozható meg. Az egyházi szerzők vagy minél többet próbálnak hasznosítani a profán retorika tanításaiból, azt az ars orandi és az ars concionandi szükségszerű kiegészítőjeként értelmezve – vagy éppen ellenkezőleg: a világi oráció és a vallásos művek közötti különbségeket hangsúlyozzák. Természetesen sokféle köztes megoldásra is van példa. A magyar egyházi irodalom retorikai vonatkozásairól kimerítő szakmunkák állnak rendelkezésünkre.[419]

A magyar kritikatörténet számára értékelhető megnyilatkozásokat vizsgálva úgy tűnik, hogy irodalmi gondolkodásunkban nálunk is jelen volt mindkét felfogás. Az elkülönülés mértéke nem azonos a retorika különböző területein. Viszonylag teljes az egyetértés a dispositio megítélését illetően; a véleménykülönbségek inkább az elocutio kapcsán kerülnek felszínre.

1. Dispositio

Akárcsak a világi szónoknak, az egyházi embernek is alaposan fel kell készülnie hivatására. Hogy hatni tudjon hallgatóságára és olvasóközönségére, meg kell tanulnia az ehhez szükséges mesterséget, amint ezt igen gyakran hangsúlyozták. Pázmány Péter például így inti a prédikátorokat: „[…] szor-

[419] BITSKEY 1979, KECSKEMÉTI 1998, IMRE 2000

galmatos tanulással készüllyetek a predikálláshoz […] Mert igazán írja Plutarchus *Orationes extempore habitae, plenae sunt vanitatis: neque initium habentes aptum, neque finem; et, qui subito dicunt, in periculosam incidunt loquacitatem: quum meditatio, non sinat orationem fines transilire;* hogy a hirtelen-szóllás tellyes hiuságokkal: és, ha valaki készületlen predikál, ütivéti a dolgot; sem elei, sem utóllya szóllásának: csak haboz; egybe zűr, zavar mindeneket; akár-mit, akár-hol, elő-hoz és ki nem túd gázolni hoszszan nyújtott beszédiből. Ne bízzék azért, senki elméjében: mert, soha jól nem predikál, a ki jól hozzá nem készűl. Aki pedig jó készűlettel tanít, Isten áldását vészi."[420] Hasonlóképpen figyelmeztet Medgyesi Pál: „Az Rendnek meg nem tartása miat, rút illetlen módon elö s-hátra megyünk, alkalmatlanul kettöztetvén azon dolgokat, eggyüve-is, másuva-is kapván; és mosdatlanul kezdvén az szólláshoz, nem tudgyuk mint végezzük illendőképpen el. […] Az Isten Rendnek Istene, s-nem kedvelli az ö szolgálattyában az tunyaságot, és az vigyázatlanságot. Tarts meg azért a' Rendet, hogy bolondoknak áldozattyokkal ne áldozzál. Péld. 4. 23."[421]

Mindkét idézetben a lényeg a szöveg átgondolt felépítése, a szerkezet tudatos megtervezése, azaz mindaz, amivel a retorikai dispositio foglalkozik. Itt ismételten hangsúlyoznunk kell a magyar nyelvű elmélet különleges jelentőségét, hiszen „a részeknek jó rendben helyheztetése", „az elrendezés, a rendben rakás" szabályai a korszak hazai szerkesztésű retorikáiban is megjelennek.

Látnunk kell, hogy a fentebb megfogalmazott igény a szónokkal szemben támasztható klasszikus követelmények közül a „docere" és „a flectere" vagy „movere" fogalmához kapcsolódik. Az anyag megfelelő elrendezése, a logikus gondolatmenet segíti elő ugyanis az elmondottak megértését és megjegyzését. Ennek alapján tudja az előadó hallgatóit meggyőzni, gondolataikat és cselekedeteiket a kitűzött célnak megfelelően befolyásolni. Nem véletlen, hogy a vallásos irodalomban leginkább ezt a mozzanatot emelik ki, hiszen az egyházi ember számára elsődleges feladat a hallgatók és olvasók megtanítása az alapvető hitigazságokra, erkölcsi elvekre, magatartásformákra – sokszor a veszedelmesnek ítélt nézetek cáfolatával együtt.

A retorika különféle megközelítési lehetőségeiben válogatva fogalmazhatnánk úgy is: ez az attikai típusú, ethos elvű, az értelemre ható, igazság

[420] PÁZMÁNY 1983, 2, 20.

[421] MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare,* Bártfa, 1650. RMNY 3. 2310. E4v–F1r.

érdekeltségű, a filozófiai típusú megismerést célzó retorika, amelyik a logikai meggyőzésre összpontosít. Vagy még elegánsabban: a szerzői jelentésreprezentációt szolgáló nyelvi kompetencia.

2. Elocutio

Ha az ékesen szólás mestersége vagy tudománya mindenki számára összességében a retorikát jelentette volna, aminek része a dispositio is, akkor általában a retorikai ismeretek alkalmazását, azaz ékesen szólást követelhettek volna az egyházi szerzőktől. Ez azonban korántsem volt minden esetben így, sőt, szakrális összefüggésekben jellemző az öncélú, hivalkodó ékesen szólás elutasítása.

Pázmány a következőképpen fogalmaz: „[…] két nagy fogyatkozást tapasztaltam az ifiú predikátorokban, mellyeket igen kel kerűlni az isten-félő tanítónak: Eggyiket azt; hogy a tanításban, nem tészik-czélul a halgatók lelki hasznát; nem azon vannak, hogy *Doceant utilia,* hasznos és gyümölcsös tanításokat adgyanak: hanem, hogy elméjek, tudományok, ékesen-szóllások mutogatásával dicsekedgyenek és magokat csudáltassák."[422]

„Nem veszedelmes orvosnak tartanók-e, a ki betege-előt lantot verne és éneklésével akarná gyönyörködtetni fülét; orvosságokat pedig (mivel azoktúl a beteg iszonyodik) nem adna, nyavalyáinak gyógyítására? Illyen ártalmasok a predikátorok, kik csak szóllásnak ékességével; vagy Somniis, fabulis, magok álma és elmélkedések beszélgetésével; vagy igen szokatlan, de haszontalan tudományokkal, viszkettetik a halgatók fülét; a lelki sebek genyedtségét pedig, meg sem illetik."[423]

Nyilvánvaló a „hasznos és gyümölcsös tanítások" szembeállítása az „ékesen szólással", a „szólásnak ékességével". Az utóbbi önmagában semmiképpen sem pótolhatja az előbbit, a prédikáció elsődleges célját. Ugyanakkor mindebből nem az következik, hogy az egyházi szónoknak nincs szüksége a „mesterség", az egyházi retorika alapos ismeretére, hanem az, hogy nem kell dicsekednie vele. A mesterségbeli tudás nem cél, hanem eszköz. Ugyanez másképpen fogalmazva: a szónokok „azt is meg-tanullyák: mint kellyen el-

[422] PÁZMÁNY 1983, 2, 22.
[423] *Uo.,* 23–24.

titkolni, az Praedicatio-irásban a' mesterséget, melly-is nagy mesterség."[424] Az utóbbi idézet forrása Medgyesi Pál egyházi retorikája.

Pázmánynak más helyéből kiderül, hogy az ékesen szólás kétféleképpen értelmezhető. A következő esetben nem hagy kétséget afelől, hogy maga is a profán retorikát alkalmazza: „Ha Szent Pált világi orátorok szokása-szerént akarnók dícsírni, három dologra kellene elsőben szemünket függeszteni: nemzetségére, megtérése-után végetlen munkálkodásira és feneketlen bölcseségének mélységére." Jó két lapon keresztül végez az első két dologgal, majd a harmadikra térve ismét figyelmeztet, hogy még mindig a világi retorikát követi: „Harmadszor: ha követni akarnok az orátorok szokását, hímezhetnők a Szent Pál bölcseségének mélységét […]" Hímezi is jócskán. Ezen belül Szent Pálról (Szent Ágoston nyomán) megállapítja: „Azért noha, *Paulus praecepta eloquentiae secutus non est: sed ejus sapientiam, secuta est eloquentia;* Szent Pál a világ bölcsei törvényit nem követte szóllásában, de tudományának nagysága utánna vonta a szóllás ékességét."[425]

A latin idézet és a fordítás összevetéséből válik világossá, hogy az „ékesen szólás" a retorika teljes körénél szűkebben értelmezhető eloquentiának is megfeleltethető, mégpedig kétféle jelentésben. A „praecepta eloquentiae" egyenlő „a világ bölcseinek törvényeivel", azaz a profán retorika előírásaival. Ezekből tanulható meg a világi ékesszólás, a szavaknak „az orátorok szokása szerint való hímezése". Ennél magasabb rendű Szent Pál „eloquentiája", „szólásának ékessége", ami tudományának mélységéből fakad.

A kétféle ékesszólás hasonló meghatározására protestáns oldalról is lehet példákat hozni. A Szentlélektől származó lelki ajándékok közül az első „az

[424] MEDGYESI, *Doce nos orare…,* P1v. A latin változat: „Sic experientur clara secundum artem procedendi exempla […] Addiscent quoque quo pacto artem (quod artis magna est) in Concionibus formandis occultent." A „mesterség" eltitkolásának forrása a 17. századi protestánsok számára Ramus dialektikájának utolsó fejezete. Itt esik szó arról, hogy az áttekinthető tanítás érdekében hangsúlyozni kell a logikai szerkezetet, de a gyönyörködtetés és a meggyőzés hatásosabb lesz, ha a szónok becsapja hallgatóit. „Haec igitur in variis axiomatis homogeneis vel syllogismi judicio notis methodus erit, quoties perspicue res docenda erit; at cum delectatione motuve aliquo majore in parte aliqua fallendus erit auditor", Petrus RAMUS, *Dialecticae libri dUo.,* Speyer, l595. *De Crypticis methodi,* 105.

[425] PÁZMÁNY 1983, 3, 342.

ékesen való szólás, mely nem valami világi mesterségvel öszve rakosgatott, annak veszedelmes gyönyörűségével megfestett, csinogatott, füleket viszkettető szóknak cifrázásában vagyon helyheztetve", hanem az a célja, hogy segítségével a hallgatók az Írás szavaiban, „ez minden lépes méznél édesebb lelki mézben részesüljenek."[426] Néhány évtizeddel később Debreceni Péter ugyanezt még tömörebben fogalmazta meg: „az igazság és az igaz kedvesség nem a szók ékességében, hanem a dolognak értelmében és valóságában áll."[427]

A példákból kitűnik a kétféle ékesszólás különbsége. Szent Ágoston óta jelen van a keresztény gondolkodásban mint eszmény az a kifejezésmód, amit később „rhetorica divina"-ként emlegetnek: az isteni ige igazságából eredő, annak erejéből táplálkozó, a dolgok lényegét megragadó beszéd. Ezzel állítható szembe „a világi orátorok mestersége", a – ha úgy tetszik – „rhetorica humana", ami a mélyebb tartalom célirányos előadásához képest felesleges szószaporítás. Ebben a megvilágításban azok a jelenségek tartoznak ide, amelyeket a klasszikus retorikában az elocutio tárgyal. Ezek a ciceróri hármas követelményrendszerből közvetlenül a „delectare" fogalmához kapcsolódnak.

Másképpen fogalmazva: ez az ázsiai típusú, pathos elvű, az érzelmekre ható, szépség érdekeltségű, az esztétikai típusú gyönyörködtetést szolgáló, a figuratív fikcióra koncentráló retorika; esetleg a szerzői jelentésreprezentációt felfokozó, meghaladó nyelvi esemény.

II. „HASZONTALAN ÉKESGETÉS"

Érthető, hogy az egyházi irodalomban általában elmarasztalják az öncélú gyönyörködtetés eme haszontalan módját, amint erre igen sok példát lehet hozni. Sokszor egyszerűen csak megállapítják, hogy miféle ékesszólás nem illik a magasztos célokhoz. Jellemzők a negatív példák, amelyeket a szerzők elítélnek, és saját magukat elhatárolják tőlük. Ide tartozik az általánosságban

[426] SZÁRÁSZI Ferenc, *A keresztyéni vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanító Catechesis,* Amszterdam, 1650. RMNY 2. 2304. *A keresztény olvasónak*. Az előszó szerzője ismeretlen.

[427] DEBRECENI Péter, *Isten ajándékával való kereskedés,* Debrecen, 1693. RMK I. 1435. *A kegyes olvasóhoz*.

megrótt „elme mutogatás, füleket gyönyörködtető szó szaporítás".[428] Kerülendők „az embereknek fülöket csiklandó szók, beszédek",[429] a „hímezgető ékes szókkal" való előadás,[430] azaz „a szóknak cifrázása és haszontalan ékesgetése, piperés és szemen szedett szókból öszve rakosgatott oratio", a „beszédekben való bujálkodás, hímes szólás", „a halgatók avagy olvasók füleit csiklándoztató édesgető ékes szóknak vadászása".[431]

Néha világosan megnevezik az elkerülendő stílusnemeket. Ilyen a „fülek gyönyörködtető, gyermeki énekes egyben zengés, udvari pipere, prókátori pipere, törvényben való hímezett-hámozott beszéd".[432] Olyan szerző is van, aki nem akarta írását „pipesgetni vagy udvari piperébe öltöztetni",[433] vagy fordításában az eredeti munkát „minden udvari ékes szólástól üres Magyar nyelvvel"[434] ajándékozta meg.

A kerülendő stílusfajták mellett természetesen meghatározzák a követendő példát is, és világossá válik az egyszerű, könnyen érthető beszéd célja is. Első az „üdvösséges épület".[435] Az ehhez vezető legrövidebb út az egyenes, hiszen „az igazság egyigyű beszédben szokott járni";[436] fontos „a szónak rövidsége és simplicitása",[437] „a dolognak mivoltára kell figyelmezni",[438] „a benne lévő dolognak fundamentumát" nézve.[439]

[428] ALVINCI Péter, *Egy Rövid Úti prédikáció,* Kassa, 1632. RMNY 2.1535. *Ajánlás Kapi Andrásnak.*

[429] FELSŐBÁNYAI Mihály, *A Léleknek Úti költsége,* Utrecht, 1651. RMNY 3. 2401. *A keresztény olvasóhoz.*

[430] MALOMFALVAY Gergely, *Belső-képpen indító Tudomány,* Bécs, 1653. RMNY 3. .2462. *Elöljáró írás.*

[431] KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Az Keresztény Isteni Tudománynak […] rövid summája,* Utrecht, 1653. RMNY. 3. 2498. *A kegyes olvasóhoz.*

[432] MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis,* Debrecen, 1636. RMNY 3. 1639. *A keresztény olvasóhoz.*

[433] NAGYARI Benedek, *Orthodoxus Christianus,* Várad, 1651. RMNY 3. 2405. *Az igazságszerető olvasóhoz.*

[434] MADARÁSZ Márton, *Meisner Sz. elmélkedéseinek […] Magyar nyelvvel való meg-ajándékozása,* Lőcse, 1635. RMNY 1629. *Ajánlás Vári Zsigmondnak.*

[435] ALVINCI, *Egy Rövid…, Ajánlás Kapi Andrásnak.*

[436] NAGYARI, *Orthodoxus…, Az igazságszerető olvasóhoz.*

[437] DEBRECENI, *Isten ajándékával…, A kegyes olvasóhoz.*

[438] MEDGYESI, *Praxis…, A keresztény olvasóhoz.*

[439] BÖKÉNYI FILEP János, *Mennyei Lámpás,* Utrecht, 1652. RMNY 3. 2450. *A keresztyén olvasóhoz.*

A kritikatörténet számára különösen érdekes az irodalmi alkotás folyamatának teoretikus igényű magyarázata. Ezért figyelemreméltók azok a megnyilatkozások, amelyekből kitűnik a szerzők elméleti tudatossága. Az idézettekhez hasonló megjegyzések nem pusztán a stílus és a cél szempontjait érintik. Sokszor hangsúlyozzák, hogy a beszéd vagy írásmű megszerkesztése során meghatározott előírásokat követnek – vagy éppen szándékosan hagynak figyelmen kívül. Az irodalom önszemléletének alakulását vizsgálva észre kell vennünk annak jelentőségét, ahogyan a különböző szerzők megfogalmazzák az előírások mibenlétét.

Debreceni Péter elhatárolja magát az „igen hosszas, és mesterséggel egyben szütt font szók, cifra, cikornyás, tarafarás és piperés beszédek”[440] alkalmazásától. Különösen fontos a mesterség említése – nem nehéz kitalálni, milyen mesterségről lehet szó.

Bökényi Filep János ugyancsak a maga eljárását igazolja az olvasó előtt: „ha mi ez könyvecskében te néked nem tettzenék […] a szóknak nem igen hímes, és a sententiáknak minden Ciceroi ékesség nélkül valósága miatt, ne mindgyárt vesd meg az egész könyvet…”.[441] A hivatkozás a „cicerói ékességre” nem hagy kétséget afelől, mit szándékozott elkerülni a szerző.

Még pontosabban fogalmaz Mikolai Hegedüs János, amikor szintén saját munkáját magyarázva így ír: „Ez nem valami oly tarafarás munka, nem a világi bölcs metódusra cirkalmaztatott, nem pompás szókkal mázoltatott; Mindazáltal vagyon bizony mégis neki, mivel kérkedgyék: hogy tudniillik ő a cifra festett szókat az Oratoroknak és Rhytmistáknak hagyván, a hímes szókat a fülök viszkettetők olvasására és hallgatására bocsátván, szól ő a bölcs Istennek azon szavaival, kinél bölcsebb szólás soha nem adatik.”[442] A „világi bölcs metódus”, az „Oratorok” és a „Rhytmisták” szembeállítása „a bölcs Isten szavaival” nem igényel magyarázatot.

A terminológia miatt különösen érdekes Nagyari Benedek előszava, amelyben biztosítja az olvasókat, hogy „sok Rhetoricai ékességet, szólásban való cifrát, vagy inkább tara-farát”[443] nem találhatnak művében. A szövegkörnyezet jól ismert fordulatai kétségtelenné teszik, hogy a „Rhetoricai

[440] DEBRECENI, *Isten ajándékával…,* Debrecen, 1693. RMK I. 1435. *A kegyes olvasóhoz*.

[441] BÖKÉNYI FILEP, *Mennyei…, A keresztyén olvasóhoz*.

[442] MIKOLAI HEGEDÜS János, *Biblia tanúi,* Utrecht, 1648. RMNY 3. 2247.

[443] NAGYARI, *Orthodoxus…, Az igazságszerető olvasóhoz*.

ékesség" itt is a világi ékesszólás elocutióját jelenti – a szerző mégis általánosít, és a retorikával azonosítja a „tara-farázást".

Bővebben fejti ki a kérdéshez kapcsolódó véleményét Komáromi Csipkés György. Az ornatussal kapcsolatban már idéztem egy részt, amelyet most a tágabb szövegösszefüggéssel együtt megismétlek. Akárcsak Nagyari Benedek, Komáromi Csipkés is általában a retorika tanításainak alkalmazásával, az ékesen szólással azonosítja a kerülendő előadásmódot. A „Patereknek neveztetett régi tanítók" „[…] midőn kelletinél fellyeb követték volna az ő tanításokban, és Disputátiójukban az beszédnek ékes szókkal való festegetését, ollyakat mondottanak, a mellyekről annakutánna nagy szomorúan kértenek bocsánatot, magokat mentegetvén. Mint Hieronymus némelly alkalmatlanul mondott mondásiról mentegetvén magát. Rhetoricati sumus, azt mondja, et aliquid declamationibus dedimus, az az, az ékesen szóllásnak mestersége szerént az beszédet ékesgettük, és magunkat valamennyire az orálásnak attuk. Theodorétus is csak azt veti az Tanítók minden szaván építő, és azoknak szájából az gonosznak és káromkodásnak alkalmatosságára, az szót, mint tik az taknyot, az mint szokták mondani, akképpen leső eretnekek elejekbe. Non ego dogmatum et decretorum regulam ea duco, quae in Ecclesia panegyrice, et declamatorie dicuntur, az az, Nem azokat tartom én az vallásoknak és végzéseknek regulájának, a melyek az Anyaszentegyházban, a sok népből álló gyülekezethez lett beszéd szerént, és orálásképpen mondattanak."[444]

Az idézetekből kibontakozik a kor jellemző felfogása, amely szerint a retorika általában a világi szónoklattant és annak alkalmazását jelenti, és azon belül is különösen az elocutiót. Magyar szövegösszefüggésben is általános és következetes a retorika és az ékesen szólás mellett ugyanebben a jelentésben az orator, orálás, oratio kifejezések használata. Mindezek leggyakrabban úgy kerülnek szóba, mint amitől az egyházi írónak el kell határolnia magát. Egyébként az „orare" származékai is szerepelnek Szenci Molnár Albert és – némi eltéréssel – Pápai Páriz Ferenc szótárában. Az „Orator: Ekessen beszellö, Szoszolo, Ekesszolasra taneto"; ennek adverbiális változata, az „Oratorie" pedig „Ekessen szollasi mesterül". Az „Oratória: Ékessen szollási tudomany", az „Oratio: Tellyes beszed, Hosszukeszetöt beszed. Item Imatsag".

[444] KOMÁROMI CSIPKÉS, *Az Keresztény…, A kegyes olvasóhoz*.

III. „MESTERSÉGES ÉKESGETÉS”

Találhatunk azonban példát a retorika másfajta megjelenésére az egyházi irodalomban is, méghozzá éppen az elméleti kézikönyvekben. Latin–magyar egyházi retorikájában Medgyesi Pál az imádsággal kapcsolatban magyarul szól az amplificatio forrásairól. „A két-féle Terjesztő Módok szerént” az egyik lehetőség: a bővítés „az Okosság mesterségének (Logices) arra szolgáló Eszközei által”. Itt olvasható a legfontosabb logikai fogalmak magyar nyelvű rendszerezése – nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy évekkel Apácai Csere János előtt. Szempontunkból még érdekesebb a másik forrás: az amplificatio a „Mesterséges Ékesgetések által”. Medgyesi megemlíti, hogy ezek „sok félék”, de a sok lehetőségnek „itt csak hatát” említi, ugyancsak magyar szakkifejezésekkel.[445] Ebből is nyilvánvaló, hogy az egyházi szerző számára is szükségesnek tartja a retorika teljes eszköztárának alkalmazását.

A század egy másik jelentős magyar elméletírója, Szilágyi Tönkő Márton ugyancsak a retorika teljességéről szól. Említ kifejezetten az elocutio tárgykörébe tartozó fogalmakat is, mint például a tropusok, figurák, hyperbolák, allegoriák. Ezek ismerete nemcsak a Szentírás értelmezéséhez elengedhetetlen, hanem nagymértékben hozzájárul az igehirdető stílusának választékosságához is.[446]

Láthatjuk, hogy a szerzők tisztában vannak vele: az alkotást befolyásolják a kánonokban rögzített szabályok, akár követendőnek, akár kerülendőnek ítélik őket. A példákból kitűnik, milyen különbségek vannak a retorika vagy ékesen szólás fogalmának értelmezésében és értékelésében. Az azonban ezektől az eltérésektől függetlenül is nyilvánvaló, hogy *valamiféle* szabályokat mindenképpen szem előtt kell tartani: az adott műfajhoz illő megoldásokat alkalmazni, és a nem oda valókat elkerülni. Akárcsak a stiláris követelmények meghatározásánál, itt is megjelenik a negatív megközelítés, a helytelen eljárás elmarasztalása.

Medgyesi Pál utal rá, hogy akik nem a témához való megfogalmazásban adják elő mondandójukat, azok „az írásnak külömb külömb formái és módgyai között különbséget tenni nem tudnak.”[447] Világos tehát, hogy a szer-

[445] MEDGYESI, *Doce nos orare…,* F4r.

[446] SZILÁGYI TÖNKŐ Márton, *Biga pastoralis, seu, Ars Orandi & Concionandi,* Debrecen, 1684. RMK II. 1536. 101, 178, 181.

[447] MEDGYESI, *Praxis…, A keresztény olvasóhoz.*

zőknek nem pusztán ösztöneikre kell hagyatkozniuk, hanem tisztában kell lenniük a „külömb külömb formák és módok" mibenlétével.

Meglepően modernnek tűnnek Gyöngyösi László fejtegetései, aki jó értelemben vett távolságtartással a retorika alatt mintha általában az alkotói módszert értené, mégpedig kinek-kinek a maga kialakult gyakorlata szerint. Hollandiában készített fordításának előszavában így fordul az olvasóhoz: „Gyakorlatossággal megh esik az a' tanulásnak dolgában, a'mi szokot lenni az ételkben: mert a' mi képen hogy ugyan azon egy ételknek neme külömb külömb féle módon el készitetvén fel adatik az asztalra, a' Szakácznak mesterséges találmánya, és a' vendégeknek szájok izi szerént; igy a' tanúlásbanis, ugyan azon egy dolog külömb-külömb féle módon traktáltatik, az okos, és eszes könyv irónak jo külömbség tevö itileti, és az olvasónak megh foghatása szerént. Innét vagyon, hogy az emberi, és világi dolgokrúl való tudományokban, czak nem minden könyv irónak, vagyon tulaidon maga Grammatikája, Rhetorikája, maga Logikája, maga Phylosophiája, és az Isteni tudományban, maga Cateshismussa. Sokannis panaszolkodnak e' dolog felöl, ugymint, a' mely az embernek elméjét el vonnya, emlékezetit öszvezüri-zavarja, és itiletit meg bántya; s' nemis oknélkül pedig: mert a' miképen az étkeknek külömb külömb féle vólta meg veszvén a' gyomorban, inkab nemz nehéz betegséget, hogy nem mint a' jo egésséget megh tartaná; igy, ugyan azon egy dolog felöl valo trakta, sokaknak meg bántya a' jo itilletnek, és Istenes életnek öregbülését 's elölmenetelit. De ennek job formában való rendelése, ez egész keresztyén Világon lévö Ecclesiákat, keresztyén Fejedelmeket és felsö rendeket nézendö dolog. […] Mindazonáltal, senki ne kárhoztassa az Istennek sok féle ajándékinak külömb-külömb féle voltát, (mely mind a' testi, s' mind a' lelki dolgokban való bölczességét, és jóságát adgya minekünk elönkben) de söt inkáb kárhoztassuk mi az embereknek romlotságokat, és ez aránt való haszontalanságokat, a' kik avagy tellyességesen nem élnek, avagy pedigh gonoszszúl élnek, az Istennek áldásából reájok származot ajándékokkal."[448]

A teoretikus művek mellett megkülönböztetett figyelemben kell részesíteni mindazokat a megnyilatkozásokat, amelyek a nyelvi szokások, hagyo-

[448] *A keresztyéni vallásnak fundamentomi […], Fordétatott Angliai nyelvből Gyöngyösi László által,* Utrecht, 1657. RMK I. 925. *Elöljáro beszéd. Melyben az igaz Keresztyéni Vallásnak fundamentomiban nevekedni igyekező Olvasó taníttatik a' foganatos olvasásnak jo modgyára.*

mányok szerepét fogalmazzák meg a szövegek létrejöttében. Ilyen például Medgyesi Pálnak eléggé meg nem becsült fejtegetése a magyar nyelvérzék normatív feladatáról. Meggyőződése szerint erre hagyatkozva jöhet létre a latinizmusoktól mentes, mégis igényes, szép magyar beszéd, amelyik a „rendes és ékes szó ejtéseket, szó elegyetéseket" is magába foglalja.[449]

A század vége felé közeledve a nyelvi megformálás jelentőségéről, az elocutio eszköztárának alkalmazásáról a legrészletesebben ismét a világi irodalomban olvashatunk, a legárnyaltabban Gyöngyösi István poétikai jellegű megjegyzéseiben – ahogyan ezt a következő fejezetben bemutatni igyekszem.

[449] MEDGYESI Pál, *Dialogus Politico-Ecclesiasticus,* Bártfa, 1650. RMNY 3. 2309. *Praefatio Rákóczi Zsigmondhoz*.

ÖTÖDIK FEJEZET
GYÖNGYÖSI ISTVÁN POÉTIKAI NÉZETEI

Ma már közhelynek számít annak emlegetése, hogy Gyöngyösi munkásságát igen nagymértékben befolyásolták retorikai-poétikai ismeretei. A kritikatörténetre tartozik Gyöngyösi poétikai nézeteinek, különösen elméleti fejtegetéseinek vizsgálata. Jankovics József hívta fel a figyelmet egy előadásában a legkorábbi retorikai-poétikai vonatkozású megállapításokra: Ráday Gedeon levelére Kovásznai Sándorhoz, 1788-ból.[450] Ugyancsak Jankovics érdeme, hogy nyomtatásban olvasható Kovásznai 1791-ben írt bevezetője Gyöngyösi-kiadásához, amelyben a szerző retorikai felkészültségét méltatja.[451] A kutatás számon tartja, hogy irodalomtörténészeink (Toldy Ferenc, Horváth János, Bán Imre…) mikor hogyan értékelték Gyöngyösi teoretikus ismereteit.

Döntő fordulat az 1980-as évek elején következett be. Tarnai Andor 1981-ben közzé tette és jelentőségének megfelelően méltatta a kritikatörténeti szempontból talán legfontosabb Gyöngyösi-szöveget, a *Porábúl megéledett Főnix*nek *Az olvasóhoz* címzett utószavát.[452] Két évvel később jelent meg Kibédi Varga Áron tanulmánya, amelyben határozottan leszögezi, hogy Gyöngyösi „művelt, az európai poétikát *és* retorikát jól ismerő közönség

[450] JANKOVICS József, *Gyöngyösi István költészetének poétikai-retorikai forrásvidéke = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 330–337; 337.

[451] JANKOVICS József, *Gyöngyösi drága gyöngy versei": A Kemény János-eposz forrásvidéke és szövegszerveződése* = GYÖNGYÖSI 1693/1999, 274–299; 289–290.

[452] GYÖNGYÖSI István, *Kemény János emlékezete, Az olvasóhoz = A magyar kritika évszázadai, I.: Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig,* írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp., 1981, 140, 151–154.

tudós költője volt, egy olyan közönségé, mely az irodalomtól egészen mást várt el, mint a mai."[453] Ennek tudatában láttak többen is a kritikatörténeti érdekű vizsgálódásokhoz, szembesítve a költői szövegeket a teoretikus művekben megfogalmazott követelményekkel.

Teória és praxis egymásra vetítése mellett érdekes lehet, ahogyan a szerző saját maga fogalmazza meg elképzeléseit. Gyöngyösi poétikai természetű megjegyzéseivel kapcsolatban többféle irányba indult el a kutatás. Jankovics József fontosnak tartja a forrásokat; hivatkozott előadásában megfontolandó javaslatokat tett a mintaként számításba vehető elméleti munkák felderítésére. Ő maga és mások a feltételezhető forrásoktól függetlenül is vizsgálták a szövegek összefüggéseit a retorikai-poétikai elmélettel.

Gyöngyösi megjegyzései éppúgy érintik a költészet legáltalánosabb kérdéseit, mint egyes részterületeket. Az előbbiekhez tartozik a poézis mibenlétének, legfontosabb jellemzőinek megragadása. A legrégebbi hagyományokra vezethető vissza, ami Gyöngyösinél is megjelenik: a költő feladatát más területek képviselőivel hasonlítják össze, így derül fény az azonosságokra és a különbségekre.

Sylvester János irodalmi örökségének áttekintésébe fogva már érintettem a költői univerzalitás kérdését; az inventio poeticáról szólva hivatkoztam Petrarcára, Boccaccióra, Lionardira, Scaligerre és másokra. Emlékezhetünk: a költői tevékenység specifikumait keresve a különböző szakterületek összevetése során két szempont vetődik fel különös súllyal. Az egyik a valósághoz való viszony: valóság és képzelet, realitás és fikció, azaz história és fabula; igazság, valószínűség és hihetőség kérdése. Mindezekhez megkerülhetetlen kiindulópont Pirnát Antal alapvető tanulmánya.[454] A másik szempont az előadás módja, a nyelvi megformálás, a megfogalmazás. A költőre jellemző az eltérés a mindennapi beszédtől, a köznapi nyelvhasználattól. Ebből az aspektusból szemlélve műve a históriával szemben már nemcsak fabula, hanem poézis is. A három fogalom összefüggésével Kovács Sándor Iván foglalkozott behatóbban.[455]

A továbbiakban megpróbálom az eddig kutatási eredményekhez képest, ha lehet, tovább árnyalni Gyöngyösi sokat hangoztatott „poétikai tudatosságáról" alkotott képünket, különös tekintettel a költészet nyelvi sajátosságaira vonatkozó megállapításaira. Lemondok a konkrét források kereséséről, in-

[453] KIBÉDI VARGA 1983, 590.
[454] PIRNÁT Antal, *Fabula és história,* ItK, 88(1984), 137–149.
[455] KOVÁCS 1996

kább egyes kijelentések tartalmát szeretném pontosítani. Úgy vélem, ehhez hasznos lehet az összevetés valamilyen mértékadónak tekinthető poétikai rendszerrel. Mivel a közvetlen mintákat egyelőre nem ismerjük, viszonyítási alapul olyan munkát kerestem, amelyik sok jellemző mozzanatot magába foglal az évezredes retorikai-poétikai hagyományokból, és Gyöngyösi korában is meghatározó erővel volt jelen az irodalmi gondolkodásban.

Ezen meggondolások alapján Julius Caesar Scaliger már korábban is hivatkozott *Poetices libri septem* című monumentális összefoglalóját választottam, amely először Lyonban jelent meg, 1561-ben.[456] A munka talán a legteljesebb összegzése mindannak, amivel az antikvitás és a reneszánsz irodalomelmélete gazdagította a költészettant. Hatott a barokk és a klasszicizmus elméletére és gyakorlatára is. Egyszerre mutat előre és hátra: ami Scaliger poétikájában benne van, az nagyon sok korábbi és nagyon sok későbbi kompendiumban is megtalálható. Mint látni fogjuk, számos párhuzamot fedezhetünk fel a Scaligerrel való összevetés során. Nem állíthatjuk persze, hogy Gyöngyösi Scaligert kivonatolta – igaz, ki sem zárhatjuk ennek lehetőségét. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a poétika hét könyvébe sűrített ismeretanyag nem véletlenül mutat egyezéseket Gyöngyösi elméleti igényű megjegyzéseivel.

Gyöngyösi poétikai vonatkozású prózai szövegeinek szerkezete néha legalább annyira bonyolult, mint verseinek kompozíciója. Könnyebben eligazodhatunk a tartalmi kapcsolódások szövevényes hálózatában, a jelölt vagy jelöletlen oda-vissza utalások között, ha kiemeljük és valamilyen logikus gondolatmenet szerint tekintjük át a legfontosabb motívumokat. Ehhez megbízható vezérfonalnak ígérkezik Scaliger következetes rendszere.

I. „SOLUM RES IPSAE" – „CSUPÁN CSAK A DOLGOK VALÓSÁGA"

Mint már említettem, a költészet jellemzőit gyakran határozták meg más területekkel összevetve. Gyöngyösi legáltalánosabb érvényű megjegyzéseinek értelmezéséhez különösen fontos a történetíró és a költő tevékenységének az összehasonlítása. Ennek során merülnek fel história, fabula és poézis összefüggései, amelyekre Gyöngyösi többször is kitér. Az ide kapcsolódó

[456] Az első kiadásból megvan egy példány az Országos Széchényi Könyvtárban, jelzete: Ant. 747. A továbbiakban ebből idézek.

fejtegetések egyik ősforrása Arisztotelész *Poétiká*jának IX. könyve, amit különösen a reneszánsz idején magyaráztak sokféleképpen.[457]

Scaligernél is megjelenik a költői tevékenység két fontos meghatározója, a fabula és a poézis. A szerző a szükségszerűség, a hasznosság és a gyönyörködtetés szempontjai alapján vizsgálja a különböző szakterületeket. A filozófus és a szónok feladatainak tárgyalása után a történetíró és a költő tevékenységét hasonlítja össze. Megállapítja, hogy a poéta többet nyújt, mint a historikus. Az utóbbi ugyanis pusztán az eseményeket adja elő, a valóságnak megfelelően; míg az előbbi nemcsak magukat a megtörtént dolgokat beszéli el, hanem a tényeket kiegészítheti a saját fantáziájára támaszkodva, sőt akár soha meg nem történt eseményeket is elhitethet olvasóival. A másik lényeges különbség az előadásmódban van. A történetíró egyszerűbben fogalmaz, elsődleges feladata az események hiteles elbeszélése; a költő viszont emelkedettebb céljának megvalósításához gazdagabb eszköztárat (apparatus) használ.[458]

[457] Bőséges válogatás a reneszánsz elméleti irodalmából: WEINBERG, 1970–1974. Magyar fordításban is olvashatók a kérdéshez kapcsolódó szemelvények: Francesco ROBORTELLO, *A költő és a történetíró,* részlet az alábbi műből: *In librum Aristotelis de Arte Poetica explicationes,* Firenze, 1548. A fordítás alapja egy 1555-ös kiadás = *A barokk,* a bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta, fordította és magyarázta BÁN Imre, Bp., 1968[3]; Lodovico CASTELVETRO *Poétikájából. Poetica d'Aristotele volgarizzata e sposta,* Vienna, 1570. Részletek a történetíró és a költő összehasonlításából, ford. BENEDEK Nándor = KOLTAY-KASTNER 1970, 293–297.

[458] „Differunt autem, quod alterius fides verum & profitetur & prodit, simpliciore filo texens orationem: altera aut addit ficta veris, aut fictis vera imitatur, maiore sane apparatu. At enimvero utraque, uti diximus, cum officio narrandi aeque fingeretur: factum est tamen ut illi soli nomen Historiae fuerit attributum: quippe cui satis esset solus ille tractus dictionis ad explicandum quae gesta essent. Hanc autem Poesim appellarunt, propterea quod non solum redderet vocibus res ipsas, quae essent, verumetiam quae non essent, quasi essent, & quo modo esse vel possent vel deberent, representarent." SCALIGER 1561, 1.
Borzsák István fordításában: „Annyiban különböznek, hogy egyikük feltétlen megbízhatósága az igazat hirdeti, azt is adja elő, és a szónoklatot egyszerűbb szálakból szövi; míg a másik vagy koholmányokkal egészíti ki az igazat, vagy költött dolgokkal utánozza az igazságot, és külsőségeiben is igényesebb. De bár – mint mondottuk – mindkettőnek egyaránt tiszte az elbeszélés, mégis csak az előbbire alkalmazták a *historia* nevet, mivel beérte a megtörtént dolgok ki-

A historikus és a poéta viszonyát Gyöngyösi is ugyanígy látja. A szavahihetőség és a költői fantázia együttesét röviden már a *Murányi Vénus* ajánlásában is említi. Vállalnia kell a felelősséget az elbeszélés lényegének valódiságáért, hiszen műve bizonyos mértékig históriának is tekinthető: Wesselényi Ferenc és Széchy Mária történetnek megörökítésével azt szeretné elérni, hogy a murányi esemény „az következendő üdőnek messze lévő határira repülvén, ottan is híresüljön, ösmértessék, terjedjen s éljen örökké". Ugyanakkor arra is utal, hogy írását „holmi poëtai költeményekkel is" „szaporította". Erre példaként Mars és Venus szerepeltetését hozza.[459]

A *Porábúl megéledett Főnix* ajánlásában Gyöngyösi már inkább a történetírás és a költészet különbségét emeli ki. Apor Istvánhoz szólva elmondja, hogy voltaképp családjának és neki magának dicsőséges tetteit illene elbeszélnie. Miközben elhárítja magától ezt a megtiszteltetést, leszögezi, hogy a történeti tények megörökítése a históriaíró dolga. Néhány soron belül kétszer is hivatkozik az ide tartozó műfajra: említi az erre a feladatra hivatott „tanult históriaírót" és az „egész históriákat", amelyek az Apor család hősiességét hirdethetnék.[460]

fejtésére alkalmas előadással. Az utóbbit viszont *poézis*-nek nevezték el, mivel nem puszta szavakkal adja vissza magukat a megtörtént dolgokat, hanem a meg nem történteket is valóságként mutatja be, mégpedig úgy, amint azok megtörténhettek volna, vagy amint meg kellett volna történniük." Giulio Cesare SCALIGERO, *A Poétikából,* ford. BORZSÁK István = KOLTAY-KASTNER 1970, 273–287; 274.

459 „Nagyságtok egymás kedvéért való cselekedete is az következendő üdőnek messze lévő határira repülvén, ottan is híresüljön, ösmértessék, terjedjen s éljen örökké […] s mivelhogy az régi versek-csinálók írásából úgy tanultam, holmi poëtai költeményekkel is szaporítottam írásimot: Vénusnak és Mársnak tulajdonítván az murányi dolgoknak szerencsés végbenmenetelét […]" GYÖNGYÖSI 1664/1998, *Ajánlás Wesselényi Ferencnek és Széchy Máriának:* 7–11; 10.

460 „Mert akár régi nemzetének dücsőséges voltárúl, akár maga tekéntetes állapotjárúl gondolkodjam, seregekkel győnek előmben azok az érdemes dolgok, akiknek leírása nemcsak az én együgyő és már fáradékony pennámnak, de akármely tanult históriaíró gyors kezének is fáradságos munkát adhatnának. […] Voltak pedig mások is dicsőséges antecessori közül akik […] nagy dolgokat vittek végben, és méltóságos tiszteket viseltek hazájok szolgálatján, amelyekrűl is, aki abban foglalná magát, egész históriákat írhatna érdemesen". GYÖNGYÖSI 1693/1999, *Ajánlás Apor Istvánnak:* 7–10; 8.

Gyöngyösi részletesebben szól a történeti valóság és a költői előadás viszonyáról legtöbbet idézett kritikatörténeti érdekű szövegében, a *Porából megéledett Főnix*nek *Az olvasóhoz* címzett utószavában. Ragaszkodik az alaptörténet valódiságához, de nem éri be a puszta események egyszerű elbeszélésével, hanem hozzáad valamit, amitől műve már költeménynek tekinthető. Miközben vigyáz „a feltett dolognak valóságára", mégsem „csupán csak a dolgok valóságát" fejezi ki, hanem „a poësist is" követi. Enélkül „a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan", Gyöngyösi mégis ragaszkodik a költői eszközökhöz.[461]

Scaliger poétikájában a továbbiakban megjelenik a költői univerzalitás jól ismert gondolata: a poéta birtokában van mindennek, aminek más területek képviselői, de messze túl is szárnyalja őket, hiszen a maga sajátos eszközeivel új, öntörvényű világot alkot.[462] Ennek a teremtő gesztusnak az

[461] „Vegye eszében az Olvasó: hogy noha a feltett dolognak valóságára is vigyáztam ezen versekben, mindazonáltal nem tartottam szintén olyan rendet, mint a folyóírással való históriában, hanem a poësist is kévántam azokban követnem, és aszerint alkalmaztatni is ezen munkácskámat; kihez képest szükség tudni az Olvasónak, hogy amely szók nem a közönséges magyar beszéd szerint találtatnak némely helyeken a versekben, a' nem másképpen esett annyira, mint a versek kedviért tett alkalmaztatásból. […] Ezek mellett, mivelhogy (amint föllyebb is említettem) a poësist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeznem ki a versek egyögyűségével." *Uo., Az Olvasóhoz,* 197–200; 197, 199–200.

[462] „Sola poesis haec omnia complexa est, tanto quam artes illae excellentius, quod caeterae (ut dicebamus) res ipsas, uti sunt, repraesentant, veluti aurium pictura quadam, at poeta & naturam alteram, & fortunas plures etiam: ac demum sese isthoc ipso perinde ac Deum alterum efficit. Nam quae omnium opifex condidit, corum reliquae scientiae tanquam actores sunt: Poetica vero quum & speciosius quae sunt, & quae non sunt, eorum speciem ponit: videtur sane res ipsas, non ut aliae, quasi Histrio, narrare, sed velut alter deus condere." SCALIGER, *i. m.,* 3.

Borzsák István fordításában: „A költészet az egyedüli, amely mindezeket magába foglalja, mégpedig a többi művészethez képest sokkal kiválóbban, mivel a többiek – amint mondottuk – a dolgokat úgy jelenítik meg, amint vannak,

alapján lehet megkülönböztetni a fűzfapoétát a Múzsák kegyeltjétől. A prozódiai jellemzők a beszéd, a hangképzés fizikai tulajdonságaiból következnek, így nem nehéz a mondandót versekbe kalapálni. Az igazán lényeges dolgokat azonban csak a kiválasztottak képesek felfedezni és a megfelelő formában megfogalmazni.[463]

Gyöngyösi megjegyzéseiből is kirajzolódik minden poétika alapvető gondolata: a költészet más, mint a köznapi beszéd és írás. A „verseiben" szereplő megoldásokat folyamatosan szembeállítja „a verseken kívül" létező világgal. Többször is leszögezi, hogy amikor „a poësist" követi, „a versek kedviért" fogalmaz a szokásostól eltérően.[464] Gyöngyösi afelől sem hagy kétséget, hogy „a versek rendiben" található költői eszközök a maguk mód-

mintegy a fülek festészetével, a költő viszont másféle természetet, többféle lehetőséget alkot, sőt önmagát is éppen ezzel a képességével mintegy másik istenné teszi. Mert annak, amit mindeneknek alkotója teremtett, a többi tudomány csak mintegy színrevivője: a költészet viszont, mivel mind a létező, mind a nem létező dolgok látszatát tetszetősebben adja elő, magukat a dolgokat nem színész módjára mondja el mint a többiek, hanem teremti őket, mintha második isten volna." KOLTAY-KASTNER 1970, 278–279.

463 „Postea quum maiore spiritu res novas veteribus inventis addidissent: illi, qui hac gloria inferiores numerose meditarentur simplices narrationes, Versificatores tantum dicti sunt: hi autem Poetae, quare soli sibi Musarum tutelam vindicant atque patrocinium, quarum spiritu, quae alios lateant, ab ipsis inveniantur." SCALIGER, *i. m.,* 3.
Borzsák István fordításában: „Később, amikor nagyobb buzgalommal új dolgokkal gyarapították a régi találmányokat, azokat, akik e dicső művészetben a legkiválóbbak mögött maradva verses formába öntötték egyszerű mondanivalóikat, csak verscsinálóknak *(versificatores)* nevezték, az előbbieket viszont költőknek *(poeta),* mivel a Múzsák oltalmára és védnökségére csakis ők tarthatnak igényt, mert tőlük ihletve rájönnek olyan dolgokra, amelyek mások előtt rejtve vannak." *Uo.,* 279.

464 „Vannak azért ezen okból az én verseimben is oly szók, és azokban oly dispositiók, amelyek a verseken kívül nem volnának szintén illők a dolog igyenesen való kimagyarázására, de azok a verseket ékeséteni szokták inkább, hogysemmint valami dísztelenségére szolgálnának. […] Minekokáért az Olvasó így értvén ezeket, ahol oly szókat és dispositiókat talál versemben, akik vagy a közönséges szólásban vagy a folyóírásban nem usuáltatnának, ne tulajdonítsa azokat tudatlanságból esett fogyatkozásoknak, hanem a versek kedviért lévő szükséges cselekedetnek" GYÖNGYÖSI 1693/1999*,* 200. V. ö. 197.

ján „az dolognak teljes értelmét" hivatottak megvilágítani az olvasónak.[465] Mint majd látni fogjuk, Gyöngyösi szerint a hétköznapi valóság és a „versek", azaz a költészet eltérése jelentős részben a nyelvhasználatból adódik.

A két világ közötti különbség érzékeltetésére Scaliger a költőt a komédiással és a tehetségtelen versfaragóval hasonlítja össze. A „histrio" a színpadon a puszta eseményeket (res ipsas) csupán felmondja (narrat), a „versificatorok" kezdetleges versekbe öntik egyszerű mondandójukat (numerose meditarentur simplices narrationes) – a „poeták" viszont a maguk sajátos eszközeivel lényeges többletet hoznak létre: a Múzsák sugallatára megragadják a dolgok lényegét (Musarum […] spiritu, quae alios lateant, ab ipsis inveniantur).

Scaliger e sorait olvasva lehetetlen nem gondolni Gyöngyösire, aki Tinódival állítja szembe magát: a históriás énekek szerzője „a versek egyögyűségével" „csupán csak a dolgok valóságát" fejezi ki, míg a költő ennél többet nyújt.[466]

A műfaj szempontjából Scaliger poétikájában különös figyelmet érdemelnek az epikus költészetre vonatkozó fejtegetések. Itt is felmerül a história és a poézis már tárgyalt kérdése. Scaliger Lucanus és Homérosz példájával igazolja, hogy a költőre ebben a műfajban is igazak a korábban elmondottak: a megtörtént eseményeket versben adják elő, a maguk sajátos módján, így a puszta valóságot átalakítva lényegesen többet nyújtanak az események felsorolásánál.[467] Scaligernél is az évszázados hagyomány jelenik meg, amely az eposzok szerzőit elsősorban *költőként* tiszteli.

[465] „Amelyek megmutatásában, minthogy sok szép dolgok és példák fordulnak elő a versek rendiben, aki nem restelli azokat megolvasni, reménlem, nem fog azzal is üdőt veszteni: addig mindazonáltal nehezen veheti fel az dolognak teljes értelmét, amíg végig nem olvassa azon verseket." GYÖNGYÖSI 1695/2003, *Az Olvasóhoz:* 9–10; 9–10.

[466] GYÖNGYÖSI 1693/1999*,* 200.

[467] „An Lucanus sit Poeta. Sane est. Nugantur enim more suo Grammatici, quum obiciunt, illum historiam conscripsisse. Principio, fac historiam meram: oportet cum a Livio differre. Differt autem versu, hoc vero Poetae est. Deinde quis nescit omnibus Epicis Poetis historiam esse pro argumento? Quam illi aut adumbratam, aut illustratam, certe alia facie quum ostendunt, ex historia conficiunt Poema. Nam quid aliud Homerus? […] Sic multa Lucano ficta: Patriae imago, quae sese offerat Caesari: excitam ab inferis animam, atque alia talia." SCALIGER 1561, 5.

Gyöngyösinek az utókor által oly sokat boncolgatott műfaji kérdésekről nincs sok mondandója. Egyszerűen epikus költőnek tartja magát, amint erre több megjegyzéséből is következtetni lehet. A *Murányi Vénus* ajánlásában utal az elbeszélés történeti magvának és az előadás formájának együttesére: „együgyű históriájának" „magyar versekből fűzött tollaival" kíván „szárnyazni".[468] Kemény Jánosról szóló munkáját kifejezetten „verses históriácskának" nevezi.[469] Mint ahogy már utaltam rá, és a későbbiekben is bőven lesz szó róla, magát elsősorban *költőnek* tartja, aki a poézis kifinomult eszközeivel haladja meg a história egyszerű rímes elbeszélését. Miközben azon elmélkedünk, hogy vajon eposzként, esetleg regényként olvassuk-e Gyöngyösi műveit, nem árt azt sem szem elől téveszteni, ahogyan ő maga határozta meg műfaját és tevékenységének lényegét.

Gyöngyösi eddig érintett megjegyzései költészet és valóság legáltalánosabb összefüggéseire vonatkoznak. A kritikatörténet számára még érdekesebbek azok a megállapítások, amelyekben saját költői eszközeit poétikai fogalmakkal magyarázza. Bizonyos esetekben egyértelmű szakkifejezéseket használ, máskor azonban nem könnyű megfejteni, mire gondol. Ezek megvilágításához is hasznosnak tűnik az összevetés Scaliger poétikájával. Az eddigiekben az általános elveket összefoglaló első könyvből hoztam párhuzamokat. Érdemes tovább haladni, és egy-egy pillantást vetni azokra a részekre, amelyekhez igen szorosan kapcsolódnak Gyöngyösi megjegyzései. A megfelelések sok esetben segíthetnek egy-egy Gyöngyösi-hely értelmezésében.

Borzsák István fordításában: „Költő-e Lucanus? De még mennyire! Csak fecsegnek – szokásuk szerint – a grammatikusok, amikor azzal hozakodnak elő, hogy csak történetet ír. Először is: vegyük az igazi történetírást. Különbözik Liviustól? Különbözik bizony, mégpedig a vers miatt. Ez tehát a költő sajátos ismertető jegye. Azután ki ne tudná, hogy minden epikus költő a történelemből meríti anyagát? Ezt színezik, ezt szemléltetik, mindenesetre mássá alakítják, amikor a történetből költeményt formálnak. Mert mi egyebet tesz Homéros? […] Meg aztán sok költött dolog van Lucanusban: a Hazának Caesar előtt megjelenő alakja, mint az alvilágból felidézett lélek, és még sok egyéb." KOLTAY-KASTNER 1970, 286.

[468] „[…] igyekeztem az lassú elmémnek érkezése szerént ezen együgyű históriámnak magyar versekből fűzött tollaival úgy szárnyaznom, hogy […]" GYÖNGYÖSI 1664/1998, 10.

[469] GYÖNGYÖSI 1693/1999, 199.

II. „ALIA AB USU COMMUNI" – „NEM A KÖZÖNSÉGES MAGYAR BESZÉD SZERINT"

Scaliger további könyveiből bontakozik ki maga a poétikai rendszer. A konkrétumokból kiderül, hogy voltaképpen miben is áll az a többlet, ami a költői előadás lényege. Mielőtt azonban elmerülnénk az egyes részletekben, a nagyobb összefüggések megértéséhez legalább vázlatosan jelezni kell Scaliger poétikájának felépítését.

A rendszer az anyag (materia), a megfogalmazás (forma) és a díszítmények (ornamenta) hármasságára épül. Ezek részletes kifejtése Scaliger poétikájának gerince: a második, a harmadik és a negyedik könyv. A költő anyaga a nyelv, azaz annak alkotórészei: a betűk, a szótagok és a szavak. A forma a felhasználandó anyag megfelelő kiválasztását és művészi elrendezését jelenti. A mű dísze, színe a további költői eszközöknek köszönhető.[470]

Különösen érdekes a harmadik könyv, a forma mibenlétének kifejtése. A formát a szavak célszerű elrendezése (dispositio verborum) adja meg, azaz a nyelvi kifejezőeszközök eszköztárának (apparatus) alkalmazása. Ezek

[470] „Orationis autem materia quid aliquid sit quam litera, syllaba & dictio? Id est aer, aut membrana, aut mens, in quibus ea sint tanquam in subiecto. Quare in Caesaris statua aes erit materia: in Poesis, dictio. In statua forma exprimens vigorem aut motum, aut statum, aut sessionem, aut eiusmodi: in Poesi eadem omnia in lineamentis ac dispositionibus dictionum. In statua, toga aut arma pro ornamentis atque accessionibus: in Poesi rhythmi, sive numeri, figurae, pigmenta dictionum. Quocirca de Poeseos materia in hoc libro scribendum erit, in tertio de forma, in quarto de ornamentis." SCALIGER 1561, 55.
(A továbbiakban a Scaliger-idézeteket magyarul a saját fordításomban közlöm. B. I.) „A beszéd anyaga pedig mi más lehet, mint a betű, a szótag és a szó? Ez olyan, mint az érc, vagy a szobor látható felszíne, vagy amit kifejez; ezek ugyanúgy hordozzák a maguk tartalmát, mint a beszéd. Ahogy tehát Caesar szobrában az érc lesz az anyag, úgy a költészetben a szavak. A szobor esetében a megformálás érzékelteti az alak elevenségét vagy a mozgását vagy éppen azt, hogy áll vagy ül vagy efféléket; a költészetben mindezt a szavak megválogatása és elrendezése fejezi ki. A szobor díszítményei és járulékos elemei a tóga vagy a fegyverzet; a költészetben a ritmus vagy a versmérték, a figurák, a szavak színező ereje. Ezért ebben a könyvben a költészet anyagáról lesz szó, a harmadikban a megfogalmazásról, a negyedikben a díszítményekről."

segítségével lehet megjeleníteni az alkotás végső célját, a kifejezni kívánt tartalmat (res).[471]

A forma kialakítása során szem előtt kell tartani a költő négy fő erényét. Ezek: a józanság (prudentia), a változatosság (varietas), a hatékonyság (efficacia) és a kellemesség vagy kedvesség (suavitas). Különösen fontos az utóbbi, ami előkerül majd a díszítményekről szóló negyedik könyvben is. Itt Scaliger a különféle beszédnemekhez kapcsolva veszi sorra a különböző követelményeket és lehetőségeket. A legdíszesebb beszéd természetesen a grandiloquus, Szenci Molnár Albert szótára szerint a „fönnyen szolló". A suavitas itt is a tetszetős nyelvi megformálást jelenti.[472] A fogalom jelentése Szenci szótára szerint „édesség, kedvesség". A kifejezést poétikai műszóként használja Gyöngyösi, amikor a maga költői hozzátételét az előadot-

[471] „Igitur universum negotium nostrum in Res & Verba quum dividatur, verba ipsa & partes sunt & materia orationis, quae iam a nobis explicata est: verborum autem dispositio atque apparatus, quasi forma quaedam, de qua postea dicimus. Res autem ipsae finis sunt orationis, quarum verba notae sunt." *Uo.,* 80.
„Egész tevékenységünk tehát a tartalomra (res) és a szavakra (verba) osztható fel. Maguk a szavak a beszédnek a részei is és az anyagát is alkotják, amit már kifejtettünk. Ezután a szavak elrendezéséről és a megfogalmazás eszközeiről szólunk. A beszéd célja a tartalom kifejezése; amit a szavakról kell tudni, azt már ismerjük."

[472] „Suavitas alia est a venustate. Addit enim decori et pulchritudini Suavitas: quoties venustum vultum dedicata omnia commendant. Est igitur suavis oratio, quae allicit auditorem ad legendum vel invitum. Qualis illa Herodo. cuius libros mihi difficilius est deponere, quam cyathum. Venustas igitur est decor ipsius compositionis, quemadmodum supra dicebamus. Suavitas autem venustatis species delicata. Tota Aeneis venusta est: suavis non tota. Venustati adversatur turpitudo: Suavitati Asperitas." *Uo.,* 186.
„A kedvesség (suavitas) különbözik a kellemességtől (venustas). A kedvesség adja meg a díszt és a szépséget, a kellemesség jó benyomást kelt. Tehát az a beszéd kedves, amelyik még akkor is ráveszi a hallgatót az olvasásra, ha nincs kedve hozzá. Akárcsak Hérodotosz, akinek a könyveit igen nehéz letennem, mint a borospoharat. A kellemesség tehát a kompozíció dísze, ahogy fentebb már elmondtuk. A kedvesség viszont a kellemességnek a finom megjelenési formája. Az egész Aeneis kellemes, de nem az egész kedves. A kellemesség ellentéte az otrombaság (turpitudo), a kedvességé a nehézkesség (asperitas)."

tak „nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve" tartja szükségesnek.[473]

Egyáltalán nem véletlen, hogy az előadás „*kedvesebb* voltát" a „nagyobb *ékességgel"* együtt említi: a suavitashoz szorosan kapcsolódik a másik retorikai-poétikai alapfogalom, az ornatus, amit a magyar elméleti szaknyelvben ékességnek hívtak – ahogyan erről a korábbiakban bőségesen szóltam.

Visszatérve a Scaliger harmadik könyvében részletezett erényekhez: a szerző az erről szóló rész végén előlegzi a következő nagy egységet, a figurákról szóló fejezeteket. A megkívánt erényekkel a költő akkor rendelkezik, ha birtokában van a szükséges eszköztárnak. Scaliger szerint is ez a poétika legbonyolultabb része (pars operosissima). A nyelvi apparátus legátfogóbb kategóriája Scaligernél a figura. A formát taglaló harmadik könyvben lényegében a tropusokat tárgyalja, amelyek ebben a rendszerezésben a figurák egyik nagyobb csoportjaként jelennek meg. A másik nagy csoportról, a legelterjedtebb felosztások szerint is figurának nevezett kifejezőeszközökről Scaliger a díszítményeket tárgyaló negyedik könyvben ejt szót. A figura lényege, legáltalánosabb meghatározása: olyan megfogalmazás, ami eltér az általános, köznapi szóhasználattól: „a communi usu deflexa".[474] Ezt Scaliger

[473] GYÖNGYÖSI 1693/1999, 200.

[474] „Caeterum pars operosissima quae reliqua est, nunc sese pertractandam nobis offert, natura scilicet figurarum: sine quibus neque efficax, neque varium, neque suase potest esse quicquam. Ac tametsi videtur haec cognitio atque usus figurarum, tum prudentiam, tum efficaciam, suavitatem vel commendare vehementer, vel etiam maxima ex parte conficere atque idcirco post omnes describenda videbatur: ea tamen est eius cum varietate necessitudo, ut figurae pene essentia varietas sit. Sic enim laxione notione describi potest: Figura est varietas in re aut oratione, a communi usu deflexa." SCALIGER 1561, 120.
„Hátra van a legbonyolultabb rész, amit most tárgyalnunk kell, tudniillik a figurák természete. Ezek nélkül semmi nem lehet sem hatékony, sem változatos, sem kedves. És jóllehet úgy tűnik, a figurák ismerete és használata úgy a józanságot, mint a hatékonyságot és a kedvességet akár erőteljesen előmozdítja, akár a legnagyobb mértékben meg is valósítja, és ezért kell az eddigiek után írni róluk; mégis a legszorosabban a változatossághoz kapcsolódnak, mivel a figura lényege leginkább a változatosság. A legtágabban értelmezve ugyanis így lehet meghatározni: a figura olyan változatosság a tartalomban vagy a kifejezésben, amelyik eltér az általános gyakorlattól."

többször is hangsúlyozza:, „alia ab usu communi", „alia lineamenta, quam quae vulgo conspicimus",[475] „decora facies orationis a vulgari diversa".[476]

A költői nyelvhasználat lényegét Gyöngyösi is pontosan abban látja, hogy az eltér a mindennapi beszédtől, a történések egyszerű elmondásától. Próza és vers, köznyelv és költészet szembeállítása rendszeresen ismétlődik. A *Porából megéledett Főnix* utószavában Gyöngyösi újra meg újra figyelmezteti az olvasót, hogy munkáiban a szavak némelykor „nem a közönséges magyar beszéd szerint tanáltatnak".[477] A különbséget ugyanúgy határozza meg, mint Scaliger. Emlékezhetünk, hogy Scaliger a költői forma egyik lényeges összetevőjét a szavak művészi elrendezésében (dispositio verborum) látja. A dispositio jelentheti a célszerűen megválogatott szavaknak, de a szavak alkotóelemeinek a szokatlan elrendezését is. Gyöngyösi ugyanezt két helyen is a megfelelő latin szakkifejezéssel fogalmazza meg. „Vannak azért […] az én verseiben is oly szók, és azokban oly dispositiók, amelyek a verseken kívül nem volnának szintén illők a dolog igyenesen való kimagyarázására".[478] Máshol felhívja az olvasó figyelmét, hogy „ahol oly szókat és dispositiókat talál versemben, akik vagy a közönséges szólásban vagy a fo-

[475] „Figura est notionum quae in mente sunt, tolerabilis delineatio, alia ab usu communi. Notiones voco rerum species externarum, quae per sensus delatae, in animo repraesentantur. Harum specierum lineamenta communia sunt, qualia in rebus ipsis. Igitur oculi cuiuspiam iracundi quum sint sanguinei, accipiam eos in meam cogitationem, atque a similitudine flammae dicam Inflammatos, & ignem ab ipsis micare. Ecce alia lineamenta, quam quae vulgo conspicimus." *Uo.,* 120.
„A figura az eszünkben tartott fogalmaknak olyan meghatározása, amelyik sokféleképpen elképzelhető, és más, mint az általános gyakorlat. Fogalomnak nevezem a külső dolgoknak a képét, amelyekről az érzékeink segítségével szerzünk tudomást, és a tudatunkban megjelennek. Ezeknek a képeknek a meghatározása olyan, mint maguk a dolgok. Ha tehát egy haragos embernek vérben forog a szeme, azt felfogom, elkezdek gondolkozni rajta, és mivel hasonlít a lánghoz, azt mondom, hogy lángolnak a szemei és szikrákat vetnek. Íme egy másfajta meghatározás, mint amivel általában találkozhatunk."

[476] „Figura loquutionis, quam superiore libro Tropon agnoscebamus, est decora facies orationis a vulgari diversa." *Uo.,* 198.
„A beszédhez kapcsolódó figura, amelyet az előző könyvben tropusnak neveztünk, a beszéd díszes, az általánostól különböző megfogalmazása."

[477] GYÖNGYÖSI 1693/1999, 197.

[478] *Uo.,* 200.

lyóírásban nem usuáltatnának, ne tulajdonítsa azokat tudatlanságbúl esett fogyatkozásoknak, hanem a versek kedviért lévő szükséges cselekedetnek".[479]

A dispositio kifejezésére magyar poétikai műszót is használ, a szavak rendjét, ugyancsak nem először a magyar elméleti szaknyelvben: „Nem tartottam szintén olyan rendet, mint a folyóírással való históriában" – mondja.[480] Említ olyan eseteket, amikor megoldása „a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen vagyon", mert bizonyos elemeket a „szokott renden kívül más formában" rendezett el, így jött létre „az magyar szónak" a „nem közönséges folyás szerint való öszveférkeztetése".[481]

Sokszor a rímkényszer miatt „nem lehet, hogy minden dolog kimondásához olyan szót vehessen a versíró, aki annak tulajdon kimagyarázására egyenesen szolgálna, hanem sokszor másféle szókkal kölletik azt kimondani". A versben ugyanis „nem lehet úgy megtartani akármely dolog kimondására a tulajdon szókat, mint a tágasabb mezejű folyóírásban".[482] Más helyen is leszögezi: a versek „szoros rendi nem vehet úgy bé minden szót, mint a folyóírásnak tágasabb mezeje". A metaplasmusok magyarázatánál megemlíti, hogy egyes megoldások magyar szövegben még a versben sem engedhetők meg, mert „nem mindenik illik a magyar szó folyásához".[483]

[479] *Uo.,* 200.

[480] *Uo.,* 197.

[481] „Kihez képest énnekem is esett a versekben hasonlót cselekednem, és úgy construálnom némely szókat, hogy a közönséges magyar beszédnek jó rendi ellen vagyon. […] ezért cselekedtem, hogy szokott renden kívül más formában helyheztettem azon constructiókat. Mindazonáltal, ha nem közönséges folyás szerint való öszveférkeztetése is az magyar szónak, de a versek kedveért megállhat az is olyan értelemmel […]" *Uo.,* 198–199.

[482] „Végre a magyar versek regulás rendi kiváltképpen a végső szóknak egyenlő kimenetele lévén, akit cadentiának szoktunk híni, azt pedig aki szorosan meg akarja tartani, nem lehet, hogy minden dolog kimondásához olyan szót vehessen a versíró, aki annak tulajdon kimagyarázására egyenesen szolgálna, hanem sokszor másféle szókkal kölletik azt kimondani a cadentiának megtartása kedviért; noha egyébképpen is a versekben (akik bizonyos mértékő szókból szoktak állani) nem lehet úgy megtartani akármely dolog kimondására a tulajdon szókat, mint a tágasabb mezejű folyóírásban." *Uo.,* 200.

[483] „Mert azoknak [a verseknek] szoros rendi nem vehet úgy bé minden szót, mint a folyóírásnak tágasabb mezeje, hanem a szóknak mértékét a versekben beférkeztethetésekre nézve az ő szokott természeteknél néha hosszabb, néha

Az eltérés a mindennapi nyelvtől megmutatkozhat különleges szavak használatában is. Gyöngyösi a „deák oratorok" újításaira hivatkozva említi, hogy ő is talált ki olyan kifejezéseket, „akik nem szokott közönséges szók".[484] A nyelvjárási elemek alkalmazásával is kerültek verseibe „sok oly szók, amelyek nem mindenütt közönségesek".[485]

III. „COLORES VULGO EXORNATIONES" – „INKÁBB TETSZETT MEGSZÍNLENEM"

Gyöngyösi többféle magyar kifejezéssel is jelöli a költői forma kialakításának folyamatát, eszközeit. Az alapul szolgáló anyagot „holmi poëtai költeményekkel is" „szaporítja".[486] Bizonyos „leleményes toldalékoknak közbenvetésével", ugyancsak „szaporítja" a történetet, más szóval „megszínli" a puszta tényeket.[487] Máshol „fabulás régiségekkel" és „poëtai költeményes dolgokkal" „egyvelíti" anyagát.[488] A magyar kifejezések eredetét keresve talán nem járunk messze az igazságtól, ha a „szaporítás" és a „toldalékoknak

rövidebb mértékben kölletik venni: azokból hol elvévén, hol hozzáadván, hol egybenszorítván, néha pedig megváltoztatván és egy helyből másikba költöztetvén a bötűket, amely változtatásokat a deák poësisben metaplasmusnak, más formára vonásnak neveznek, s annak ednihány speciesi vannak, de a' nem mindenik illik a magyar szó folyásához még a versekben is, nem is szoktak vele élni: hanem vannak olyak, akiket a magyar szóban is folytathatni, úgymint […]" *Uo.,* 197.

[484] „És valamint hogy a deák tropusokban még az oratorok is oly szókkal szoktak néha élni, melyek nincsenek másképpen ususban, és azokat verba novátáknak nevezik: találtatnak az szerint olyanok az én verseimben is, akik nem szokott közönséges szók […]" *Uo.,* 198.

[485] „Minthogy pedig másképpen is a magyar szó és beszéd nem minden helyeken egyaránt foly az országban, és a dolgok nem is mind egy módon neveztetnek, hanem sok különbség vagyon azokban […] így találtatnak az én írásomban is sok oly szók, amelyek nem mindenütt közönségesek." *Uo.,* 199.

[486] GYÖNGYÖSI 1664/1998, 10.

[487] GYÖNGYÖSI 1693/1999, 199–200.

[488] „Minthogy ezen könyvecskebéli verseknek előljáró írásában, avagy a Rózsakoszorú-kötéshez való készületben sok fabulás régiségek és poëtai költeményes dolgok s olyan nevezetek is egyvelíttettek […]" GYÖNGYÖSI 1690/2002, *Az Olvasóhoz:* 21, 21.

közbenvetése" mögött az amplifikációt sejtjük. Mindezek eredménye a „megszínelés".

Bitskey István a fogalmat metaforikusan értelmezve a következőképpen magyarázza: „Gyöngyösi a históriát úgy igyekezett »megszínleni«, a barokk ízléshez közelebb vinni, hogy a korabeli közköltészet legkülönfélébb színárnyalataiból keverte ki azt az egyértelműen meg nem határozható színt, amit minta nélkül álló műfajai jelentenek. Sikerének épp az lehet a titka, hogy a köznemesi-deák költészetben rejlő értékeket tudta megragadni, átértelmezni, korszerű funkcióba emelni és csengő-bongó rímek és pompás képek révén tálalni."[489]

Hivatkozott tanulmányában Kovács Sándor Iván a közbenvetést és a megszínelést lényegileg azonosnak tekinti: „a *közbenvetés* Gyöngyösi pontosabb terminológiájával a *megszínelés* – szemben a Tinódi-féle versek »edgyögyűségével«".[490] Később így fogalmaz: „A *megszínelés:* a megfestés, kiszínezés, a partikuláris valóság költészeti fikcióval való keverése." A szerző a Szarvas–Simonyi féle nyelvtörténeti szótárra hivatkozik.[491]

A „megszínelés" eredetét keresve a magyar nyelvtörténet mellett vethetünk egy pillantást a görög-latin terminológiára. A retorikai figurák és a színek összefüggéseit az ornatussal kapcsolatban részletesebben áttekintettem. Láthattuk, hogy a magyar kifejezés nemcsak a köznapi jelentés átvitt értelmű alkalmazásaként fogható fel, hanem a nagyon is elterjedt retorikai-poétikai műszó fordításaként is, ahogyan azt a magyar szaknyelvben már jóval Gyöngyösi előtt is használták. Scaliger, az igényes humanista elveti a „colores" leegyszerűsítő, középkorias értelmezését, és ismerteti a fogalom pontos jelentéskörét a különböző ókori szerzőknél.[492]

[489] BITSKEY István, *Gyöngyösi István és a magyar költői hagyomány,* Studia Litteraria, 1981, 21–33, 31.

[490] KOVÁCS 1996, 41.

[491] *Uo.,* 43.

[492] „Per initia studiorum meorum multi dati sunt nobis praeceptores a divo Maximiliano Caesare, quem honoris causa nomino, viri sancti, sed impolitioribus nati seculis. Ii nos docebant rhetoricos colores, eosdem esse quos etiam figuras vocarent. Idque Trapezuntius quoque ait in quinto, Colores vulgo exornationes dicit: verum in tertio, aliud intellegit χρῶμα ad causam & statum coniecturalem, quem sine illo consistere posse negat. Quintilianus in quarto, Colorem vocat conatum Oratoris, quo turpe factum tegit aut tollit, sic et Iuvenalis, aliter Cicero, Orationis colorem & suecum dicit in libr. de Orat. & in libro de claris Oratoribus, Colorem venustatis: Nitorem enim hic intellegit &

Gyöngyösi szerint tehát a költői alkotás lényege, így poétikájának kulcsfogalma a megszínelés. Jó volna tudni, melyek azok a költői sajátosságok, amely a legtömörebben ebbe a kifejezésbe sűrítve jelennek meg. A szerző elképzeléseiből annál többet ismerhetnénk meg, minél pontosabban sikerülne körülhatárolni a megszínelés tartalmát, az oly sokszor idézett kifejezések, a „poëtai költemények", „leleményes toldalékok" és „fabulás régiségek" mibenlétét.

Idéztem már a *Murányi Vénus* ajánlásából azt a megjegyzést, amely szerint a költői hozzátétel, a „poétai költemény" lehet egyszerűen kitalált dolog, mint például mitológiai alakok bevonása a cselekménybe.[493] Jankovics József értelmezése szerint Gyöngyösi itt „közli, hogy nem egyszerű históriát kíván írni, hanem fiktív elemekkel díszítve teszi igazán szépirodalmi alkotássá művét".[494] Az ilyen esetekben a bővítmény leginkább a retorika invenciófogalom eredménye. Ide tartozik Kovács Sándor Iván magyarázata a *Rózsakoszorú* kapcsolódó kitételeihez: „A *fabulás régiség* itt a mitológiai példatár […]"[495]

splendorem, totumque apparatum orationis. At Dionysius Halicarnasseus, iudicialis orationis genera tria dicit, quae χρῶματα nominat." SCALIGER 1561, 121.

„Tanulmányaim kezdetén sok tanár foglalkozott velem az isteni Miksa császár jóvoltából, akit a tisztesség kedvéért említek. Ezek bölcs férfiak voltak, de egy műveletlenebb században születtek. Azt tanították nekünk, hogy a retorikus színek ugyanazok, amiket figuráknak is neveznek. Trapezuntius is ugyanezt mondja az ötödik könyvében, az ékítményekről közönségesen mint színekről beszél; de a harmadik könyvben másképpen érti: a khróma (szín) a hozzávetőleges okhoz és ügyálláshoz (causa et status coniecturalis) tartozik, ami nélkül az nem állhat meg. Quintilianus a negyedik könyvében a szónoknak azt a törekvését nevezi színnek, amellyel a rossz cselekedetet leplezi vagy szépíti. Ugyanígy tudja Juvenalis, de másképpen Cicero, aki a szónokról írott művében a beszéd színéről és a szokásos eszközökről beszél; a híres szónokokról szóló munkájában pedig a kellemesség színét említi. Itt a beszéd fényét és ragyogását érti ez alatt, és a teljes eszköztárát. A Halikarnasszoszi Dionüsziosz pedig a törvényszéki beszéd három fajtáját sorolja fel, és ezeket nevezi khrómatának (színeknek)."

493 GYÖNGYÖSI 1664/1998, 10.

494 JANKOVICS József, *Gyöngyösi redivivus avagy a porából megéledett főnix* = *Uo.,* 189–203; 201.

495 KOVÁCS 1996, 41.

A *Porából megéledett Főnix* utószavával kapcsolatban Jankovics megállapítja, hogy Gyöngyösi „a valósághoz való ragaszkodás helyett a holmi régi fabulás dolgok, hasonlatosságok, leleményes toldalékok, vagyis a fikció, az igényes művészi megformálás tudatos programja szerint a nagyobb ékességre, a versek »kedvesebb voltára« teszi a nyomatékot."[496] Más helyen így ír: „Tudatos költői programot fogalmaz meg: a valóság művészi újrateremtésére tett kísérletről ad számot. Úgy törekszik azonban a történeti események hiteles rögzítésére, hogy a költészet, a gyönyörködtetés se szenvedjen csorbát. […] Ami pedig a „»feltett dolog valóságán«, a történeti eseményeken túl a »poësist«, a »holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak közbenvetés«-ét, vagyis a fikciót, a mitológiai apparátus használatát illeti, nos, éppen ez az a művészi többlet, amellyel Gyöngyösi a »dolgok valóságát« a »versek egyögyűségével« kifejező Tinódi-féle versszerzés fölé emeli önmagát."[497]

A fiktív elemek, a fikció, a mitológia mellett különösen fontosnak tartom a valóság művészi újrateremtése, az igényes művészi megformálás említését. Ebbe az irányba mutatnak Kovács Sándor Iván gondolatébresztő kérdései és megoldási javaslatai: „Van-e külön-külön poétikai jelentése például a *hasonlatosság* és a *leleményes toldalék* kifejezéseknek, vagy csak a *fabulás dolgok* szinonimái? Ehhez további pontosító kutatás szükséges, kiterjesztve olyan részletkérdésekre is, mint a *nagyobb ékesség,* a *kedvesebb volta* stb. Nagyon is valószínű, hogy Gyöngyösi a fabula ékességeit jelentő különféle retorikai fogalmakra gondol. Maga a *fabulás dolog* lehet a mitológia (a fiktív történet, a csodás elem), a *hasonlatosság* lehet a hasonlat (vagy a metafora), a *leleményes toldalék* lehet az epizód, a kitérő."[498]

Az előadottak „nagyobb ékességéről" és „kedvesebb voltáról" már szóltam. Úgy tűnik, további kérdésekre is találhatunk választ a magyar szakirodalom felvetései és az európai poétikai hagyomány alapján. Bővítik az értelmezés lehetőségeit Király Erzsébet finom megfigyelései Zrínyi Miklós fogalomhasználatával kapcsolatban. Paolo Beni poétikai értekezése alapján a következőképpen magyarázza a szempontunkból is fontos kifejezéseket: „Zrínyi *historia* terminusa összekötő híd a korabeli történelemtudat és a szó költészetelméleti jelentése közt, ami nem más, mint a hőskölteménye *történeti eseményen alapuló főcselekménye.* […] Ha a *historia: történelmen alapu-*

[496] JANKOVICS, *Gyöngyösi redivivus …,* 201.
[497] JANKOVICS, *Gyöngyösi drága gyöngy …,* 278, 281.
[498] KOVÁCS 1996, 41.

ló főcselekmény […] akkor a Zrínyi-féle *fabula* egyaránt jelöli a *fikciót,* a *csodás elemet* és az *epizódot,* amelyek a költői megvalósítás során természetesen fedik is egymást. […] Epizód mindaz, »ami nem tartozik a főcselekmény (attine) lényegéhez és summájához« – sostanza e somma – […]. Célja kettős: a cselekmény bővítése a kellő nagyság elérése végett, valamint díszítése és változatossá tétele (ornamento e varietà).”[499] Mindezt Gyöngyösire is vonatkoztathatjuk, mivel elméleti megjegyzéseinek tartalmába a fabula nemcsak mint kitalált dolog fér bele, hanem mint epizód is: a „leleményes toldalék” lehet digressio, kitérés is. Ebben az esetben szerkezeti elem, a kompozíció létrehozásának eszköze. Mint ilyen leginkább a retorikai dispositio szintjén értelmezhető.

IV. „FABULAE ARGUMENTO SIMILI DECLARAMUS” – „FABULÁS DOLGOKNAK KÖZBENVETÉSÉVEL”

Rendkívül figyelemreméltó a fabula díszítő funkciójára vonatkozó megjegyzés. Ennek árnyaltabb értelmezéséhez érdemes még jobban elmerülni Scaliger nagy összefoglalójában. A harmadik könyvben tárgyalt figurák felosztása során Scaliger alapvetően két csoportot különböztet meg: egy bizonyos dolog figuratív megjelenítése vagy az adott dologgal azonos tartalmat fejez ki, vagy az ellenkezőjét. Azonosság esetén a figura alkalmazásának eredménye a dolog eredeti tartalmához képest négyféle lehet: vagy megegyezik vele, vagy valamivel többet jelenít meg, vagy kevesebbet, vagy ugyanazt, de másképpen. Minden további fajta ezekre az alapesetekre vezethető vissza.[500] Az azonosságot kifejező figurák csoportjának első alosztá-

[499] KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi: A „Szigeti veszedelem” olasz epikai modelljei,* Bp., 1989 (Humanizmus és reformáció, 16). *Fabula és história:* 96–103; 101–102.

[500] „Nos igitur, quae ad Poesim nostram faciunt, in species certas redigamus, ad quas caeteras quoque suas Oratores ipsi reducere poterunt. Significatur aut id quod est, aut contrarium. Si id quod est, aut aeque, aut plus, aut minus, aut aliter. […] Caeterae omnes ad ad has reducentur.” SCALIGER 1561, 121–122.
„Mi tehát bizonyos fajtákból származtatjuk azokat a figurákat, amelyek tárgyunkra, a költészetre tartoznak. A szónokok is ezekre vezethetik vissza az általuk használt többi figurát is. A megfogalmazás vagy magát a dolgot jelenti, vagy az ellenkezőjét. Ha azonos tartalmat fejez ki, az vagy megegyezik vele,

lya, a „significatio aequalis” kínálja a legtöbb lehetőséget. Scaliger az ide tartozó megoldásokat a figurákat bemutató 67 fejezetből (29–95.) éppen 41 fejezeten keresztül (33–73.) részletezi. Ezek közül Gyöngyösi értelmezéséhez különösen érdekes az 50. fejezet. Az itt tárgyalt figurák: assimilatio, exemplum, imago, translatio, collatio, comparatio.

Az első kifejezés, az assimilatio Scaliger által alkotott gyűjtőfogalom az exemplum, az imago, a collatio és a comparatio közös elnevezésére. Scaliger leszögezi: bár az exemplumot sokan nem tartják figurának, aki alaposabban elgondolkozik rajta, rá fog jönni, hogy igenis az. A meghatározásból kiderül, hogy miért került egy fejezetbe a hasonlat különböző fajtáival: azt nevezzük exemplumnak, amikor a bemutatott tárgyat a hasonlóság okán párhuzamba állítjuk valamilyen valóságos vagy kitalált történettel, azaz históriával vagy fabulával.[501] A folytatásból kiderül, hogy az imago és a translatio nem tartozik szorosan ebbe a társaságba, a hasonlat két fajtája, a collatio és a comparatio viszont annál inkább. Utána még 55 fejezeten keresztül folytatódik a poétikai invencióból adódó további bővítmények tárgyalása.

Scaliger harmadik könyvének 50. fejezetében tehát szóba kerül az exemplum két lehetséges forrása, a história és a fabula, majd a hasonlat különböző fajtái. Ezek után még sok további figura következik. Gyöngyösi „holmi

vagy többet jelent, vagy kevesebbet, vagy ugyanazt másképpen. […] Az összes többit ezekre lehet visszavezetni.”

501 „Nomen quatuor speciebus commune veteres non posuere, nos Assimilationem vocamus, quae continet Exemplum, Imaginem, Collationem, Comparationem. Ac quamquam multis videtur Exemplum non esse figura, est tamen acrius intuenti. Nihilo sane minus quam ipsa ὑπωτύπωσις. Quare a graecis παράδειγμα quoque dictum fuit, propterea quod rem ipsam iam positam etiamnum sua specie indicaret: […] Haec enim sunt exempla, quoties historiae aut fabulae argumento simili declaramus materiam, aut iam positam, aut quae iam ponetur.” *Uo.,* 127.

„A régiek nem illették közös névvel a négy fajtát. Mi összefoglalóan hasonlításnak (assimilatio) nevezzük a példát (exemplum), a megjelenítést (imago), az összevetést (collatio) és a hasonlatot (comparatio). Bár sokan úgy vélik, hogy a példa nem figura, aki jobban megvizsgálja, rájön, hogy mégis az. Semmivel sem kevésbé, mint a hüpotüpószisz (felvázolás, körvonalazás). Ezért a görögök paradeigmának (példa) is nevezték, mivel egy egyszer már említett dolgot még egyszer megvilágít valamelyik rá jellemző vonásával. […] Minden esetben példáról beszélünk, ha valamilyen valóságos (historia) vagy kitalált dolog (fabula) tartalmához hasonlítjuk, amit már előadtunk vagy készülünk előadni.”

régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével"[502] szaporította mondandóját. Talán nem véletlenül kerültek egymás mellé a költői eszköztárnak ezek a darabjai, hanem, akárcsak Scaligernél, a szoros tartalmi összefüggés miatt. Mint láthattuk, a konkrét példák, a „fabulás dolgok" és a „hasonlatosságok" a figurák legnépesebb csoportjához kapcsolódnak. Gyöngyösi megfogalmazásából világosan kitűnik, hogy a két kiragadott lehetőség egy-egy példa a „leleményes toldalékokra". Az utóbbiak ebben az összefüggésben a magasabb kategóriát jelentő gyűjtőfogalomként szerepelnek, a figurák csoportjaként. Azon sem kell csodálkoznunk, hogy az exemplum forrásai közül a költői alkotásról értekező Gyöngyösi nem a históriát, hanem inkább a fabulát emelte ki.

Gyöngyösi kevéske elméleti megjegyzéséből is kiviláglik, hogy az exemplumnak fontos szerepet tulajdonított. A *Csalárd Cupido* korábban idézett helyén a szükséges költői eszközök ugyancsak két szinten jelennek meg, de ezúttal fordított sorrendben. Itt előbb szerepel a magasabb kategóriát jelentő általánosabb fogalom, ezt illusztrálja egy pontosan megnevezett lehetőség, mégpedig magyar szakkifejezéssel: „sok szép dolgok és példák fordulnak elő a versek rendiben".[503]

Az utóbbi összefüggésekből kiviláglik, hogy a fabula lehet az exemplum forrása, és mint ilyen, a nyelvi apparátust alkotó figurák része. Ebben a megközelítésben tehát a fabula a poézis nyelvi szinten megragadható alkotóeleme. Retorikai értelemben az elocutio eszköztárához tartozik, és a poétikai értelemben vett inventio – azaz: inventio poetica! – lehetséges megnyilvánulása.

A fabula ilyen értelmezéséhez a magyar irodalomtörténetben is találhatunk párhuzamot, mégpedig éppen a Sylvester–Gyöngyösi összefüggésekben. Korábban hivatkoztam már Horváth Iványra, aki az Újszövetségfordításhoz fűzött, sokat idézett megjegyzésekben a parabolikus-metaforikus beszédmód méltatását tartja a legfontosabbnak. Nos, Gyöngyösi fabulái a fentebb részletezett összefüggésekben pontosan ugyanezt a poétikai funkciót töltik be.

Természetesen sok esetben bizonyára Gyöngyösinél is „fedhetik egymást" a különféle aspektusok, ahogyan azt Király Erzsébet Zrínyivel kapcsolatban állapította meg. Egy-egy szövegrészt lehet akár egyszerre is a retorikai inventio, a dispositio és az elocutio, valamint a poétikai inventio

[502] GYÖNGYÖSI 1693/1999, 199–200.
[503] GYÖNGYÖSI 1695/2003, 9–10.

szempontjából magyarázni. Egy adott fabula tartalmát tekintve a *retorikai inventio* eredménye, szerkezeti helyét a *dispositio* határozza meg, a megfogalmazásban betöltött szerepe, nyelvi kifejezőereje az *elocutio* eszköztárát gazdagítja. Különösen az utóbbi esetben tekinthetjük a *poétikai inventio,* az inventio poetica példájának.

Bízvást tekinthetjük Gyöngyösi poétikai nézetei legtömörebb összefoglalásának az *Új életre hozatott Chariclia* ajánlásának néhány szavát. A kiindulásul szolgáló töredékes munka átdolgozására, „újabb és jobb rendbe vételére" azért volt szükség, mert „azon história mind a benne lévő dolgokra, mind a versekre nézve merő rendetlenség volt."[504] Ennél rövidebben aligha lehetne megfogalmazni a költői alkotás két leglényegesebb összetevőjét, az előadottakban foglalt „dolgokat" és az azokat megjelenítő „verseket".

Gyöngyösi poétikájának vizsgálatában korábban mintha költői fantázia és történeti hitelesség, azaz fikció és valóság, fabula és história összefüggései kerültek volna előtérbe a kifejezetten nyelvi kérdésekkel szemben, jóllehet maga a szerző elméleti megjegyzéseiben legnagyobbrészt az elocutio körébe tartozó jelenségeket tárgyal. Minden okunk megvan feltételezni, hogy a „poësis" lényegét elsősorban ezek alkalmazásában látja. Ezt támasztja alá az általánosabb megállapítások mellett a metaplasmus, syncopé, episynalepsis, syncresis, apocopé, metathesis, communis syllabák, verba novaták magyarázata. Láthattuk, hogy a tropusok és figurák egyértelmű példái mellett a sokat emlegetett fabula is lehet a nyelvi apparátus eszköze.

Megállapíthatjuk tehát: Gyöngyösi nemcsak költői műveiben, hanem elméleti megjegyzéseiben is „az elokúció alakzataira fekteti a hangsúlyt" és az utóbbiak az „elokúcióközpontú retorikaszemlélet"[505] jellemző példái. Pontosan illeszkednek az európai hagyományba: Gyöngyösi magáévá tette és jelentős részben magyarul fogalmazta meg az antik-reneszánsz-barokk retorikai-poétikai tradíció lényeges elemeit. A görög-latin terminusok mellett megjelennek a magyar műszavak is, értékes adalékokkal szolgálva a magyar irodalomelméleti szaknyelv fejlődéséhez. A fogalmak magyarázata és a szabályok alkalmazása során Gyöngyösi tekintettel volt a magyar nyelv sajátságaira is. Mindezek fontos helyet biztosítanak számára irodalmi gondolkodásunk történetében.

[504] GYÖNGYÖSI 1700/2005, 8.
[505] KIBÉDI VARGA 1983, 567, 568.

Gyöngyösinek a „poësishez" mint nyelvi kifejezésmódhoz kapcsolódó megállapításait összefoglalva hivatkozhatunk az általa megfogalmazott nyelv- és irodalomszemlélet előzményeire a magyar elméleti gondolkodásban. Láthattuk, hogy a „poëtai költemények", „leleményes toldalékok" hasonló értelmezése a hazai hagyományban is igen mélyen gyökerezik. Hiszen amikor másfél évszázaddal Gyöngyösi előtt Sylvester János méltatta „az magyar nípnek elmíjének éles voltát az lelísben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis", nem azért dicsérte a virágénekek szerzőit, mert nem létező dolgokat találnak ki, vagy mert meg nem történt eseményeket hitetnek el hallgatóikkal. Sylvester elismerő szavai a nyelvi megformálás költőiségére, a metaforikus kifejezésmódra vonatkoznak. Bizonyítani igyekeztem, hogy az inventio poetica fogalmát Balassi is ugyanebben az értelemben használta – még ha ezt nem is mindenki látja így.[506] Waldapfel Imrével értek egyet, aki – mintegy áthidalva a Balassi és Gyöngyösi közti időbeli távolságot – a megfelelő latin szakkifejezést alkalmazta, amikor Gyöngyösinek a poétikai összefüggésekben magyarázható leleményeit hangsúlyozta. „A »poetica inventio« érvényesülése […] olyan lényegbe vágó ellentét, mely nem engedi meg, hogy Gyöngyösit, az *egykorú* eseményt megéneklő Gyöngyösit a históriás ének folytatójának tekintsük."[507]

Aligha állíthatjuk, hogy a retorikai-poétikai fogalmakról való gondolkodást a régiségben Gyöngyösivel lezárhatjuk. Valahol azonban határt kell szabni a vizsgálódásoknak. Ezt a határt átlépve a későbbi korokból egyetlen példát hozok. Láthattuk, hogy a Sylvester-féle „lelís", Balassi „inventio poeticája", Gyöngyösi „leleményes toldalékai" és „poétai költeményei" megannyi meggondolandó szempontot vetnek fel a nyelvi megformálás teremtő ereje, fikció és valóság, história és fabula kérdéseivel kapcsolatban. Különösen izgalmas az átjárás a hétköznapi realitások leképezése és a költő által létrehozott öntörvényű világ, a „tulajdon jegyzísben vett", elsődleges jelentés és az átvitt értelemben használt kifejezések, „a magyar poézis" között.

Telek József 1769-ben megjelent, Sarlós Boldogasszony ünnepére írott prédikációjában a következőket olvashatjuk: „Tetszik nékem ama híres *fabulák* szerzésében gyönyörködő *poétáknak* egy lelemények. Ezek, a *Juno* isten ábrázolásaiban játszadozván azt képzették vala, hogy némely tiszta

[506] V. ö. TÓTH 1998

[507] WALDAPFEL Imre, *Gyöngyösi-dolgozatok,* Bp., 1932 (Irodalomtörténeti Füzetek, 42), 4.

liliomszál az égből alácsöpögő téj-esők között, mint valami égi magból nevekedett volna, azért is sommás szóban azt írták vala felibe: *Coelesti semine natum.* Égi magból születtetett. Akárhová igazgassák a poéták ábrázoló leleményeket, én azonban az ábrázolást valóságra fordítván, azt biztosan állatom, hogy a mai völgyek lilioma s tiszta gyöngyvirágszála, a *Júdea* hegyes tartományok völgyein utazó *názáreti* Szűz *MÁRIA,* oly egyetlen egy völgyi liliom s gyöngyvirágszál volt, aki *coelesti semine natum:* mint valami édes téj-esők s kegyelmek csöppei között, merő égi magból származott, és a földnek mocska nélkül, tejes tisztaságban nevekedett."[508] Az idézet önmagáért beszél, nem szükséges hosszasan méltatni elsőrangú kritikatörténeti jelentőségét. Egyszersmind arra is példa, hogy a retorikai-poétikai fogalmakon alapuló szemlélet még a 18. században is jelen volt az irodalmi gondolkodásban.

Vásárhelyi Juditot illeti köszönet, amiért további szemléletes példákkal igazolta a fentieket. Szenci Molnár Alberttől Minervával és Marssal kapcsolatban a következő részt idézi: „És habár sok minden, amit születésükről és természetükről hagyományozott a leleményes ókor, mesésnek és lehetetlennek látszik is, ha a dolgot közelebbről szemléljük, mégis meg fogjuk találni a költői burok alatt lappangó valóságot."[509]

Teljes mértékben egyetértek összefoglaló megállapításával: „A metaforikus gondolkodás így hatotta át az egész magyarországi historia litteraturát: jelen volt különböző műfajokban az ajánlólevelektől a bibliafordításokon át a prédikációkig, virágénekektől az eposzig."[510]

[508] *Régi magyar prédikációk: 16–18. század,* összeállította SZELESTEI N. László, Bp., 2005, 418.

[509] Borzsák István fordítása: *Dictionarium Latino–Ungaricum, Ajánlólevél,* SZENCI 1976, 154–165; 154. „Et si enim pleraque eorum, quae de dissimilibus utriusque ortibus et naturis, ingeniosa tradidit antiquitas fabulosa videantur et absurda: attamen si rem penitus intueamur, deprehendemus, sub cortice Poetico latentem rerum veritatem." *Dictionarium Latino–Ungaricum, Rudolpho II. Caesari Augusto […],* SZENCI 1604/1971, 451–455; 451.

[510] Idézet az opponensi véleményből. A témához kapcsolódó hivatkozott irodalom: VÁSÁRHELYI Judit, *A humanista Szenci Molnár Albert* = ADATTÁR 4, 37–41; SZÖRÉNYI László, *Szenci Molnár Albert latin versei* = *Uo.,* 245–243.

ÖTÖDIK RÉSZ

A *GRAMMATICA HUNGAROLATINA* UTÓÉLETE

Janus Pannonius feltételezhető latin–magyar grammatikájáról szólva említettem azokat az adatokat, amelyek akár a *Grammatica Hungarolatiná*ra is vonatkozhatnának, de hogy valóban így van-e, az nem bizonyítható. Minden kétséget kizáróan Sylvester munkájáról a 18. század utolsó évtizedeiben jelennek meg az első hírek. Legkorábban egy 1770-ben keltezett soproni kéziratos egyháztörténetben említik. A bécsi bibliográfus, Michael Denis 1782-ben közölte a munka címleírását. Ennél kézzelfoghatóbb magának a kötetnek a felbukkanása Debrecenben. A jelenleg ismert egyetlen példányról a tudós világ Weszprémi István híradásaiból szerezhetett hiányos értesüléseket az 1790-es évek elején. Kazinczy Ferenc nyomozta ki, hogy a *Grammatica Hungarolatina* Sinai Miklós debreceni professzor tulajdonában van. A szöveget lemásoltatta és 1808-ban kiadta.

A *Grammatica Hungarolatina* utóéletét vizsgáló rész első fejezetében a legrégebbi időszakra próbálok következtetni, az unikum példány provenienciáját kutatva. A második fejezetben az 1770-es említés körülményeit foglalom össze, a harmadikban Kazinczy kiadásának létrejöttét tekintem át, és utalok az újabb redakciókra is.

ELSŐ FEJEZET
GRAMMATICA HUNGAROLATINA – TYPOGRAPHIA GERMANICOHUNGARICA

I. A KOLLIGÁTUM

A *Grammatica Hungarolatina* ma ismert egyetlen példánya egy kéttagú kolligátum második darabjaként vészelte át az évszázadokat. Kazinczy a *Pályám emlékezeté*ben így ír az unikumról: „[…] több nyomtatványa a munkának mind ez idáig nem találtatott. Ez egyet is egykori birtokosának fösvénysége tartotta meg, mely a vékony könyvet egy vastagabb megé kötteté, hogy annak kénytelen ne legyen új táblát adni."[511]

Toldy Ferenc is kolligátumot említ a *Corpus Grammaticorum* bevezetőjében: „E példány megmaradását a beköttető gazdálkodásának köszönjük, ki azt egy deák Iliás mellé köttette, melynek barnabőrrel bevont erős kéregtáblája megóvta a már köttetéskor csonka ereklyét az elveszéstől"[512] – írta Toldy, abban a meggyőződésben, hogy az eredeti munkához tartozott egy elveszett második könyv.

A két nyomtatványt 1951-ben az Országos Széchényi Könyvtárban szétválasztották. A *Grammatica Hungarolatina* új kötést kapott, önálló tételként tartják számon, ma RMNY 39 jelzet alatt található. Az eredeti kolligátum kötéstáblája, továbbá az elejéhez és a végéhez kötött, teleírt lapok a magára maradt Íliász-fordításban tanulmányozhatók.[513] A szétválasztásról és az egykori kolligátum korábbi sorsáról a különféle bejegyzések tanúskodnak. Ha az időben visszafelé haladunk, nyomon követhetjük az egyre kevésbé ismert

[511] KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete,* Bp., 1879, 228–229.

[512] CG VIII–IX.

[513] *Homeri poetae clarissimi Ilias per Laurentium Vallensem latina facta* […] Coloniae apud Heronem Alopecium […]:Mense Iunio Anni XXII. [1522]. A kötetet Ant. 7806 jelzettel az antikva állományba soroltak be. Leírása az antikva-katalógusban H 485 szám alatt található.

eseményeket, és még a mind ez idáig teljesen ismeretlenekre is következtethetünk.

Az előzéklapon ceruzás bejegyzés olvasható, utalással a *Grammatica Hungarolatina* RMK-számára: „RMK I. 14 kiemelve, a kötetet átszámoztuk." A hátsó kötéstábla belső oldalán ez áll: „Ezen könyv kötése restauráltatott az Orsz. Széchényi Könyvtár Könyvrestauráló Osztályán az 1951. évben."

Az első kötéstábla belső oldalának bejegyzései egyre messzebb visznek vissza a múltba, felvillantva az egykori kolligátum történetének fontosabb mozzanatait. Az egyik bejegyzés elmondja, hogyan került a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába: „1874. évi october 27-én megszereztetett a Szakmunkák pénztárából." Fraknói Vilmos jelentéséből további körülményekre is fény derül: „A vásárolt nyomtatványok közül ki kell emelnem Sylvester (Erdősi) Jánosnak, Ujszigeten 1539-ben kinyomtatott „Grammatica Ungaro-Latina" czimű magyar nyelvtanát, mely 1874. október 27-én özvegy Fay Jánosnétól 200 darab aranyon vásároltatott, és csak ezen egyetlen példányban létezik." [514]

Egy másik kézírás a következőről tudósít: „Fáy Alajos tulajdona. Emődi könjvtárából, kiattam a Magyar túdos társaságnak 18 martii 856". Erre azért volt szükség, hogy Toldy Ferenc elkészíthesse a *Corpus Grammaticorum* szövegkiadását, amint erre utal is bevezetőjében: „Sinai halála után az eddig egyetlen példány Fáy János egykori debreczeni tanácsbeli s egy nevezetes könyvtár gyűjtője –, s végre ennek egész gyűjteményével együtt Emődre, Fáy Alajos úr birtokába került, kinek szíves közléséből adhattam azt a jelen kötetben, magából az eredeti kiadásból."[515]

Egy beragasztott nyomtatott címke örökíti meg, hogy a kolligátumot korábban valóban besorolták Fáy János tanácsos „nevezetes könyvtárába": „Ex collectione Ioannis Fáy senatoris Debrecinensis. Anno [üres] Nro [ceruzával beírva:] 1658". Az évszám helye nincs kitöltve, de mivel a korábbi tulajdonos, Sinai Miklós debreceni professzor 1808-ban halt meg, a vásárlásra az után kerülhetett sor. Kazinczy 1824-ben kelt említése szerint a kolligátum ekkor már Fáy János könyvtárában volt.[516]

[514] Fraknói Vilmos, *Jelentés a M. N. Muzeum könyvtárának állapotáról és gyarapodásáról 1874–6-ban,* MKsz, 1(1876), 221–228; 226.

[515] CG VIII.

[516] Kazinczy levele Virág Benedeknek, 1804. márc. 12. KazLev 3, 187.

Az első kötéstábla belső oldalán még további jegyzetek állnak, nagyon megfakult, részben olvashatatlan kézírással, bizonyos sorok le vannak ragasztva a címkével. Egy alapos vizsgálat újabb adalékokkal szolgálhatna a kolligátum sorsáról. Mindazonáltal az olvasható bejegyzések is fontos körülményekre irányítják a figyelmet.

II. A POSSESSORBEJEGYZÉS

Különösen érdekes a hátsó kötéstábla belső oldalának possessorbejegyzése:

„Johannes Fabricius Ser[v]estanus: anno domini: 1577:
Quos capio perdo, quos non capio mihi seruo"

A második sor különböző változatokban ismert latin mondás. Fennmaradt például ebben a formában:

In densis silvis venabar quinque catellis,
Quod capio perdo quod fugit hoc habeo.[517]

Egy 17. századi kézikönyv poétikai fejezetében a dialektikus aenigma példájaként így szerepel:

Quod capio, abjicio: quod non capio, servo.[518]

[517] V. ö. *Carmina medii aevi posterioris Latina 2, Proverbiae sententiaeque Latinitatis medii aevi: Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in Alphabetischer Andordnung, 1–9,* ges. und hrsg. von Hans WALTHER, Göttingen, 1963–1986, 11730.

[518] „Aenigma est Oratio, seu Quaestio, obscuritate Allegoriae, intellectu difficilis; qualia olim Symbola Pythagorica. Dicitur etiam Griphus, a genere retis involuti. Veteres Latini Scrupum appellarunt, vel, ut volunt alii, Scirpum, teste Gellio. Consistit aliquando in una voce: ut, cum Diogenes dicitur canis; aliquando in diversis vocis divisae significatis, ut do-minus. Aliquando Dialecticum est, constans propositionibus: ut, quod capio, abjicio: quod non capio, servo. Aliquando est obscura et figurata descriptio, qualia fere hodie sunt usitata." Michael PEXENFELDER, *Apparatus eruditionis tam rerum quam*

Szempontunkból érdekesebb a tulajdonos, Johannes Fabricius Servestanus. A 16. századból sok Johannes Fabriciust ismerünk, de a kör szűkítéséhez hasznos támpont a név harmadik tagja. Servesta az anhalti Zerbst városka latin neve; okkal feltételezhetjük, hogy viselője innen származott. A német családtörténeti kutatások szerint a 16. század második felében Zerbst városában valóban élt egy Schmidt nevű család, akik Fabriciusoknak is nevezték magukat. Az Anckelmann család genealógiájában jegyezték fel, hogy Elisabeth Anckelmann első férje Jacob Schmid[t], („Fabricius") zerbsti polgár volt, aki 1588 előtt halt meg.[519] Nem lehetetlen, hogy a nevében is Servestanus Johannes Fabricius is ennek a családnak volt tagja.

Vajon hozzájuthatott-e a zerbsti Fabricius a *Grammatica Hungarolatina* példányához, és az ő jóvoltából eljuthatott-e a könyv magyar területre? Zerbst épp úgy belül van a Wittenberg köré képzelhető 40–45 kilométeres sugarú körben, mint Torgau. Sylvester wittenbergi kapcsolataival összefüggésben feltételeztem, hogy az elismerésre vágyó szerző küldhetett munkájából példányokat Torgauba vagy Wittenbergbe, Crodeliusnak vagy bármely más ottani ismerősének. Ha ez valóban megtörtént, a kötetecskének ott már nem kellett hosszú utat megtennie következő tulajdonosához.

Mivel a kolligátum Magyarországon bukkant fel, keresnünk kell egy olyan Johannes Fabriciust, aki az adott időszakban a magyar művelődéstörténetben is szerepet játszott. A possessorbejegyzésben 1577 áll. 18 évvel később, 1595-ben a nagyszebeni nyomdát egy bizonyos Joannes Fabricius vásárolta meg.[520] Személyéről szinte semmit nem lehet tudni, legnagyobbrészt feltételezésekre szorítkozhatunk. Bizonyos hipotézisek azonban, ha hasonló következtetésre adnak okot, erősíthetik egymást.

Érdekes megfigyelni Fabricius szebeni felbukkanásának körülményeit. Több elődjéről is valószínűsíthető, hogy német területről került Erdélybe.

verborum per omnes artes et scientias, Nürnberg, 1670, 346. Cap. 49–60: Artes Liberales; CAPUT LIII. Poetica, seu Schola Humanitatis.

519 Bernhard PABST, *Die Familie Anckelmann in Hamburg und Leipzig: Gelehrte, Rats- und Handelsherren,* Bonn, 2002[2], 20–21.

520 Az adat forrása „Bakos Ferenc nagyszebeni lakos és kereskedő kezeslevele, melyben jótáll Fabricius János nyomdászért, aki hatévi részletfizetésre 300 forintért nyomdát vásárolt." = DR. IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon (Hatodik közlemény),* MKsz, 39(1932/34), 13–88; 213. tétel, 1595. március 20., Nagyszeben, 79–80.

„A nyomdászok gyakori cserélődéséből arra lehet következtetni, hogy a szebeni műhelynek újraindulásakor sok nehézséggel kellett megküzdenie. 1575-ből ismeretes három kiadványán előbb Martin Heusler és Martin Wintzler, majd egyedül csak Heusler, végül Heusler és Gregor Frautliger nevezi meg magát nyomdászként. 1578 és 1580 között Frautliger egyedül dolgozott. Őt viszont ebben az utóbbi esztendőben Georg Greus váltotta fel. Kb. 1585 és 1590 között, feltehetőleg, Johann Gübesch volt Szeben nyomdásza. E név mögött talán az Eislebenben dolgozó Gaubisch nyomdásznemzetség valamelyik tagja rejtőzik."[521]

Fabricius közvetlen elődjéről a következőket lehet tudni: „[…] az 1591–1594 közötti évekből 11 szebeni nyomtatványt ismerünk […], amelyeken mint nyomdász – most már a családi név feltüntetésével – Joannes Henricus Crato szerepel. A Crato név arra indította már Németh Jánost, majd később másokat, hogy benne a híres wittenbergi könyvnyomtató, Johann Craft (Crato) fiát keressék. Az idősebb Crato műhelye 1549–1578 között saját, majd utána örökösei neve alatt működött. Két fia, Zacharias (1586–1589) és az ifjabb Johann (1590–1614) nyomdásztevékenysége is ismeretes. Arra azonban máig sincs adat, amivel a feltételezett rokonságot bizonyítani lehetne."[522]

Ha az 1590-es évek első felében tevékenykedő szebeni nyomdász, Crato, valóban Wittenbergből származott, elképzelhető, hogy ápolta otthoni kapcsolatait. Nem lehetetlen, hogy „successora" valamilyen régi ismeretség révén került a környezetébe. Fabricius possessorbejegyzésének kelte és a nyomda megvásárlása közti szűk két évtized elegendő lehetett arra, hogy az egykori lelkes könyvgyűjtő fiatalember Erdélybe utazzon, és ott képezze magát mindaddig, amíg önálló műhelyre tehet szert. „Fabricius tehát 1595 tavaszán kezdte meg működését, amikor a Crato által megkezdett könyv nyomtatását befejezte. Tevékenységét további hat ismert nyomtatványa alapján […] 1598-ig tudjuk követni. […] 1598 utánról nem ismeretes egyetlen Fabricius-nyomtatvány sem."[523]

Johannes Fabriciussal kapcsolatban a 16. század második felében két másik nyomda neve is felmerült. Az egyik Kolozsvár. A feltételezés alapja Erasmus *Civilitas Morum*ának latin–magyar párhuzamos szövege. Az 1591-es debreceni redakciót 1598-ban Fabricius Szebenben átdolgozva újra kiadta. A stiláris, helyesírási és hangtani változtatások alapján Török Gábor

[521] JAKÓ 1976, 184.
[522] BORSA 1965, 60.
[523] Uo., 61.

megállapította, hogy Fabricius a „Heltaiéihoz hasonló elvek szerint" dolgozott. Ebből a megfigyelésből vonta le következtetését: „Nem látszik lehetetlennek, hogy mesterségét Heltainál tanulta."[524]

Szelestei Nagy László hívta fel a figyelmet egy 1590-ből származó magyar nyelvű kalendárium töredékére, amelyet Grácban nyomtattak. Ez szempontunkból azért érdekes, mert a nyomtató neve a kalendárium impresszumában Kowatsch Jánosként szerepel; ugyanő más német és latin nyelvű kiadványaiban mint Hansen Schmidt vagy Johannes Faber jelenik meg. Schmidt 1563-tól 1599-ig tevékenykedett Grácban. Ám 1595-től 1597 végéig vagy 1598-ig nem maradt fenn tőle gráci nyomtatvány. Történetesen éppen ebben az időszakban jelentek meg Joannes Fabricius szebeni kiadványai. „Felmerül a két személy, a gráci Hans Schmidt és a nagyszebeni Fabricius János azonosságának lehetősége."[525]

Szelestei Nagy László utal rá, hogy 1598-ban Grácban is, Szebenben is bekerült az impresszumba Hansen Schmidt, illetve Joannes Fabricius neve. „A két azonos nevű személy azonossága tehát csak hipotézis. Vajon lehetséges-e azonos évben (1598-ban, esetleg már 1597-ben is) ugyanazon személy két egymástól viszonylag távoli nyomdában való ténykedése, vagy legalábbis az impresszumba való bekerülése? […] A kérdés eldöntése további alapos vizsgálatot igényel."[526] Az azonosítás ellen szól az is, hogy a szebeni kiadványokon álló latin Fabricius névalak Grácban Faberként szerepel.

Jakó Zsigmond összefoglalóan megállapította: „A szebeni könyvnyomtatók életpályája, származása, képzettsége felől egyelőre kevés bizonyosat mondhatunk. Németországi jövevények és erdélyi szászok váltogatták köztük egymást. […] Inkább csak az ismert nyomdász-dinasztiákkal való névazonosság alapján, Heusler nürnbergi, Crato (Krafft?) wittenbergi eredetűnek volna tekintendő. Greus és talán Gübesch szintén külföldről kerülhettek Szebenbe. Wintzler, Frautliger, Fabricius és Grüngrass viszont erdélyi szászok lehettek."[527]

[524] Török Gábor, *Erasmus „Civilitas Morum…"-ának két XVI. századi kiadása,* MNy, 51(1955), 87–90; 90.

[525] Szelestei N. László, *Magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékek (1590–1593),* MKsz, 111(1995), 304–310; 308.

[526] Uo., 309.

[527] Jakó 1976, 185.

A fentiek alapján viszont a szebeni nyomdász Fabriciust – ha valóban ő a *Grammatica Hungarolatina* egykori tulajdonosa, Johannes Fabricius Servestanus – nem kellene az erdélyi szászok közé sorolni, hanem őt is tekinthetnénk a „németországi jövevények" egyikének. Nem tudhatjuk, hogy egyenesen Zerbstből került-e Nagyszebenbe, esetleg Kolozsvár, netalán Grác érintésével. Ezért nem lehetünk abban sem bizonyosak, hol tartózkodhatott 1577-ben, amikor a *Grammatica Hungarolatina* a birtokába került.

III. A HOMÉROSZ-JEGYZETEK

Nem kevésbé érdekes az egykori kolligátum elejére és végére kötött, teleírt 6–6 levél tartalma. A latin szövegben magyar szavak is előfordulnak. Ezekre Toldy is utal a *Corpus Grammaticorum* előszavának vonatkozó jegyzetében: „Elül hátul Homérra szóló jegyzésekkel beírt fejér papiros. Köztök magyar vocábulumok is, melyek az Új M. Muzeum 1858-ki folyamában, I. 390–2. ll. láthatók."[528] A hivatkozott helyen maga Toldy tesz közzé néhányat a magyar szavak közül. Válogatását röviden így vezeti be: „Fáy Alajos úr emődi könyvtárában azon deák Homérhoz, mely Erdősi Magyar Grammatikája egyetlen fennmaradt példányát mint alligátumot az elenyészéstől megmentette, több lap fejér papiros találtatik hozzá kötve, melyekre holmi deák magyarázó jegyzetek irattak Homérhoz. Ezek folytában a következők is olvashatók: […]" Válogatásában Toldy nyolc latin vagy latinosított görög szót emel ki magyar megfelelőikkel:

Texere zwny, deinde textrices zwue Azzonyok.
Monomachya Vngarice harcz vel bay.
Vtris est Sacculus coreaceus Vngarice tēlew.
Patera est genus poculi, Vngarice cupa seu czeze.
Chalybs est durissimum ferrum, Vngarice Acyl.
Lamina zeleth, keynyer.
Brachtea reezsik auagy aranj.
Lamina est ferrum diffusum late, plee unga.

Az idézeteket Toldy helyenként nyelvészeti fejtegetésekkel kíséri, az egyik példát a kortárs grammatikai vitákhoz használja érvként. Idéz német

[528] CR IX.

kifejezést is: „S szójegyzőnk német helyesírására nézve ide írjuk ezt is: »Agazo Ain Ezel traiber«.”[529]

A kéziratos latin szöveg világosan kétfelé választható. Nagyobbik részét teszik ki a „Homérra szóló jegyzések”, az utolsó levélen pedig rövid összefoglaló olvasható az államformákról.[530] Úgy tűnik, ez a szöveg származik ugyanattól a kéztől, mint a possessorbejegyzés. A latin Homérosz-fordításhoz fűzött jegyzetek egészen más írásképet mutatnak. Ebben fordulnak elő a magyar kifejezések, amelyek elárulják, hogy olyan ember jegyzetei, aki tudott vagy tanult magyarul. Bizonyára a kolligátum Servestanus előtti tulajdonosa (vagy valamelyik tulajdonosa?) lehetett.

A Toldy által idézett szavak közül különösen érdekesnek tűnik az „Acyl”, pontosabban „Acijl”. Ugyancsak ízű nyelvjárásra utal a következő magyarázat a harmadik levél rektóján: „tumor Aquae Vngarice taijtijk”. A Homérosz-jegyzetek készítője tehát ismerte az ízű nyelvjárást. Ha magyar volt, származhatott olyan vidékről, ahol ezt használták. De hatással lehetett rá a kolligátumban található *Grammatica Hungarolatina* is, esetleg Sylvester más munkái. Ez utóbbi lehetőség akkor is felmerül, ha az ismeretlen bejegyző nem magyar anyanyelvű volt, de valamilyen okból éppen magyarul akart tanulni. Ugyanezt még nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük a következő tulajdonosról, Servestanusról is, ha valóban azonos a későbbi szebeni nyomdásszal. Nem lehetetlen, hogy Servestanus egy ugyancsak magyar nyelvterületre készülő honfitársától szerezte meg a kolligátumot.

A szebeni Johann Fabricius neve latin grammatikával kapcsolatban más összefüggésben is felbukkan. Az RMNY első kötetében feltételezhető kiadványként jelenik meg Molnár Gergely nyelvtanának szebeni redakciója: „E mű 1602-i debreceni kiadásában (MKsz 1943: 431) a sajtó alá rendező Alvinczi Péter a következőket írta előszavában: »Hoc autem compendium toties editum Cybinii, Clausemburgi, Bartffae, Viennae Austriae, imo et Noribergae.« Így feltehető, hogy ezt az igen elterjedt nyelvtankönyvet Szebenben valóban megjelentették 1602 előtt, ahol 1575-től folyamatosan

[529] TOLDY Ferenc, *Magyar irodalmi berek, XIV: Szótári kis adalék a XVI. századból,* Új Magyar Múzeum, 8(1858), 390–392.

[530] Az első hat levelet ceruzával 1-től 6-ig, az utolsó hatot 7-től 12-ig beszámozták. Tartalmuk: Ex Homero Annotationes […] 1r–6r; Annotationes Homeri libri secundi […] 6r–6v; Annotationes Homeri lib. tercii […] 7–11v; Quatuor recensentur politiarum forma […] 12r–v.

működött nyomda. Különösen 1595–1601(!) között, Johann Fabricius nyomdász tevékenysége során hagyta el több iskolai használatra szánt könyv a szebeni sajtót."[531] Ha ez valóban így volt, és a korábbi feltételezéseink is megállják a helyüket, akkor az sem elképzelhetetlen, hogy Servestanus két magyar szerkesztésű (részben) latin nyelvtankönyvet is ismert. Az első volt a *Grammatica Hungarolatina*; ám szebeni ténykedése során egy újabb, korszerűbb változatot adott ki, Molnár Gergelyét.

Vásárhelyi Judit javasolta, hogy ebben az összefüggésben is érdemes megemlíteni Servestanus további kiadványait: „[…] még további két olyan nyomtatványa ismeretes, amelyek […] Erasmus iskolai célra szánt többnyelvű művének kiadásai (RMNY 839, 840). Mindkettő korábbi debreceni nyomtatványok mintájára készült. Ezek a művek még hihetőbbé teszik […], hogy a nyomdász Fabricius lehetett az erasmiánus Sylvester nyelvtanának tulajdonosa."[532] Az előbbi tétel a *Dicta Graeciae sapientum,* az utóbbi a stiláris, helyesírási és hangtani sajátosságokkal kapcsolatban korábban hivatkozott *Civilitas Morum.*

Ami pedig a *Grammatica Hungarolatina* unikum példányának provenienciáját illeti: ha a possessor valóban a későbbi szebeni nyomdász volt, a könyv vándorlásának történetét elképzelhetjük a Sárvár-Újsziget–Wittenberg (?)–Torgau (?)–Zerbst–Kolozsvár (?)–Szeben–(?)–Debrecen–Budapest útvonalon.

[531] RMNY 621.

[532] Idézet az opponensi véleményből.

MÁSODIK FEJEZET
A *GRAMMATICA HUNGAROLATINA* LEGKORÁBBI ISMERT EMLÍTÉSE

A feltételezhető Janus-féle nyelvtannal kapcsolatban kifejtettem, hogy a magyar grammatikai irodalom történetében milyen fontos szerepe van annak a munkának, amit a 18. század második felében a soproni líceumban végeztek, felkészült szakemberek vezetésével. Wietorisz Jonatán és Szarka János munkásságának egyéb területei is szorosan kapcsolódnak Sylvester János, sőt kifejezetten a *Grammatica Hungarolatina* utóéletéhez.

I. „LÉTEZETT MÉG MÁS EREDETI PÉLDÁNY IS"

A líceum akkori rektora, Wietorisz Jonatán (Kún-Tapolca, 1738. júl. 1.– Sopron, 1802. nov. 1.) 1760-tól Jénában járt egyetemre, 1763-tól Csetneken rektor, 1767-től Sopronban a líceum konrektora, 1786-tól rektora.[533] Mint emlékezhetünk rá, ő szervezte és irányította a magyar grammatikák feldolgozását. Az sem lehetetlen, hogy a nevezetes 1794-es levélben felsorolt munkák egy része az ő birtokában volt.

Wietorisz kollégája, Szarka János (Rét [Győr m.], ? –Sopron, 1786. febr. 13.) ugyancsak magas szintű képzettséggel rendelkezett. Tanulmányait Nemeskéren kezdte, Győrben folytatta, majd Tübingenben járt egyetemre, teológiai doktori címet szerzett. 1759-ben tért haza, konrektor lett Sopronban. 1763-ban betegsége miatt kényszerült lemondani hivataláról. A tudományoknak szentelte magát. Könyve[534] nyelvészeti érdeklődéséről is tanús-

[533] SZINNYEI XIV, 1561.

[534] *Coniectura de origine, potestate, et antiquitate nominis Nádor-Ispán, quod vulgo Palatinum Regni ung. Comitem interpretantur, rationibus philologicis et historicis firmata,* Sopronii, 1772.

kodik. Több kézirata maradt fenn.[535] Szempontunkból különösen fontos, hogy 1780-ban cikket írt a pozsonyi Magyar Hírmondóba Sylvester *Újtestamentum*áról, amit Bécsben látott.[536]

Révész Imrének egy 1859-ben megjelent tanulmányából derül ki, hogy Wietorisz Jonatán és Szarka János tudott egyet s mást Sylvesterről, ami szempontunkból rendkívül fontos. Nemzetiségét illetően meglepő információval rendelkeztek: úgy olvasták, német volt. Révész a következőképpen idézi forrását: „»Sylvester alias Erdősi, natione Germanus, artis typographicae gnarus, vel eo nomine adlectus per Devayum esse videtur, ut ejus opera ederentur aliqui libelli«" – mondja Wietoris Jónathán egy Zarka Jánossal együtt 1770-ben készített kézírati munkájában, melyben a magyar protestans reformatio történetét adják elő. Ezen műből az Erdősi [!] vonatkozó rövid pontokat Bauhoffer György budai és Fabó András agárdi ev. lelkész urak közlötték velem, a legnemesebb készséggel, melyért fogadják itt is legőszintébb köszönetemet."[537]

A kéziratos egyháztörténet szerzői Sylvester nyelvtanírói munkásságát is említik, mégpedig korábban, mint az eddig számon tartott források. Révész erről a következőképpen tudósít: „Hogy Erdősi eredeti kiadásu nyelvtanának azon példánya, melyet Kazinci lemásoltatott s mely Sinai birtokában volt, megvan-e jelenleg, pl. a Fáyféle emődi könyvtárban: én nem tudom; de ha

[535] Stephanus KATONA, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, III, Posonii, 1777; 310–312.; SZINNYEI XIII, 399–400.

[536] A „Tudománybéli dolgok" között a szerkesztő a „Görög és Római mértékre vett Magyar Verseket" méltatja. Eddig a legrégebbi, amit ismert, Vilmányi Libetz Mihály ajánlása Székely István *Krónikájához* (Krakkó, 1558).
„De vagynak még régibb a'-féle hat és öt lábu öszve kötött versek. Sopronbann lakozó Szarka János Uramnak szorgalmatos visgálódása nem régen igen jeleseknek találá. Méltó, hogy ezen régiség felöl tett tudósításának bé-iktatásával, a régi dolgokbann gyönyörködö túdósokat-is tápláljam s fel-indítsam, hogy a kiknek rejtekekbenn még ollyan kíntsek találkoznak, ök-is hordgassanak valamit öszve, melyel másoknak vagy gyönyörüséget, vagy hasznot-is szereznének. – Levelének szóról szóra ez a folyamatja.
A minap Bétsben lévén, a Sylvester János Magyar Új Testamentomára akadtam a Tsászári K. Biblióthécában, mégpedig mind a két féle nyomtatásra. […]"
Az ismertetés során Szarka az azóta is leggyakrabban idézett részeket közli, például „Az Magyar nípnek…" címzett bevezetést és a virágénekekről szóló sorokat. Magyar Hírmondó (Pozsony), 1780. 43. levél, 345–350.

[537] RÉVÉSZ 1859, 19.

tudomásom nem csal: senki sincs iróink közül, ki azt látta vagy használta volna. Wietorisnak Erdősire vonatkozó jegyzetéből azt is látom, hogy a mult század elején vagy közepe táján, a Sinaién kivül létezett még más eredeti példány is." Idézi Wietorisz megjegyzését: „Praeter Novum Testamentum etiam grammaticam hungaricam ejus vidisse se scribat Cel. Schwarzius."[538]

Az idézettekből kitűnik, hogy Révész Imre nem látta a Wietorisz–Szarka szerzőpáros kéziratát, kénytelen volt azokra a részletekre szorítkozni, amelyeket a hivatkozott „ev. lelkész urak" másoltak le neki. A Révész által tovább „közlött" néhány mondat önmagában is rendkívül figyelemreméltó, mindeddig azonban senki sem használta fel a Sylvester-kutatásban.

II. WIETÓRISZ JONATÁN ÉS SZARKA JÁNOS

A kézirat – vagy annak egy másolata – megtalálható Budapesten, az Evangélikus Országos Levéltárban. Gottlieb Gamauf ötkötetnyi magyar evangélikus egyháztörténeti kéziratgyűjteményének első darabja: a magyar szuperintendensek latin nyelvű áttekintése.[539] A szerzők bevezetőjükben foglalják össze, amit a magyar protestáns egyháztörténet kezdeteiről tudtak. Főszövegükhöz két ponton fűznek Sylvester Jánosra vonatkozó terjedelmes lapalji (a és b) jegyzetet. Anyaguk számos meggondolandó adatot tartalmaz, mindenképpen érdemes a kritikus olvasásra. A *Függelék*ben közlöm a bevezető Sylvester szempontjából fontos néhány lapját: előbb folyamatosan a főszöveget, majd egymás után a két jegyzetet. Először a magyar fordítást adom, majd csatolom az eredeti szöveg átírását.

A Wietorisz–Szarka szerzőpáros kitételei helyenként megdöbbentőek, máshol nagyon is logikusan egészítik ki eddigi ismereteinket. Sylvester János életrajzával kapcsolatban a legmeglepőbb, hogy német nemzetiségűnek tartják. Különösen értékes adalékot olvashatunk Sylvester mindeddig csak feltételezhető második wittenbergi tartózkodásáról 1534-ben és azt követő

[538] Uo., 23.

[539] *Memorabilien zur Geschichte der Evangelischen Kirche in Königreiche Ungarn. Gesammelt von Gottlieb Gamauf. Erster Band. Superintendentes Hungari Evangelico-lutherani, qui praecipue Hungaricae Nationis Ecclesias curabant in tres Diaceses distributas. Sopronii, 1770. Accurata opera collecti per Joannes Zarka et Jonathan Wietoris. Anno 1770, diebus Maii, Sopronii.* EOL: V. 109a.

években. A szakirodalom eddig csak indirekt módon következtethetett erre az időszakra. Az alább közölt szövegben viszont határozottan az áll, hogy Sylvester 1537-ben Wittenbergből tért haza, Dévai Bíró Mátyással együtt. A kérdéses időszak nem pusztán az életrajz pontosítása miatt fontos. Ha hitelesnek bizonyul, még kevésbé tulajdoníthatjuk a véletlen művének azokat az egyezéseket, amelyek Sylvester munkásságában az adott időben Wittenbergben hozzáférhető forrásokkal figyelhetők meg. Ezekről a maguk helyén részletesen szóltam.

Mentalitástörténeti szempontból nem elhanyagolható az az állítás, mely szerint Sylvester elpártolt Luthertől és Zwingli táborához csatlakozott. Érdekes a fiktív sírfelirat. A nyolcsoros, disztichonokban írt költeményről nem derül ki, hogy vajon Wietorisz vagy Szarka saját szerzeménye, esetleg készen találták valahol. Akárhogy is van, Sylvester János utóéletének dokumentumaként megérdemli a nyomdafestéket.

Több ismeretlen Sylvester-műre utal a kézirat – kár, hogy nem tudni, mennyire megbízható források alapján. Korántsem lenne érdektelen, ha határozottan állíthatnánk: léteztek Sylvesternek olyan munkái, mint az új tanok védelmében írt füzetek, vagy a bécsi Johann Faber elnökletével tartott beszélgetés (egyetemi disputáció?); a magyar főurakhoz címzett intés, esetleg a falvakban és városokban elhangzott tanításainak (prédikációk?) nyomtatott változatai.

III. „CELEBERRIMUS SCHWARZIUS"

Jó volna tudni, ki lehetett az a Schwarzius, aki az idézet szerint látta Sylvester „grammatica hungaricáját". Ez azért nagyon fontos, mert jelenlegi ismereteink szerint az ő említése a legelső egyértelmű híradás Sylvester János magyar nyelvtanáról. A modern kutatás – megfeledkezve a Révész Imre 1859-es munkájában közölt idézetről – Michael Denis adatát tartja a legkorábbinak. A bécsi bibliográfus kézikönyve 1782-ben jelent meg, a Wietorisz–Szarka kéziratot pedig 1770-ben keltezték. Így a soproni tanárok forrásának legkevesebb 12 évvel meg kellett előznie Denist. A kézirat szerzőinek időhasználatból (scribat) akár arra is lehetne következtetni, hogy Schwarzius többször is említette a munkát. Ennek jelentőségét akkor értékelhetjük igazán, ha a 19. század elejétől az időben visszafelé haladva áttekintjük azokat az említéseket, amelyek minden kétséget kizáróan Sylvester magyar–latin grammatikájáról szólnak.

Egy-két évvel a korábbiakban ismertetett híres soproni levél megírása előtt már magyar kiadványokban is lehetett olvasni olyan beszámolót a *Grammatica Hungarolatinár*ól, amely a példány alapján készült. Weszprémi István 1792-ben és 1793-ban megjelent tudósításairól a Kazinczy kiadásáról szóló fejezetben lesz szó részletesebben.

Még tovább haladva az időben visszafelé, eljutunk addig az említésig, amelyet Kazinczytól a régi magyarországi nyomtatványok újabb bibliográfiájáig a szakirodalom a legrégebbinek tart. Kazinczy szavaival: „Hogy Sylvester eggy magyar-deák Grammatikát írt, 's Új-Szigeten kibocsátotta, nem kerülte-el a' Tudósok' észre-vétét. Említi azt már Dénis: említi, talán ugyan csak őutána, Wallaszki is."[540] Wallaszky valóban a bécsi bibliográfus, Michael Denis „után" dolgozhatott, hiszen Sylvester nyelvtanáról semmi olyasmit nem közöl, ami a néhány évvel korábbi bécsi kézikönyvben ne szerepelt volna.[541]

Denis közlése csakis olyan forrásra mehet vissza, amelyik a *Grammatica Hungarolatina* példányának, vagy legalábbis pontos címleírásának az ismeretén alapul. Denis a régi bécsi nyomtatványokat sorra véve az 1544-es évnél tárgyalja Sylvesternek a *De Bello Turcis inferendo Elegia…* című költeményét, és megpróbálja összefoglalni a szerzőjének személyére és munkásságára vonatkozó adatokat. Külön tanulmányt érdemelne annak vizsgálata, milyen félreértések forrása lett ez a hely. Ami ez alkalommal számunkra fontos: azt olvashatjuk, hogy az Újszövetség-fordítás megjelenése előtt, 1539-ben Sylvester kiadott egy munkát, amelynek címe: „Grammatica Hungaro-latina in usum puerorum recens scripta", megjelenése „Neanesi (Uj-Szigeth, Neuinsel)" és nyolcadrét nagyságú.[542] A szerzőre vonatkozó

[540] KAZINCZY 1808, V. „[Sylvester] E művét [a *Grammatica Hungarolatinát*] már a XVIII. századi könyvészeti kézikönyvek, így Michael Denis (412) és Paulus Wallaszky (Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, Posonii–Lipsiae 1785, 311) számontartották." RMNY 1, 102.

[541] Az előző jegyzetben hivatkozott helyen a következő áll: „Transfudit is [Sylvester] etiam aliquot Cantilenas Lutheri in Hungaricum, atque scripsit Grammaticam Hungaro-latinam in usum puerorum, Neanensi, (Vj-Szigethini) in 8. 1539."

[542] „Benkő I. cit. [Transylvania] p. 334. macht diesen [Sylvester] zum Uebersetzer des ungarischen zu Uj-Szigeth 1541. gedruckten N. Test., und berufft sich auf Bels Litterat. Hunno-scythica p. 36. Aber da sagt der vortreffliche Mann nichts von Sylvesters geistlichen Würden, auch p. 66. nichts. Hingegen werden in des Petr. Lascovius Monedulatus Tract. De Homine magno illo in rerum natura

hivatkozott források: Benkő József,[543] Bél Mátyás[544] és Laskai Csókás Péter[545] Sylvester grammatikáját nem említi, tehát Denis máshonnan vette értesüléseit.

miraculo, in der Vorrede alle Ungarn genannt, die von 1522. bis 1585. Wittenberg besuchtet haben, unter welchen sich denn auch aufs Jahr 1534. Joh. Sylvester sonst Erdőssy, wie es dort heisst, und der Benedict Abadi, der das erwahnte N. T. gedrucket hat, befinden. Noch vor diesem gab Silvester 1539. durch ihn Grammatica Hungaro-latina in usum puerorum recens scripta, Neanesi (Uj-Szigeth, Neuinsel) 8, heraus. Diese beiden Stücke mögen sein Verdienst zur Wien Professur gewesen seyn." DENIS 1782, 411–412.

543 *„Caput XX. De eruditis Transsilvaniae*
I. Seculo XVI-to
1. Romano-Catholici
6. Joan. Silvester sive Serestely Claudiopolitanus, Electus Episcopus Csanádiensis, et Ferdinandi Imperatoris ad Concilium Tridentinum Orator, Novum Testamentum, Hungaricum fecit, et in Uj-Sziget Hungariae, sumtibus Thomae Nádasdi Hungariae Palatini; Typographo Benedicto Abádi, Viro docto et academica peregrinatione illustri usus, publici juris fecit. Vid. Belius in Litter. Hun. Scythic. p. 36." Josephus BENKŐ, *Transsilvania,* Vindobonae, 1778; Pars prior, Tom II., 333–334.

544 Bél Mátyás a Benkő és Denis által hivatkozott, a hun–szkíta rovásírásról szóló művében négy helyen említi Sylvestert, de csak Újtestamentum-fordításával kapcsolatban.
„Sectio Secunda. De Litteris Hunno-Scythicis speciatim.
Cur autem K. in P. mutarint recentiores Hungari, in Coniunctione Caussali, Kedig, Kediglen, vt iam scribant: pedig, pediglen, autem, sed, vero, equidem nequeo reperire. IOANNES SYLVESTER, qui anno MDXLI floruit, in versione Noui Testamenti vbique habet Kedig, neque aliter recentior versionis eiusdem editio, quae MAXIMILIANO II. imperante, excusa est. Certe Cardinalis PÁZMÁNY, eodem modo scribere, rarius licet, nihil addubitauit." Matthias BEL, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio,* Lipsiae, 1718, 36.
„Ypsilon deniqe litterae vim apud Hungaros plane non obtinet, licet vsus sit familiarissimi, sed qui solius admodum notae diacriticae vices obit: consonantibus namque g, l, n, t, iunctum, easdem emollit, vt: gyalázat, ignominia; nyavalya, morbus; atya, pater. Hinc est, quod veteres, neglecto [tó] Ypsilon ministerio, litteras emolliendas, virgula quadam, superius adscripta, notare maluerunt. Ita vetus librorum Noui Foederis codex, interprete IOANNE

Mindaddig, amíg egy Schwarz nevű szerzőnél nem olvassuk, hogy látta Sylvester magyar grammatikáját, csak találgathatunk. Ezt tette Révész Imre is: „Ezen Schwarz valószinűen az lesz, kinek életét Klein leirja: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evang. Prediger etc. Leipzig und Ofen. 1789. 366. stb. l."[546] A hivatkozott helyen Klein János Sámuel a 17–18. század fordulóján élt Johann Schwarz életét és munkásságát ismerteti.[547]

Ez a Schwarz külföldi születésű. 1669-től Bártfán, majd Lőcsén volt rektor. 1674-ben Wittenbergbe ment, végül Querfurtban lett püspök. Az evangélikus egyháztörténeten kívül személye érdekes lehet a kritikatörténet számára is: bártfai rektorsága idején logikai és retorikai tankönyvet szerkesztett

SYLVESTRO, editus, vbique habet: g', l', n', t', id vero, pro illius indole aetatis, rudi charactere." *Uo.*, 42.

„Sectio Tertia. De Praeiudiciis, quae aduersus Litteraturam Hunno-Scythicam, adferuntur."

Bél idézi Szenci Molnár Albertet, aki a régi magyar kéziratok és könyvek hiányáról panaszkodik. Szerinte a legrégebbi magyar forrás Székely István világkrónikája (Krakkó, 1558).

„Mihi vero suppetit codex librorum Noui Foederis Historicorum antiquior longe, quem Hungarice reddidit IOHANNES SYLVESTER, et FERDINANDI, Romanorum, Hungariae, Bohemiae Regis filiis, MAXIMILIANO et FERDINANDO, inscripsit anno 1541, de quo codice alibi commodior erit dicendi locus." *Uo.,* 66.

„Sectio Quarta. De Alphabeti Hunno-Scythici Scriptione, et facta abrogatione.

Igitur, disiectis, quae caliginem Alphabeto nostro poterant inducere, praeiudiciis, et adserta eius antiquitate, iuuabit nunc scriptionis et lectionis quoddam exemplar producere, quod, quia e manu scriptis codicibus, haud licuit decerpere, Orationem Dominicam, ex antiqua IOHANNIS SYLVESTRI, quam supra indicauimus, interpretatione, in literas istas Hunno-Scythicas placuit referre, eamque istiusmodi litteris exaratam, chalcographi artificioso stilo in aes curatius incisam, curiosorum oculis heicin Tab. V. spectandam subiicere." *Uo.,* 76.

545 Ajánlásában Laskai mindössze ennyit ír, felsorolva az egyes években beíratkozott személyeket: „Anno 1534. Michael Vngar Strigoniensis, Georgius Faber Soproniensis, Lucas Syluestri, Thomas de Vyhel." Petrus Monedulatus LASCOVIUS, *De homine magno in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus lib. II.,* Vitebergae, 1585; A4v–A5r. RMK III. 744.

546 RÉVÉSZ 1859, 23.

547 KLEIN 1789, 366–388.

és adott ki.[548] Kérdés, hogy Johann Schwarz munkásságát mennyire méltányolta az utókor, és a soproni tanárok száz év elteltével vajon olvasták-e műveit.

Ha már egyelőre úgyis csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, nekem is van egy ötletem. Valószínűbbnek tartom, hogy a Wietorisz–Szarka szerzőpáros hivatkozása idősebb kortársukra, a 18. századi Gottfried Schwarzra vonatkozik. Ő ugyanis sokkal inkább rászolgál a „celeberrimus" jelzőre, mint névrokona, a hajdani bártfai rektor; emellett más érvek is szólnak mellette.

Gottfried Schwarz (Igló, 1707. nov. 19.–Rinteln, 1788. nov. 23.) tanulmányait Lőcsén, Csetneken és Osgyánban kezdte. 1726-tól a jénai egyetemen tanult. Az 1730-as évek elején Lőcsén volt konrektor, majd rektor. 1734-ben Pestre jött. 1735-től Németországban élt, Marburgban és Halléban tevékenykedett. 1742-től osnabrücki rektor, 1749-től rintelni püspök.[549] Bod Péter is felvette a *Magyar Athénás*ba, mivel „magyarnak vallja ez-is magát", és „nagy készülettel készült a' Magyar Históriának ki dolgozására".[550] Szinnyei szerint „tudományos híre messze külföldön elterjedt." Ezt igazolja például Weszprémi Istvánnak egy levele: 1769. január 20-án Czirbesz Jónás András kéri, hogy küldje el neki Schwarz Dudith-kiadását (Halle, 1743), amelyhez a kiadó Dudith András életrajzát is megírta.[551]

Szinnyei Schwarznak 28 könyvét sorolja fel, néhányat megemlít „számos czikkei közül" is. Klein 41 művének bibliográfiai adatait közli. Schwarz számos munkát szentelt a magyar történelem feldolgozásának.[552] Bod Péter is említi azt a könyvét, amelyben „azt mutogatja, hogy a' Magyarok a' Pogányságból a' Görögök által térittettek 's a' Görögök által-is tértenek meg".[553] A könyv Wietorisz Jonatán könyvtárában is megvolt,[554] emellett a katalógus felsorolja Gottfried Schwarznak több kéziratos dolgozatát is.

[548] BARTÓK István, *Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk": Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között,* Bp, 1998; 83, 113.

[549] SZINNYEI XII, 754–758.

[550] BOD 1766, 286.

[551] SZELESTEI N. László, *Weszprémi István (1723–1799) és orvostörténeti műve* = Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1979, Bp, 1981; 519–562; 532.

[552] KLEIN 1789, 1, 465–472.

[553] [Godofredus SCHWARZ,], *Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta, auctore Gabriele de Juxta Hornad Hung.,* Francofurti et Lipsiae, 1740.

Wietorisz kollégája és szerzőtársa, Szarka János nemcsak olvasta a könyvet, hanem cáfolatát is megírta. A csaknem kétszáz lapnyi munka kéziratban maradt.[555] Ebben Szarka János a szerzőre mint „Cel. Schwarziusra" hivatkozik – pontosan úgy, mint a kéziratos egyháztörténetnek a Sylvester grammatikájáról szóló helyén.

Gottfried Schwarznak kellett, hogy legyen olyan műve, amelyben a magyar nyelvvel foglalkozik. Ezt a munkáját a 18–19. század fordulójának környékén Magyarországon mások is ismerték. A Janus-grammatikával kapcsolatban említettem Szirmay Antal hivatkozását Baranyai Decsi János híres levelére. Az ott idézett hely a következő mondattal folytatódik: „Alphabeti Hunnici mentionem facit Godefridus Swarcz."[556] Nem tűnik lehetetlennek, hogy a „celeberrimus Schwarzius" ebben a szövegkörnyezetben írja, hogy Sylvester magyar grammatikáját is látta.

Hogy valójában kitől származik Sylvester János latin–magyar nyelvtanának eddig ismert – sajnos csak hírből ismert – legkorábbi említése, azt csak az 1770 előtt működött, számításba vehető Schwarz nevű szerzők munkáinak alapos vizsgálata döntheti el. Azért is érdemes volna a helyet megtalálni, mert még messzebbre vezethetne vissza az időben, gyarapítva a *Grammatica Hungarolatina* utóéletére vonatkozó ismereteinket. Az azonban kétségtelen, hogy az erről a forrásról szóló értesülést a 18. századi soproni tanárok grammatikai érdeklődésének köszönhetjük. Wietorisz Jonatán és Szarka János nevét a Sylvester-kutatás történetében ezért is számon kell tartanunk.

[554] *Godofr. Schwarzii Initia religionis Christianae inter Hungaros Ecclesiae orientali adserta,* Hal. 1740.

[555] *Ioannis Zarka Defensio Godeffr. Schwartzii Initia Religionis Christianae apud Hungaros Ecclesiae Orientali vindicantis, Codex Autographus.* OSZK: 2021. Fol. Lat.

[556] Antonius SZIRMAY, *Hungaria in parabolis,* Buda, 1807[2], 20.

HARMADIK FEJEZET
GRAMMATICA HUNGAROLATINA – EDITIO KAZINCZYANA

A *Grammatica Hungarolatina* 18. századi ismeretéről a 19. század végéről van egy adatunk, amelynek azonban a forrását nem lehet tudni. A debreceni piarista gimnázium 1895/96-os évkönyvében, egy történeti összefoglalóban írnak többek között az intézmény 18. századi oktatási rendjéről. A VI. osztály tananyagáról a következőt olvashatjuk: „Az eddig felsorolt tárgyakon kívül a magyar- és görögnyelv is képezte az oktatás tárgyát, bár nem oly részletesen és figyelmesen mint a latin. A magyarnyelvnél vezérkönyvül: »Grammatica J. Sylvestro Pannonio auctore« czimü könyv szolgált, a görögnél pedig a Compendiaria graecae grammaticae institutio, Tyrnaviae 1766."[557] Az évkönyvben az adat forrására pontos utalás nincs. Az általam elért szakirodalomban és levéltári anyagok között sem találtam olyan helyet, ahonnan az idézett állítás származhat.[558]

[557] CSERHALMY József, *A kegyes-tanítórendiek Debreczeni társháza- és gymnasiumának története 1719–1896 = Értesítő a kegyes- tanítórendiek debreceni algymnasiumáról 1895–1896. iskolai évben,* Debrecen, 1896, 5–111; 76. Az előszóban a szerző köszönetet mond „Starck Andor gymn. tanár urnak, ki »*Iskolánk szervezete*« czimü czikknek nagy részét megirni szives volt." Sylvesterről ebben a fejezetben esik szó. Margócsy Istvánnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

[558] A debreceni rendház levéltárának egy része a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárba került, ezt nem volt módomban átnézni. Az anyag más része Budapesten, a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában található. Az itt átvizsgált könyvtárjegyzékek és tantervek nem említik Sylvester grammatikáját. Ugyancsak negatív eredményre jutottam az Magyar Országos Levéltárban, ahol az iskolatörténetben szereplő adat forrását további tantervekben, jelentésekben, a prímási és helytartótanácsi körkérdésekre adott válaszok között kerestem.

Mindazonáltal igen figyelemreméltó a *Grammatica Hungarolatina* debreceni használatára vonatkozó állítás, hiszen a ma ismert egyetlen példány Debrecenben bukkant fel a 18. század végén. A becses darab Sinai Miklós professzor tulajdonában volt. Hogy Sinai vajon a debreceni piaristák feltételezhető példányát szerezte meg, vagy máshonnan jutott hozzá, nem tudni.[559]

Sylvester János *Grammatica Hungarolatiná*ja közel háromszáz évvel az első kiadása után, 1808-ban Kazinczy Ferenc jóvoltából jelent meg ismét nyomtatásban. A megvalósulás viszontagságos körülményeiről sok érdekes adat maradt fenn Kazinczy levelezésében és más műveiben. Ezeket összegyűjtve képet kaphatunk róla, milyen nehéz volt a 19. század elején (is) kiadni egy olyan munkát, amely „ugyan nem fog mohón kapattatni – olly mohón, hogy nyomtatója meggazdagodjék a' kiadásból".[560]

I. „NEHÉZ BOLDOGÚLNI AZ ÖREGGEL…"

Kazinczynak először is meg kellett tudnia, hol található az unikum példány; utána következett a nyomtatvány lemásoltatása, a szöveg ellenőrzése, az előszó és a jegyzetek elkészítése, majd a kinyomattatás néha kilátástalannak tűnő feladata.

Kiadásának bevezetőjében Kazinczy Ferenc Weszprémi István közleményeire hivatkozik, ami megjelent „Az 1792diki Újságlevelekben, és azután a' Kassai Museumban is. Lássd ennek II. köt. 422d. lap."[561] A kassai Magyar Museumban a hivatkozott helyen olvasható a *Tudósíttás A' leg-régibb Magyar Grammatikáról.* Keltezése és aláírása a következő: „Az illy tsekélységekben magokat gyönyörködtetöknek kedvekért írtam Debretzenben Szent Mihály' havának 8-dik napján, 1792. Dr. Weszprémi István."[562] Ugyanez a szöveg a következő évben újra napvilágot látott a bécsi Magyar Hírmondó-

A piarista oktatásügy kutatásához nyújtott segítségéért Koltai Andrásnak tartozom köszönettel.

559 A Sinai-hagyaték gondozója, Szabadi István a 28 kötetnyi iratanyag feldolgozása során egyelőre nem talált olyan adatot, amelyikből a kötet eredetére lehetne következtetni. Szíves tájékoztatását ezúton is köszönöm.

560 K. Kis Jánosnak, 1805. aug. 9. KazLev 3, 408.

561 KAZINCZY 1808, VI.

562 WESZPRÉMI István, *A leg-régibb Magyar Grammatikáról,* Magyar Museum (Kassa), 1792. II. kötet, IV. negyed, 422–428.

ban. Itt a címe: *Tudósítás A' leg első és leg régibb Magyar Grammatikáról.* A keltezés szövege egyszerűbb, a dátumot Weszprémi az időszerűre javította: „Debreczenben, Böjt elö Havának 2-dik napján 1793-dikban. D. W. I."[563]

Nem sikerült olyan „1792diki Újságlevél" nyomára akadnom, ami tartalmazta volna a szóban forgó közleményt. Kazinczy feltehetően rosszul emlékezett a két megjelenés sorrendjére, és a Magyar Hírmondó 1793-as cikkéről gondolta, hogy megelőzte a Magyar Museum közlését. Weszprémi egyébként 1795-ben az ismertetést egy gyűjteményes kötetébe is felvette, így összesen háromszor látott napvilágot.[564]

Weszprémi írásaiban nem árulta el, hogy hol volt módja tanulmányozni a becses ritkaságot. Kazinczy Ferenc azonban fényt derített a titokra. Kiadásának előszavában a következőket írja: „Dr. Weszprémi István, Debreczenben, azt a' jelentést tevé, hogy az örökre elveszettnek vélt könyv megvagyon. De hol vagyon-meg, azt el nem mondotta. Gyengéji közzé tartozott a' nagy-embernek, szere felett rettegni dicsöségéért, 's ha mit ollykor mástól véve, nem örömest hagyta tudni, melly kútföböl merítgetett. Itt ezen felyül kincsének becsét akarta nevelni titkolódásával. Azonban azon kedvezések szerént, mellyekkel a' jó Öreg velem bánni szeretett, a' mit elrejtve tarta a' Publikum elött, nékem nem sokáig vonakodott meg-sugni."[565]

Így derült ki, hogy a könyvecske Sinai Miklós debreceni professzor birtokában van. A hír elterjedt a litterátus világban. Kazinczy levelezésében először 1803-ban jelenik meg a *Grammatica Hungarolatina* kiadásának gondolata. Virág Benedek bíztatta a munka közzétételére: „Nem tehetnél-e szert Sylvester' Grammatikájára? Ott Debreczenben: a' mint mondgyák tsak 6 árkusból áll. Igen szeretném látni. Itt [Pesten] könnyen ki lehetne nyomatni. Szerezd meg, kérlek, vagy írasd le bötűről bötűre."[566] Később: „Írd le in silentio és nyomattasd ki. A' praefatzióban, ha néked úgy tetszik, arról em-

[563] WESZPRÉMI István, *Tudósítás A' leg első és leg régibb Magyar Grammatikáról,* Magyar Hírmondó (Bécs) 1793. [26. szám] Böjt-más havának 29dik napján, 426–431.

[564] Éder Zoltán hívta fel a figyelmet arra (ÉDER 1990), hogy Weszprémi több más írásával együtt kötetben is kiadta ezt a munkáját. *A' Leg-régibb Magyar Grammatikáról* címmel. A keltezés megegyezik a Magyar Museumban megjelent cikkével. (WESZPRÉMI István, *Magyarországi öt különös elmélkedések,* Pozsony, 1795, 81–88.).

[565] KAZINCZY 1808, VI.

[566] Virág Benedek K.-nak, 1803. máj. 16. KazLev 3, 59.

líthetsz, hogy ezen gondolatú valék még tavaly. Küldd meg azt annak idejében. Bizony, rendes [= 'furcsa'] ember Sinai bátyánk! Ne szólly neki, írd le a' könyvet és tedd hasznossá."[567] A feladat azonban nehezebbnek bizonyult, mint gondolták. Kazinczy mentegetőzni kénytelen Virág Benedek előtt: „A' Sylvester Grammatikája felől mit ígértem neked, el nem felejtettem. Mindég késik teljesítése. Nehéz boldogúlni az öreggel, de meg lesz."[568]

Kazinczy végül Sinai tudta nélkül másoltatta le a grammatikát. 1824-ben debreceni utazása alkalmából rokonáról, Fáy János városi tanácsosról írja: „[…] most a könyvvásárlás szép dühe szállotta meg. Az ő birtokában van Sylvester magyar grammatikája, melyet én 1804. lopva másoltattam le."[569]

Más helyen részletesebben megemlékezik a történtekről: „Gyakran megfordúlván így Debrecenben, kértem a hivataljából kilépett prof. Sinai Miklóst, hogy Sylvester (Erdősi) Jánosnak deák nyelven írt és Nagy-Szigetben kiadott magyar grammaticáját, mely nála találtatik és sehol egyéb helyett nem, vagy nékem engedje, hogy lemásoltathassam, vagy számomra maga irassa le. Megígérte az utolsót, de ámbár a könyv kisded, nem teljesítette a mit ígért, s láttam feleleteiből, hogy azt teljesíteni nem is fogja. A tudós savanyú embert most igen terhes nyavalya éré. Éltem az alkalommal, s rá vevém fiát, hogy tegye meg, a mit atyjának ígéretei után jussom vagyon várni, kívánni. Ez megnyeré derecskei rector Obernyik barátját, hogy kérésemet teljesítse, s így kiadhatám azt Pesten, 1808-ban Magyar Régiségek és Ritkaságok címe alatt, nagy örömére ügyünk barátjainak, és kivált Révai Miklósnak. A könyv Sinainak halála után, sok egyéb becses, bár kisded portékáival a debreceni consil. Fáy János birtokába mene által, s több nyomtatványa a munkának mind ez idáig nem találtatott. Ez egyet is egykori birtokosának fösvénysége tartotta meg, mely a vékony könyvet egy vastagabb megé kötteté, hogy annak kénytelen ne legyen új táblát adni."[570]

A másoló, Obernyik József Csokonai „szíve szerént való barátja". 1804. április 25-étől 1806. szeptember 26-ig volt rektor Derecskén.[571]

A másoltatás történetét Kazinczy a kiadás előszavában így foglalja össze: „Így a' könyvnek nyomába vezettetvén, annak birtokosát, Tiszt. Sinai Mik-

[567] Virág Benedek K.-nak, 1803. nov. 27. *Uo.,* 124.
[568] K. Virág Benedeknek, 1804. márc. 12. *Uo.,* 187.
[569] *Kazinczy Ferenc utazásai,* kiad. BAJZA József és SCHEDEL Ferenc, Pest, 1873, 31.
[570] KAZINCZY 1879, 228–229.
[571] Csokonai Vitéz Mihály K.-nak, 1804. jún. 12. KazLev 3, 199, 530.

lós Urat szinte az erőszakig vitt kérésimmel addig ostromlottam hogy azt számomra másoltatná-le, míg három esztendei várakozásom után, segédemre kelvén Sándor fijának szent fortélyai, kívánságomat végre teljesedve látom, 's már most sietek azt közre ereszteni, hogy a' mit tölünk az idök' mostohasága megirígylett, másod ízben bírhassuk."[572]

Kazinczy a kiadás hibáinak okát is a kedvezőtlen körülményekben látja: „E' részben mentségemre lehet az, hogy az idv. Öreg, ki ezt a' kincsét olly gyengeséggel örzötte, hogy azt sem nékem kölcsön adni, sem a' tulajdon maga által választott Másolónak, még lakó-szobájában is, elébe tenni nem bátorkodott, megtudván fijától, hogy azt a' leíratás végett ez vitte-ki, nyugtalansággal sürgette visszavitelét, úgy hogy nékem az öszvehasonlításra három óránál több idöm nem maradt."[573]

II. „TÖRIK, SZAKAD, A' MUNKA KI FOG JÖNNI."

Megvolt tehát végre a kézirat. Kazinczy először Nagy Gábor közbenjárását kérte a kiadáshoz: „Ezt a' Mst adja meg az Ur Pestre érkezvén Eggenberger könyváros Urnak; 's szólljon vele az eránt, hogy ő ezt nyomtattassa."[574]

Kazinczy 1804 nyarán a Magyar Kurírba cikket írt, amit később többször említ levelezésében. Büszke saját szöveggondozói munkájára: „Míg ezen levelemet veszed, látni fogod az újság levélben, mit készítek Sylvesterrel és az első falusi oskolák' Ábéczéjével. El ne rettenj sokat ígérő 's kevély czímjétől. Mind azok a' miket ott olvasandasz, azt mutatják, hogy a' két régi Magyar munkával azt cselekedtem, a' mit a' Classicusok' Editorjai szoktak" – írta Kis Jánosnak.[575] Az „újságlevélben" a Tudománybéli Jelentések között olvasható:

„Kevés idö múlva Pesten fog meg jelenni következedö czímü munka: – Joannes Sylvesternek, az az Szinnyérváraljai Erdösi Jánosnak, Magyar Deák Grammatikája; nyomt. Új Szigeten, 1539. és: a' Krakkai 1549. kijött Orthographia Vngarica. – Ezt Kir. Palota Mester, Somogyi Fö Ispán, Szent Januarius Rendebeli Csillagos Lovag, 's Göttingi Tudom. Társ, Sárvári Fel-

[572] KAZINCZY 1808, VI–VIII.
[573] *Uo.,* XXII–XXIII.
[574] K. Nagy Gábornak, 1806. jún. 19. KazLev 3, 372.
[575] K. Kis Jánosnak, 1805. júl. 14. *Uo.,* 379.

ső Vidéki Gróf Széchényi Ferencz Excell. Nemzeti Bibliothecájából: amazt azon eggyetlen-eggy nyomtatványból, melly a' mi idönkre, a' mennyire ugyan még eddig tudatik, egyedül jutott el, 's Sinay Miklós Úrnak kincsei köztt Debreczenben tartatik, általvette, Elöbeszédjeiket megírta, 's kritikai 's philologiai glosszákkal elhintette Kazinczy Ferencz. – Ez a' híradás azoknak, a' kik a' dolgokat a' magok' érdemek szerint betsülni tudják, addig is örvendetes újság lészen, míg a' munka a' sajtó alól kiszabadúland. A' Sylvester Grammaticája, mellynek, a' mint említve van, minden exemplárjai annyira elfogytak, hogy egyedül az az eggy jöhetett-által a' mi idönkre, azon felyül hogy legelső Grammaticánk, a' melly valaha íratott, elsö magyar könyv is melly magyar földön nyomtattatott: mert ha a' Mátyás Király' Budai igen hamar elenyészett typographiáját oda nem számláljuk, (mellyben tsak eggy rövid Chronicon Hungariae jött ki 1473-ban) úgy ez a' Tárnokmester, továbbá Bán, végre Palatinus Nádasdi Tamás' typographiája volt az, a' melly a' Hazában legelöször felállíttatott."[576]

Kazinczy Révai Miklóst kérte fel a korrektúrára, amit a tudós professzor el is vállalt, de már kezdetben aggódott a vállalkozás költségei miatt: „Silvester Grammaticáján igen örvendek, hogy egyszer már kivetetik a' setét homályból. Azt én is igen óhajtottam. A' correcturát örömest vállalom magamra: tsak Eggenbergert el ne rettentse a' drága kiadás."[577] Kazinczy Ragályi Tamástól értesült róla, hogy maga Révai beszélte le a kiadót a munkáról. A javítással kapcsolatban írta Ragályi, hogy „[…] a' sietésre szükség nem lévén, minthogy Eggenberger Ur a' Prof. Révai tanátsából a' nyomtatást magára nem válallya, nem reménylhetvén a' nyomtatványok keletét."[578]

Révai lépése igen érzékenyen érintette Kazinczyt, de nem adta fel a reményt: Kis Jánosnak ezt írta: „Sylvestert Eggenberger nem akarja felvállalni, Prof. Révai által elijesztetvén, a' mint Correspondensem írja, hogy a' munka nem kap vevőt. Eggy 1539ben kijött Rudimenta ugyan nem fog mohón kapattatni – olly mohón, hogy nyomtatója meggazdagodjék a' kiadásból – de rendes [= 'furcsa'], hogy azt eggy M. nyelv Professzora mondja Eggenbergernek. Törik, szakad, a' munka ki fog jönni."[579]

[576] Magyar Kurír, 1805. júl. 19, 94–95.
[577] Révai Miklós K.-nak, 1805. júl. 14. KazLev 3, 380.
[578] Ragályi Tamás K.-nak, 1805. aug. 2. *Uo.,* 402.
[579] K. Kis Jánosnak, 1805. aug. 9. *Uo.,* 408.

Cserey Farkasnak így panaszkodott: „Tudja a' Mélt. Úr az újság levelekből, hogy Sylvestert mi teheti figyelmet érdemlővé még a' nem literátor előtt is. Azt várhattam tehát, hogy a' M. nyelv Professora az Universitásnál boldogítani fogja szándékomat. Most veszem tudósítását eggy barátomnak, hogy Eggenberger nem vállalhatja-fel a munka kiadását, mert Prof. Révai rettenti, hogy a' munka nem lesz kapós. Pedig én a' munkát eggy nagy gonddal írt Praefatio 's criticai glossák által tettem igen is kapóssá. […] Mostan tehát Sylvesteremet magam adom-ki, melly annyival terhesebb, minthogy familiámmal meghasonlottam, és a' jövedelmem a' dolognak törvényes elintézetéig megreked."[580]

Szorult anyagi helyzetében Kazinczy bizonyára nem minden célzatosság nélkül említette báró Prónay Sándor császári és királyi kamarásnak, hogy mekkora összegre lenne szüksége terve megvalósításához: „[…] Sylvesternek Grammaticáját 's Dayka Gábornak verseit nyomtattatom. Mind a' kettőt ismerheted a' minapi újságlevelekből. Sylvester felől azt reméltem, hogy Eggenberger a' maga költségén fogja kiadni. Azt izente, hogy el van rettentve Prof. Révai által, a' ki azt állítja, hogy a' munka nem kap elég árost. 'S a' legelső Magyar Grammatica, melly az ismeretes bibliothecákban a' Sinai Miklósén kívül sehol nem találtatik, illy hidegséget érdemlett-e? – Lelek én olly nemes gondolkozású Hazafit ennek is, a' ki száz arany áldozatot nem tart haszontalan pénzfecsérlésnek, 's felsegéll. De sajnálnám, ha elkésne megjelenése."[581]

Prónay azonban nem értette a gyengéd célzást, így Kazinczynak anyagi támogatás nélkül kellett megoldást találnia. Kénytelen volt ismét Révaihoz fordulni. Másodszorra arra kérte, hogy a kéziratot Trattner Mátyás nyomdájába juttassa el, és továbbra is vállalja a korrektúrát: „Küldöm a' debreceni vásárosok által a' Sylvester Grammatikájának első mását is, hogy ha majd, a'mint azt megígérni méltóztattál, az árkusokat a' betűrakó botlásaitól megtisztogatni fogod, 's kétséges támad eggy vagy más esetben, ez neked vezéred lehessen."[582] Egy héttel később: „Ímhol Sylvesternek betűről betűre vett mása; ímhol Előbeszéde is, úgy a' mint azt kirakatni óhajtom. Engedd meg, hogy ígéretedre számot tarthassak 's kérhesselek, hogy a' gyomok' kitisztogatásának terhét magadra vállalni méltóztassál. Mely hogy annál kevésbb alkalmatlanságodra essék, jónak látnám, ha tanítványaid közül kettőt ollyat,

[580] K. Cserey Farkasnak, 1805. aug. 15. *Uo.,* 435.
[581] K. B. Prónay Sándornak, 1805. szept. 15. *Uo.,* 435.
[582] K. Révai Miklósnak, 1806. jan. 4. KazLev 4, 6.

kihez bízhatsz, kiválasztanál, és Általok Sylvesternek ezt a' mását amazzal, a' melly már a' Nyomtatónak kezeiben vagyon, öszvehasonlítanád, 's meghagynád nekiek, hogy kivált a' magyar textusra vigyázzanak, ne hogy az másképpen legyen accentizálva a' Pesti új kiadásban, mint a' régiben volt. A' deák textusnak orthographiáját tetszésedre bízom […]"[583]

1806 februárjában Révai örvendetes hírekkel szolgált: „Két árkust raktak már, mindjárt az első hétben, tudós igyekezetedből. […] A' correcturát szorgalmatosan megteszem, és híven, tsak egy húzásotskát sem változtatok meg kedved ellen."[584] Imprimálás céljából Kazinczy is megkapta a korrektúraíveket, amelyeken lelkesen dolgozott: „Helységbeli postánk tized napi megmagyarázhatatlan kimaradása után tegnap estve hozá hozzám becses leveledet Sylvesternek két árkusával. Annál kedvesebb volt megpillantása, mivel rég olta vártam. Igen jól esett, hogy minekelőtte az exemplárok lenyomattatnak, végigfuthatám ezt a' két árkust. Hibákat is igazítottam rajtok, 's szemesebbé is tettem a' Betűszedőt azokra, a' mik a' nyomtatásnak szépséget adhatnak."[585]

Kazinczy öröme azonban nem tarthatott sokáig. Révai októberben szomorú fejleményekről számolt be: „Trattnert sok ínség érte. Legényei részént megbetegedtek, részént eloszlottak: 's ugyan akkor nálunknál hatalmasb urak megterhelték műhelyét több siettető munkákkal. Fenakadott Szilvester Grammaticája. Én kedvetlenségemben, 's nyavalygó állapotomban, feléje sem mentem tovább két hónapnál."[586]

A kiadás ügye elakadt, több mint egy évig a levelezésben nem esik szó a grammatikáról. A következő adat 1808-ból származik: Kazinczy talán le is tett róla, hogy a munka valaha újra nyomdafestéket láthat. Februárban egy latin nyelvű levél kíséretében elküldte a kéziratot Széchényi Ferenc könyvtárába. A latin nyelvű kísérőlevelet a könyvtár őrének, Miller Jakab Ferdinándnak címezte. Felhívta a figyelmét, hogy ez az egyetlen példányról készült másolat: „Hic accipe apographon Grammaticae Sylvestri, ex unico illo exemplo, quod aetatem tulisse creditur, exscriptum […]"[587]

A szépen bekötött kézirat elejére a következő ajánlást írta Kazinczy:

[583] K. Révai Miklósnak, 1806. jan. 11. *Uo.,* 10.
[584] Révai Miklós K.-nak, 1806. febr. 10. *Uo.,* 40.
[585] K. Révai Miklósnak, 1806. márc. 15. *Uo.,* 85–86.
[586] Révai Miklós K.-nak, 1806. okt. 1. *Uo.,* 347.
[587] K. Miller János Ferdinándnak, 1808. febr. 13. KazLev 5, 316.

„Sylvesternek, az az Erdősi Jánosnak, magyar-deák Grammatikája.
Nyomt. Új-Szigetben, Nádasdi Tamásnak műhelyében, 1539.
Azon nyomtatványból, melly, a' mennyire eddig tudnunk lehet, maga maradt fenn a' mi időnkig, és most Debrecenben nyúgodalomra-lépett Professor Sinai Miklós Úrnak birtokában vagyon, általvettem és nyomtatás alá bocsátottam, ezen Sinai Sándor Úr által számomra lemásoltatott kézírást pedig Fő Méltóságú Gróf Széchény Ferencz Arany Gyapjas Vitéznek, a' Szent Januárius Nápolyi Rende' Nagy-Keresztesének, Kir. Palota-Mesternek, Somogy Várm. Fő Ispánnak, a' Hétszemélyi Ítélőszék' Bírájának, az Apostoli Felség' Kamarásának 's Országlásbeli Titkai' Belső Tanácsosának, a' Göttingai Tudósok' Társának, hogy az általa a' Hazának adott Bibliothéka' kincsei ezzel is öregbítessenek, által-nyújtottam

én Kazinczy Ferencz,

Széphalom, Abaujban, Februárban, 1808."[588]

Bizonyos, hogy ha ez vagy ennek egy pontos másolata volt a nyomdai kézirat, a korrektúra során még volt munka vele. Legszembetűnőbb, hogy a másoló a rövidebb héber szövegeket néhol beírta, többnyire azonban üresen hagyta a helyüket, a hosszabb szakaszokét minden esetben.

A kézirat érdekessége, hogy a címlapot, a bevezető verseket és a Theodornak szóló ajánlást kétszer is tartalmazza. Az elején gondosan megformált betűkkel, nagyon szép írással,[589] majd ez után ismét elkezdődik a szöveg elölről, és ugyanazzal a kevésbé igényes, de jól olvasható írással folytatódik végig.[590] A legvégén olvasható Kazinczy írásával: „A' könyvnek itt vége van."[591]

Márciusban Kazinczy újra intézkedni próbált a kiadással kapcsolatban. Felvetődött a harmadik nyomdász, Mossóczy Institóris Károly, bár még Trattnerről sem mondott le: „Institóris sokba fog és alig ha kevésre nem ér. Most írok épen Trattnernek, hogy ha Institóris nem akarja Sylvesteremet nyomtattatni, nyomtassa az én erszényemre, de nyomtassa végig valaha, elég volt három esztendő olta heverni."[592] A nyomtatást végül Institóris vállalta, aminek hamar megmutatkozott az eredménye: „Íme küldöm a' Sylvester

[588] OSZK: Quart. Lat. 113. 1r
[589] Uo., 2r–3v
[590] Uo., 4r–51v
[591] Uo., 51v
[592] K. Kis Jánosnak, 1808. márc. 14. KazLev 5, 358.

kész árkusait a' végső megtekintés végett 's újítom alázatos kérésemet, hogy a' megváltoztatott Praefatiót mennél elébb vehessem kezemhez" – írta.[593]

Éder Zoltán szerint az ismert, 1808-as Kazinczy-kiadásnak van egy előzménye, ami a következő címmel jelent meg: „Sylvesternek, Magyar–Deák Grammatikája. Nyomt. Uj-Szigeten, 1539. – A' Krakkai 1549. kiadott Orthographia Vngarica – 'S Varjas Jánosnak E vocálisu éneke, Újra kiadta Kazinczy Ferencz, Pesten, Mossóczy I. Károly Könyvárósnál, 1807." – idézi minden további hivatkozás nélkül.[594]

Erre a kiadásra nem sikerült ráakadnom. Tartok tőle, hogy Édert valamiféle téves bibliográfiai adat vezethette félre. Az 1807-es, Institórisnak tulajdonított előzmény azért tűnik valószínűtlennek, mert, mint a fentiekből kiderül, 1808 márciusában Kazinczy még nem tudta, Trattnerre vagy Institórisra számíthat-e. Institóris idézett sorait a „végső megtekintés végett" elküldött ívekről 1808 áprilisában keltezte. Kazinczy levelezésében, ahogy már említettem, 1807-ben egy szó sem esik Sylvester grammatikájáról. Nehéz elképzelni, hogy ha az évek óta húzódó próbálkozások végre eredményre vezettek volna, akkor arról Kazinczy ne számolt volna be. A *Pályám emlékezeté*ben is 1808-ra teszi a kiadást.[595] Az sem lehet véletlen, hogy az 1808-as kiadás előszavában Kazinczy, mint már idéztem, így ír régi tervéről: „kívánságomat végre teljesedve látom, 's már most sietek azt közre ereszteni, hogy a' mit tölünk az idök' mostohasága megirígylett, másod ízben bírhassuk." Ha 1539 és 1808 között a munka megjelent volna, akkor a legutóbbi megjelenést a harmadiknak kellett volna neveznie.

Annál többször írt az ismert edícióról. 1808 augusztusában azzal büszkélkedhetett Kölcseynek, hogy már csak az előszó hiányzik: „A munka valahára elkészült, 's csak azt várom, hogy tudhassam. Azonnal le lesz nyomtatva a' praefatio is."[596] A hónap közepén már remélte, hogy „a' Pesti vásárkor kapható lesz a' könyv".[597] A kötet megjelenéséről augusztus 19-én tájékoztathatta Kis Jánost: „[…] szeretném ha Sylvesteremet, melly Magyar régiségek 's ritkaságok nevezete alatt lépett-ki a' sajtó alól e' holnapban,

[593] Mossóczy Institóris Károly K.-nak, 1808. ápr. 1. *Uo.,* 404.
[594] ÉDER 1990, 17–18.
[595] KAZINCZY 1879, 229.
[596] K. Kölcsey Ferencnek, 1808. aug. KazLev 6, 65.
[597] K. Pápay Sámuelnek, 1808. aug. 14. *Uo.,* 26.

legalább Praefatiómat 's jegyzésimet magadnak felolvastatni parancsolnád – szemeidre nézve mondom felolvastatni 's nem olvasni."[598]

A kiadás minden költséget Kazinczynak kellett fizetnie: „Azt Institóris nyomtatta ingyen, az az nekem legkissebbet sem térítvén-meg abból a' mibe került; pedig sokba került. Tehát ezzel eggy barátomnak sem fogok kedveskedni, nem úgy mint Egyveleg Írásimnak első kötetéből, mellynek Te is vetted, reménylem, egy nyomtatványát" – mentegetőzött Pápay Sámuelnek.[599] Hasonlóképpen panaszkodott Rumy Károly Györgynek is: „Sylwesters exemplar, das aus dem einzigen gedruckten abgeschrieben ward, kostete mich ohngefähr 100 f. und das Portrait meines Onkels [K. András] ist durch mich dem Institoris hingeschenkt. Er gibt mir auch nicht ein einziges exemplar. Der ganze Gewinnst bis auf den letzten xr. ist sein."[600]

Végre-valahára tehát, ha nem is kis anyagi áldozatokkal, de elkészült a kiadás – ahogyan Kazinczy írta az idézett „újságlevélben" – nagy örömére „azoknak, a' kik a' dolgokat a' magok' érdemek szerint betsülni tudják".

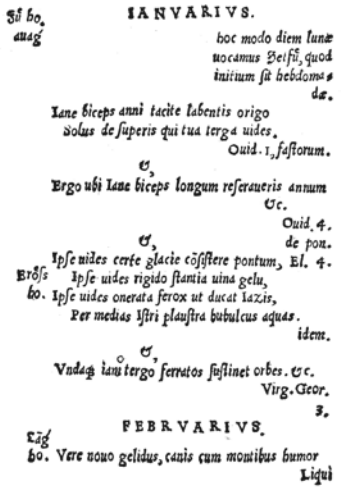
A *Grammatica Hungarolatina* utóéletével kapcsolatban utalnunk kell a további kiadásokra. A szöveg modern átírása 1808 és 1997 között két kiadótól négy alkalommal jelent meg, kétszer az eredeti nyomtatvány hasonmását is közreadták. Az interneten keresztül az unikum példány digitalizált változata is elérhető. A szövegközlések mellett meg kell említeni a magyar fordítást is. A munkák bibliográfiai adatait a *Függelék*ben közlöm.

A hasonmások önmagukban nem irányadók a helyes olvasathoz; a nyomtatott redakciók kis példányszámban láttak napvilágot, nehezen hozzáférhetők. A 16. századi nyomtatvány nehezen olvasható, ebből sok félreértés származott. A szövegközlések nem kritikai igénnyel készültek, számos hibát tartalmaznak. Ez tette indokolttá a *Grammatica Hungarolatina* kritikai kiadását. A szöveg angol nyelvű bevezető tanulmánnyal és magyarázatokkal 2006-ban megjelent a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* sorozatban. A szöveget e kötetben mellékletként csatolom, a kiadás elveit ismertető bevezetővel, kritikai apparátussal és a monografikus részben nem érintett, de a munka jobb megértéséhez szükséges tárgyi magyarázatokkal.

[598] K. Kis Jánosnak, 1808. aug. 19. *Uo.,* 37.
[599] K. Pápay Sámuelnek, 1808. aug. 14. *Uo.,* 26.
[600] K. Rumy Károly Györgynek, 1808. szept. 5. *Uo.,* 71.

FÜGGELÉK

I. A *GRAMMATICA HUNGAROLATINA* HÓNAPVERSEI (HASONMÁS)

IANVARIVS.

hoc modo diem lunæ
uocamus Betſi, quod
initium ſit hebdomæ
dæ.

Iane biceps anni tacite labentis origo
Solus de ſuperis qui tua terga uides.
Ouid. 1. faſtorum.

Ergo ubi Iane biceps longum reſeraueris annum
&c.
Ouid. 4.
de pon.

Ipſe uides certe glacie cõſiſtere pontum, El. 4.
Ipſe uides rigido ſtantia uina gelu,
Ipſe uides onerata ferox ut ducat Iazis,
Per medias Iſtri plauſtra bubulcus aquas.
idem.

Vndaq; Iani tergo ferratos ſuſtinet orbes. &c.
Virg. Geor.
3.

FEBRVARIVS.

Vere nouo gelidus, canis cum montibus humor
Liquì

Liquitur, & Zephyro putris ſe gleba reſoluit
&c.
hunc quidem etiamnum
aſſũ ho uocant ſicut &
ſequentem Fk beg.

Annus erat breuior, nec adhuc pia Februa norãt,
Nec tu dux menſum Iane biformis eras.
Ouid. faſt 1.

MARTIVS.

Iam uiolas pueriq; legunt, hilaresq; puellæ, Ouid. 3.
Erumpunt paſſim gramina, uerts bonos.
Nos. triſt.

APRILIS.

Aprilem memorant ab aperto tempore dictum,
Quem Venus iniecta uendicat alma manu.
Ouid. 4. faſt.

MAIVS.

Arboreos fœtus, & humi naſcentia fraga
Primus dat ſuaues Maius odore roſas.
Nos.
Ab hoc menſe nũe

quoq; nostri rosas denominant cum dicūt Pfingöſti roſa.

IVNIVS.

Ra ſta lo bo. Pabula læta boum uiridantia, falce recurua
Attondunt Iunio gramina, fœniſecæ!
Nos.

IVLIVS ſiue Quintilis.

Hew bo. quäg Denicq; Quintus ab hoc fuerat Quintilis, & inde
Incipit a numero nomina quiſquis habet.
Ouid. 3. faſt.

&,
— ſiccas inſana caniclā meſſes
Iā dudū coquit, & patula pecus omne ſub ulmo ē.
Perſius
Sat.

Arā to bo. &, 3.
— albeſcit maturis meſſis ariſtis.
Ouid. 5. faſt.

AVGVSTVS ſiue Sextilis.

uariis

— uariis mitis ſolet uua racemis
Ducere purpureum nondum matura colorem.
Ouid. Metamor. 3.
Gzā lōir- leld bo. &,
Mitis in apricis coquitur uindemia ſaxis.
Virg. 2. Geor.

SEPTEMBER.

Gzā lōſe- dō bo. Lenobathes geſtit calceatis ſordidus uuis
Menſeq; caſtrantur uina ſequente nouo.
Nos.

OCTOBER.

Boſ ueiō bo. Vt durare queant longos noua muſta per annos
October cellis condit & illa cauis.
Nos.

NOVEMBER.

Boſ lato- gard bo. Condita num ualeant conſiſtere una probantur
Illo, qui nomen, menſe, Nouembris habet.
Nos.

DECEMEBER.

Veſter

Veſter honor ueniet cum Laurentalia dicam
Di gaū lat bo. Acceptus genijs illa December habet.
Ouid. 5. faſt.
Martialis Decembrem fumoſum dixit Epig. lib. 5.
Sed lege fumoſo non aſpernāda Decembri.
ſiue quòd hic mēſis foco homines ſolet admouere,
ſiue quòd hyeme cœlum atris obducitur nubibus
hinc opinor & noſtros hyemem uocare ſōlit tēl.
Cæterum ut hæ Menſium deſcriptiones noſtræ optime reſpondent regioni, ita non omnibus. Nec noſtros maiores his menſiū appellationibus in regione Scythica uti potuiſſe manifeſtū eſt cum ex alijs, tum Ouidio, qui regionis Scythicæ, in qua hyems cō tinuatur hyemi, ſterilitatem his deſcribit carminibus.
Non hic pampinea dulcis latet, uua ſub umbra,
Nec cumulant altos feruida muſta lacus.
&
Non ager hic pomum, non dulces educat uuas,
Non ſalices ripa robora monte uirent.
&c.
Eſt & in Enchyridio piarum precationum, ſimilis quædam Menſium deſcriptio, uerſibus endecaſyllabicis facta, quā huic loco ſubiungerem, niſi is libellus iam puerorum manibus paſsim tereretur. Et hæc addidi, non quo nouus uellem haberi author, ſed ut oſtenderem quid noſtri in appellationibus menſium poterū ſequi.

VENTORVM.

Eurus. qui ab ortu.
Nap Feleti ſēl.
Zephyrus. qui ab occaſu.
Nap eſeti ſēl.
hic Auſter. qui a meridionali plaga.
al ſēl.
Aquilo. qui a ſeptentrione.
Fel ſēl.

Cum & in profanis literis, plurima ſint Vētorum uocabula, & in ſacris non pauca, nos plura non nouimus, quàm hæc quattuor cardinalia, idq; iuxta Homeri poſitionem. Et hæc quibus utimur, circumlocutiones uerius ſunt q̄ uocabula. Proinde cum in uentorū inciderimus nomina, neceſsitas ipſa nos cogit in interpretando, aut alienis pro noſtris uti, aut reliqua quoq; ad hunc modūm circumloqui. Auſtrum audio a quibuſdam uocari Sudſēl, quemad modum Circium Forgoſēl, a re ſcz ipſa, qui alias Ἀσκρός dicitur, quem A. Gellius Caurum propemodum exiſtimat eſſe. Zenbger ſēl is eſt forte qui Zephyrus.

Fluuiorum

II. BALÁZS JÁNOS ÉS PRŐHLE JENŐ LEVÉLVÁLTÁSA (1958)

1. BALÁZS JÁNOS PRŐHLE JENŐNEK[601]

Budapest, 1958. február 11.

Kedves Barátom,

Ne haragudj, hogy ismeretlenül rádtörök e levelemmel. De nagy szívességre szeretnélek megkérni, s legjobban ez ügyben Te tudnál segítségemre lenni.

A Magyar Nyelv egyik legutóbbi számában Peéry Rezső közzétette a Soproni Magyar Társaság 1794 december 24-én kelt s a marosvásárhelyi Magyar Társaság elnökségéhez intézett levelét. Ebben a soproniak 22 olyan régi magyar nyelvtant sorolnak fel, amelyek állítólag birtokukban voltak. Ezek között a második helyen szerepel Janus Pannonius állítólagos latin–magyar nyelvtana is. Már most azt szeretném tudni: megvan-e valami Nálatok az említett helyen felsorolt grammatikákból, különösen az érdekelne, hogy fellelhető-e a Magyar Társaság régi könyvtárában Janus és Sylvester emlegetett műveinek egy-egy példánya. Én magam kétkedéssel olvastam a Janus szerzőségére vonatkozó tudósításokat. A legmeggyőzőbb cáfolat csupán Tőletek várható. Ezért arra kérlek, szíveskedj utána nézetni a kérdéses anyagnak.

Fáradozásaidat előre is hálásan köszönöm, s cserébe, ha miben tudok, szívesen segítségedre leszek. Válaszodat várva sok szeretettel köszöntelek

[Balázs János]

[601] Az eredeti levél gépirat az MTA Nyelvtudományi Intézetének A5-ös méretű, fejléces levélpapírján.

2. PRŐHLE JENŐ BALÁZS JÁNOSNAK[602]

Sopron, 1958. március 9.

Kedves Barátom!

Távoláll tőlem, hogy a „rám-törésért" haragudjam, különben is, ha személyesen nem is ismerjük egymást, nem vagyunk egészen ismeretlenek egymásnak. Ha erre az „állj elő, vén Márkus, vedd elő Janust, Szilvesztert" felszólításra megelégedtem volna rövid nemleges válasszal, postafordultával küldhettem volna, de leveled olyan pontokat érintett, amelyek számunkra könyvtártörténeti kérdéseket vetnek fel, másrészt pedig ama Magyar Társasági levél szavahihetőségének ártanak, vagy látszhatnak ártani. Neheztelek is Peéryre, hogy, bár a feldolgozáshoz kapott tőlem irodalmat, közlés előtt nem mutatta meg a dolgot. Ilyen fogyatékosan feldolgozva nem lett volna szabad közölni a nyersanyagot. A helyzet:

A levél hitelességéhez kétség nem fér. A közlésében néhány apró sajtóhiba akad és az a furcsaság, hogy grammatika-felsorolásban a dőlt a = &, valamint a dőlt ac = &c.

De a levél szavahihetősége rosszul fest első pillanatra, ha elárulom, hogy a felsorolt grammatikák közül jelenleg mindössze három található a M. T. könyvtárában és összesen 12 a M. T. és a líceumi könyvtárban együttesen, ezek közül is kettő megállapíthatóan 1840-ben került a könyvtár állományába. Az M. T. könyvtárának ránkmaradt legrégibb, 1824-ből való jegyzékében sem szerepel lényegesen több nyelvtan, egyébként a jegyzék vizsgálata azt bizonyítja, hogy az akkori állomány nem egy darabja hiányzik a maiból. A hiányok többsége ugyan nem érzékeny veszteség, de azért még RMK kötet is akad a hiányok közt. A hiányok egyik magyarázata az a M. T.-ban sokáig bevett szokás, hogy a könyvek egy részét a tagok közt elárverezték, de ez elsősorban olyan könyvekre vonatkozhatott, amiket újabb, teljesebb kiadással pótoltak a könyvtárban. Így vette meg Apám a 90-es években mint diák Vörösmarty 1847-es kiadását, most Tőle kérjük kölcsön kiállításra. Nem hiszem, hogy az árverés ezeket a régiségeket lényegesen érintette volna.

Szándékosan hagytam későbbre az egykori soproni diákok szavahihetőségének pozitív bizonyítékait. 1794-ben több grammatikának kellett lennie az ifjúság kezén, mert a született magyarok számára leghelyesebbnek ítélt Budai Magyar Grammatika is csak 1818-as kiadású példányban szerepel a

[602] Az előző levél mellett található a válasz gépiratának indigóval készült másodpéldánya, két A4-es lapon.

mai állományban s az is csak 1840-ben került a könyvtárba. Másrész a M. T. 1791 és 1792-ből való jegyzőkönyvei szerint az akkori „Társok" Molnár és Kövesdy és mások grammatikáiból „szedegetett" részeket adtak elő a magyar nyelvre vonatkozóan, tehát olyanokból, amiknek ma szintén bottal ütjük a nyomát a könyvtárban.

A kérdésre azonban némi világosságot derít az a meggondolás, hogy a levélben foglalt „itt található Grammatikák" kifejezésben az itt szót nemcsak a M. T. és az iskola könyvtárára vonatkoztatjuk, hanem általában Sopronra. Az újabb grammatikák (t. i. az akkor újabbak) a diákok közt forogtak közkézen és ezért esetleg nem találták értelmét, hogy a könyvtárba is soroljak. De a professzorok tulajdonában is voltak értékes könyvtárak. A M. T. akkori tanárelnökének, Raics Péternek a könyvtára később a tanári = líceumi könyvtárba torkollott, tehát a fentiek miatt már nem érdekes, de az akkori rektornak, Wietorisz Jonatánnak a könyvtáráról Kis János Emlékezéseiben (I. közl., Sopron, 1845. 41. l.) olvassuk: „jeles könyvtárában … a bölcselkedési, szép literaturai s kivált magyar dolgok esméretéhez tartozó osztályokból válogatott munkák találtattak". Ugyanott Kis János arról is beszél, hogy Wietorisz könyvtára nekik például francia nyelvtanulásuknál bőségesen rendelkezésükre állott. Nyilván rendelkezésükre bocsátotta néhány év múlva azoknak az ifjaknak is, akik épen az ő javaslata alapján dolgozták ki ama bizonyos szóbanforgó, majdnem azt írtam, ominózus választ. Wietorisz gyűjteményét pedig halála (1802) után Széchenyi Ferenc vásárolta meg. Hazánkban úgy látszik a könyvek számára egy Róma van, amerre minden út vezet: az OSZK.

Az elmondottak lényegesen emelhetik a nyelvtan-lista összeállítóinak megbízhatóságát, de nem oszlatják el a kétségeket egynél több ponton. Janus Pannoniusnál arra is gondoltam, nem tévesztették-e össze valami más nyelvtaníróval. De az egyetlen példányban ismert Szilveszter-féle újszigeti nyelvtanon kívül kérdőjeles még Telegdy Rudimenta-inak szereplése a listán, hisz ennek nyomtatott példánya nem ismeretes, kéziratos példányait pedig a rovásírás kutatói szorgosan hajszolták. De nem találtam a rendelkezésemre álló lexikonokban és könyvészetekben a 9. pontban felvett Szilágyi Péter Grammatikájának a nyomát sem. Mindezek – legalább számomra – maradnak kérdőjelek.

Gondolom, egy véleményen vagyunk: a levelezést nem lett volna szabad ilyen meztelenül közzéadni. Quid nunc? A Magyar Nyelvnek – úgy érzem – vissza kell térnie az ügyre, de roppant ügyetlenül fest, hogy csupa fájdalmas negatívummal vagy nyílt kérdéssel tér vissza rá.

Talán a Magyar Nyelv szerkesztőségével is meg kell beszélni a dolgot. Arra kérnélek, ha a fentiekkel kapcsolatban valami adatra vagy nyomra jutottál vagy megoldás mutatkozik a közlés kiegészítésére, légy szíves értesítsél. Ha véletlenül újabb adatra bukkannék, természetesen szintén közölni fogom.

Többet, s mégis kevesebbet írtam, mint amit vártál. Ezért ne neheztelj.

Baráti szeretettel köszönt

[Prőhle Jenő]

III. RÉSZLET WIETORISZ JONATÁN ÉS SZARKA JÁNOS EGYHÁZTÖRTÉNETI KÉZIRATÁBÓL (1770)[603]

1. MAGYAR FORDÍTÁS

Hitelt érdemlő dokumentumokból nem könnyű bemutatni a helyet, ahol először ragyogott fel az Evangélium sugárzó fénye. Tudniillik amit Ember előhoz Újhelyi (?) alapján, akit 1522-ben az igaz tanok megvilágosítottak, az olyan szerző tekintélyére támaszkodik, aki korban igen távol volt tőle. Az ő nyomán azt írja, hogy részint azért, mert a különféle népek kapcsolatban voltak egymással, részint azon tanulók buzgólkodásának eredményeként, akik Grynaeus és Vinshemius eszméit vallották, Magyarországnak ebben az igen nevezetes részében, ami a Dunától délre terül el, elterjedt a helyreállított vallás hiteles megismerése, mégpedig ismeretlen szerzők jóvoltából. Így volt ez mindaddig, amíg János király ki nem szabadította fogságából Dévai Mátyást. Őt ellenségeinek vádjai alapján börtönözték be; korábban már Kassán és Budán kiváló eredménnyel hirdette az Evangéliumot. Elődeink is az ő tanaiból merítettek, amikor kárhoztatták a régi vallást, amit a babonaság és a tévelygés beszennyezett. Bizonyosan hiteles forrásban olvassuk, hogy Dévai Magyarországnak az Ausztriához közel eső tartományaiban merészelte terjeszteni az új tanokat. Az ellenség kezei közé került, és Ferdinánd király parancsára börtönbe zárták; Bécsben méltatlanul szenvedett megpróbáltatásokat. Ezektől mégis megmenekült: akár lelke megtörhetetlen kitartásának köszönhetően, győzedelmeskedvén ellenségei fölött; akár, ahogyan mi

[603] *Memorabilien zur Geschichte der Evangelischen Kirche in Königreiche Ungarn. Gesammelt von Gottlieb Gamauf. Erster Band. Superintendentes Hungari Evangelico-lutherani, qui praecipue Hungaricae Nationis Ecclesias curabant in tres Diaceses distributas. Sopronii, 1770. Accurata opera collecti per Joannes Zarka et Jonathan Wietoris. Anno 1770, diebus Maii, Sopronii.* Jelzete: V. 109a. Prolegomena, 10–13.

is látjuk, az igen kiváló férfiú, Nádasdy Tamás közbenjárására. Nádasdy a másik királyhoz tartozó területeket önszántából elhagyta, és Ferdinándhoz csatlakozott. Szolgálatában jól ment sora, sok királyi kegyet biztosított magának. Dévai Sárvár biztos falai közé vonult vissza. Ott 1535-ben nem tétlenkedett. Még ha az írók hallgatnak is erről, a tények önmagukban épp eleget mutatnak azok számára, akik nagyon is jól tudják, mennyi mindent tett a vallás terjesztéséért. De nem sokáig ragyogott a mi Dunán inneni világunknak e hajnalcsillaga. Mert akár azért, hogy kiegészítse tanulmányait, akár azért, hogy távollétével csillapítsa ellenségei gyűlöletét, ismét Wittenbergbe ment. Azután 1537-ben mégis visszatért, Sylvester Jánossal együtt, a) Nádasdy Tamáshoz, régi pártfogójához, aki akkortájt a leghíresebb főúr volt, és hozta magával Melanchthon ajánlóleveleit.

Akkoriban a kiváló férfiú, Nádasdy Tamás, akiről most emlékeztünk meg, egy iskola építésének tervét forgatta a fejében. Az volt a célja, hogy előmozdítsa a leghasznosabb tudományok elsajátítását. Amikor erről Melanchthon Dévain keresztül véletlenül értesült, nemcsak hogy helyeselte, hanem minden erejével törekedett rávenni, nehogy elálljon szándékától. Igen sürgette, és közbenjárásáról is biztosította, ha gondot fordít rá, hogy az egyházat áthassa a tiszta tudomány. Ezt a tervet akár magától találta ki a nagyszerű gróf, Nádasdy, akár Dévai tanácsolta neki korábban, semmi okunk kételkedni benne, hogy Melanchthon igen buzgón támogatta. Így tehát Dévai, amint visszatért hazájába, ismét igen kiemelkedő munkát fordított a területre, amely menedéket nyújtott a viharos körülmények ellen. Sylvester b) pedig, hogy álljon rendelkezésére valami az ifjúságnak, amiből az igaz tudomány elemeit megkaphatja; az egész népet pedig meg lehessen győzni mindarról, amit mestereitől a vallásról tanult, magyar nyelvre fordította az Újszövetség szent könyveit. Olyan buzgón látott a munkának, hogy Nádasdy támogatásával, akinek Melanchton ajánlotta, 1541-re eleget is tett feladatának.

a) Ez a Sylvester német nemzetiségű, járatos a nyomdászmesterségben; lehetséges, hogy Dévai azért vette rá ennek megtanulására – úgy tűnik –, hogy munkálkodása eredményeként adjanak ki bizonyos könyveket Magyarországon. És mivel a híres-neves Schwarczius azt írta, hogy az Újtestamentumon kívül látta Sylvester magyar grammatikáját is, igen valószínű, hogy több mindent is kinyomtatott, de, fájdalom, sok közülük méltánytalanul elveszett. Ebből az alkalomból jónak látjuk megjegyezni, hogy úgy véljük: az első magyar nyomdák, mint Sylvesteré is, hordozhatók voltak, és nem kapcsolódtak egy bizonyos helyhez. Ezért a könyvek vagy hely nélkül

jelentek meg, vagy pedig gyakran valami jelentéktelen helyet tüntettek fel rajtuk; olyat, amiről biztosan tudjuk: sohasem virágzott úgy, hogy állandó nyomdája lett volna. Sylvesterről a többit lásd, ha kíváncsi vagy rá, a b) jegyzetben. W. J.

b) Sylvester Jánosról, aki oly kiemelkedő szolgálatot tett hazájának, különösen a magyar nemzetnek, szégyenletesen keveset tudunk. Wittenbergben Luther és Melanchthon tanítványa volt, és Melanchthon mint tudós férfiút ajánlotta Nádasdy Tamás gróf jóindulatába. Igen figyelemreméltó tolmácsolója az Újszövetség könyveinek; e munkája Heltai Gáspár véleménye szerint is hasznos segédeszköz a keresztény tudomány megismeréséhez. Ennyi, amit tudunk. Ha nevét és munkásságát egyszerre vizsgáljuk, akkor is igen keveset sejthetünk tisztségeiről, amiket viselt, vagy arról, hogy merrefelé működött, akárcsak személyéről és tevékenységéről. Amiből kiindulhatunk: Dévai Mátyás dicsérete, akinek börtönbüntetést kellett elviselnie vallásáért; Melanchthon ajánlása, aki tudománya, bölcsessége és kegyessége miatt méltatta; tanainak védelmében írt könyvei, amelyek néhány lapot tesznek ki; annak a beszélgetésnek a kiadott formája, amelyet a bécsi Faber elnökletével tartott; tanítása néhány magyar főúrhoz és tanainak hirdetése bizonyos városokban és falvakban; az, hogy elpártolt mesterétől, Luthertől, és Zwingli táborához csatlakozott, és hasonlók. Mindezek ellenére híre elenyészett. Sylvester ismeretlen helyen nyugszik. Neki, aki ama egyetlen művével az előkelőségeknek, a főuraknak, a tömegeknek, Magyarország népének, sőt még magának a felszentelt rendnek is, nemkülönben a tanulóifjúságnak a lehető legnagyobb hasznára vált; a bölcs tudomány elemeit valamennyi magyar üdvére fordította – neki nem jutott osztályrészül, hogy híre századokon keresztül ragyogjon. Skarica Máté, amikor Szegedi életét könyvének nem éppen értékes lapjain – nem tudom, mennyire pontosan – érintette, említi kiváló férfiak hírét. Sylvesterről, aki igen fontos kötetet írt, nem szól. Heltai Gáspár szavai mutatják, hogy Sylvesternek nagyobb dicsőséget tulajdonított, mert akkoriban Sylvester munkája ösztönözte, segítette, mivel merített is belőle. Némelyek még kapcsolódnak hozzá; van, aki meg akarja menteni a feledéstől, van, aki csodálja. Korunkban csaknem ismeretlen, alig tudunk róla. Mégis egy valamit hagyott maga után, ami felül fogja múlni más dolgainak a hírét. Ami túlélte őt, az a dicsősége, jóllehet igen halványan maradt fenn. Mivel e kiváló férfiú emlékezete elenyészett, nem is gáncsolhatta senki. A közügyek sodrában semmi nem őrizte meg sem erényeit, sem hibáit; e nagyszerű ember híre rejtve maradt. De ki vonhatná kétségbe, hogy a maga korában mégis ismertebb volt, mint most, hiszen még az erdélyiek is tudtak

róla? Véghezvitt munkájának dicsőségét másfelé kereste, és meg is találta. Sírja, bármi is legyen, ami takarja, akármilyen ékes díszre méltó. Lehetőségeinkhez képest majd megkeressük, fenntartjuk, senkinek sem engedjük át. Bármi is síremléke, sírfelirat gyanánt, az idők végezetéig e sorokat szenteljük emlékének:

A híres pannon föld szülte Sylvestert, és a tudományokon csiszolódott szavakat hozott a pannonoknak. Ő művelte ki a pannonokat és a dákokat, és akiket a Duna választ el egymástól, mutatva nekik az üdvösség útját. Ragyogó hírnök volt, kegyes könyvek tolmácsolója, amelyeket maga Isten hagyott nekünk. Urnája ismeretlen helyen nyugszik, de igen nemes; és nemes a sír, mely e férfiú csontjait fedi.

2. LATIN SZÖVEG

Nec facile monstrari ex documentis, quae quidem certam fidem mereantur, locus prout, ubi prius jubar Evangelii effulsisset. Ettenim quod Emberus de Vihelino anno 1522 vera doctrina illustrato, adfert, auctoritate scriptoris nititur multum ab ea aetate remoti. Scripsit inde, tum populi commercio, tum studio discipulorum, quos Grynaeus Vinshemiusque reliquerunt, restauratae Religionis notitia, vera, in nobilissima haec regione Hungariae, quae ab Istro flumine ad Meridiem recessit, incertis quidem auctoribus, donec carceribus in quos hostium accusatione conjectus a Rege Johanne fuit liberatus Mathias Devay, qui jam antea Cassoviae Budaeque praeconem Evangelii felicissimo successu egit, nostris quoque Majoribus auctor fuisset, deferendae, quam superstitio, quam error foedavit, avitae Religionis. Certa enim fide relatum legimus, eundem in provinciis Hungariae, quae Austriae propinquant, novam doctrinam divulgare ausum, in manus hostium incidisse, jussuque Regis Ferdinandi, in vincula datum, Viennae calamitates non meritas perpessum. Ex his tamen sive invicta animi constantia, victis hostibus, sive, ut nobis quidem videtur, intercessione Illustrissimi Herois Thomae Nadasdii, qui quod aemuli Regis partibus sponte relictis, ad Ferdinandum transiit, multa apud eum gratia tum valebat erutus, Sarvarinum se in tutum recepit, ubi segnem eum non fuisse anno 1535 etiam silentibus scriptoribus, res ipsa satis ostendit, quibus non ignotum est, ejus in propaganda Religione studium. Sed non diu luxit, Lucifer hic orbi nostro Cis-Danubium. Nam sive plenioris consequenda caussa eruditionis, sive ut inimicorum absens mitigaret invidiam, Vittebergam iterum secessit. Rediit tamen inde 1537 cum Johanne

Sylvestro, a) adlatis ad Principem tum Procerum, Thomam Nadasdium, veterum Patronum, a Melanchtone commendatitiis.

Volvebat tum animo Illustrissimus Heros Nadasdius, cujus nunc meminimus, consilium erigendae Scholae, ad excitanda optimarum artium studia, quod cum Melanchton per Devayum forte inaudivisset, non tantum vehementer probavit, sed omnibus etiam nervis commendare adnixus, ne id abjiciat, ursit, inde successum pollicitus, si daret operam ut Ecclesia pura doctrina imbuantur. Id consilium sive ex se sumpserat Illustrissimus Comes Nadasdius, sive datum a Devayo ante acceperat, ab hoc strenue adjutum, non est quod dubitemus. Ita ergo reditus patriae Devayus egregiam cursum impendit operam Regioni, quae perfugium adversus tempestates praebuit. Sylvester b) autem ut haberet Juventus, unde verae doctrinae elementa peteret, populus autem, ut de iis, quae a Magistris tradita de Religione acceperat, persuadetur, Sermone Hungarico libros sacros, quos novum foedus complectitur interpretatus est, in laboresque tam strenue incubuit, ut anno 1541 patrocinante, cui a Philippo commendatus fuit, Nadasdio praelato liberaret.

a) Sylvester hic natione Germanus, gnarus artis typographicae vel eo nomine allectus per Devayum esse videtur, ut ejus opera ederentur aliqui libelli in Hungaria. Atque cum praeter Novum Testamentum, etiam Grammaticam Hungaricam ejus vidisse se scribebat Celeberrimus Schwarczius, probabilissimum est, eum etiam plura edidisse typis, at quod dolemus, injuria multa absumta. Etiam hoc annotasse hac occasione juvabit, quod Typographias primas Hungarorum, uti & Sylvestri, portatiles, nec uni loco affixas fuisse nobis quidem videatur. Ideo vel comparent libri sine loco, vel saepe locus vilis adjicitur, quem certo scimus nunquam ita floruisse, ut Typum constantem habuerit. Cetera de Sylvestro vide sis Notam b). J. W.

b) De Johanne Sylvestro, qui tam egregie de patria imprimis gente Hungarica, meruit, pauca nos scire pudet. Vittenbergae Lutheri Philippique discipulus, Comitique Thomae Nadasdio ab Philippo tanquam Vir doctus commendatus; Interpres novi foederis librorum non contemnendus, hoc labore etiam Gasparis Heltai suffragio bene de doctrina christiana promeritus. Haec scimus. Caeterum, Nomine operi subjecto, ne munus quidem, quod gestit, aut ibi egit addidit, tam modeste de se ipso, laboreque sentiens. Mathias Devay carcerum pro Religione tollerandorum laude; commendatione Melanchtonis, Doctrinae, Prudentiae, pietatis, elogio decoratus; conscriptis pro defensione Doctrinae libellis, qui paucis foliis continentur, colloquio, quod cum Fabro praesule Viennensi, habuit, edito; Institutione aliquot Hungariae procerum atque praeconio doctrinae in quibusdam oppidis & vicis,

desertione Magistri sui Lutheri, transfugio in castra Czvinglii, caetera, fama super aethera motus. Sylvester in obscuro jacens, qui uno illo opera Magnatibus, proceribus, populo, plebisque Hungariae imo ipsi sacro ordini, atque Juventuti Scholasticae plurimum profuit, ipsa elementa sanioris doctrinae cunctis Hungaris propinavit, duraturum in aevum utilis inclarescere non potuit. Mathaei Scaricaei, quod vitam Szegedini, levibus chartis nescio quam exacte illevit, fama volat per ora Virium. Sylvester justi voluminis auctor, elogiis caret. Gasparem Heltaium Sylvestro meliora dedisse gloria, tum, Sylvestri labore excitatum, adjutum, quia consuluit, verba argunt. Plures singulis plus posse, quis negare sustineat, quis miretur. Noster omnibus nostra aetate ferme ignotus, & ignobilis, unum tamen argumentum reliquit, quod reliquorum omnia praeconia superet. Quod ei superest, exiguum licet, Gloria, est. Supressa Viri memoria, nemo vituperavit. Nec virtutibus, nec vitiis ob administratam quamcunque obtinuit Provinciam insignis prudenter latuit; sua tamen aetate nobiliorem quam nunc est fuisse, quia & Transilvanis notus, quis dubitet. Gloriam acti praeconii alibi quaesivit, invenit, tumulus, quicunque ei contigit, quovis ornamento dignus est, nos eum pro nostro agnoscemus, retinebimus, nulli concedemus: istud quidquid est, Epitaphii loco in perpetuum ei consecramus:

Pannona Sylvestrum genuit clarissima tellus,
Artibus excultum[604] Pannonis ora tulit.
Pannonas & Dacos, & quos secluserat Ister,
Edocuit, monstrans ille salutis iter.
Praeco fuit clarus, pius interpresque librorum,
Quos auctor nobis tradidit ipse Deus.
Ignota jacet ille quidem, sed nobilis, urna;
Nobilis est tumulus, qui tegit ossa Viri.

[604] Az „excultum” elírás vagy másolási hiba lehet, ugyanis nyelvtanilag „exculta” lenne helyes.

SYLVESTER JÁNOS-BIBLIOGRÁFIA

A *GRAMMMATICA HUNGAROLATINA* KIADÁSAI

SYLVESTER 1539/1808 – *Joannes Pannonius Sylvester, Grammatica Hungaro-latina,* kiadta KAZINCZY Ferenc = *Magyar régiségek és ritkaságok,* Pest, 1808, 1–118.

SYLVESTER 1539/1866 – *Joannes Pannonius Sylvester, Grammatica Hungaro-latina,* kiadta TOLDY Ferenc = CG 1–78.

– *Joannes Pannonius Sylvester, Grammatica Hungaro-latina,* With a Foreword by Thomas A. SEBEOK, Bloomington–The Hague, 1968 (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, 55). *Grammatica Hungaro-latina:* 1–78. Az előző tétel hasonmása.

– *Joannes Pannonius Sylvester, Grammatica Hungaro-latina,* With a Foreword by Thomas A. SEBEOK, Richmond, Anglia, 1997. *Grammatica Hungaro-latina*: 1–78. Az előző tétel utánnyomása.

– *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro Pannonio autore, Neanesi, 1539.* A fakszimile szöveget gondozta MOLNÁR József, a kísérőtanulmányt írta SZATHMÁRI István, Bp., 1977 (Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium, 4).

SYLVESTER 1539/1989 – *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro Pannonio autore, Neanesi, 1539.* A fakszimile szöveget közzétette KŐSZEGHY Péter, a kísérőtanulmányt írta SZÖRÉNYI László, Bp., 1989 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 22).

– *Grammatica Hvngarolatina in usum puerorum recens scripta Ioanne Syluestro Pannonio autore,* http://www.mek.oszk.hu/03400/03466.

C. VLADÁR 1989 – *Sylvester János latin–magyar nyelvtana,* fordította C. VLADÁR Zsuzsa, Bp., 1989 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 185).

– *Ioannes Sylvester, Grammatica Hungarolatina,* Edidit, introduxit et commentariis instruxit Stephanus BARTÓK, Bp., 2006 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, 15).

SYLVESTER-SZAKIRODALOM (1987–)

NAGYNÉ 1987 – NAGYNÉ PIROSKA Lilla szerk., *Sylvester János bibliográfia [1527–1987],* Sárvár–Szombathely, 1987.

BALÁZS 1987 – BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvbölcselet alapkérdései,* Bp., 1987.

KOVÁCS 1988 – KOVÁCS János, *Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában,* MNy, 84(1988), 155–167, 270–283.

SZÖRÉNYI 1989 – SZÖRÉNYI László, *Sylvester János,* Kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz (SYLVESTER 1538/1989).

SEBESTYÉN 1990 – SEBESTYÉN Árpád, *A prepozíció meghatározása Sylvesternél,* MNy, 86(1990), 73–75.

ÉDER 1990 – ÉDER Zoltán, *Sylvester Grammatikájának utóéletéről,* Bp., 1990.

ÉDER 1991 – ÉDER Zoltán, *Sylvester és Guarino = Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára,* szerk. HAJDÚ Mihály és KISS Jenő, Bp., 1991, 154–157.

– TELEGDI Zsigmond, *A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika,* Múlt és Jövő, 2(1991), 58–63.

VÉKONY 1993 – VÉKONY Gábor, *Ótörök felirat a homokmégy-halomi honfoglalás kori temetőből,* Életünk 31(1993) 783–796.

VÉKONY 2004 – VÉKONY Gábor, *Ótörök felirat a homokmégy-halomi honfoglalás kori temetőből* = V. G., *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története,* Bp., 2004, 49–125. [Az előző tétel lényegesen kibővített változata.]

HEGEDŰS 1993 – HEGEDŰS József, *Sylvester Jánosról, az összehasonlító nyelvészről,* MNy, 89(1993), 280–288.

– HEGEDŰS, József, *Johannes Sylvester of Hungary: The First Linguist Publishing on Structure Comparison in 1539,* Eurasian Studies Yearbook, Berlin, 66(1994), 45–50.

FÓNYAD 1995 – FÓNYAD Pál, *Sylvester János Bécsben,* Sárvár, 1995.
PÉTER 1995 – PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból,* Bp., 1995.
– *A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben,* kísérő tanulmány: V. ECSEDY Judit, Bp., 2000.
– JANKOVITS, László, *Johannes Sylvester and the First Metric Poem in Hungarian,* Studi Umanistici Piceni, Sassoferrato, 22(2002), 237–243.
– NAGYVÁRADI Nóra szerk., *Sylvester János: Válogatott bibliográfia* [1527–2004] = „*Ídes az hazának szerelme": Tiszteletadás Sylvester Jánosnak,* szerk. PALLÓSINÉ DR. TOLDI Mária, Szombathely, 2004, 39–52.

A KÖTET SZERZŐJÉNEK A TÉMÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓI (1996–2007)

– *„…habet etiam suas inventiones rhetorica”: Balassi inventio poeticája,* Iskolakultúra, 6(1996), 9. sz. 58–67.
– *Sylvester János elrejtett kincsei: Szempontok a* Grammatica Hungarolatina *új kiadásához,* MKsz, 114(1998), 325–335.
– Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica: *Sylvester János és Marcus Crodelius,* ItK, 102(1998), 642–654.
– *A Nádasdy-mecenatúra hatása az irodalmi gondolkodásra = Nádasdy Tamás (1498–1562), Tudományos emlékülés, Sárvár, 1998. szeptember 10–11.,* Sárvár, 1999, 117–130.
– *Az interiectio meghatározása Sylvester Jánosnál,* MNy, 95(1999), 456–459.
– *Janus Pannonius és a magyarországi grammatikai irodalom = Humanista műveltség Pannóniában,* szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 2000, 97–113.
– *Régi magyar grammatikák Sopronban: Adalékok Sylvester János* Grammatica Hungarolatinájának *utóéletéhez,* MKsz, 117(2001), 173–188.
– *„Írás magyar nyelven”: Bornemisza Péter programnyilatkozatának kritikatörténeti jelentősége = Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára,* Bp., 2001, 7–8.
– *Pázmány Péter és a katolikus-protestáns retorika = Pázmány Péter és kora,* szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001, 322–332.
– *Ismeretlen adatok Sylvester Jánosról 1770-ből,* ItK, 106(2002), 185–191.
– Grammatica Hungarolatina – *Poetica Latinohungarica: Sylvester János hónapversei és a Balassi előtti világi líra,* ItK, 106(2002), 485–501.

– *Sylvester János Krakkóban = Bámulám a Visztulát…: Krakkó a magyar művelődés történetében,* szerk. KOVÁCS István, PETNEKI Áron, Bp., 2003, 165–171.
– Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica: *János Sylvester und Marcus Crodelius,* Camoenae Hungaricae, 1(2004), 93–104.
– *Sylvester János grammatika-meghatározásának jelentősége és forrásai,* ItK, 108(2004), 405–422.
– *„Rhetoricati sumus" – Retorikafelfogások a régi magyar irodalomban = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 198–211.
– *„Paraszt versek" és „ékesb versek": Poétikai fogalmak a XVI–XVII. századi magyar irodalmi gondolkodásban = A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században,* szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 191–201.
– *História és poézis: Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről,* ItK 109(2005), 243–258. Továbbá: *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján,* szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2007, 215–235.
– *A nyelvi és a politikai identitás összefüggései a XVI. században Magyarországon* [2005], e könyv szerkesztésének lezárásakor megjelenés előtt *A politika műfajai a régi magyar irodalomban* (Gyula, 2005. május 25–28.) című konferencia anyagát tartalmazó kötetben.
– Grammatica Hungarolatina – *Editio Kazinczyana* [2005], e könyv szerkesztésének lezárásakor megjelenés előtt a *„Nem sűlyed az emberiség!", Album amicorum Szörényi László LX születésnapjára* című kötetben.
– *„Grammatica est…": The Significance and Sources of János Sylvester's Definition,* Camoenae Hungaricae, 3(2006), 39–58.
– *Magyar szerkesztésű humanista grammatikák ismerete a XVIII. században = Historia litteraria a XVIII. században,* szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., 2006, 106–121.
– *Sylvester és Servestanus: Adalék a kora újkori német–magyar kulturális kapcsolatok történetéhez = Ötvös Péter Festschrift,* szerk. FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, Szeged, 2006 (Acta Historiae Literarum Hungaricarum, Tomus XXIX), 33–40.
– *Szegedi Lajos (?) zsoltárfordítása(i?)* [2007], e könyv szerkesztésének lezárásakor megjelenés előtt *A zsoltár a régi magyar irodalomban* (Csurgó, 2007. május 24–27.) című konferencia anyagát tartalmazó kötetben.

RÖVIDÍTÉSEK

KÖNYVTÁRAK, LEVÉLTÁRAK

BDG – Berzsenyi Dániel Gimnázium, Sopron
EOL – Evangélikus Országos Levéltár, Budapest
HAB – Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel
OSZK – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

FOLYÓIRATOK

Figy – Figyelő
FK – Filológiai Közlöny
It – Irodalomtörténet
ItK – Irodalomtörténeti Közlemények
MKsz – Magyar Könyvszemle
MNY – Magyar Nyelv
RPL – Res Publica Litterarum

BIBLIOGRÁFIÁK

DENIS 1782 – Michael DENIS, *Wiens Buchdruckgeschichte, bis M.D.L.X.,* Viennae, 1782.
GW – *Gesamtkatalog der Wiegendrucke,* hrsg. von der Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Stuttgart, 1992.
GWOSDEK 2000 – Hedwig GWOSDEK, *A Checklist of English Grammatical Manuscripts and Early Printed Grammars: 1400–1540,* Münster, 2000.

MOULIN-FRÄNKHANEL 1994 – Claudia MOULIN-FRANKHÄNEL, *Bibliographie der deutschen Grammatiken und Orthographienlehren, 1: Von den Anfängen der Überlieferung zum Ende des 16. Jahrhunderts,* Heidelberg, 1994.
RMK – *Régi Magyar Könyvtár,* I–III, Bp., 1879–1898.
RMNY – *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, 1–3, Bp., 1971–2000.
THOMSON 1979 – David A. THOMSON, *Descriptive Catalogue of Middle English Grammatical Texts,* New York, 1979.

LEXIKONOK, ÉLETRAJZGYŰJTEMÉNYEK

BIETENHOLZ – *Contemporaries of Erasmus: A biographical register of the Renaissance and Reformation,* ed. Peter Gerard BIETENHOLZ, 1–3, Toronto, 1985–1987.
BOD 1766 – BOD Péter, *Magyar Athenas…,* Szeben, 1766.
HWP – *Historisches Wörterbuch der Philosophie,* hrsg. von Joachim RITTER, Karlfried GRÜNDER, Basel–Stuttgart, 1971–
HWR – *Historisches Wörterbuch der Rhetorik,* hrsg. von Gert UEDING, Tübingen, 1992–
KLEIN 1879 – Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von der Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn,* 1–2, Leipzig und Ofen, 1789.
STAMMERJOHANN 1996 – *Lexicon grammaticorum: Who's who in the history of world linguistics,* ed. Harro STAMMERJOHANN, Tübingen, 1996.
SZINNYEI – SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái,* I–XIV, Bp., 1881–1914.

GYŰJTEMÉNYES FORRÁSKIADÁSOK, ANTOLÓGIÁK, TANULMÁNYKÖTETEK

ADATTÁR 4 – *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz,* szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4).
ALSTON 1967–1972 – *English Linguistics, 1500–1800: A Collection of Facsimile Reprints,* 1–365, ed. Robin C. ALSTON, Menston, 1967–1972.

BALASSI 1588/1959 – *Balassi Bálint Szép magyar komédiája, A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei,* kiad. Ján MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, Bp., 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 25).
BALASSI 1955 – *Balassi Bálint összes művei,* összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., 1955.
BALASSI 1986 – *Gyarmathi Balassi Bálint énekei,* a szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta KŐSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, Bp., 1986.
CG – *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum: A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig,* kiad. TOLDY Ferencz, Pest, 1866.
CR – *Corpus Reformatorum,* ed. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, Heinrich Ernst BINDSEIL, I–XXVIII, Halle, 1834–1860.
GL – *Grammatici Latini,* I–VII., ed. Heinrich KEIL. Az 1864-es lipcsei kiadás újranyomása: Heidelberg, 1961.
KazLev – *Kazinczy Ferenc levelezése,* 1–21, kiad. VÁCZY János, Bp., 1890–1911.
KLANICZAY 1982 – *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták,* a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek KLANICZAY Tibor munkája, Bp., 1982.
KNAPE 2002 – *Rhetorica deutsch: Rhetorikschriften des 15. Jahrhunderts,* hrsg. von Joachim KNAPE, Wiesbaden, 2002.
KOLTAY-KASTNER 1970 – *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete,* válogatta és sajtó alá rendezte KOLTAY-KASTNER Jenő, Bp., 1970.
MB – *Melanchthons Briefwechsel,* hrsg. von Heinz SCHEIBLE, II., Regesten 1110–2335 (1531–1539), Stuttgart–Bad Canstatt, 1978.
MÜLLER 1882 – *Quellenschriften und Geschichte des deutschsprachlichen Unterrichtes bis zu Mitte des 16. Jahrhunderts,* hrsg. von Johannes MÜLLER, Gotha, 1882.
RIMAY 1992 – *Rimay János írásai,* a kötetet összeállította, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta ÁCS Pál, Bp., 1992.
RMKT XVI. – *Régi Magyar Költők Tára XVI. századbeli magyar költők művei,* Bp., 1880–
RMKT XVII. – *Régi Magyar Költők Tára,* XVII. századi sorozat, Bp., 1959–
SZENCI 1604, 1607, 1610, 1617/1971 – *Szenci Molnár Albert költői művei*, sajtó alá rendezte STOLL Béla Bp., 1971 (RMKT XVII, 6).
SZENCI 1976 – *Szenci Molnár Albert válogatott művei,* TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976.

WEINBERG 1970–1974 – *Trattati di poetica e retorica del cinquecento, 1–4,* ed. Bernard WEINBERG, Bari, 1970–1974.

EGYES MŰVEK KIADÁSAI

BARANYAI 1866 – *Baronyai Decsi János Magyar Historiája,* közli TOLDY Ferencz, Monumenta Hungariae Historica, Második Osztály, XVII, Bp., 1866.

GYÖNGYÖSI 1664/1998 – GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus,* a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, Bp., 1998.

GYÖNGYÖSI 1690/2002 – GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú,* szövegét gondozta JANKOVICS József irányításával az ELTE Eötvös József Collégiumának magyar irodalmi szakszemináriuma, Bp., 2002.

GYÖNGYÖSI 1693/1999 – GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix,* a szövegét gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, Bp., 1999.

GYÖNGYÖSI 1695/2003 – GYÖNGYÖSI István, *Csalárd Cupido,* sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, Bp., 2003.

GYÖNGYÖSI 1700/2005 – GYÖNGYÖSI István, *Új életre hozatott Chariclia,* sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, Bp., 2005.

HEGENDORFF 1527/1977 – HEGENDORFF, Christoph, *Rudimenta grammatices Donati cum nonnullis novis praeceptiunculis, tum optimis quibusque exemplis locupletata in gratiam puerorum, qui nondum magnis grammaticis audiendis maturi sunt […] Accessit et nunc denuo triplex (videlicet Almanica, Polonica et Ungarica) exemplorum interpretatio,* Krakkó, 1527. Legújabb hasonmás kiadása: *Rudimenta grammatices…,* a fakszimile szöveget gondozta MOLNÁR József, a kísérőtanulmányt írta SZATHMÁRI István, Bp., 1977 (Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium, 4).

PÁZMÁNY 1983 – PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből, 1–3,* válogatta ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., 1983.

SYLVESTER 1541/1960 – SYLVESTER János ford., *Uy Teſtamentum Mag'ar n'elvenn, mell'et az Görög és Diák n'elwböl uijonnan fordijtánk, a Mag'ar nipnek Kereßt'en hütben valo ippülifire,* Újsziget, 1541. Hason-

más kiadása: *Új Testamentum,* a fakszimile szöveget gondozta és a kísérőtanulmányt írta VARJAS Béla, Bp., 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 1).
SYLVESTER 1547/1893 – *Az újszigeti nyomda. Sylvester és Új Testamentoma. Abádi Benedek. Szegedi Lajos.* Néhai SZALAY József másolatai után, ItK, 3(1893), 88–98. SYLVESTER János Nádasdy Tamásnak, Bécs, 1547. szeptember 26.: 96–98.
SZÉKELY 1540–1550/1976 – SZÉKEL' Estvan, *Calendarium magiar nielwen,* Krakkó, 1540–1550 között. RMNY 63. Hasonmás kiadásának szövegét gondozta MOLNÁR József, Bp., 1976 (Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium, 3).
SZENCI 1596–1617?/1898 – *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai,* kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898.
SZENCI 1596–1617?/2003 – *Szenci Molnár Albert naplója*, közzéteszi SZABÓ András, Bp., 2003.

CIKKEK, TANULMÁNYOK, MONOGRÁFIÁK

ÁBEL 1878 – Dr. Eugen ABEL, *Die classische Philologie in Ungarn,* Literarische Berichte aus Ungarn 1878, 239–262.
ÁCS 1982/2001 – ÁCS Pál, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erazmista és a Balassi-követő,* ItK, 86(1982), 391–403. Újabb közlése: ÁCS 2001, 13–31.
ÁCS 1994/2001 – ÁCS Pál, *Ratio és oratio = Klaniczay-emlékkönyv,* szerkesztette JANKOVICS József, Bp., 1994, 270–283. Újabb közlése: ÁCS 2001, 52–68.
ÁCS 2001 – Ács Pál, *„Az idő ósága": Történetiség és történetszemlélet a régi magyar irodalomban,* Bp., 2001.
AX 2001a – *Von Eleganz und Barbarei: Lateinische Grammatik und Stilistik in Renaissance und Barock,* hrsg. von Wolfram AX, Wiesbaden, 2001.
AX 2001b – Wolfram AX, *Lorenzo Valla (1407–1457), Elegantiarum linguae Latinae libri sex (1449)* = AX 2001a, 29–54.
BALÁZS 1958a – BALÁZS János, *Ki írta az első magyar nyelvtant?,* FK, 1958; 116–120.
BALÁZS 1958b – BALÁZS János, *Sylvester János és kora,* Bp., 1958.
BITSKEY 1979 – BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi,* Bp., 1979.

BLACK 1991 – Robert BLACK, *The curriculum of Italian elementary and grammar schools, 1350–1500 = The shapes of knowledge from the Renaissance to the Enlightenment,* ed. by Donald KELLEY and Richard H. POPKIN, Dordrecht, 1991, 137–163.
BOD 1767 – Petrus BOD, *Praefatiuncula editoris moderni* = Franciscus PÁRIZ PÁPAI, *Dictionarium Latino–Hungaricum,* Szeben, 1767.
BODOLAY 1963 – BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848,* Bp., 1963.
BOEDEMANN 1992 – Ulrike BOEDEMANN, *Latein und Volkssprache im Bereich vom Schule und Trivialunterricht: Zur Arbeit an spätmittelalterlichen Grammatiken* = HENKEL–PALMER 1992, 351–359.
BORSA 1965 – BORSA Gedeon, *A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében,* MKsz, 81(1965), 56–61.
BUCK 1952 – August BUCK, *Italianische Dichtungslehren vom Mittelalter bis zum Ausgang der Renaissance,* Tübingen, 1952.
COLOMBAT 1999 – Bernard COLOMBAT, *La grammaire latine en France à la Renaisance et à l'Âge classique: Théories et pédagogie,* Grenoble, 1999.
CUMMINGS 2002 – Brian CUMMINGS, *The Literary Culture of the Reformation: Grammar and Grace,* Oxford, 2002.
DAMMER 2001 – Raphael DAMMER, *Diomedes grammaticus,* Trier, 2001.
ECKHARDT 1913/1972 – ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái,* ItK, 17(1913), 171–192, 405–450. Újabb közlése: E. S., *Balassi-tanulmányok,* Bp., 1972, 172–252.
FUNKE 1941 – Otto FUNKE, *Die Frühzeit der englischen Grammatik: Die humanistisch-antike Sprachlehre und der nationsprachliche Gedanke im Spiegel der frühneuenglischen Grammatiker von Bullokar (1586) bis Wallis (1653),* Bern, 1941.
FÜSSEL 1986 – Stephan FÜSSEL, *„Barbarus sermo fugiat…": Über das Verhältnis der Humanisten zur Volkssprache = Bild und Wort: Mittelalter – Humanismus – Reformation,* hrsg. von Stephan FÜSSEL, München, 1986, 71–110.
GARDT 1999 – Andreas GARDT, *Geschichte der Sprachwissenschaft im Deutschland: Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert,* Berlin, 1999.
GERÉZDI 1962 – GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei,* Bp., 1962.
GREIVE 2001 – Arthur GREIVE, *Sprachbewertungen in frühen französischen Grammatiken, Zur Wortgeschichte in der Diskurstradition = „Gebrauchsgrammatik" und „Gelehrte Grammatik": Französische Sprach-*

lehre und Grammatikographie zwischen Maas und Rhein vom 16. bis zum 19. Jahrhundert, hrsg. von Wolfgang DAHMEN, Tübingen, 2001.
HEGEDŰS 1910 – HEGEDŰS István, *Sylvester János latin versei,* ItK, 14(1910), 385–397.
HENKEL–PALMER 1992 – *Latein und Volkssprache im Deutschen Mittelalter 1100–1500,* hrsg. von Nikolaus HENKEL, Nigel F. PALMER, Tübingen, 1992.
HORVÁTH 1953 – HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete,* Bp., 1953.
HORVÁTH 1982 – HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben,* Bp, 1982, 2004[2].
HUSZTI 1931 – HUSZTI József, *Janus Pannonius,* Pécs, 1931.
HÜGLI–THEISSMANN 1976 – Anton HÜGLI–Udo THEISSMANN, *Invention, Erfindung, Entdeckung* = HWP 4, 544–574.
IMRE 2000 – IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig = Retorikák a reformáció korából,* a retorikai szemelvényeket válogatta, sajtó alá rendezte, az illusztrációkat válogatta, a bevezetést, a jegyzeteket és a záró tanulmányt írta, a kötetet szerkesztette IMRE Mihály, Debrecen, 2000, 399–452.
ISING 1966 – Erika ISING, *Die Anfänge der Volkssprachlichen Grammatik in Deutschland und Böhmen, dargestellt am Einfluss der Schrift des Aelius Donatus De octo partibus orationis ars minor, 1, Quellen,* Berlin, 1966.
ISING 1970 – Erika ISING, *Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa,* Berlin, 1970.
JAKÓ 1976 – JAKÓ Zsigmond, *Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században* = Uő, *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez,* Bukarest, 1976, 180–192.
JANCSÓ 1878 – JANCSÓ Benedek, *Ki írta az első magyar nyelvtant?,* Figy, 5(1878), 44–49.
JANCSÓ 1879a – JANCSÓ Benedek, *Az első magyar nyelvtan,* Figy, 6(1879), 139–145.
JANCSÓ 1879b – JANCSÓ Benedek, *Erdősi János nyelvészete,* Figy, 6(1879), 177–195, 301–309, 356–367); újabb közlése: J. B., *Magyar nyelvtudománytörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból,* Bp., 1881.
JELLINEK 1913 – Max Hermann JELLINEK, *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik: Von den Anfängen bis auf Adelung,* Erster Halbband, Heidelberg, 1913.

JELLINEK 1914 – Max Hermann JELLINEK, *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik: Von den Anfängen bis auf Adelung,* Zweiter Halbband, Heidelberg, 1914.
JENSEN 1997 – Kristian JENSEN, *Die lateinische Grammatik Melanchthons: Hintergrund und Nachleben = Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts,* hrsg. von Jürgen LEONHARDT, Rostock, 1997, 59–101.
JENSEN 2001 – Kristian JENSEN, *Elementary Latin Grammars Printed in the Fifteenth Century: Patterns of Continuity and of Change* = AX 2001a, 103–123.
KAZINCZY 1808 – Bevezetés a *Grammatica Hungaro-latina* kiadásához (SYLVESTER 1539/1808).
KAZINCZY 1879 – KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete,* Bp., 1879.
KECSKEMÉTI 1998 – KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században,* Bp., 1988.
KELLY 1991 – Frederic Douglas KELLY, *The Arts of Poetry and Prose,* Turnhout, 1991.
KIBÉDI VARGA 1983 – KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa,* It 65(1983), 545–591.
KNAPE 1998 – Joachim KNAPE, *Zweisprachige Arbeit an der Rhetorikterminologie in der Frühen Neuzeit* = Jahrbuch für Internationale Germanistik, 30(1998), 64–72.
KNAPE 2000 – Joachim KNAPE, *Humanismus, Reformation, deutsche Sprache und Nation = Nation und Sprache: Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart,* hrsg. von Andreas GARDT, Berlin, 2000, 103–138.
KNAPE–SIEBER 1998 – Joachim KNAPE–Armin SIEBER, *Rhetorik-Vokabular zur zweisprachigen Terminologie in älteren deutschen Rhetoriken,* Wiesbaden, 1998.
KOVÁCS 1996 – KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi István Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi* = K. S. I., *„Eleink tündöklősége”,* Bp., 1996, 19–50. *„Az olvasónak” és „Az olvasóhoz” (História és fabula, história és poesis):* 38–45.
MAAß 2002 – Christiane MAAß, *Die Deffence von Joachim Du Bellay – ein humanistischer Entwurf zur sprachlichen Identitätsstiftung = Identitätsstiftung über die französische Sprache vom Renaissancehumanismus bis zur Aufklärung,* hrsg. von Christiane MAAß, Anett VOLMER, Leipzig, 2002, 35–49.

MADDISON–PELLING–WEBSTER 1977. – *Linacre Studies: Essays on the Life and Work of Thomas Linacre,* c. 1460–1524, ed. by Francis MADDISON, Margaret PELLING, Charles WEBSTER, Oxford, 1977.

PADLEY 1985 – George Arthur PADLEY, *Grammatical theory in Western Europe, 1500–1700: Trends in vernacular grammar,* 1, Cambridge, 1985.

PEÉRY 1957 – PEÉRY Dezső, *Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelvmívelő mozgalomhoz,* MNY, 53(1957), 274–278.

PERCIVAL 1972 – W. Keith PERCIVAL, *The Historical Sources of Guarino's Regulae Grammaticales, a Reconsideration of Sabbadini's Evidence = Civilità dell'Umanesimo, Atti del VI, VII, VIII Convegno del Centro Studi Umanistici „Angelo Poliziano",* Firenze, 1972, 263–284.

PERCIVAL 1975 – W. Keith PERCIVAL, *The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars = The Current Trends of Linguistics,* ed. by Thomas A. SEBEOK, The Hague–Paris, 1975, 231–275.

PERCIVAL 1976 – W. Keith PERCIVAL, *Renaissance Grammar, Rebellion or Evolution? = Interrogativi dell'Umanesimo,* Firenze, 1976, 73–89.

PERCIVAL 1978 – W. Keith PERCIVAL, *Textual Problems in the Latin Grammar of Guarino Veronese,* RPL, 1(1978), 241–254.

PERCIVAL 1981 – W. Keith PERCIVAL, *The Place of the Rudimenta Grammatices in the History of Latin Grammar,* RPL, 4(1981), 233–264.

PERCIVAL 1983 – W. Keith PERCIVAL, *Grammar and Rhetoric in the Renaissance = Renaissance Eloquence: Studies in the theory and practice of renaissance rhetoric,* ed. by James J[erome] MURPHY, Berkeley–Los Angeles–London, 1983, 303–330.

PERCIVAL 1988 – W. Keith PERCIVAL, *Renaissance grammar = Humanism and the Diciplines,* ed. by Albert RABIL, Philadelphia, 1988, 67–83.

PÉTER 1995 – PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból,* Bp., 1995.

PIRNÁT 1996 – PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája,* Bp., 1996.

PUFF 1995 – Helmut PUFF, *„Von dem Schlüssel aller Künsten/nemblich der Grammatica": Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560,* Tübingen–Basel, 1995.

RÉVÉSZ 1859 – RÉVÉSZ Imre, *Erdősi János magyar protestáns reformátor, különös tekintettel némely magyar tudósok balvéleményére,* Debrecen, 1859.

SCALIGER 1561 – *Iulii Caesari Scaligeri, viri clarissimi, Poetices libri septem ...*Lyon, 1561.
SIEBER 1996 – Armin SIEBER, *Deutsche Rherotikterminologie in Mittelalter und früher Neuzeit,* Baden-Baden, 1996.
SÓLYOM 1962 – SÓLYOM Jenő, *„Janus Pannonius magyar grammatikájának" állítólagos soproni példányáról,* ItK, 66(1962), 74.
SZABÓ 1983 – SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János istenes énekei,* kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz, Bp., 1983.
SZATHMÁRI 1968 – SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk,* Bp., 1968.
TARNAI 1984 – TARNAI Andor, *„A magyar nyelvet írni kezdik": Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon,* Bp., 1984.
TÓTH 1998 – TÓTH Tünde, *Balassi és a neolatin szerelmi költészet,* PhD-értekezés, [1998], http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tundind.htm.
TURÓCZI-TROSTLER 1933 – TURÓCZI-TROSTLER József, *A magyar nyelv felfedezése: Két tanulmány az európai és a magyar humanizmus kapcsolatairól,* Bp., 1933.
WEINBERG 1963 – Bernard WEINBERG, *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance, 1–2,* Chicago, 1963.
WORSTBROCK 2001 – Franz Joseph WORSTBROCK, *Niccolò Perottis 'Rudimenta grammatices': Über Konzeption und Methode einer humanistischen Grammatik* = AX 2001a, 59–78.

MELLÉKLET

A *GRAMMATICA HUNGAROLATINA* KRITIKAI KIADÁSA

I. BEVEZETÉS A KIADÁSHOZ

Az eredeti nyomtatványban nincsenek fejezetcímek. A főbb részek kezdetét a figurális iniciálék jelölik. Az ajánlóversek és az ajánlólevél után következik az általános bevezető és a magyar helyesírás összefoglalása, majd a Donatus-féle nyolc beszédrész. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a nagyobb egységeket római számokkal jelöltük, a nyolc beszédrész nevét fejezetcímként adtuk meg. Ezeket hegyes zárójelbe tettük.

A munka jelentős részét a különféle ragozási példák alkotják. Az eredeti nyomtatványban – hasonlóan a régiség sok más grammatikai művéhez – a paradigmasorok sokszor folyamatos szövegben jelennek meg. A *Grammatica Hungarolatina* eddigi kiadásai ezt a megoldást adták vissza. A jelen kiadásban azonban eltérünk ettől a gyakorlattól, és a ragozási példákat táblázatos formában közöljük. Az anyag így sokkal áttekinthetőbb, a bemutatott nyelvtani rendszer tanulmányozása egyszerűbb. Ahol Sylvester a példákat táblázatszerűen rendezte el, a paradigmasoroknak gyakran csak a végződését, az utolsó szótagot vagy szótagokat adta meg. Ezeket kiegészítjük a teljes alakra, ugyancsak a könnyebb kezelhetőség kedvéért.

A *Grammatica Hungarolatina* szövege legnagyobbrészt latin nyelvű. A nagy kezdőbetűk használata meglehetősen következetlen. Az átírásnál szem előtt tartottuk a kor nyelvhasználatát és lényeges helyesírási sajátosságait. Ennek megfelelően kiadásunkban mindig nagybetűvel szerepelnek a népnevek és származékaik (Graeci, lingua Graeca, Graece), a hónapok, továbbá a Christianus szó. Más esetekben a ma Magyarországon használt latin helyesírás szerint egységesítettük a szöveget. Kisbetűvel írtuk a tisztségeket, rangokat, jóllehet Sylvester nagy kezdőbetűt használt (Princeps, Dux, Comes, Ban). A nyelvtani fogalmakat (nomen, verbum) folyamatos szövegben ugyancsak kisbetűvel írtuk. Az egységes tipográfiai megjelenítés kedvéért hasonlóan jártunk el a táblázatokban és a paradigmasorok ragozási példái-

ban is. Megtartottuk a csupa nagybetűvel írt szövegrészeket, ha Sylvester tipográfiai kiemelésének célja a tartalmi szempontból fontos mozzanat hangsúlyozása. Ugyancsak a ma Magyarországon használt latin helyesíráshoz alkalmazkodva a Sylvester által következetesen egy t-vel írt „litera" szót „littera" formában írtuk át.

A latin szövegben az ortográfiai variánsokat nem különböztettük meg. A ma már nem használt betűket, betűkapcsolatokat a mai megfelelőikkel írtuk át. A rövidítéseket feloldottuk, a központozást értelemszerűen kiegészítettük. Azokat az eseteket kivéve, amikor Sylvester teljes mondatokat tördelt táblázatos formába, a táblázatokból elhagytuk az írásjeleket.

Hegyes zárójelbe tettük azokat a kiegészítéseket, amelyek a szöveg könnyebb megértését szolgálják. Ez az eljárás leggyakrabban a ragozási táblázatoknál tűnt indokoltnak. Például az igeidők, igemódok feltüntetése Sylvesternél gyakran elmarad. A mai olvasó számára azonban sokkal világosabb a rendszer, ha a paradigmasorok előtt ott állnak az azonosításukhoz szükséges tudnivalók, szigorúan Sylvester grammatikai felfogásához igazodva.

A magyar vonatkozások tanulmányozásához különösen fontosak az anyanyelvű szövegrészek. Ezeket betűhíven közöljük, beleértve a ma már nem használatos írásjeleket is. Ezek számítógépes előállítását Pap Balázsnak köszönöm. A magyar szövegekben az eredeti központozáson nem változtattunk. A kis és nagy kezdőbetűk használatában is a szerzőt követtük, kivéve a ragozási táblázatokban, a már említett tipográfiai okból.

A görög szövegben a hiányzó ékezeteket pótoltuk. A héber szövegek gondozásáért Németh Pált illeti a köszönet, aki az eredeti nyomtatvány szedési hibáit értelemszerűen javította.

Bonyolult szövegkritikai apparátusra nincs szükség, hiszen a *Grammatica Hungarolatiná*nak egyetlen kiadása van, amelyet a szerző rendezett sajtó alá, így érdemben figyelembe veendő szövegváltozatok nincsenek. A lapalji jegyzetekben adjuk meg a javított nyomdahibák esetében az eredeti szöveget, továbbá az eredeti nyomtatvány lapszéli megjegyzéseit. Ugyancsak a lábjegyzetekben közöljük a szövegben szereplő idézetek forrásait.

A szöveg után következő tárgyi magyarázatok legnagyobbrészt a közismertnek nem tekinthető személyek és földrajzi nevek azonosításához szükséges adatokat tartalmazzák. Rövid magyarázatokat fűzünk azokhoz a mozzanatokhoz is, amelyek a *Grammatica Hungarolatina* keletkezési körülményeihez és Sylvester munkásságának egyéb területeihez kapcsolódnak. Amit a monografikus részben kifejtettünk, arról itt nem ejtünk szót.

II. SZÖVEGKIADÁS KRITIKAI APPARÁTUSSAL

GRAMMATICA HUNGAROLATINA
in usum puerorum recens scripta
Ioanne Sylvestro Pannonio autore

De nova, apud nostros, beneficio principis nostri, imprimendi arte ad iuvenes hexastichon

Quisquis in hoc ludo studiis incumbis honestis,
Haec nova quae cernis iam cape dona libens.
Progressum spondent studiorum nanque tuorum,
Dives quae nunquam Pannonis ora tulit.
Atque tuo meritas noctesque, diesque referre
Ne cesses grates qui exhibet ista, duci.

Neanesi, anno 1539. die 14 Iunii.

Tetrastichon ad pueros

Prima, puer primis, discas rudimenta, sub annis
Imis contemptis, nec cito summa petas.
Icarus et Phäeton exemplo sint tibi, quorum
Interitum fluvius sensit, et unda maris.

Ad Theodorum filium carmen endecasyllabum

Sub Luna genito nova, novum nunc
Nato, prodit opus novo, novum sit
Ut munus pueris, novo sub anno
Qui formam studii novam sequuntur.
Ut dictat schola quam novam, novellis
Erexit pueris, in urbe noster
Princeps, quae nova, dicta, quod sit inter
Curvos, insula, fluminum recessus.
Quin tu nate, novum, precamur, ut sis
In Christi populo novo, per orbem,
Caecas, pellere quod queat tenebras
Astrorumque ducem piis, oriri
Curet pectoribus, tenelle, sidus.

In osorem

Livide quid nostrum mordaci dente libellum
Conficis, explere hoc non potes ingluviem.

EPISTOLA NUNCUPATORIA
ad Theodorum filium

Visum est mihi imprimis utile esse, Theodore, fili mi, antequam Novum Testamentum sermone nostro patrio, nostra opera, in manus exeat hominum, haec scribere προπαιδεύματα, nominatimque tibi, quem in exilio super exilium genui, nuncupare. Duplici quippe nomine. Primum, quod puerilia pueros maxime decent. Deinde, quod cui haec praeter te inscriberem habebam neminem. Prius enim haec a quibusdam contempta sunt, prius τῆς μαθαιοτεχνίας nomine damnata quam lucem essent adepta. Id autem usu venire solet partim ob malignantem horum naturam. Partim vero et potissime, quod hi nondum satis intelligunt, quantum hoc studiorum genus, rectis studiis momenti praebeat, quantumque referat ex naturali sermone peregrinum comparare. Et quamquam haec aliis parva nimis ac contemnenda videantur, tibi tamen, fili mi, magnum debet videri, quidquid a parente tuo singulari proficiscitur affectu. Insaniam sane ego cum ceteris nationibus, modo cum tuo ac tui similium commodo qualicunque. Ad hunc enim modum et reliquae nationes, tenuibus in suis ipsorum linguis, propositis praeceptis, teneram aetatem sensim ad altiora provehunt studia, et quasi praemansum illis praebent, nec patiuntur prius, ad summa gradum facere, quam quae primo discenda erant probe tenuerint. Qua re quantum rectis studiis consulant, res ipsa loquitur. Videmus enim apud illas iuventutem in litterarum studio brevi ad aliquod ingenii nomen pervenire, ac mox ad eruditionis fastigium ascendere. In qua etiam completur, quod proverbio dici solet; generosi arboris plantam statim cum fructu esse, cui etiam candidus studiosorum grex de profectu studiorum hisce gratulatur verbis: Ὄναιό σου ταύτης τῆς πολυμαθιας. Contra nostra iuventus aut raro admodum, aut nunquam ad bonam pervenit frugem. Id quod haud dubie evenire solet, atque studiorum verum negligat ordinem, statimque ad summa illa, neglectis aut etiam contemptis, humilibus rei grammaticae praeceptis, prosiliat. Summa enim illa (ut vere Fabius sensit) sine horum tenuium praeceptorum fundamentis stare nequeunt. Et quamvis multum laboret, eodem tamen iuxta proverbium in statu semper esse deprehenditur, ut mirari possis, quanta rebus in omnibus recti ordinis sit vis. Scribimus enim haec ad reliquarum nationum exemplum in usum elementariorum puerorum, quos publice docemus, illorum quidem praesentem, tuum vero, fili mi, futurum. Scribimus autem non otii abundantia, sed necessitate compulsi. Nam posteaquam me fortuna eo detrusit, ut elementariorum puerorum sim praeceptor, re ipsa comperi opus esse institutionum pueris in patria quoque lingua ad pernoscendas casuum doctrinas reliquamque linguae proprietatem. Accipe itaque, Theodore fili, hoc quidquid est muneris, accipe, inquam, quasi bona a parente tuo tibi debita. Neque enim aliud bonorum genus tibi nunc donare possum. Bona enim et patria et avita iure hereditario tibi debita, partim improbi cives, partim

14 quidquid – corr. ex quitquid

ii, qui presbyterorum sese nomine venditant, indigne possident. Habebis tamen haud dubie sat bona, si procedente aetate deum timere occeperis. Qui enim te intra abditos materni uteri sinus admirabili sua providentia mensibus compluribus fovit, idem editi in lucem de victu ceterisque vitae necessariis providebit. Quod autem ad curam attinet paternam, nec ipse tibi deero, iuvante me ad hoc principe meo, qui non vulgarem mei una tecum curam se gerere mihi iam olim recepit. Det tibi Deus, fili mi, incrementum.

Neanesi, 18. Kalendae Novembris Anno M. D. XXXVI.

GRAMMATICA HUNGAROLATINA
in usum puerorum nunc primum scripta, Ioanne Sylvestro authore

<I. DEFINITIO ET PARTES GRAMMATICAE. ORTHOGRAPHIA>

Grammatica est ars recte loquendi et scribendi authoritate optimorum poetarum et oratorum constans. Docet enim primum, quae vocum inter se sit differentia. Deinde, quae dictionum componendarum ratio. Ac doctrinam quidem tradit, quae est circa litteras, syllabas et casus. Constructionem vero, quae est circa voces recte scriptas, modulatas et inflexas, quae singula nisi probe tenuerimus, nihil unquam recte vel scribimus vel enunciamus. In hoc ergo grammatica inventa est, ut recte tum loquendi, tum scribendi esset magistra. Γραμματική Graeca vox est, Latine dici potest litteratura, Betűkrűl ualo tudomań.

	littera.	
	betű,	ut D.
	syllaba.	
	eǵǵbefoglalas,	ut Dul.
Partes grammaticae sunt:		
	dictio.	
	ighe,	ut Dulcis.
	oratio.	
	beſid,	ut Dulcis amor patriae. Ides az hazānak ſerelme.

LITTERA

Littera est minima pars vocis articulatae.

Az Betű az Szonak mentűl kűſsebb riſe, meľľet betűkuel meg irhatnak.

Litterae, quibus Latini utuntur, sunt tres et viginti: a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z.

Ex his quasdam certis distinguimus notis, quasdam geminamus, quo patrii sermonis voces commodius possimus ducere:

ā ć cz ę ǵ gh ÿ ij ľ ń ǒ ſ ß ť ů.

Sunt, qui his Latinorum litteris Graecas censeant miscendas, quod equidem non probo. Neque enim sumus ᾽αγράμματα ζῶα, ut his Latinorum litteris sermo noster Hungaricus exprimi nequeat.

Divisio litterarum

	vocales, szotiuǒk.
	consonantes, māſual zenghǒk.
Litterarum aliae:	mutae, nimāk.
	semivocales, fęlßotiuǒk.
	liquidae, eloluadok.
Vocales sunt quinque:	A E I O U

Vocales numero licet sint quinque, potestate tamen sunt septem. Quandoquidem (iuxta Diomedis grammatici sententiam) E et pro ϵ et η Graecis vocalibus Latini solent ponere, O vero et pro ο et ω. Praeter necessitatem itaque quidam ω in orthographia nostri sermonis litteris putat miscendum esse Latinis.

Vocales omnes in nostra lingua, ut in Hebraea, duplicis sunt et potestatis et figurae dempta I littera. Nunc enim sunt rectae, nunc obliquae.

4 Graecas – corr. ex Grecas

		rectum,		mondā,	azt mondā.
	A aliud		ut dixit		
		obliquum,		monda,	uǵ monda.
		rectum,		kereſę,	kereſę ůtet.
5	E		ut quaesivit		
		obliquum,		kereſe,	kereſe enghemet.
		rectum,	fastigium	orom.	
	O		ut		
		obliquum,	gaudium	ǒrǒm.	
10			fuligo	korom.	
			unguis	kǒrǒm.	
		rectum,	caro	hus.	
	U		ut		
		obliquum,	μελλόποσις	hůs.	
15				futurus.	
				sponsus.	

		Ae,	Musae.
	Ex vocalibus fiunt diphthongi.	Oe,	foedus.
	Ketßotiuǒk	Au,	audax.
20		Eu,	Eurialus.

Vocales dicuntur, quod ad scribendas voces articulatas sint necessariae, hoǵ ßůkſigheſek legenek az oll'an ßoknak meg iraſāra mell'eket Betůkuel meg irhatnak.

Diphthongus Graece, geminus sonus Latine, qui maxime apparet in his duabus diphthongis: au et eu.

Consonantes sunt sedecim:
b, c, d, f, g, h, k, l, m, n, p, q, r, s, t, x.
Quibus quidam z adiciunt.

Consonantes dicuntur, quod interdum praepositae, interdum subiectae vocalibus consonant.

Hog niha elǒl niha utol uettetuinn, az Szotiuǒkuel egetembe tißnek zenghiſt.

Mutae, quod sine vocalium adminiculo non possint enunciari.
Hoǵ az ßotiuǒknek ſeghijczighe nêlkůl ki nem mondathatnak.
Sunt autem numero novem: b, c, d, f, g, k, p, q, t.

Semivocales, quod dimidium vocalium potestatis habeant. Hoǵ az ſotiůǒknek fêl hatalmāt biriāk.

Sunt autem septem: f, l, m, n, r, s, x.

Liquidae, quod interdum in brevi syllaba liquescant. Hoǵ niha az rǒuid eǵǵbefoglalāſban el oluaǵǵanak. Et sunt quatuor: l, m, n, r.

SYLLABA

Syllaba est proprie comprehensio litterarum enunciata. Az Eǵǵbefoglalās ſemmi nem egêb, hanem az ki mondott betůknek eǵǵbefoglalāſa. Syllaba dicitur a Graeco verbo συλλαμβάνειν, quod significat comprehendere, eǵǵbefoglalni. Latine connexiones dici possunt.

Syllabarum aliae longae, aliae breves, aliae communes.

Litterarum comprehensio

Ā rectum
ā bā dā fā gā hā kā lā mā nā pā rā ſā tā uā xā zā.

A obliquum
a ba da fa ga ha ka la ma na pa ra ſa ta ua xa za.

Ę rectum
ę bę dę fę gę hę kę lę mę nę pę rę ſę tę uę xę zę.

E obliquum
e be de fe ge he ke le me ne pe re ſe te ue xe ze.

I
ai ei ii oi ui.
Aut ay ey iy oy uy, ia ie ii io iu.

O rectum
o bo do fo go ho ko lo mo no po ro ſo to uo xo zo.

Ǒ obliquum
ǒ bǒ dǒ fǒ gǒ hǒ kǒ lǒ mǒ nǒ pǒ rǒ ſǒ tǒ uǒ xǒ zǒ.

U rectum
u bu du fu gu hu ku lu mu nu pu ru ſu tu vu xu zu.

Ů obliquum
ů bů dů fů gů hů ků lů mů nů pů rů ſů tů vů xů zů.

DICTIO

Dictio est vox articulata cum aliqua significatione, ex qua instruitur oratio, et in quam resolvitur. Az ighe ſemmi nem egêb, ha nem oll' ſo mell'et meg irhatnak, ęs ualamit iegez, mell' ſobol ſobeſid liſen, ęs mell' ſoba az ſobeſid eſmeglenn el oſtatik.

Dictionum aliae simplices, aliae compositae. Compositarum item multiplex forma. Exempla ex Donato petat puer.

ORATIO

Oratio est sermo, quae dictionibus constat. Az ſobeſid ſemmi nem egêb ha nem oll' beſillis mell' ighikbŏl uaǵon.

Partes orationis sunt octo:

nomen, pronomen, verbum, adverbium, participium, coniunctio, praepositio, interiectio.

New, Newirtualo, Beſid, Beſidhezualo, Fêlriſuiúł, Egǵbefoglalo, Elŏl uetŏ, Kŏzbe uetŏ.

	Orthographia.	Igaz irāſnak tudomāńa.
Recensentur	Prosodia.	Inekliſhez ualo tudomāń.
grammaticae	Etymologia.	Ighiknek igaz tulaydonſāgārul ualo tudomāń.
partes et hae.	Syntaxis.	Beſidnek eǵǵbe ſerziſirŭl ualo tudomāń.

Quae superioribus ita sunt cognatae, ut ab illis separari nullo modo possint. Orthographia enim litterarum est, prosodia syllabarum, etymologia dictionum, syntaxis orationum. De quibus singulis consilium non est hoc loco agere, sed de orthographia tantum, et quidem quoad eius fieri potest, brevissime. Si quis plura his hac de re desiderat, legat ea, quae secundo tractantur libello.

DE ORTHOGRAPHIA HUNGARICI SERMONIS

De vocalium orthographia

REGULA PRIMA

Rectam vocalium utriusque ordinis scripturam ex superioribus puer una cum exemplis facile discet.

De consonantium orthographia

REGULA SECUNDA

Hae quinque consonantes C, G, L, N, T, et praepositae et postpositae vocalibus, nonnunquam ut peregrino, nescio, quo sono efferuntur, ita litterarum combinationes, figurasque requirunt novas. Verum ut haec facilius assequantur pueri, voces Latinas cum peregrinis coniungemus. Sunt autem hae:

ac ec ic oc uc	ca ce ci co cu
acz ecz icz ocz ucz	cza cze czi czo czu
ő̇cz ű̇cz	cző czű
Aut	
aćz ećz ićz oćzućz	ćza ćze ćzi ćzo ćzu
ő̇ćz ű̇ćz.	ćző ćzű

Ex his ce, ci voces sunt Latinae.

ag eg ig og ug	ga ge gi go gu
aǵ eǵ iǵ oǵ uǵ	ǵa ghe ghi ǵo ǵu
ő̇ǵ ű̇ǵ	ǵő ǵű

Et hic ge, gi voces erant Latinae.

al el il ol ul	la le li lo lu
aľ eľiľ oľ uľ	ľa ľe ľi ľo ľu
ő̇ľ ű̇ľ.	ľő ľű.

17 ćze ćzi – corr. ex ce ci
25 eľ – corr. ex ľe

an en in on un
na ne ni no nu

aṅ eṅ iṅ oṅ uṅ
o̊ṅ ůṅ.
ṅa ṅe ṅi ṅo ṅu
ṅo̊ ṅů.

at et it ot ut,
ta te ti to tu,

aʼ eʼ iʼ oʼ uʼ,
o̊ʼ ůʼ.
tʼa tʼe tʼi tʼo tʼu.
tʼo̊ tʼů.

De tribus generibus litterae S et eorum orthographia

REGULA TERTIA

Cum Latinus sermo unum tantum S habeat, noster tria, idque iuxta Hebraeae linguae proprietatem. Unum asperius, aliud mollius, tertium quod inter haec medium est. S asperum quidam per sch scribunt, nos facilioris tum scribendi, tum legendi gratia per ſ simplex, mollius per ß, sic et nos. Tertium item per ſ simplex sicut et primum illud, nos differentiae causa sic ſ. Primum genus Hebraei ש schin dextrum, secundum ס samek, tertium ש schin sinistrum vocant.

aſ eſ iſ oſ uſ,
o̊ſ ůſ,
ſa ſe ſi ſo ſu
ſo̊ ſů.

aß eß iß oß uß,
o̊ß ůß,
ßa ße ßi ßo ßu,
ßo̊ ßů,

aß eß iß oß uß,
o̊ß ůß
ßa ße ßi ßo ßu,
ßo̊ ßů,

REGULA QUARTA

Vocales in dictionibus geminari non debent, nisi ubi ratio exigit, ut in his et similibus dictionibus: Abraham, Aaron, Isaac etc. Nec accentuum notis figurari, nisi in perquam paucis locis. Fit enim, ut ibi vocales geminentur, ubi natura erant longae, aut maiore oris gestu efferendae. Dictionum quippe accentum unicuique natura in patrio sermone absque ullis praeceptis suppeditat. Exempla peregrinarum harum vocum copiosa ex libro secundo, quem nominatim huic rei dicavimus, peti cum possint, nullis hic nos usi sumus exemplis.

<II. NOMEN>

NOMEN est pars orationis cum casu corpus aut rem proprie, communiterve significans.

Az new az ſobeßidnek eǵǵ riße, meľ tulaydon kippenn auaǵ kǒzǒnſiguel iegez teſtes, auaǵ teſtnêlkůl ualo allatot, eſetuel egetembe.

Accidentia nominis

Nomini accidunt sex: qualitas, comparatio, genus, numerus, figura, casus.

QUALITAS
Minemůſig

Qualitas in nomine duplex est.

- Propria, quae est nomen unius.
- Appellativa, quae est nomen multorum.

COMPARATIO
Eǵǵbehaſonlas

Comparatio item duplex.

- Regularis, quae certam sequitur regulam.
- Irregularis, quae non.

Gradus comparationis tres: positivus, comparativus et superlativus.

Gradus comparationis formantur in patrio nostro sermone iuxta Hebraeae linguae phrasim addita aut littera, aut particula. Littera apud Hebraeos, quae vicem supplet comparativi, est מן, apud nos b, particula vero eadem apud nos, quae apud illos, et comparativi, et superlativi, nempe יוֹתֵר magis, inkābb et מְאֹד valde ighen, sine quibus gradus nullo modo possunt formari apud nos, aeque ac apud illos. Exempla: albus feijr, albior feijrb, auaǵ inkābb feijr, albissimus felette ighen feijr. Bonus io, melior iobb auaǵ inkābb io, optimus felette ighen io. Est enim tam regularium, quam irregularium una formatio. Porro ut apud Latinos, ita apud nos diminutionem accipiunt quaedam comparativorum, ut grandiusculus, minusculus, naǵubbadka, kůſsebbedke.

Exemplum comparationis regularis

M.	albus	albior	albissimus
F.	alba	albior	albissima
N.	album	albius	albissimum
M.	felix	felicior	felicissimus
F.	felix	felicior	felicissima
N.	felix	felicius	felicissimum
<M.>	integer	integrior	integerrimus
<F.>	integra	integrior	integerrima
<N.>	integrum	integrius	integerrimum

Exemplum irregularis

<M.>	bonus	melior	optimus
<F.>	bona	melior	optima
<N.>	bonum	melius	optimum

GENUS
Nem

Genera nominum sunt quinque.

Masculinum, ut hic magister.
Femininum, ut haec Musa.
Neutrum, ut hoc scamnum.
Commune, ut hic et haec homo.
Omne, ut hic et haec et hoc felix.

Sunt, qui hoc nomen, homo et apud Graecos et Latinos existiment masculini tantum generis esse, sub uno tamen genere femininum pariter significare, quod in nostra lingua imprimis utrum esse usus ostendit. Cum enim haec vox patria ember, propria sit virorum, usurpatur tamen interdum et de feminino sexu, addita voce, aſƀoń, quae sexus distinguat, ut aſƀoń ember. Cui tamen opinioni Graeci reclamant grammatici, similiter et Priscianus, qui communis dicunt esse generis. Quin et apud Hebraeos hominis vocabulum uno exprimitur verbo אֱנוֹשׁ ,

9 integrior – corr. ex integior

quod tamen sub uno genere femininum quoque significat sexum. Est tamen et apud illos, quod genus distinguat. Nam cum verbum hoc sexum significat virilem, nihil de litteris vocabuli decedit, cum vero femininum, prima in plurali numero amittitur littera, ut אֲנָשִׁים homines נָשִׁים mulieres. Porro ut apud Hebraeos duo tantum sunt genera praecipua, ita et apud nos, masculinum scilicet et femininum, quae interdum per hasce particulas him, nǒſtiń, eme etc. eloquimur.

Regulae generales de nominum generibus

REGULA PRIMA

Nomina virorum officiorumque virilium, item mensium, ventorum, fluviorum, generis sunt masculini.

VIRORUM

hic	Atyla
	Ioannes

OFFICIORUM

	consul
hic	dictator
	praetor

MENSIUM

Ianuarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Iunius, Iulius, Augustus, September, October, November, December.

Mensium, quibus nunc utimur, vocabula subiungere nolui, propterea quod haec rebus non respondent, quae manifestum est nuper esse conficta, ab homine nescio quo. Suspicor tamen aut monachorum aut sacrificulorum esse inventum. Nec semper nostros his mensium appellationibus usos fuisse manifestum est, cum ex aliis, tum ex hoc, quod manent adhuc apud nos quaedam germana mensium vocabula. Ut omittam interim, quod ex his quaedam nostra non sunt,

6 hasce – corr. ex hascae
18 praetor – corr. ex pretor

usu tamen ita recepta, ut peregrinum videantur exuisse sonum, nempe haec: Půnkǒſt, Iuan, karaczon.

Quemadmodum Itali a re ipsa, nempe a qualitate regionis propriae, sumpto vocabulo, mensibus nomina imposuere, ita et Schytae nostri. Italia calidissima est regio, et propterea imbrifera, contra Schytia frigidissima, et ob eam rem nivifera. Itaque ab imbribus Itali mensium vocabulum traxere, Schytae nostri a nivibus. Id verum esse apud illos ostendunt, September, October, November, December, apud nos ratio vocabuli ho. Dicimus enim Bůyt elǒ ho, Bůyt māſ ho, item Půnkǒſt haua, Iuan haua, karaczon haua etc. Verum posteaquam partim maiorum nostrorum virtute, omni memoria digna, partim et potissimum dei benignitate, mitius nacti sumus coelum, ac Schyticam regionem Pannonica commutavimus, non erat forte ineptum, et vocabuli ho, rationem mutare. Si modo id usus (apud quem est, et vis et norma loquendi) nobis permitteret, ac cum reliquis nationibus, quae omnes fere a Lunae cursu mensem denominant, dicere holdnap, et non honap, aut, ut imperiti loquuntur, holnap. Neque enim aliud sunt menses, quam dies Lunares, mense enim Luna cursum suum explet. Porro quae est differentia apud Latinos inter haec duo verba, mensis et cras, ea est apud nos inter holdnap et holnap. Haec quamquam erant minutula, arbitrati tamen sumus non nihil referre, si horum pueri admonerentur, ne unam vocem pro alia in lingua patria usurparent. Et Latini ne voces coincidant, diligentissime vitant. Caeterum, quisquis tandem ille fuit, qui mensibus apud nos nomina imposuit, poterat id aut ab anni partibus commodius facere, unicuique parti suos tribuendo menses exempli gratia. Quemadmodum nunc dicimus, Bůyt elǒ ho, Bůyt māſ ho, pro Februario et Martio, sic dicere poteramus, Têl elǒ, Têl mas, Têl harmad ho. Tauaß elǒ, Tauaß maſod, Tauaß harmad ho etc. Aut more Romanorum numerum sequi, apud quos mensis quisque posterior incipit a numero. Dicunt enim Quintilis, Sextilis, September, October etc. sic et nos poteramus, elſǒ ho, maſod, harmad, neged etc. Sunt et apud poetas pulcherrimae mensium descriptiones, quae etiam huic rei materiam praestare poterant sufficientem, quas non gravabor hoc loco subiungere.

IANUARIUS

Hoc modo diem Lunae
vocamus hetfŭ, quod
initium sit hebdomadae.

Iane biceps, anni tacite labentis origo,
Solus de superis qui tua terga vides.

Ovid. I. Fastorum.

31 IANUARIUS – in marg.: Fů ho, auaǵ Erǒ?s ho
35 Iane biceps... Ovid. Fast. I, 65–66.

et,

Ergo ubi Iane biceps, longum reseraveris annum etc.
Ovid. 4. de Pon. El. 4.

et,

Ipse vides certe glacie consistere pontum,
Ipse vides rigido stantia vina gelu,
Ipse vides onerata ferox ut ducat Iazis,
Per medias Istri plaustra bubulcus aquas.
Idem.

et,

Undaquae iam tergo ferratos sustinet orbes etc.
Virg. Geor. 3.

FEBRUARIUS

Vere novo gelidus, canis cum montibus humor
Liquitur, et Zephyro putris se gleba resolvit etc. Hunc quidam etiamnum aſſu ho vocant sicut et sequentem Fů heǵ.

et,

Annus erat brevior, nec adhuc pia Februa norant,
Nec tu dux mensum, Iane biformis, eras.
Ovid. Fast. 5.

2 Ergo ubi... Ovid. Epist. ex Ponto IV, 4. 23.
5 Ipse vides... Ovid. Epist. ex Ponto IV, 7. 7–10.
11 Undaque iam... Verg. Georg. III, 361.
13 FEBRUARIUS – in marg.: Laṅǵ ho
14 Vere novo... Verg. Georg. I, 43–44.
19 Annus erat... Ovid. Fast. V, 423–424.

MARTIUS

Iam violas puerique legunt, hilaresque puellae
Erumpunt passim gramina, veris honos.

Ovid. 3. Trist.

Nos.

APRILIS

Aprilem memorant ab aperto tempore dictum,
quem Venus iniecta vendicat alma manu.

Ovid. 4. Fast.

MAIUS

Arboreos fetus, et humi nascentia fraga
Primus dat suaves Maius odore rosas.

Nos.

Ab hoc mense nunc quoque nostri rosas
denominant, cum
dicunt Půnkǒſti roſa.

1 MARTIUS – in marg.: Fů heǵ
2 Iam violas... Ovid. Trist. III, 12, 5.
3 veris honos
Klasszikus reminiszcencia:
Tantus veris honos et odorae gratia Florae
Mart. Epigr. VI, 80. 5.
6 APRILIS – in marg.: Kiǹilo ho
7 Aprilem memorant... Ovid. Fast. IV, 98–90.
10 MAIUS – in marg.: Elǒ gǒmǒlczů ho
11 Arboreus foetus... Nos
Klasszikus reminiszcenciák:
Qui legitis flores et humi nascentia fraga,
Verg. Ecl. III, 92.
caltaque Paestanas vincet odore rosas
Ovid. Epist. ex Ponto II, . 4. 28.

IUNIUS

Pabula laeta boum viridantia, falce recurva
Attondunt Iunio gramina, fenisecae.

Nos.

IULIUS sive Quintilis

Denique Quintus ab hoc fuerat Quintilis, et inde
Incipit a numero nomina quisquis habet.

Ovid. 3. Fast.

et,

– siccas insana canicula messes
Iamdudum coquit, et patula pecus omne sub ulmo est.

Persius Sat. 3.

et,

... albescit maturis messis aristis.

Ovid. 5. Fast.

AUGUSTUS sive Sextilis

... variis mitis solet uva racemis
Ducere purpureum nondum matura colorem.

Ovid. Metamor. 3.

1 IUNIUS – in marg.: Kaſalo ho
2 Pabula laeta... Nos
Klasszikus reminiszcenciák:
A „pabula laeta” szókapcsolat igen gyakori, Lucretiusnál például (De rerum natura) 7 alkalommal fordul elő.
5 IULIUS – in marg.: Hew ho auaǵ Arato ho
6 Denique Quintus... Ovid. Fast. III, 149–150.
10 siccas insana... Pers. Sat. III, 5–6.
10 canicula – corr. ex canicla
14 albescit maturis... Ovid. Fast. V, 357.
Pontosan: an quia maturis albescit messis aristis,
16 AUGUSTUS – in marg.: Szôlôirlelô ho
17 variis mitis... Ovid. Metam. III, 484–485.
Pontosan:
parte rubent, aut ut variis solet uva racemis
ducere purpureum nondum matura colorem.

et,

Mitis in apricis coquitur vindemia saxis.

Virg. 2. Geor.

SEPTEMBER

Lenobathes gestit calcatis sordidus uvis
Menseque, castrantur vina sequente, nova.

Nos.

OCTOBER

Ut durare queant longos nova musta per annos
October cellis condit et illa cavis.

Nos.

NOVEMBER

Condita num valeant consistere vina probantur
Illo, qui nomen, mense, Novembris habet.

Nos.

DECEMBER

Vester honor veniet cum Larentalia dicam
Acceptus geniis illa December habet.

Ovid. 5. Fast.

Martialis Decembrem fumosum dixit Epig. lib. 5.

Sed lege fumoso non aspernanda Decembri,

sive quod hic mensis foco homines solet admovere, sive quod hyeme coelum atris obducitur nubibus, hinc opinor et nostros hyemem vocare ſõtit tél.

2 Mitis in apricis... Verg. Georg. II, 522.
4 SEPTEMBER – in marg.: Szôlôſedô ho
11 OCTOBER – in marg.: Bor uetô ho
19 NOVEMBER – in marg.: Bor latogato ho
16 DECEMBER – corr. ex DECEMEBER. In marg.: Vigann lako ho
17 Vester honor... Ovid. Fast. III,. 57–58.
17 Larentalia – corr. ex Laurentalia
21 Sed lege... Mart. Epigr. V, 30. 5.

Ceterum ut hae mensium descriptiones nostrae optime respondent regioni, ita non omnibus. Nec nostros maiores his mensium appellationibus in regione Schytica uti potuisse manifestum est cum ex aliis, tum Ovidio, qui regionis Schyticae, in qua hyems continuatur hyemi, sterilitatem his describit carminibus:

Non hic pampinea dulcis latet uva sub umbra,
Nec cumulant altos fervida musta lacus.

et

Non ager hic pomum, non dulces educat uvas,
Non salices ripa robora monte virent. Etc.

Est et in Enchyridio piarum precationum similis quaedam mensium descriptio, versibus endecasyllabicis facta, quam huic loco subiungerem, nisi is libellus iam puerorum manibus passim tereretur. Et haec addidi, non quo novus vellem haberi author, sed ut ostenderem, quid nostri in appellationibus mensium poterant sequi.

VENTORUM

Eurus, qui ab ortu.
Nap keleti ſêl.
Zephyrus, qui ab occasu.
Nap eſeti ſêl.
hic Auster, qui a meridionali plaga.
Al ſêl.
Aquilo, qui a septentrione.
Fel ſêl.

Cum et in profanis litteris plurima sint ventorum vocabula, et in sacris non pauca, nos plura non novimus, quam haec quattuor cardinalia, idque iuxta Homeri positionem. Et haec, quibus utimur, circumlocutiones verius sunt, quam vocabula. Proinde cum in ventorum inciderimus nomina, necessitas ipsa nos cogit in interpretando, aut alienis pro nostris uti, aut reliqua quoque ad hunc modum circumloqui; Austrum audio a quibusdam vocari Juhſêl, quemadmodum Circium Forgoſêl, a re scilicet ipsa, qui alias ’ιᾶπυξ dicitur, quem A. Gellius Caurum propemodum existimat esse. Tenhger ſêl is est forte, qui Zephyrus.

5 Non hic pampinea... Ovid. Trist. III, . 10. 71–72.
8 Non ager hic... Ovid. Epist. ex Ponto I, 3. 51–52.

FLUVIORUM

Danubius	Duna
Savus	Szaua
Dravus	Draua
Chrysius	Kereſ

Excipiuntur ab his Albula, Allia, Styx, Lethe, quae sunt feminina. Non desunt, qui putent, cum haec in feminino usurpantur ab autoribus, subintelligi debere aquam. Caeterum cum plura sint flumina Pannoniae nostrae, quam illa celebrata, et quorum Plinius quoque meminit, non omnia tamen vocabula habent Latina. Tiſa fluvius est patriae nostrae quemadmodum et Szamos, uterque navium patiens, qui magno Hungariae nostrae sunt usui. Nam et piscosi sunt, et per hos e salinis patriae nostrae ingentes micas salium fossilium, forma quadrata excisas, trabicis navibus, salium praefecti, quos Graeci halabarchas vocant, secundo amni curant deferri, ac certis locis in usum regionis nostrae exponi. Horum alterum alii Tiscium, alii Tibiscum appellandum censent, alter ’ανονὺμος manet. Quemadmodum plurima alia patriae nostrae flumina, quae recensere infiniti fuerat laboris.

REGULA SECUNDA

Mulierum ac officiorum muliebrium, urbium arborumque nomina generis sunt feminini.

MULIERUM

ut

	Maria	
haec	Anna	
	Elysabet	Elſebet

OFFICIORUM MULIEBRIUM

ut

obstetrix	baba

4 Dravus – corr. ex Draus

URBIUM

	Buda	
haec	Alba regia	Szekesfeijruār
	Cassovia	Kaſsa

Excipe ab his, quae um aut ur finiunt, quae sunt generis neutri, ut

	Pestum	Peſt. Germanice Ofen
	Strigonium	Eſtergum
hoc	Varadinum	Uarad
	Seghedinum	Szeghed
	Cibinium	Szeben
	Tibur	

Oropus nunc masculino, nunc feminino genere invenitur. Sunt etiam urbium nomina, quae pluralis tantum sunt numeri, ut Athenae, Thebae, Quinqueecclesiae. Quinqueecclesiam usurpavit Guarinus Veronensis in carminibus ad Ioannem Pannonium scriptis:

Hinc urbs pontificem te Quinquecclesia cepit,

metri scilicet coactus necessitate.

Observandum est hoc in loco, omnes fere urbes ac oppida Hungariae nostrae Latinis carere vocabulis. Et quae Latina videntur habere, a peregrina sunt omnia fere deducta voce. Ab Ister et Gum (ut quidam putant) Eſtergum, et ab hac rursum Strigonium, a Uarad Varadinum, a Szeghed Seghedinum, a Peſt Pestum, a Uacz Vacia, a Bacz Bacia, a Gewr (ne omnes recenseam urbes) Gewrinum. Sic enim huius urbis nomen in antiquis regum diplomatibus invenitur scriptum, nunc Iaurinum et scribitur et profertur. Non inutilem itaque operam sumpserit, si quis aut vera urbium nostrarum vocabula exquirat, aut quae dignis carent appellationibus nova imponat. Qua in re, si non alia, haec certe non parva erat incommoditas, quod urbium quibusdam vocabulis, cum ipso sint prope tremenda sono, cum volumus uti non possumus. Neque id novum debet videri. Constat enim quaedam urbium vocabula et olim fuisse immutata. Urbs quae nunc Roma, olim Valentia dicta; quae prius Maleventum, post Beneventum vocari cepta; quemadmodum quae ante Bizantium, nunc Constantinopolis. Urbibus ceterarum regionum nomina partim Graeca, partim Latina voce sunt imposita,

14 Quinqueecclesiam – corr. ex Quinqueecclesia

16 Hinc urbs... Baptista Guarinus, Guarini filius ad Ianum Pannonium, Quinque-ecclesiensem Episcopum Poëmata [...] omnia, Opusculorum pars alt. I–II, ed. Samuel Teleki, Alexander Kovásznai, Utrecht, Wild, 1784, I, p. 663, l. 43.

id quod et nostri sequi poterant. Graeca sunt Roma, Basilea, Constantinopolis etc. Latina Florentia, Argentina, Constantia etc. Quia vero difficile est usum diu receptum antiquare, poterat uti vulgus imperitum vocabulis a se impositis seque dignis; reliquos quis prohibuerit veris uti urbium vocabulis? Buda metropolis est Hungariae nostrae, inter omnes Europae urbes amoenissimo, simul et commodissimo sita loco, quam cur Germani nostri sua lingua Ofen vocent, nondum plane intelligo, cum alia sit urbs Peſt, alia Buda. Est oppidum in ea patriae nostrae ora quam Meǵǵeſall'a vocant, ditione magnifici domini Domini Ioannis a Peren mihi gratiosissimi subiectum septem amoenissimis collibus, et illis quidem vitiferis, conspicuum, agri fertilitate laetum, pascuis pingue, campis ac pratis floridum, fontibus ac fluminibus irriguum, sylvis caeduis, simul et intactis amoenissimum, fructibus omnigenis arborum fertile, auro, argento, sale dives, ubi ipse huius lucis hausi primordia, et cui me totum debeo. Szińirvārall'a a nostris dictum, quod a re ipsa nempe quod septem subiaceat collibus, Graeca compositione Heptoropolis, commodius appellari poterat, cuius patriae, alioqui dulcis, vocabulum, quo minus in scriptis meis usurpare possim, eius fit asperitate. Neque enim pudet me patriae, non prorsus humilis, cui etsi ipse iusto nequeam ornamento esse, ipsa tamen mihi dedecori non potest esse. Poteram autem postremo hoc vocabulo commodissime uti, si mihi id per quosdam liceret. Est ab hac patria nostra urbs, tria distans miliaria, opibus, situ, aedificiis, optimis civibus inclyta, quam nostri Rivulum dominarum vocant, quod vocabulum Germani nostri aspernati, eam rectius Neapolim, hoc est Novam civitatem appellant. Quae etiam a re ipsa, nimirum a venis auri et argenti ibi repertis Arrugiae vocabulo dignari poterat, quae vox idem fere significat, quod in nostro sermone Bańa, ut intelligas hanc urbem nostros vero vocare nomine. Szighet oppidum est arci, quam vocant Sārwār, adiacens, ubi primum divinam hanc imprimendi artem opera quidem et impensa principis nostri, magnifici domini Domini Thomae a Nadasd, comitis ac bani, ministerio vero etiam nostro in Hungaria nostra excolere cepimus, et unde haec rudimenta in usum iuventutis qualemcunque emissimus. A re ita dictum, quod duobus fluminibus, quorum alteri Rabae, alteri Gemmeo nomen est, circumfunditur, nobis Neanesus dicitur, quod hoc princeps ipse in novam redegit formam. Primum quidem illud fossa et vallo ita muniendo, ut ne furori quidem Turcae anno 1532 obsidentis patuerit. Nam clade accepta ab hoc discedere coactus est. Deinde flumina retando, mox densissimae sylvae, huic imminentis, arbores lucando, et huius locum hortis amoenissimis ac pomariis consecrando. Postremo ludum litterarium opere latericio in hoc extruendo. Ad hunc modum et reliquis urbibus nostris sua poterant reddi vocabula. Verum non deerunt, certo scio, qui haec quoque rideant. Ridenda tamen non erant, in quibus constat et magnos viros operam suam locasse. Nam et Stephani de urbibus nobilissimum extat opus. Et quidam nostro etiam seculo ad exemplum

15 Heptoropolis – in marg.: hethegů uaros
31 Neanesus – in marg.: Vyƀighet

huius non contemnendum opus edidit, in quo et nostrae Hungariae urbium non paucarum meminit.

ARBORUM

pirus	kőrtuil' fa
pomus	alma fa
prunus	ſzilua fa
ficus	fighe fa

Masculina sunt haec: oleaster, rubus, dumus, spinus, authore Servio. Siler neutrum est. Reperitur et ficus interdum masculino genere. Oleaster Cicero in feminino videtur protulisse Actionis in Verrem 5. Hominem, inquit, corripi ac suspendi iussit in oleastro quadam etc. Verum ibi oleaster ad arborem refertur, ut sequentia satis indicant.

Multae sunt arbores, quarum Hungaria nostra ferax est, multae, quarum non. Tantum autem abest, ut omnium arborum nostro sermone habeamus vocabulum, ut in nostrae quoque regionis arborum vocabulis laboremus. Quod de arboribus dico, idem de aliis rebus, herbis, lapidibus, gemmis etc. sentiendum. Nec soli nos, sed et aliae gentes, cum quibus (si Celso credimus) et Graeci, ne sit, ut quis ex nostris ob hoc ipsum sibi ipsi displiceat.

TERTIA REGULA

Nomina fructuum generis sunt neutri, ut pomum, pirum, persicum etc.

Haec de generalibus regulis sufficiant. Reliquas tum generales, tum speciales commodius pueri discent ex aliis, maxime iis, qui eas carmine sunt complexi, inter quos sunt ex recentioribus Sulpitius et Lilius. Ut enim facilius discuntur praecepta, quae carminibus sunt inclusa, ita firmius retinentur.

NUMERUS
Szām

Numeri nominum sunt duo.

Singularis, quae singulariter profert, ut hic magister, az meſter.
Pluralis, quae pluraliter profertur, ut hi magistri, az meſterek.

10 Hominem, inquit, corripi... Cic., In Verr. II,. 3. 57. 7–8. Sok kiadásban: in oleastro quodam.

De numeris
REGULA PRIMA

Et hic animadvertat puer patrii nostri sermonis phrasim esse, ut nominibus pluralis numeri utantur interdum aeque ac singularibus, tum scilicet cum nominibus numeralibus, aut per se multitudinem significantibus nomina adduntur pluralis numeri. Cum enim huiusmodi nomina per se satis distinguant numerum, ad rem, non verba respicientes, satis ducimus id altero significasse verbo. Sicut enim efferimus unus homo, sic duo, tres, decem, centum, mille homines. Eǵǵ ember, ket ember, harom ember, tiz ember, ſz̄z ember, ezer ember. Quod si his iuxta Latinis sermonis proprietatem uti voles orationibus, unus homo, duo homines, tres homines. Eǵǵ ember, ket emberek, harom emberek etc. in patrii sermonis peccas proprietatem. Sua est uniuscuiusque linguae phrasis, quam qui in linguis diligenter non observant, dum aliquid interpretandum suscipiunt in primo statim (ut in proverbio est) limine solent impingere, ac monstro quid simile edent. Sed ut res fiat manifestior, exemplis quoque id ostendemus sequentibus: Duo homines ascendebant in templum, ket ember megen uala fel az templumba. Domine decem talenta tradidisti mihi, Uram tiz talentot adal ennekem. Si quis habent centum oves, Ha kinek ſz̄z iuha uaǵon. Porro qui comederant, erant quinquies mille, Touabbā az kik ůttenek uala, ůt ezerenn ualanak. Multi sunt vocati, pauci vero electi, Sok az hiuatalos, keues az ualaßtott auaǵ, ſokann uadnak az hiuataloſok keueſenn uadnak az ualaßtottak. Nec dicimus ſokak az hiuataloſok, keueſek az ualaßtottak, ut verba ipsa Latina sonant.

16 Duo homines... – in marg.: Lucae 18.
A Vulgatában: duo homines ascenderunt in templum ut orarent (Lc 18. 10.)
Erasmusnál: Duo homines ascendebant in templum ut orarent (Lc 18. 10.)
17 Domine decem... – in marg.: Matth. 25.
A Vulgatában: Domine duo talenta tradidisti mihi (Mt 25. 22.)
Erasmusnál: Domine, quinque talenta tradidisti mihi. (Mt 25. 22.)
18 Si quis habent... – in marg.: Lucae 15.
A Vulgatában: quis ex vobis homo qui habet centum oves... (Lc 15. 4.)
Erasmusnál: Quis ex vobis homo qui habet centum oves... (Lc 15. 4.)
Porro qui comederant... – in marg.: Matth. 14.
A Vulgatában: manducantium autem fuit numerus quinque milia (Mt 14. 21.)
Erasmusnál: Porro, qui comederant, fuere viri ferme quinquies mille. (Mt 14. 21.)
20 Multi sunt vocati... – in marg.: 20. 22.
A Vulgatában: Multi sunt enim vocati pauci autem electi (Mt 20. 16.);
Erasmusnál: Multi enim sunt vocati, pauci vero electi. (Mt 20. 16.);
A Vulgatában: Multi autem sunt vocati pauci vero electi (Mt 22. 14.);
Erasmusnál: Multi autem sunt vocati, pauci vero electi. (Mt 22. 14.).

REGULA SECUNDA

Sunt et nomina apud Latinos pleraque pluralis tantum numeri, quae apud nos singularia sunt, inter quae nuptiae, Inferi etc. Nuptiae factae sunt in Cana Galileae, Meńekezô lůn. Descendit ad Inferos, Pokolra le ſāllą, etc.

REGULA TERTIA

Dum singulis quibusdam rebus aliquid aequali, ac pari numero inesse significare volumus, numerum geminamus. Atque id iuxta linguae Hebraeae usum:
שֵׁשׁ כְּנָפַיִם שֵׁשׁ כְּנָפַיִם לְאֶחָד עֹמְדִים מִמַּעַל לוֹ

Seraphim stabant super illud sex sex alae uni, et sex sex alae alteri. Esa. 6. Eǵǵiknek ęs hat hat ſarńa uala, az maſiknak ęs hat hat ſarńa uala. Quin et Graecis hoc genus loquendi videtur esse familiare. Notum est enim sequens orationis genus apud Marcum: Καὶ ἐπέταξεν αὐτοῖς ἀνακλῖναι πάντας, συμπόσια συμπόσια ἐπι τω χλωρῶ χόρτω, καὶ ἀνέπεσαν πρασίαι πρασίαι ἀνὰ ἑκατὸν καὶ ἀνὰ πεντήκοντα. Ęs paranczola ůnekiek hoǵ mind le ůltetnęk ůkôt eǵǵ eǵǵ lakodalomhelt oſtuann mindennek az zôld fůônn. Ęs letelepedinek eǵǵ eǵǵ ůlift foglaluann az zôld fůônn, ſāzann és ôtůenenn. Hoc orationis genus Latinis minus familiare est, id quod ex Erasmi nostri interpretatione satis apparet. Et praecepit ut accumbere facerent omnes, distributis conviviis in viridi gramine. Et discubuerunt divisi in viridaria centeni et quinquageni.

3 Nuptiae factae sunt... – in marg.: Ioann. 2. (Jo 2. 1.)
A Vulgatában: nuptiae factae sunt in Cana Galileae (Jo 2. 1.)
Erasmusnál: nuptiae factae sunt in Chana Galileae (Jo 2. 1.)
4 Descendit ad inferos, Ez 31. 15.
8 שֵׁשׁ כְּנָפַיִם שֵׁשׁ כְּנָפַיִם לְאֶחָד עֹמְדִים מִמַּעַל לוֹ
Isa 6. 2.
10 Seraphim stabant... Isa 6. 2.
13 Καὶ ἐπέταξεν ... Mc 6. 39. 40.
A görög Újtestamentumban:
καὶ ἐπέταξεν αὐτοῖς ἀνακλῖναι πάντας συμπόσια συμπόσια ἐπὶ τῶ χλωρῶ χόρτω. καὶ ἀνέπεσαν πρασιαὶ πρασιαὶ κατὰ ἑκατὸν καὶ κατὰ πεντήκοντα.
Erasmusnál:
Καὶ ἐπέταξεν αὐτοῖς ἀνακλῖναι πάντας, συμπόσια συμπόσια ἐπι τω χλορῶ χόρτω, καὶ ἀνέπεσαν πρασίαι πρασίαι ἀνὰ ἑκατὸν καὶ ἀνὰ πεντήκοντα.

REGULA QUARTA

Cum pronomen, quod vim obtinet pluralis numeri, additur nominem singularis numeri, et nomen, quod in Latino sermone erat singulare, efferimus in plurali, ut pater noster, mů aťān̄k, anima nostra, mů lelkůnk. Neque enim dicimus az mů aťa, az mů lilek, ut verba sonant Latina, aut ut imperiti linguae patriae loquuntur az mienk aťa, az mienk lilek.

REGULA QUINTA

Ubi vero uno verbo utimur plurali, et relinquo, quod Graecis et Latinis fuerat singulare. Ὅπου γάρ ἐστιν ο θησαυρὸς ὑμῶν, ἐκει ἔσται και ἡ καρδία ὑμῶν. Ubi enim est thesaurus vester, ibi est et cor vestrum, Mert az holott uagon az tů reytek marhātok, ott uagon az tů ßůetek ęs etc.

FIGURA
Abrazat

Figurae nominum duae.

Simplex, quae simpliciter profert, ut sapiens, eßes.
Composita, quae suas habet partes, ex quibus componit, ut insipiens, eßtelen.

Nomina apud Latinos autore Donato quattuor componunt modis, tot et apud nos. Ex duobus corruptis ut iambor, ůdnep. Ex integro et corrupto, ut huſit. Ex corrupto et integro, ut alpinz, alkocz. Integra fuerant ioember, ůdůſnap, huſitel, alnakſagualuert pinz, alnakſagual czinalt kolcz etc.

9 Ὅπου γάρ ἐστιν... Lc 12. 34., Mt 6. 21. ἐστιν – corr. ex ἐσιν. ἔσται – corr. ex ἔσαι
A görög Újtestamentumban:
ὅπου γάρ ἐστιν ὁ θησαυρὸς ὑμῶν, ἐκεῖ καὶ ἡ καρδία ὑμῶν ἔσται. (Lc 12. 34.)
Erasmusnál:
Ὅπου γάρ ἐστιν ὁ θησαυρὸς ὑμῶν, ἐκεῖ καὶ ἡ καρδία ὑμῶν ἔσται. (Lc 12. 34.)
A görög Újtestamentumban:
ὅπου γάρ ἐστιν ὁ θησαυρός σου, ἐκεῖ ἔσται καὶ ἡ καρδία σου (Mt 6. 21.)
Erasmusnál:
Ὅπου γάρ ἐστιν ὁ θησαυρός ὑμῶν, ἐκεῖ ἔσται καὶ ἡ καρδία ὑμῶν (Mt 6. 21.)
10 Ubi enim est... Lc 12. 34., Mt 6. 21.
A Vulgatában: ubi enim thesaurus vester est ibi et cor vestrum erit (Lc 12. 34.)
Erasmusnál: Ubi enim thesaurus vester est, ibi et cor vestrum erit. (Lc 12. 34.)
A Vulgatában: ubi enim est thesaurus tuus ibi est et cor tuum (Mt 6. 21.)
Erasmusnál: Nam ubi fuerit thesaurus vester, illic erit et cor vestrum. (Mt 6. 21.)

CASUS
Eſet

Casus nominum sunt sex.

Nominativus,	neuezŏ.
Genitivus,	nemzŏ.
Dativus,	ado.
Accusativus,	uadolo.
Vocativus,	hiuo.
Ablativus,	el uiuŏ.

De articulo Hungarici sermonis

Philippus Melanchthon praeceptor noster scribens in Grammatica sua Graeca de Graeci sermonis articulis, primum Priscianum sequutus Latinam linguam articulum habere negat, grammaticosque Latinos nominem casibus hic, haec, hoc, docendi gratia addidisse, non quod sermo Latinus hos nosset articulos. Deinde Germanicam linguam aeque ac Graecam articulum habere. Ubi etiam hoc addit neminem posse vim articulorum Graeci sermonis exacte cognoscere, nisi ex Germanico idiomate. Quae verba Philippi cum plerique sinistre interpretentur, sentio illum de suae tantum gentis hominibus loqui, quibus praecipue illa tradebat rudimenta, et quorum linguae proprietatem probe noverat. Non etiam reliquarum nationum, quarum (licet sit ille πολυγλοσσος) ut linguas non novit, ita de his pronunciare non poterat. Neque enim adduci possum, ut credam Philippum (quamvis tum, cum illa scriberet, admodum iuvenem), aut sui fuisse oblitum, ut quid scriberet, nesciret, aut studio, quod erga suam gentem habebat, lapsum. Nihil enim dici poterat absurdius, si haec ita accipiantur, ut sentiat nullam orbis terrae nationum linguam habere articulum, nisi Germanicam et Graecam. Habet enim et sermo noster Hungaricus, perinde ac Graecus. Nam de ceterarum gentium linguis iudicare nequeo. Articulus est in nostro sermone particula, Az, omnium generum et numerorum, quae inflecti nescit. Nam quae inflectitur, pronomen est. Minima quidem illa, sed quae magnam orationi addat tum maiestatem, tum splendorem, si quis illa recte utatur. Quemadmodum in Graeco, sic in nostro sermone suus articulo est locus. In tenuique labor est, at gloria non tenuis. Hic in sacris litteris non loco additus, aut loco detractus (ut vere Chrysostomus et Augustinus senserunt) sensum facit aut orthodoxum aut haereticum. Sed ut praedicta facilius assequantur pueri, sequens placuit subicere exemplum. Καὶ ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις, λέγει ὁ θεός, ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα, καὶ προφητεύσουσιν οἱ υἱοὶ

34 Καὶ ἔσται... – in marg.: Joel.
A hivatkozott helyen (Joel 3. 1. 2.) a Septuagintában a következő szöveg áll:

ὑμῶν, καὶ αἱ θυγατέρες ὑμῶν, καὶ οἱ νεανίσκοι ὑμῶν ὁράσεις ὄψονται, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ὑμῶν ἐνυπνίοις ἐνυπνιασθήσονται, καί γε ἐπὶ τοὺς δούλους μου, καὶ ἐπὶ τὰς δούλας μου ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου, καὶ προφητεύσουσιν. Ęs liſen az utolſo napokban, az iſten monǵa, ki fogok ǒtteni az en lelkemből minden teſtre, ęs profetalni fognak az tǔ fiäitok, ęs az tǔ leańitok. Az tǔ iffiäitok lātāſt fognak lātni, ęs az tǔ uinëitek ālmat fognak lātni. ęs bizońaual az napokban ki fogok ǒtteni az en lelkemből az en ſolgäimra, ęs az en ſolgalo leańimra, ęs profetalni fognak. In hoc exemplo videre est, quod sicut Graeci, ita nos articulo utimur. Toties enim repetitur articulus in nostro sermone, quoties in Graeco, qui tamen in Latino non est, quod ut sit manifestum, hunc prophetae locum Latine quoque subiciam: Et erit in novissimis diebus dicit Deus. Effundam de spiritu meo super omnem carnem, et prophetabunt filii vestri, et filiae vestrae. Iuvenes vestri visiones videbunt, et seniores vestri somnia somniabunt. Et quidem super servos meos, et super ancillas meas in diebus illis effundam de spiritu meo etprophetabunt. Hoc unico exemplo uti ad rem, quam quaerimus, demonstrandam satis esse duxi, quod pueri haec tum demum rectius intelligent, cum per aetatem robur in litteris colligere coeperint, ac Graecos versando autores, patrii sermonis phrasim usu in his deprehendent. Deuanus noster litteris prodidit huius articuli extremam litteram z, ad omnes eam sequentes litteras immutari debere, non secus ac apud Latinos usu venire solet in praepositione ad, cum in compositionem venit, ab barat, ac Chriſtus, ad doctor, af farkas, ag galamb, ah harang, ak kalan, al lo, am meſter, an nemzet, ap pap, ar remete, aſ ſereg, at tengher, au uarga etc. His enim et similibus utitur exemplis. Cuius ratio, quamvis amici, mihi haud probatur. Primum, quod etsi vulgus imperitum ad hunc loquatur modum, non continuo

---

Καὶ ἔσται μετὰ ταῦτα καὶ ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα, καὶ προφητεύσουσιν οἱ υἱοὶ ὑμῶν καὶ αἱ θυγατέρες ὑμῶν, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ὑμῶν ἐνύπνια ἐνυπνιασθήσονται, καὶ οἱ νεανίσκοι ὑμῶν ὁράσεις ὄψονται·καὶ ἐπὶ τοὺς δούλους καὶ ἐπὶ τὰς δούλας ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου.

Sylvester idézete a következő helyről származik: Ac 2. 17. 18. Itt a görög Újszövetség és Erasmus szövege megegyezik:

Καὶ ἔσται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις, λέγει ὁ θεός, ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα, καὶ προφητεύσουσιν οἱ υἱοὶ ὑμῶν καὶ αἱ θυγατέρες ὑμῶν, καὶ οἱ νεανίσκοι ὑμῶν ὁράσεις ὄψονται, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ὑμῶν ἐνυπνίοις ἐνυπνιασθήσονται καί γε ἐπὶ τοὺς δούλους μου καὶ ἐπὶ τὰς δούλας μου ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου, καὶ προφητεύσουσιν.

12 Et erit... Ac 2. 17. 18.

A Vulgatában: et erit in novissimis diebus dicit Dominus effundam de Spiritu meo super omnem carnem et prophetabunt filii vestri et filiae vestrae et iuvenes vestri visiones videbunt et seniores vestri somnia somniabunt et quidem super servos meos et super ancillas meas in diebus illis effundam de Spiritu meo et prophetabunt (Ac 2. 17. 18.)

Erasmusnál: Et erit in novissimis diebus dicit deus, effundam de spiritu meo super omnem carnem. Et prophetabunt filii vestri et filiae vestrae, iuvenes vestri visiones videbunt, et seniores vestri somnia somniabunt. Et quidem super servos meos et super ancillas meas in diebus illis effundam de spiritu meo et prophetabunt (Ac 2. 17. 18.)

tamen illius errori patrocinandum est, quin potius remedium illi quaerendum. Deinde quoque particulae ab, ac, ad, af etc. in nostro sermone omni prorsum carent significatione, praesertim extra compositionem. Nam in Latino praepositiones sunt, ut abbrevio, acclamo, affero, aggravo, allevo etc. pro abbrevio, adclamo, adfero, adgravo, adlevo etc. Postremo, quod in omni fere lingua est quaedam in pronunciando varietas, ratio tamen orthographiae apud omnes certa est. Hebraei scribunt יְהוָה et יְיָ, proferunt autem non quod verba ipsa sonant, sed aliud quiddam. Graeci ἄγγελος, σφίγξ, ἐγχειρίδιον, pronunciant autem angelos, sphinx, enchiridion. Latini, Quintiliano teste, quasdam litteras scribunt quidem, parum tamen exprimunt, non eximunt, sed tantum in pronunciando obscurant. Et nunc Itali multa secus pronunciant, tum in Latino, tum in vernaculo sermone, quam litteris notent. Germanos nostros audio ab illis, qui huius linguae periti sunt, idem facere. Horum exemplo et apud nos, etsi sunt, qui pronuncient ab barat, af farkas, ap pap, ad diak etc. Articuli tamen extrema littera perpetuo scribenda est per z, non alias consonantes, ut ratio orthographiae constet apud nos aeque ac apud ceteras nationes. Neque enim video, quid obstet, quo minus praedictae voces per hoc litterarum genus et scribantur et proferantur. Illud manifestius est, quam ut negari possit, esse in nostra etiam lingua, ut in aliarum gentium, litterarum transmutationes, de quibus in sequentibus non nihil attingemus, cum de inflexionibus orationis partium agere coepimus, in quibus potissimum haec usu venire solet transmutatio. Az particula cum inflectitur, ut initio dixi, pronomen est, non articulus, in cuius inflexione extrema littera z aliquoties in aliam transit litteram, ut in capite de pronomine videbimus. Nunc quae ad nominum pertinent, inflexiones trademus, in quibus suus cuique casui est articulus.

DECLINATIO
Haytogatas

Declinationes in nomine sunt quinque.

Prima,	elsǒ.
Secunda,	māsod.
Tertia,	harmad.
Quarta,	neged.
Quinta,	ǒtǒd.

Primum noster sermo unam tantum novit nominum omnis generis inflexionem. Deinde, sicut apud Hebraeos, sic apud nos casus certis distinguuntur litteris et syllabis, hoc tamen nostra declinatio ab illorum differt declinandi ratione, quod illi litteras ad casuum adiciunt principia, nos ad finem. Postremo, ut apud illos, nominativus nullis distinguitur litteris, sic etiam apud nos, genitivi singularis littera significativa est ę, dativi k, accusativi t, vocativi eadem, quae nominativi, ablativi l. Nominativi pluralis k, reliquorum eadem, quae fuerant

singularium, facile autem puer distinguere poterit numerum, si ad litteram k respiciat, cui reliquorum casuum litterae semper subiciuntur. Hic tamen notandum, quod nominativus pluralis pro k i litteram habebit, si aliis nominum casibus addatur, nominativi vel singularis k pluralis, ut Videntes filii dei filias hominum, Lātuānn az iſtennek fiai az embereknek leańit etc.

Hae praedictae litterae tametsi certissime sint casuum notae, videntur tamen casus varias habere litteras, cum non habeant, idque multis causis usu evenire solet. Primo ratione constructionis. Alia est enim ratio syntaxeos nostrae linguae, alia Latinae. Non semper iisdem casibus oratio absolvitur in nostro sermone, quibus in Latino. In hoc enim, ut paucis quibusdam utar exemplis, alterum duorum substantivorum nominem coniunctim positorum ponitur in genitivo possessionem significante, in illo in dativo acquisitionem denotante. Filius hominis dicunt Latini, nos filius homini, az embernek fia. Nec dicimus iuxta Latinae linguae phrasim az emberę fiu, in genitivo possessionem notante. Quod si possessionem significare volumus, dicimus ez fiu ez emberę. Sic coniunctim nunquam duobus utimur ablativis in oratione patria, sed pro altero alterum usurpamus casum, aut eum, qui Latinis erat nominativus, aut accusativus, aut alius quispiam ex ceteris. Nominativum usurpamus in hac et similibus: Herode regnante, az Herodes orſagot biruānn. Accusativum in hac et huic simili: Mendicato pascitur ille cibo, kuldult eledeluel il. Qua forma loquendi, si seiunctim utamur, Latinos imitari possumus, eledeluel il de kuldultual az az mell'et kuldultanak. Quaedam orationes usu formam induerunt Latinam, verbum metuo in Latino sermone nunc accusativum requirit casum, ut metuo te, nunc dativum, ut metuo tibi, in nostro sermone autem ablativum cum praepositione aut accusativum. Exemplum primi fuerit, filek te tůled. Exemplum secundi, filtelek tighedet. Vitiose itaque loquuntur, qui dicunt fillek tighedet, aut filek teneked. Quod de his orationibus sentio, idem de multis aliis iudica. Secundo ratione pronominum separatorum, ut pater noster, anima nostra: mů atānk, mů lelkůnk. Neque enim dicimus mienk at'a, mienk lilek, ut verba ipsa Latina sonant etc. Tertio ratione pronominum affixorum, ut monachus factus, scholasticus factus, dives factus. Barattā, diakkā, kazdaggā lůn. In quibus orationibus extrema nominativi littera geminatur, ut vides, et illi ā rectum nota nimirum pronominum affixorum additur, de quibus suo loco copiosius. Nominativi erant seiunctim barat, diak, kazdag. Quarto nominum derivativorum, ut divina sapientia, humana stultitia. Iſteni bůlczeſig, emberi balgatagſag etc. Et hic ad extremam nominativi litteram i apponitur nota nimirum nominum derivativorum. Nominativi erat seorsum positi Iſten, ember etc. Quinto ratione participiorum, ut Videns autem phariseus, latuann az fariseus. Videntes magi stellam, lātuānn az czillagot az bůlczek. Herode regnante, az Herodes orſāgot biruānn. Sexto ratione praepositionum, cum enim praepositiones fini adiciantur casuum in

4 Videntes filii Dei... Gen 6. 2.
A Vulgatában: videntes filii Dei filias eorum (Gen 6. 2.)

patrio nostro sermone, non principio, ut verius postpositiones eas appellare debeamus, quam praepositiones. Varietati materiam interdum ministrant, idque in accusativo magis, quam ablativo, quamquam et in hoc. Exemplum primi: In domo, az hāzban. In agro, az mezőnn. In templo, az templumban. Exemplum secundi: A nobis, mů tullůnk. A vobis, tů tůlletek. Ab illis, ů tullők etc. Ex his similibus dicendi formis facile datur intelligi tota via totoque coelo errare illos, qui nil putant inter patriae nostrae et Latinae linguae constructionem differe, quique in interpretando genus omne orationis ad Latinae linguae loquendi formam exigunt. Quamvis in quibusdam loquendi formulis communicemus cum illis, tamen pars ea non est centesima pro his, quibus ab illis variamus. Id verum esse intelliget quisquis ad linguarum proprietates diligenter respiciat, quod omnino faciendum est iis, qui e studiorum suorum messe copiosa non inanes culmos aut leves stipulas, sed ipsissimam frugem colligere volent. Verum quotus quisque est, qui id praestet. Nam is demum doctissimus omnium habetur, qui quam plurima edat, non qui quam optima. Sed iam nos ad id, quod consectaneum est, veniamus.

PRIMA declinatio est, quae mittit genitivum singularem in ae, et dativum singularem, ut Musa, Musae, sae.

Paradigma primae declinationis

	Singulariter			Pluraliter		
N.	haec	Musa	az Iſten aſſzoń	hae	Musae	az Iſten aſſzońok
G.	huius	Musae	az Iſten aſſzońę	harum	Musarum	az Iſten aſſzońokę
D.	huic	Musae	az Iſten aſſzonnak	his	Musis	az Iſten aſſzońoknak
A.	hanc	Musam	az Iſten aſſzońt	has	Musas	az Iſten aſſzońokot
V.	o	Musa	o Iſten aſſzon	o	Musae	o Iſten aſſzońok
A.	ab hac	Musa	az Iſten aſſzońtul	ab his	Musis	az Iſten aſſzońoktul

Sic Aeneas, Aeneae, Anchises, Anchisae. Sic Hebraea Adam, Abraham inflectat puer.

SECUNDA declinatio est, quae mittit genitivum singularem in i, et dativum in o, ut magister, stri, stro.

27 Anchises, Anchisae – corr. ex Enchises. Enchisae

Paradigma secundae declinationis

	Singulariter			Pluraliter		
N.	hic	magister	az meſter	hi	magistri	az meſterek
G.	huius	magistri	az meſterę	horum	magistrorum	az meſterekę
D.	huic	magistro	az meſternek	his	magistris	az meſtereknek
A.	hunc	magistrum	az meſtert	hos	magistros	az meſtereket
V.	o	magister	o meſter	o	magistri	o meſterek
A.	ab hoc	magistro	az meſtertůl	ab his	magistris	

	Singulariter			Pluraliter		
N.	hoc	scamnum	az pad	haec	scamna	az padok
G.	huius	scamni	az padę	horum	scamnorum	az padokę
D.	huic	scamno	az padnak	his	scamnis	az padoknak
A.	hoc	scamnum	az padot	haec	scamna	az padokot
V.	o	scamnum	o pad	o	scamna	o padok
A.	ab hoc	scamno	az padtul	ab his	scamnis	az padoktul

TERTIA declinatio est, quae mittit genitivum singularem in is, et dativum in i, ut sacerdos, dotis, doti.

Paradigma tertiae declinationis

Singulariter

N.	hic et haec	sacerdos	eǵǵhazi ember
G.	huius	sacerdotis	eǵǵhazi emberę
D.	huic	sacerdoti	eǵǵhazi embernek
A.	hunc et hanc	sacerdotem	eǵǵhazi embert
V.	o	sacerdos	o eǵǵhazi ember
A.	ab hoc et ab hac	sacerdote vel sacerdoti	eǵǵhazi embertůl

Pluraliter

N.	hi et hae	sacerdotes	eǵǵhazi emberek
G.	horum et harum	sacerdotum	eǵǵhazi emberekę
D.	his	sacerdotibus	eǵǵhazi embereknek
A.	hos et has	sacerdotes	eǵǵhazi embereket
V.	o	sacerdotes	o eǵǵhazi emberek
A.	ab his	sacerdotibus	eǵǵhazi emberektůl

	Singulariter		Pluraliter	
N.	hoc	dogma	haec	dogmata
G.	huius	dogmatis	horum	dogmatum
D.	huic	dogmati	his	dogmatibus
A.	hoc	dogma	haec	dogmata
V.	o	dogma	haec	dogmata
A.	ab hoc	dogmate	ab his	dogmatibus

QUARTA declinatio est, quae mittit genitivum singularem in us, et dativum in ui, ut fructus, ctus, ctui.

Paradigma quartae declinationis

	Singulariter			Pluraliter		
N.	hic	fructus	az ǵőmőlcz	hi	fructus	az ǵőmőlczők
G.	huius	fructus	az ǵőmőlczę	horum	fructuum	az ǵőmőlczőkę
D.	huic	fructui	az ǵőmőlcznek	his	fructibus	az ǵőmőlczőknek
A.	hunc	fructum	az ǵőmőlczőt	hos	fructus	az ǵőmőlczőket
V.	o	fructus	o ǵőmőlcz	o	fructus	o ǵőmőlczők
A.	ab hoc	fructu	az ǵőmőlcztůl	ab his	fructibus	az ǵőmőlczőktůl

QUINTA declinatio. Est, quae mittit genitivum singularem in ei, et dativum singularem, ut species, speciei, ei.

Paradigma quintae declinationis

	Singulariter			Pluraliter		
N.	haec	species	az kip	hae	species	az kipek
G.	huius	speciei	az kipę	harum	specierum	az kipekę
D.	huic	speciei	az kipnek	his	speciebus	az kipeknek
A.	hanc	speciem	az kipet	has	species	az kipeket
V.	o	species	o kip	o	species	o kipek
A.	ab hac	specie	az kiptůl	ab his	speciebus	az kipektůl

In his nominum inflexionibus facile est cernere Latinum sermonem articulo carere. Cum enim dicimus hic magister, az meſter, articulo nos utimur. Alioqui dicendum erat, hic magister, ez meſter, huius magistri, ez meſterę per pronomina, scilicet quae ad generum et casuum doctrinam faciendam grammatici addidere Latini, non ut essent articuli. Iure igitur haec Donatus pronomina vocat articularia. Quia vero utilissimum est iuxta Diomedis grammatici praeceptum pueros per chrias exercere, ut hoc exercitii genere doctrinas casuum in orationibus facilius possint animadvertere, huius rei hoc sit exemplum.

SINGULARIS

N. Magister doctus doctos reddit discipulos.
Az tudos meſter tudos tanijtuańokot tißen.

G. Magistri docti est doctos reddere discipulos.
Az tudos meſterĘ hoǵ tudos tanijtuańokot tegen. Ę

D. Magistro docto docti sunt discipuli.
Az tudos meſterneK tudos tanijtuańi uadnak. K

A. Magistrum doctum decet doctos habere discipulos.
Az tudos meſterT illeti hoǵ tudos tanijtuańi legenek. T

V. Magister docte, tuum est doctos reddere discipulos.
O te tudos meſter te hozzād illik hoǵ tudos tanijtuańokot tiǵ.

A. A magistro docto docti prodeunt discipuli.
Az tudos meſtertůL tudos tanijtuańok lißnek. L

28 discipulos – corr. ex disciplos

PLURALIS

N. Magistri docti doctos reddunt discipulos.
Az tudos meſtereK tudos tanijtuańokot tiß nek. K
G. Magistrorum doctorum est discipulos doctos reddere.
Az tudos meſtereKĘ hoǵ tanijtuańit tudosokkā teǵik. Ę
D. Magistris doctis docti sunt discipuli.
Az tudos meſtereKneK tudos tanijtuańi uadnak. K
A. Magistros doctos decet doctos habere discipulos.
Az tudos meſtereKeT illeti hoǵ tudos tanijtuańi legenek. T
V. Magistri docti doctos reddite discipulos.
O tů tudos meſtereK tudosokkā tegitek tanijtuańitokot.
A. A Magistris doctis docti prodeunt discipuli.
Az tudos meſterektůL tudos tanijtuańok liß nek. L

In his orationibus videre est suum unicuique casui esse articulum, suas casuum notas, iuxta praeceptiones superius a nobis traditas. Ad hanc formam poterunt pueri in omnibus declinationibus exerceri.

<III. PRONOMEN>

PRONOMEN est pars orationis, quae pro nomine posita tantundem pene significat, personamque interdum recipit. Az newirtualo az ſobeɛidnek eǵǵik riße, mell' az newirt vettetuinn, kȯzel uǵan ańńit iegez, ęs niha ſemilt uißen fel.

Ut in Hebraea lingua, ita in Hungarica sciat puer pronominum aliud esse affixum, alium separatum. Affixa dicuntur, quae dictionibus sic cohaerent, ut seorsum stare non possint. Separata vocantur, quae in orationis contextu per se stare possunt, nec faciunt unum cum alia dictione corpus. Adhaerent autem affixa nominibus et verbis. Affixorum cum nominibus notae sunt in patria nostra lingua primum vocales, et rectae et obliquae. Deinde consonantes M, D, et C, et cum his syllabae quaedam. Cum verbis praeter vocales praedictas I, M, D, L et syllabae quaedam, de quibus ordine exempla tradens, ac primum de affixis cum nominibus.

De Ā recto				De A obliquo		
monachus		barattā		pater		att'a
scholasticus	factus	diakkā	lůn	mater	illius	ańńa
dives		kazdaggā		filia		leańa
impius etc.		gonoſɛā		soror		huga

De Ę recto				De E obliquo		
homo		emberrę		uxor		feleſighe
puer	factus	germekkę	<lůn>	filius	illius	germeke
pauper		ɛeghińńę		frater germanus		ůccze
insolens		keuill'ę		levir		sůe

In his exemplis vocales ā, a, ę, e sunt notae affixorum pronominum. Maior est autem emphasis in his et similibus orationibus: pappā, barattā, diakkā, emberrę, ɛeghińńę lůn etc., quam in his: ember, pap, diāk lůn benne etc. Idque haud dubie ratione pronominum affixorum usu venire solet, quorum vim praedictae orationes includunt, cum enim ad hunc loquor modum: pappā, diakkā, barattā lůn, rem et personam quasi digito demonstro, ut hoc factus est, illud factus est, Imezzę lůn, amazzā lůn.

De consonantibus

De M

pater meus	aťām
mater mea	ańām
filius meus	fiam

De D

pater tuus	aťād
mater tua	ańād
filius tuus	fiad
pater vester	aťātok
mater vestra	ańātok
filius vester	fiatok

De syllabis

pater noster		aťānk
mater nostra		ańānk
filius noster		fiunk
pater		aťťok
mater	illorum	ańńok
filius		fiok etc.

Et hic consonantes M, D et syllabae nk, tok, ok notae sunt affixorum pronominum. Ex his iam facile est cernere Latinam linguam affixis pronominibus prorsus carere, nostram vero illa perinde ac Hebraeam habere, quod ut sit manifestius, Hebraeam cum nostris coniungam.

אֲבִיהֶם:	אֲבִיכֶם	אָבִינוּ	אָבִיו	אָבִיךָ	אָבִי
atťok	aťātok	aťānk	atťa	aťād	aťām

Haec enim praedicta idem prorsus significant, quod sequentia: pater meus, pater tuus, pater suus, pater noster, pater vester, pater illorum; az en aťam, az te aťad, az ő atťa, az mű aťānk, az tű aťātok, az ő atťok. Satis enim distinguunt personam, ac unum vel citra horum pronominum separatorum adiunctione. In Graeco et Latino sermone personae subintelliguntur, in Hebraeo et Hungarico dictionibus includuntur. Ut autem facilius possint pueri assequi, quo pacto pronomina affixa nominibus et verbis adhaereant, primum nomina ipsa placuit seorsum ponere, deinde cum affixis pronominibus diversi numeri ac personae.

16 Hebraeam – corr. ex Hebraea

Pronomina affixa primae personae singularis numeri:

avus	o̊ſ	avus meus	o̊ſo̊m
socer	ip	socer meus	ipam
socrus	nap	socrus mea	napam
pater	aťˀ	pater meus	aťˀām
mater	ań	mater mea	ańām
frater maior natu	baťˀ	frater meus	baťˀām
frater minor natu	ůcz		ůczem
filia	leań	filia mea	leańom
soror	hug	soror mea	hugom
levir	sů	levir meus	sů̊em
etc.			

His nominibus seorsum sumptis affixa pronomina adhaerent ad hunc modum, ut superius vides.

Secundae personae singularis numeri ad hanc formam:

avus tuus	o̊ſo̊d	Item	
socer tuus	ipad	tu pater	aťˀa
socrus tua	napad	tu mater	ańa
pater tuus	aťˀād	tu frater	baťˀa
mater tua	ańād		ůcze
frater tuus	baťˀād	etc.	
	ůczed		
filia tua	leańod		
soror tua	hugod		
levir tuus	sů̊ed		

Ita enim nomina non sunt seorsum sumpta, sed cum affixis pronominibus, si quis diligenter rem aestimare velit. Usu tamen receptum est, ut his utamur interdum, ut simplicibus.

Tertiae personae singularis numeri hoc pacto:

avus		ôse
socer		ipa
socrus		napa
pater		aťťa
mater	illius	ańńa
frater		baťťa
		ůccze
filia		leańa
soror		huga
levir		sůe

In hac persona quaedam nomina extremam litteram geminant, quaedam non; de quo paulo inferius.

Primae personae pluralis numeri sic:

avus noster	ôsůnk
socer noster	ipůnk
socrus nostra	napůnk
pater noster	aťānk
mater nostra	ańānk
frater noster	batťank
	ůczenk
filia nostra	leańunk
soror nostra	hugunk
levir noster	sůůnk

22 sůůnk – corr. ex sůůůnk

Secundae personae pluralis numeri hoc modo:

avus vester	ôsôtôk
socer vester	ipatok
socrus vestra	napatok
pater vester	aťātok
mater vestra	ańātok
frater vester	baťātok
	ůczetek
filia vestra	leańotok
soror vestra	hugotok
levir vester	sůetek

Tertiae personae pluralis numeri ad hunc modum:

avus		ôsôk
socer		ipok
socrus		napok
pater		aťťok
mater	illorum	ańńok
frater		batťok
		ůcczôk
filia		leańok
soror		hugok
levir		sůôk

Regulae de coniunctione nominum cum affixis pronominibus

REGULA PRIMA

Si nominis postrema littera vocalis fuerit, ipsa non geminatur, sed illi affixum simpliciter additur.

Exemplum:iudex factus, biröa lůn; Iudaeus factus, ƭidoa lůn; adoptavit in filium, fiuā fogadā etc.

Excipe ab hac regula sequens orationis genus: embernek fia. Neque enim dicimus embernek fiua, iuxta regulam prius a nobis positam.

2 ôsôtôk – corr. ex Ôsotok
12 ôsôk – corr. ex Ôsok
19 hugok – corr. ex Hůgok

SECUNDA REGULA

Si nominis extrema littera consona fuerit, interdum ipsa geminatur, et illi affixum additur pronomen, interdum vero non geminatur.

Exemplum primi: atťa, ańńa, batťa, ůccze, item pappā, barāttā, deakkā lůn etc.

Exemplum secundi: ipa, napa, sůe, huga. Nomina erant seorsum posita. Aťˌ, ańˌ baťˌ ůcz, pap, barat, deak. Ip, nap, sů, hug etc.

Hactenus quomodo affixa pronomina nominibus adhaereant diximus, nunc quo pacto eadem verbis addantur, ostendemus.

De vocalibus, quae vim affixorum pronominum in verbis aeque in nominibus retinent

De Ā recto, tertiae personae singularis numeri

praecepit		megparanczolā
iussit		meghaǵā
benedixit	ille	megaldā
maledixit		megatkozā
dixit		azt mondā

De A obliquo, tertiae personae singularis numeri

dixit		uǵ monda
optavit	ille	kiuana
reliquit		elhaǵa

De Ę recto tertiae personae singularis numeri

creavit		teremtę
fecit	ille	tiuę
genuit		nemzę

De E obliquo tertiae personae singularis numeri

tulit		ſenuede
quaesivit	ille	kereſe
pepercit		meg kimille

6 sůe – corr. ex sue

De I tertiae personae singularis numeri

pulsat			ůti
ferit			ueri
facit	ille		tiſi
amat			ſereti
contemplatur			nizi

De consonantibus notis affixorum pronominum cum verbis

De M primae personae singularis numeri

	amo		ſeretem
ego	doceo	illum	tanijtom
	lego		oluaſom
	audio		halgatom

De D secundae personae singularis numeri

	amas		ſereted
tu	doces	hunc	tanijtod
	legis	aut illum	oluaſod
	audis		halgatod

De K primae personae singularis numeri

	amo		ſeretlek
	doceo		tanijtlak
ego	lego	te	oluaſlak
	audio		halgatlak
	adiuvo		ſeghijtlek

De syllabis quibusdam, primae personae pluralis numeri

	amamus		ſeretůnk
nos	docemus		tanijtunk
	legimus		oluaſunk
	audimus		halgatunk

Secundae personae pluralis numeri

	amatis	ßerettek
vos	docetis	tanijtotok
	legitis	oluaſtok
	auditis	halgattok

Tertiae personae pluralis numeri

	amant	ßeretnek
illi	docent	tanijtnak
	legunt	oluaſnak
	audiunt	halgatnak

Libet autem verba primum seorsum ponere, id, quod in nominibus fecimus, deinde cum pronominibus affixis, quo facilius haec pueri assequantur.

Inflexio verborum seorsum positorum

	amo	ßeretek		amas	ßereccz		amat	ßeret
ego	doceo	tanijtok	<tu>	doces	tanijtaß	<ille>	docet	tanijt
	lego	oluaſok		legis	oluaſß		legit	oluas
	audio	halgatok		audis	halgaccz		audit	halgat

Inflexio cum pronominibus affixis

	amo	hunc	ßeretem		amas	ßereted		amat	ßereti
ego	doceo	aut	tanijtom	<tu>	doces	tanijtod	<ille>	docet	tanijťa
	lego	illum	oluaſom		legis	oluaſod		legit	oluaſsa
	audio		halgatom		audis	halgatod		audit	halgatťa

	amo		ßeretlek		amas	ßereccz		amat	ßeret
ego	doceo	te	tanijtlak	<tu>	doces	tanijtaß	<ille>	docet	tanijt
	lego		oluaſlak		legis	oluaſß		legit	oluas
	audio		halgatlak		audis	halgaccz		audit	halgat

Observet puer, cum verba inflectimus ad hunc modum: ßeretek, ßereccz, ßeret etc. nullis utimur pronominibus affixis. Ceterum cum idem verbum inflecto sic: ßeretem, ßereted, ßereti, aut ßeretlek, ßereted, ßereti, affixis utor pronominibus, quorum vim litterae l, m, d, i etc. exprimunt, numerorumque, temporum ac personarum differentias suapte natura satis indicant. Cum enim ad hunc loquor

29 ßeretlek – corr. ex ßertlek

modum: ſeretem, ſereted, ſereti, aut ſeretlek, ſereccz, ſeret, significanter loquor non minus, quam si hoc pacto loquar: En ſeretem, te ſereted, ů ſereti, En ſeretlek, te ſereccz, ů ſeret. Quae res manifestissime ostendit magnam nostrae linguae cum sacra illa Hebraea esse affinitatem. Ut autem id cunctis sit manifestum, nostram linguam cum Hebraea quoque coniungemus.

פָּקָדָהוּ	פָּקַדְתָּהוּ	. פָּקַדְתִּיךָ	. פָּקַדְתִּיהוּ
visitavit eum	visitasti eum	visitavi te	visitavi eum
meg latogatā	meg latogatād	meg latogatālak	meg latogatām
. פָּקְדוּךָ	פָּקַדְתּוּהוּ	פָּקַדְנוּךָ	פָּקַדְנוּהוּ
visitaverunt te	visitastis eum	visitavimus te	visitavimus eum
meg latogatānak	meg latogatātok	meg latogatānk	meg latogatok

Quae verba re ipsa idem significant cum affixis, quod cum separatis. Meg lātogatām ůtet, meg lātogatālak tighedet, meg lātogatām azt etc.

Pronomini accidunt sex: qualitas, genus, numerus, figura, persona, casus.

QUALITAS

Qualitates pronominum sunt tres: finita, infinita, minusque finita.

Finita, quae certum notat numerum et orationem dirigit ad certam personam, ut ego, en.

Infinita est, quae certam non recipit personam, ut quis, quae, kiczoda; quod, miczoda.

Minusque finita est, quae certis et incertis personis aptari potest, ut ipse, ů.

GENUS

Genera pronominum sunt quatuor: masculinum, ut hic; femininum, ut haec; neutrum, ut hoc, ez; commune, ut ego, en; tu, te.

Diximus supra, cum de articulo nostri sermonis ageremus, particulam az articulum esse, qui omnia complecteretur genera et numero. Hic rursum admonendi sunt pueri particulas amaz, ez pronomina esse, quae ad omnia referantur genera masculinum, foemininum et neutrum, idque contra Hebraei, Graeci, pariter et Latini sermonis proprietatem. Dicimus enim: ille homo, amaz ember; illa mulier, amaz aſßoń ember; illud ens, amaz āllat; hic homo, ez ember; haec mulier, ez aſßoń ember; hoc ens, ez āllat.

NUMERUS

Numeri pronominum sunt duo: singularis, ut ego, en; pluralis, ut nos, mů.

FIGURA

Figurae pronominum sunt duae: simplex, ut quis, kiczoda; composita, ut quis-quis, ualakiczoda.

PERSONA

Personae pronominum sunt tres: prima, ut ego, en; secunda, ut tu, te; tertia, ut ille, amaz.

CASUS

Casus pronominum sunt sex, ut et nominum: nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, ablativus.

Observet puer, ut nomina, ita pronomina quaedam esse, quae vocativum non habeant. Cum autem vocativus usurpatur, id fieri per adverbium. Ceterum, quae de nominum inflexionibus tradidimus, hic quoque locum habent. Pauci enim sunt pronominum casus, qui a nominum in nostro sermone varient casibus. Id uno aut altero paradigmate pueris demonstrasse sufficiat, quos volumus absolutam pronominum inflexionem ex Donato petere. Divisimus autem pronomina in duas classes, quo facilius pueri unumquodque pronomen eiusdem formae in suo ordine discant inflectere, quod fieri in turba non poterat.

DECLINATIO

Declinationes in pronomine sunt quattuor.

PRIMA DECLINATIO

Est, quae mittit genitivum singularem in i vel is, et dativum in i, ut ego, mei, vel mis, mihi. Et huius ordinis pronomina sunt tria: ego, tu, sui.

SECUNDA DECLINATIO

Est, quae mittit genitivum singularem in ius, et dativum in i, ut ille, illius, illi. Et huius ordinis pronomina sunt quinque, scilicet: ille, ipse, iste, hic, is.

TERTIA DECLINATIO

Est, quae mittit genitivum singularem in i, et dativum in o, ut meus, mei, meo; vel meum, mei, meo, aut in ae diphthongon, et dativum similiter, ut mea, meae, meae. Et huius ordinis sunt quinque pronomina: meus, tuus, suus, noster, vester.

QUARTA DECLINATIO

Est, quae mittit genitivum singularem in atis, et dativum in ati, ut nostras, nostratis, nostrati; vestras, vestratis, vestrati. Cuius ordinis pronominum sunt duo: nostras et vestras.

Paradigmata pronominum primi ordinis

Singulariter

EGO, TU

N.	ego	en	tu	te
G.	mei	enmagamnak	tui vel tis	temagadnak
D.	mihi	ennekem	tibi	teneked
A.	me	enghemet	te	tighedet
<V.>			o tu	o te
Ab.	a me	en tůlem	a te	te tůled

Pluraliter

N.	nos	mů	vos	tů
G.	nostrum vel nostri	mięnk	vestrum vel vestri	tietek
D.	nobis	můnekůnk	vobis	tůnektek
A.	nos	můnkůt	vos	tůtůkůt
V.	o nos	o mů	o vos	o tů
Ab.	a nobis	můtůlůnk	a vobis	tů tůletek

SUI

Singulariter et pluraliter

G.	sui	ů maganak	ů magoknak
D.	sibi	ůneki	ůnekiek
A.	se	ůtet	ůkŏt
Ab.	a se	ů tůle	ůtůlŏk

Huius ordinis pronomina degenerant, ut vides a nominum inflexione, praeterquam in accusativo, in quo casu semper litteram retinent t.

Paradigmata pronominum secundi ordinis

ILLE

Singulariter

	ille	
N.	illa	az
	illud	
G.	illius	azę
D.	illi	annak
	illum	
A.	illam	azt
	illud	
Ab.	ab illa	attul
	illo	

Litterarum mutationem observet puer, hic enim z in n et t facile transit, quod in omnibus fere linguis usu venire solet.

Pluraliter

	illi	
N.	illae	azok
	illa	
	illorum	
G.	illarum	azokę
	illorum	
D.	illis	azoknak
	illos	
A.	illas	azokot
	illa	
Ab.	ab illis	azoktul

Illud et observatione dignum est, quod quaedam pronomina singularis numeri adduntur nominibus pluralis numeri, ut illi ergo homines vidissent signum. Az emberek mikoronn lattak volna az czudat etc.

Sic et haec pronomina inflectuntur composita.

Singulariter

N.	amaz	imez
G.	amazę	imezę
D.	amannak	imennek
A.	amazt	imezt
Ab.	amattul	imettůl

Hic quoque z in n transit et t.

14 illi ergo homines ... Jo 6. 14.
A Vulgatában: illi ergo homines cum vidissent quod fecerat signum dicebant (Jo 6. 14.)
Erasmusnál: Illi ergo homines cum vidissent, quod Iesus fecerat signum, dicebant (Jo 6. 14.)

Pluraliter

N.	amazok	imezek
G.	amazokę	imezekę
D.	amazoknak	imezeknek
A.	amazokot	imezeket
Ab.	amazoktul	imezektůl

IPSE, ISTE

Singulariter

	ipse		iste	
N.	ipsa	ů	ista	ez
	ipsum		istud	
G.	ipsius	ǒůę	istius	ezę
D.	ipsi	ůnekie	isti	ennek
	ipsum		istum	
A.	ipsam	ůtet	istam	ezt
	ipsum		istud	
	ipso		isto	
Ab.	ab ipsa	ůtůle	ista	ettůl
	ipso		isto	

Pluraliter

	ipsi		isti	
N.	ipsae	ůk	istae	ezek
	ipsa		ista	
	ipsorum		istorum	
G.	ipsarum	ǒuek	istarum	ezekę
	ipsorum		istorum	
D.	ipsis	ůnekiek	istis	ezeknek

	ipsos		istos	
A.	ipsas	ůkŏt	istas	ezeket
	ipsa		ista	
Ab.	ab Ipsis	ůtůlŏk	istis	ezektůl

HIC, IS

Singulariter

	hic		is	
N.	haec	ez	ea	az
	hoc		id	

Et hoc pronomen in singulari numero plerumque nominibus pluralis numeri addi solet, idque iuxta Hebraeae linguae usum זה ימים Ez napokba. Dicere in hac diebus Latina non patitur lingua.

G.	huius	ezę	eius	azę
D.	huic	ennek	ei	annak
	hunc		eum	
A.	hanc	ezt	eam	azt
	hoc		id	
	hoc		eo	
Ab.	ab hac	ettůl	ea	attul
	hoc		eo	

Pluraliter

	hi		ii	
N.	hae	ezek	eae	azok
	haec		ea	
	horum		eorum	
G.	harum	ezekę	earum	azokę
	horum		eorum	

4 ůtůlŏk – corr. ex ůtůlok

	D.	his	ezeknek	iis	azoknak
		hos		eos	
	A.	has	ezeket	eas	azokot
		haec		ea	
	Ab.	ab his	ezektűl	eis	azoktul

QUIS

Singulariter

		quis	
	N.	quae	ki, kiczoda, mell’
		quod	
	G.	cuius	kię, kiczodāę, mell’ę
	D.	cui	kinek, kiczodānak, mell’nek
		quem	
	A.	quam	kit, kiczodāt, mell’et
		quod	
		quo	
	Ab.	a qua	kitűl, kiczodātul, mell’tűl
		quo	

Pluraliter

		qui	
	N.	quae	kik, kiczodāk, mell’ek
		quae vel qua	
		quorum	
	G.	quarum	kikę, kiczodākę, mell’ekę
		quorum	
	D.	quis	kiknek, kiczodāknak, mell’eknek
		vel quibus	

		quos	
	A.	quas	kiket, kiczodākat, melľeket
		quae vel qua	
	Ab.	a quis	kiktůl, kiczodāktul, melľektůl
		vel a quibus	

Tribus enim modis hoc pronomen efferimus, verum postremum illud rebus fere inanimis addi solet.

MEUS

Singulariter

		meus	
	N.	mea	az enim
		meum	
		mei	
	G.	meae	az enimę
		mei	
		meo	
	D.	meae	az enimnek
		meo	
		meum	
	A.	meam	az enimet
		meum	
		mi	
	Vo.	mea	o enim
		meum	
		meo	
	Ab.	a mea	az enimtůl
		meo	

Doctrinas casuum horum pronominum in orationis maxime contextu puer poterit observare. Reiciunt enim casum in dictionem, cui adhaeret, ut filius meus est, en fiam, pro eo, quod est enim; filii tui est, az te fiadę, pro tiedę; filio tuo, nostro, vestro, az te fiadnak, az mů fiunknak, az tů fiatoknak etc.

Ceterum, ut apud Graecos, ita apud nos pronominibus possessivis articuli adduntur.

Pluraliter

N.	mei meae mea	az enimek
G.	meorum mearum meorum	az enimekę
D.	meis	az enimeknek
A.	meos meas mea	az enimeket
Vo.	mei o meae mea	o enijm
Ab.	a meis	az enijmtůl

Sic tuus, suus, noster etc. inflectat puer.

Haec pronomina, ut dixi, reiciunt notam casus in dictionem, cui adhaeret, ut pater noster, mů aťānk; anima nostra, mů lelkůnk. Neque enim dicimus, mięnk aťa, mięnk lilek, ut imperiti linguae loquuntur.

<IV. VERBUM>

VERBUM est pars orationis cum tempore et persona, sine casu, aut agere aliquid, aut pati, aut neutrum significans.

Az Beſid az ſobeſidnek riſe ůdůuel ęs ſemiľuel eſet nelkůl, mell' ualami czelekediſt iegez auag ſenuediſt auag ezeknek eģģikęt ſem.

Accidentia verbi

Verbo accidunt septem: qualitas, coniugatio, genus, numerus, figura, tempus et persona.

QUALITAS

Qualitas verborum est in modis et formis.

MODI

Modi sunt quinque. Indicativus, mutato, ut lego, oluaſok. Imperativus, paranczolo, ut lege, oluaſs. Optativus, kiuano, ut utinam legerem, vayha oluaſnik. Coniunctivus, eģģbe foglalo, ut cum legam, mikoronn oluaſsak. Infinitivus, vighezis nelkůl ualo, ut legere, oluaſni.

FORMAE

Formae verborum sunt quattuor. Perfecta, el uighezett, ut lego, oluaſok. Meditativa, gondolkodo, ut lecturio, oluaſni gondolkodom. Frequentativa, ģakorlo, ut lectito, ģakorta oluaſok. Inchoativa, kezdis tiuů, ut fervesco, megkezdek heuůlni; calesco, megkezdek meleghedni.

CONIUGATIO

Donatus distinxit coniugationes litteris et syllabis per secundas personas praesentis indicativi singularis numeri, qui enim ob hoc ipsum obscurior est, quam ut a pueris commode possit intelligi, atque coniugationes et genera confundit. Propterea nos coniugationes ad puerorum captum distinximus.

Coniugationes verborum sunt quattuor.

PRIMA
est in A productam.

SECUNDA
est in E productam.

TERTIA
est in E vel I correptam.

QUARTA
est in I productam.

CONIUGATIO prima

Activorum et neutralium

est, quae in indicativo modo, tempore praesenti, numero singulari secunda persona A productam habet ante novissimam litteram S. In futuro vero BO syllabam, ut amo, amAS, amaBO.

Passivorum, communium et deponentium

est, quae in indicativo modo, tempore praesenti, numero singulari secunda persona A producta habet ante RIS. In futuro vero BOR syllabam, ut amor, amARIS, amaBOR.

SECUNDA coniugatio

Activorum et neutralium

est, quae in indicativo modo, tempore praesenti, numero singulari, secunda persona E productam habet ante novissimam litteram S, in futuro vero BO, ut doceo, docES, doceBO.

Passivorum, communium et deponentium

est, quae in indicativo modo, tempore praesenti, numero singulari, secunda persona E productam habet ante RIS, in futuro vero BOR, ut doceor, docERIS, doceBOR.

TERTIA coniugatio

Activorum et neutralium

est, quae in indicativo modo, tempore praesenti, numero singulari, secunda persona I correptam habet ante novissimam litteram S, in futuro vero AM, ut lego, legIS, legAM.

Passivorum, communium et deponentium

est, quae in indicativo modo, tempore praesenti, numero singulari, secunda persona pro I E correptam habet ante novissimam syllabam RIS, in futuro vero AR, ut legor, legERIS, legAR.

QUARTA coniugatio

Activorum et neutralium

est, quae in indicativo modo, tempore praesenti, numero singulari, secunda persona I productam habet ante novissimam litteram S, in futuro vero AM, ut audio, audIS, audiAM.

Passivorum et deponentium

est, quae in indicativo modo, tempore praesenti, numero singulari, secunda persona I productam habet ante ultimam syllabam RIS, in futuro vero AR, ut audior, audIRIS, audiAR.

Coniugationes Hebraei quibusdam punctis distinguunt, sicut Graeci certis litteris, quae statim admonent, quodque verbum cuius sit coniugationis. Possumus et nos illas commodissime dividere Hebraeorum more in nostra lingua, ut

3 docERIS – corr. ex docerEris

sit prima coniugatio, quae in indicativo modo, numero singulari, tempore praeterito perfecto, tertia persona in Ā rectum exit. Secunda, quae in eodem modo, numero, tempore indefinito, tertia persona in A obliquum desinit. Tertia, quae in eodem modo, numero, tempore, persona in Ę rectum. Quarta, quae item in eodem modo, numero, tempore, persona in E obliquum.

Paradigmata primae coniugationis possunt sumi ex his et similibus verbis: praecipit, iussit, benedixit, maledixit, ut Praecipit Deus Möysi, Azt paranczolā az Iſten Möiſeſnek, azt haǵā. Benedixit Deus Nöe, Meg aldā az iſten Nöet. Maledixit Deus Caim, Meg atkozā az Iſten Kaimot etc.

Secundae ex his: reliquit, dixit etc., ut Reliquit me febris, El haǵa enghemet az hidegleliſnek betegſighe. Καὶ εἶπεν ὁ θεός, Dixit Deus, Ęs monda az Iſten. Huic orationi si particulam azt addideris, primam facies coniugationem, azt mondā. Contra, si aliam addideris nempe hanc, Uǵ, extrema vocalis verbi erit A obliquum non rectum. Uǵ monda hoǵ etc. Idem fit in superiori quoque verbo, ut Reliquit eam febris, El haǵā ůtet az hidegleliſnek betegſighe, sicut apud Hebraeos, Graecos et Latinos fit transitus ab una coniugatione ad aliam, addita vel detracta aut littera aut syllaba, ut פקד נפקד נפקד פקד; visitavit, visitatus sum, visitatus sum, visitavit; τύπτω, τύπτομαι, τύπτομαι, τύπτω; verbero, verberor, verberor, verbero.

Tertiae ex his: creavit, fecit, genuit etc. In principio creavit Deus coelum et terram, Ez uilagnak kezdetiben teremtę az Iſten az eghet ęs az fődet. Abraham autem genuit Isaac, Abrahām kediglenn nemzę Iſaakot etc.

Quartae ex his: tulit, qaesivit etc. Multa tulit fecitque puer, Sokat ßenuede ęs tůn germekſighiben. Quaesivit lanam et linum, ǵapiut ęs lent kereſe etc.

7 Praecipit Deus Möysi...
A Vulgatában: Constituit Dominus Moysi (Bar 1. 20.)
8 Benedixit Deus Nöe...
A Vulgatában: Benedixitque Deus Noe (Gen 9. 1.)
Maledixit Deus Caim...
A Vulgatában így nem fordul elő.
10 Reliquit me febris... – in marg.: Math. 8.
A Vulgatában: dimisit eam febris (Mt 8. 15.)
Erasmusnál:. reliquit illam febris (Mt 8. 15.)
11 Καὶ εἶπεν ὁ θεός... – in marg.: Genesis 1.
Sokszor előforduló szókapcsolat.
20 In principio creavit... – in marg.: Genesis 1. (Gen 1. 1.)
21 Abraham autem genuit... – in marg.: Math. 1.
A Vulgatában: Abraham genuit Isaac (Mt 1. 2.)
Erasmusnál: Abraham genuit Isaac (Mt 1. 2.)
Az „autem” közbevetése az idézett hely folytatásában fordul elő.
A Vulgatában: Abraham genuit Isaac Isaac autem genuit Iacob Iacob autem genuit Iudam et fratres eius (Mt 1. 2.)
Erasmusnál: Abraham genuit Isaac Isaac autem genuit Iacob Iacob autem genuit Iudam, et fratres eius (Mt 1. 2.)
24 Quaesivit lanam et linum... Prov 31. 13.

Est et coniugatio apud Hebraeos, quam illi Hiffil vocant, qua noster sermo creberrime utitur. Quae cum multas habeat species, haec inter alias praecipua est, quae habet verba, quorum significatio tres in se personas includit. Prima est, a qua agendi origo exit; secunda, cuius medio operatio perficitur; tertia, in quam illa transit. Huius coniugationis usum, cum Graecus et Latinus ignoret sermo, exempla de hac in Graeca et Latina lingua dari nequeunt, nisi per circumlocutione. Quorum tamen verborum huius ordinis germanam significationem sermo noster Hungaricus, perinde ac Hebraeus, uno commodissime exprimit verbo הַאֲכִיל, comedere fecit; itetę, itete; fecit occidere, meg oletę, meg olete; fecit sanare, meg ǵogijtatā, meg ǵogijtata. Quae verba, ut vides, iuxta alium atque alium orationis tenorem in nostra lingua in omnes ordines possunt referri. Alia enim formativas litteras habent rectas, alia obliquas. Meg ǵogijtatā ůtet, primi ordinis est. Meg ǵogijtata enghemet, secundi. Meg oletę ůtet, tertii. Meg olete enghemet, quarti. Ex ordine eorum verborum est, quod Hiffil ab Hebraeis diximus vocari, et hoc sequens הַאֲזִין, filele, quod quidam uno volens reddere verbo, aurisavit dixit. Cuius verbi vim cum Latinus sermo uno verbo exprimere commode nequeat, noster commodissime. Dicimus enim: Mit filelß? Naǵonn foga filelni etc. Circumlocutione enim Latini utuntur, cum dicunt obsidere aures.

GENUS

Genera verborum sunt quinque.

- Activum
- Passivum
- Neutrum
- Deponens
- Commune

Activum verbum est, quod desinit in o, et accepta r litteram format ex se passivum, ut lego, oluaſom; legor, oluaſtatom.

Passivum verbum est, quod desinit in r, qua detracta redit rursus in activum, ut amor, ßerettetem; amo, ßeretem.

Passiva verba et communia in nostro idiomate aucta una littera et syllaba, iuxta Graeci sermonis usum exeunt, ut amo, ßeretem; amor, ßerettetem. Doceo, tanijtom; doceor, tanijtatom. Criminor illum, bůntetem azt; criminor ab illo, bůntettetem attul.

Neutrum est, quod in o desinit, ut activum, cui si r littera accedat, Latinum non est, ut sedeo, ůlők.

Neutropassivum dicitur, quod partim neutri, partim passivi generis vocem habeat, ut gaudeo, őrůlők; gaudes, őrůlß; gavisus sum, őrůlik.

Deponens est, quod in r desinit, ut passivum, sed ea dempta, desinit esse Latinum, ut loquor, ßolok; sequor, kővetek.

Commune est, quod in r desinit, ut passivum, et tum agentis, tum patientis in se includit significatione, ut criminor te, bůntetlek tighedet; criminor a te, bůntettetem te tůled.

NUMERUS

Numeri verborum sunt duo. Singularis, ut lego, oluaſok.
Pluralis, ut legimus, oluaſunk.

FIGURA

Figurae verborum sunt duae. Simplex, ut lego, oluaſom.
Composita, ut relego, megoluaſom.

TEMPUS

	Praesens,		lego,	oluaſok.	
Tempora verborum sunt tria.	Praeteritum,	ut	legi,	oluaſik.	
	Futurum,		legam,	oluaſok	iőuendőre.

PERSONA

	Prima,		lego,	oluaſok.
Personae verborum sunt tres.	Secunda,	ut	legis,	oluaſß.
	Tertia,		legit,	oluas.

CONIUGATIO

In verborum coniugationibus diligenter observet puer: verba in patrio nostro sermone iuxta aliam atque aliam orationis constructionem varie inflecti. Idque usu venire solet in verbis dumtaxat activis, non tamen in omnibus modis et temporibus. Nam verbum faciam diligi, ßerettetlek ad Hiffil pertinet. Si ergo verbum sumas aut absolute aut transitive, iuxta variam eius cum aliis partibus syntaxim, propriam sibi et ab aliis eiusdem ordinis verbis diversam habebit inflexionem. Contingit autem id contra Gracae et Latinae linguae usum, nec id in

13 oluaſok – corr. ex ouaſok

una aut altera coniugatione, sed in omnibus. Nam hac quoque in re nostra lingua ad Hebraeam proxime accedit, in qua nominum et verborum inflexionibus pronomina adhibentur affixa, ratione quorum haec coniugandi in nostro sermone accidit varietas. Porro ut in nominum inflexionibus certae sunt litterae, quae vicem supplent affixorum pronominis, ita et in verborum coniugationibus, ut supra in capitulo de pronomine ostendi. Ut autem res fiat dilucidior, de singulis ordine ponam paradigmata.

Amo absolute acceptum sic coniugatur.

amo	ſeretek	amamus	ſeretůnk
amas	ſerecćz	amatis	ſerettek
amat	ſeret	amant	ſeretnek

Reliqua quoque eodem modo.

Idem verbum si construatur cum accusativo pronominis secundae personae, l litteram ante ultimam verbi asciscit syllabam, quae haud dubie affixorum pronominum vim obtinet.

amo te	ſeretlek	amamus	ſeretůnk
amas	ſerecćz	amatis	ſerettek
amat	ſeret	amant	ſeretnek

Praeterito imperfecto

amabam te	ſeretlek uala
amabas	ſerecćz uala
amabat	ſeret uala

Quod si idem verbum construatur aut cum nomine sive proprio sive appellativo, aut etiam pronomine accusativi casus tertiae personae, pro extrema littera k m obtinebit notam nimirum pronominum affixorum cum caeteris.

amo		ſeretem	amamus		ſereťťůk
amas	Petrum aut illum	ſereted	amatis	<Petrum aut illum>	ſeretitek
amat		ſereti	amant		ſeretik

Praeterito imperfecto

amabam	ſeretem uala
amabas	ſereted uala
amabat	ſereti uala

Nam quod superius diximus, nostrum sermonem vel citra personarum adiunctionem satis exprimere personas, id in verbis quoque huius ordinis verum est. Cum enim dico: Szeretlek, aut ſeretem, etiamsi nihil amplius addam, significantissime loquor. Includunt enim haec verba in se personas, quae sunt pronominum affixorum. Quia vero haec tanta varietas confusionem parere poterat, distinximus verba in suos ordines. Primus est absolutorum. Secundus transitivorum. Tertius passivorum. Quartus defectivorum.

<ORDO primus>

Paradigma verborum activorum absolutae formae

<CONIUGATIO prima>

INDICATIVO modo, tempore praesenti

Singularis		Pluralis	
amo	ſeretek	amamus	ſeretůnk
amas	ſerecźz	amatis	ſerettek
amat	ſeret	amant	ſeretnek

Praeterito imperfecto

Singularis			Pluralis		
amabam	ſeretek		amabamus	ſeretůnk	
amabas	ſerecźz	uala	amabatis	ſerettek	uala
amabat	ſeret		amabant	ſeretnek	

Praeterito perfecto

Singularis		Pluralis	
amavi	ſeretik	amavimus	ſeretink
amavisti	ſeretil	amavistis	ſeretitek
amavit	ſerete	amaverunt	ſeretinek

Praeterito plusquamperfecto

Singularis			Pluralis		
amaveram	ſerettem		amaveramus	ſerettůnk	
amaveras	ſerettel	uala	amaveratis	ſerettetek	uala
amaverat	ſeretett		amaverant	ſerettenek	

Futuro

Singularis			Pluralis		
amabo	ſeretek		amabimus	ſerettůnk	
amabis	ſerecćz	iőuendőre	amabitis	ſerettek	iőuendőre
amabit	ſeret		amabunt	ſeretnek	

Futurum exprimere nequimus, nisi circumloquamur, quae etiam circumlocutio distinguit inter personas et hoc ipsum tempus.

IMPERATIVO <modo, tempore praesenti>

Singularis			Pluralis		
			amemus	ſereſſůnk	
ama	ſereſs		ametis	ſereſſetek	
amet	ſereſſen		ament	ſereſſenek	

Futuro

Singularis			Pluralis		
			amemus	ſereſſůnk	
amato tu	ſereſſ te	iőuendőre	amatote	ſereſſetek	<iőuendőre>
amato ille	ſereſſen az		amanto	ſereſſenek	

OPTATIVO <modo,> tempore praesenti et praeterito imperfecto

Singularis

	amarem		ſeretnik		amaremus		ſeretnink
utinam	amares	uayha	ſeretnil	utinam	amaretis	uayha	ſeretnitek
	amaret		ſeretne		amarent		ſeretninek

Praeterito perfecto

Singularis

	amaverim		ſerettem	
utinam	amaveris	uayha	ſerettel	ligen
	amaverit		ſeretett	

Pluralis

	amaverimus		ſerettůnk	
utinam	amaveritis	uayha	ſerettetek	ligen
	amaverint		ſerettenek	

Praeterito plusquamperfecto

Singularis

	amavissem		ſerettem	
utinam	amavisses	uayha	ſerettel	uolna
	amavisset		ſeretett	

Pluralis

	amavissemus		ſerettůnk	
utinam	amavissetis	uayha	ſerettetek	uolna
	amavissent		ſerettenek	

4 ſeretnil – corr. ex ſeretenil

Futuro

Singularis

	amem		ßereſſek	
utinam	ames	uayha	ßereſſ	iǒuendǒre
	amet		ßereſſen	

Pluralis

	amemus		ßereſſǔnk	
utinam	ametis	uayha	ßereſſetek	<iǒuendǒre>
	ament		ßereſſenek	

CONIUNCTIVO modo, tempore praesenti

Singularis				Pluralis			
	amem		ßereſſek		amemus		ßereſſǔnk
cum	ames	mikoronn	ßereſſ	cum	ametis	mikoronn	ßereſſetek
	amet		ßereſſen		ament		ßereſſenek

Praeterito imperfecto

Singularis				Pluralis			
	amarem		ßeretnik		amaremus		ßeretnink
cum	amares	mikoronn	ßeretnil	cum	amaretis	mikoronn	ßeretnitek
	amaret		ßeretne		amarent		ßeretninek

Praeterito perfecto

Singularis

	amaverim		ßerettem	
cum	amaveris	mikoronn	ßerettel	ligen
	amaverit		ßeretett	

Pluralis

	amaverimus		ſerettůnk	
cum	amaveritis	mikoronn	ſerettetek	ligen
	amaverint		ſerettetnek	

Praeterito plusquamperfecto

Singularis

	amavissem		ſerettem	
cum	amavisses	mikoronn	ſerettel	uolna
	amavisset		ſeretett	

Pluralis

	amavissemus		ſerettůnk	
cum	amavissetis	mikoronn	ſerettetek	uolna
	amavissent		ſerettenek	

Futuro

Singularis

	amavero		ſeretendek	
cum	amaveris	mikoronn	ſeretendeſ	
	amaverit		ſeretend	

Pluralis

	amaverimus		ſeretendůnk	
cum	amaveritis	mikoronn	ſeretendetek	
	amaverint		ſeretendenek	

INFINITIVO modo sine numeris et personis, tempore praesenti, et praeterito imperfecto. Amare, ſeretni.

Observet puer particulas in inflexionibus, quae tempora commodissime distinguunt. Uala, praeteriti imperfecti temporis, indicativi modi est. Ligen praeteriti perfecti optativi et coniunctivi modi.

Scholion: amaverim, ſerettem ligen. Oll' ůdőt iegez ki el mult, ęs kirůl bizońos kippenn meg emlekezni nem ůgekezůnk. Pilda: uayha ſerettem ligen ualaha az iſtent.

Scholion: amavissem, ſerettem uolna. Oll' ůdůt iegez, kirůl bizońos kippenn ůgekezůnk meg emlekezni. Pilda: uayha iletemben ſerettem uolna az iſtent.

<SECUNDA coniugatio>

INDICATIVI praesens

Singularis			Pluralis		
doceo	tanijtok		docemus	tanijtunk	
doces	tanijtaß		docetis	tanijtotok	
docet	tanijt		docent	tanijtanak	

Praeterito imperfecto

Singularis			Pluralis		
docebam	tanijtok		docebamus	tanijtunk	
docebas	tanijtaß	uala	docebatis	tanijtotok	uala
docebat	tanijt		docebant	tanijtanak	

Praeterito perfecto

Singularis		Pluralis	
docui	tanijtik	docuimus	tanijtānk
docuisti	tanijtāl	docuistis	tanijtātok
docuit	tanijta	docuerunt vel docuere	tanijtānak

<TERTIA coniugatio>

INDICATIVI praesens

Singularis		Pluralis	
lego	oluaſok	legimus	oluaſunk
legis	oluaſß	legitis	oluaſtok
legit	oluas	legunt	oluaſnak

Praeterito imperfecto

Singularis			Pluralis		
legebam	oluaſok		legebamus	oluaſunk	
legebas	oluaſß	uala	legebatis	oluaſtok	uala
legebat	oluas		legebant	oluaſnak	

Praeterito perfecto

Singularis		Pluralis	
legi	oluaſik	legimus	oluaſ̄nk
legisti	oluaſ̄l	legistis	oluaſ̄tok
legit	oluaſa	legerunt vel legere	oluaſ̄nak

<QUARTA coniugatio>

INDICATIVI praesens

Singularis

		Et per contractionem
audio	halgatok	hallok
audis	halgacćz	hallaß
audit	halgat	hall

Pluralis

		Et per contractionem
audimus	halgatunk	hallunk
auditis	halgattok	hallotok
audiunt	halgatnak	hallanak

Praeterito imperfecto

Singularis

			Et per contractionem	
audiebam	halgatok		hallok	
audiebas	halgacćz	uala	hallaß	uala
audiebat	halgat		hall	

16 halgacćz – corr. ex halgaccz

Pluralis

			Et per contractionem	
audiebamus	halgatunk		hallunk	
audiebatis	halgattok	uala	hallotok	uala
audiebant	halgatnak		hallanak	

Praeterito perfecto

Singularis

		Per contractionem
audivi	halgatik	hallik
audivisti	halgatāl	hallāl
audivit	halgata	halla

Pluralis

		Per contractionem
audivimus	halgatānk	hallānk
audivistis	halgatātok	hallātok
audiverunt vel audivere	halgatānak	hallānak

ORDO secundus, verborum transitivae formae cum affixis

<CONIUGATIO prima>

<INDICATIVI praesens>

Singularis		Pluralis	
amo te	ſeretlek	amamus	ſeretůnk
amas	ſerecćz	amatis	ſerettek
amat	ſeret	amant	ſeretnek

<Praeterito imperfecto>

Singularis			Pluralis		
amabam	ſeretlek		amabamus	ſeretůnk	
amabas	ſerecćz	uala	amabatis	ſerettek	uala
amabat	ſeret		amabant	ſeretnek	

<Praeterito perfecto>

Singularis		Pluralis	
amavi	ßeretilek	amavimus	ßeretink
amavisti	ßeretil	amavistis	ßeretitek
amavit	ßerete	amaverunt vel amavere	ßeretinek

<SECUNDA coniugatio>

<INDICATIVI praesens>

Singularis		Pluralis	
doceo	tanijtlak	docemus	tanijtunk
doces	tanijtaß	docetis	tanijtotok
docet	tanijt	docent	tanijtanak

<Praeterito imperfecto>

Singularis			Pluralis		
docebam	tanijtlak		docebamus	tanijtunk	
docebas	tanijtaß	uala	docebatis	tanijtotok	uala
docebat	tanijt		docebant	tanijtanak	

<Praeterito perfecto>

Singularis		Pluralis	
docui	tanijtālak	docuimus	tanijtānk
docuisti	tanijtāl	docuistis	tanijtātok
docuit	tanijta	docuerunt vel docuere	tanijtānak

etc.

<TERTIA coniugatio>

<INDICATIVI praesens>

Singularis		Pluralis	
lego	oluaſlak	legimus	oluaſunk
legis	oluaſ̃	legitis	oluaſtok
legit	oluas	legunt	oluaſnak

<Praeterito imperfecto>

Singularis			Pluralis		
legebam	oluaſlak		legebamus	oluaſunk	
legebas	oluaſ̃	uala	legebatis	oluaſtok	uala
legebat	oluas		legebant	oluaſnak	

<Praeterito perfecto>

Singularis		Pluralis	
legi	oluaſālak	legimus	oluaſānk
legisti	oluaſāl	legistis	oluaſātok
legit	oluaſa	legerunt vel legere	oluaſānak

etc.

<QUARTA coniugatio>

<INDICATIVI praesens>

Singularis		Pluralis	
audio	halgatlak	audimus	halgatunk
audis	halgacćz	auditis	halgattok
audit	halgat	audiunt	halgatnak

<Praeterito imperfecto>

Singularis			Pluralis		
audiebam	halgatlak		audiebamus	halgatunk	
audiebas	halgacćz	uala	audiebatis	halgattok	uala
audiebat	halgat		audiebant	halgatnak	

<Praeterito perfecto>

Singularis		Pluralis	
audivi	halgatālak	audivimus	halgatānk
audivisti	halgatāl	audivistis	halgatātok
audivit	halgata	audiverunt vel audivere	halgatānak

etc.

Vides l litteram cum reliquis in hoc verborum ordine perpetuo inseri ante ultimam verbi, ut constent ea, quae supra de affixorum pronominum natura disseruimus.

ORDO secundus, transitivorum cum affixis pronominibus

<CONIUGATIO prima>

<INDICATIVI praesens>

Singularis			Pluralis		
amo		ſeretem	amamus		ſeretťůk
amas	Petrum illum	ſereted	amatis	Petrum illum	ſeretitek
amat		ſereti	amant		ſeretik

8 halgatālak – corr. ex halgatātlak

<Praeterito imperfecto>

Singularis			Pluralis		
amabam	ſeretem		amabamus	ſerettůk	
amabas	ſereted	uala	amabatis	ſeretitek	uala
amabat	ſereti		amabant	ſeretik	

<Praeterito perfecto>

Singularis		Pluralis	
amavi	ſeretim	amavimus	ſeretők
amavisti	ſeretid	amavistis	ſeretętek
amavit	ſeretę	amaverunt vel amavere	ſeretęk

etc.

<SECUNDA coniugatio>

<INDICATIVI praesens>

Singularis			Pluralis		
doceo		tanijtom	docemus		tanijťuk
doces	Petrum illum	tanijtod	docetis	Petrum illum	tanijťatok
docet		tanijťa	docent		tanijťak

<Praeterito imperfecto>

Singularis			Pluralis		
docebam	tanijtom		docebamus	tanijťuk	
docebas	tanijtod	uala	docebatis	tanijťatok	uala
docebat	tanijťa		docebant	tanijťak	

9 ſeretętek – corr. ex ſeretetek

<Praeterito perfecto>

Singularis		Pluralis	
docui	tanijtām	docuimus	tanijtānk
docuisti	tanijtād	docuistis	tanijtātok
docuit	tanijtā	docuerunt	tanijtāk

etc.

<TERTIA coniugatio>

<INDICATIVI praesens>

Singularis			Pluralis		
lego		oluaſom	legimus		oluaſſuk
legis	hoc aut illud	oluaſod	legitis	hoc aut illud	oluaſſātok
legit		oluaſſa	legunt		oluaſſāk

<Praeterito imperfecto>

Singularis			Pluralis		
legebam	oluaſom		legebamus	oluaſſuk	
legebas	oluaſod	uala	legebatis	oluaſſātok	uala
legebat	oluaſſa		legebant	oluaſſāk	

<Praeterito perfecto>

Singularis		Pluralis	
legi	oluaſām	legimus	oluaſôk
legisti	oluaſād	legistis	oluaſātok
legit	oluaſā	legerunt vel legere	oluaſāk

3 tanijtānk – corr. ex tanijtok

<QUARTA coniugatio>

<INDICATIVI praesens>

Singularis

			Et per contractionem
audio		halgatom	hallom
audis	hoc aut illud	halgatod	hallod
audit		halgatt'a	hall'a

Pluralis

			Et per contractionem
audimus		halgatt'uk	hall'uk
auditis	hoc aut illud	halgatt'ātok	hall'ātok
audiunt		halgatt'āk	hall'āk

<Praeterito imperfecto>

Singularis

			Et per contractionem	
audiebam	halgatom		hallom	
audiebas	halgatod	uala	hallod	uala
audiebat	halgatt'a		hall'a	

Pluralis

			Et per contractionem	
audiebamus	halgatt'uk		hall'uk	
audiebatis	halgatt'atok	uala	hall'atok	uala
audiebant	halgatt'āk		hall'āk	

<Praeterito perfecto>

Singularis

		Per contractionem
audivi	halgatām	hallām
audivisti	halgatād	hallād
audivit	halgatā	hallā

Pluralis

		Per contractionem
audivimus	halgatonk	hallonk
audivistis	halgatatok	hallātok
audiverunt vel audivere	halgatak	hallāk

Et hic vides m cum caeteris potestate affixorum pronominum fungentibus verbis in coniugando perpetuo adiungi.

ORDO tertius, qui est passivorum

Passiva verba in nostro sermone formantur a verbis transitivis secundi ordinis littera t et syllaba te ante ultimam verbi syllabam inserta, ut Amo hunc aut illum, ſeretem. Amor, ſerettetem. Advertat etiam puer non esse eam in passivorum verborum inflexione varietatem, quae erat in activorum verborum coniugationibus. Est enim passivorum inflexio uniformis.

<CONIUGATIO prima>

INDICATIVI praesens

Singularis		Pluralis	
amor	ſerettetem	amamur	ſerettetůnk
amaris vel amare	ſerettetel	amamini	ſerettettek
amatur	ſerettetik	amantur	ſerettetnek

Praeterito imperfecto

Singularis			Pluralis		
amabar	ſerettetem		amabamur	ſerettetůnk	
amabaris vel amabare	ſerettetel	uala	amabamini	ſerettettek	uala
amabatur	ſerettetik		amabantur	ſerettetnek	

10 formantur – corr. ex formatur

Praeterito perfecto

Singularis				Pluralis			
	sum	ſerettetim			sumus	ſerettetink	
amatus	es	ſerettetil	uolt	amati	estis	ſerettetitek	uolt
	est	ſerettetęk			sunt	ſerettetinek	

vel

Singularis				Pluralis			
	fui	ſerettettem			fuimus	ſerettettůnk	
amatus	fuisti	ſerettettel	uolt	amati	fuistis	ſerettettetek	uolt
	fuit	ſerettetett			fuerunt	ſerettettenek	

Praeterito plusquamperfecto

Singularis				Pluralis			
	eram	ſerettettem			eramus	ſerettetůnk	
amatus	eras	ſerettetel	uala, uolt	amati	eratis	ſerettetek	uala, uolt
	erat	ſerettett			erant	ſerettetnek	

vel

Singularis				Pluralis			
	fueram	ſerettetem			fueramus	ſerettetůnk	
amatus	fueras	ſerettetel	uolt	amati	fueratis	ſerettetek	uolt
	fuerat	ſerettett			fuerant	ſerettetnek	

Futuro

Singularis			Pluralis		
amabor	ſerettetem		amabimur	ſerettetůnk	
amaberis	ſerettetel	iǒuendǒre	amabimini	ſerettettek	iǒuendǒre
amabitur	ſerettetik		amabuntur	ſerettetnek	

IMPERATIVO

<Praesenti>

Singularis		Pluralis	
		amemur	ßerettelſſůnk
amare	ßeretteſsęl	amemini	ßerettelſſetek
ametur	ßerettesſik	amentur	ßerettelſſenek

Futuro

Singularis			Pluralis		
			amemur	ßerettelſſůnk	
amator tu	ßerettelſſęl te	iǒuendǒre	amaminor	<ßerettelſſetek>	iǒuendǒre
amator ille	ßerettesſik az		amantor	ßerettelſſenek	

OPTATIVO

<Praesenti>

Singularis

	amarer		ßerettetnim	
utinam	amareris	uayha	ßerettetnil	
	vel amare			
	amaretur		ßerettetnęk	

Pluralis

	amaremur		ßerettetnink	
utinam	amaremini	uayha	ßerettetnitek	
	amarentur		ßerettetninek	

Praeterito perfecto et plusquamperfecto

Singularis

		essem		ßerettettem	
utinam	amatus	esses	uayha	ßerettettęl	uolna
		esset		ßerettetett	

Pluralis

		essemus		ſſerettettůnk		
utinam	amati	essetis	uayha	ſſerettettetek	uolna	
		essent		ſſerettettek		

vel

Singularis

		fuissem			uoltam	
utinam	amatus	fuisses	uayha	<ſſeretue>	uoltal	uolna
		fuisset			uolt	

Pluralis

		fuissemus			uoltunk	
utinam	amati	fuissetis	uayha	<ſſeretue>	uoltatok	uolna
		fuissent			uoltanak	

Futuro

Singularis

	amer			ſſerettelſſem	
utinam	ameris vel amere		uayha	ſſeretteſsél	iǒuendǒre
	ameretur			ſſerettesſík	

Pluralis

	amemur			ſſerettelſſůnk	
utinam	amemini		uayha	ſſerettelſſetek	iǒuendǒre
	amentur			ſſerettelſſenek	

CONIUNCTIVO

<Praesenti>

Singularis

	amer			ſſerettelſſem
cum	ameris vel amere	mikoronn		ſſerettelſſel
	ametur			ſſerettelſſik

Pluralis

	amemur		ßerettesſſůnk
cum	amemini	mikoronn	ßerettesſletek
	amentur		ßerettesſlenek

Praeterito imperfecto

Singularis

	amararer		ßerettetnim
cum	amareris	mikoronn	ßerettetnil
	vel amarere		
	ameretur		ßerettetnęk

Pluralis

	amaremur		ßerettetnink
cum	amaremini	mikoronn	ßerettnitek
	amarentur		ßerettetninek

Praeterito perfecto

Singularis

		sim		ßerettettem	
cum	amatus	sis	mikoronn	ßerettettęl	ligen
		sit		ßerettetett	

Pluralis

		simus		ßerettettůnk	
cum	<amati>	sitis	mikoronn	ßerettettetek	ligen
		sint		ßerettettenek	

vel

Singularis

		fuerim			lůttem	
cum	amatus	fueris	mikoronn	<ßeretue>	lůttil	ligen
		fuerit			lůtt	

27 lůttil – corr. ex lůtt

Pluralis

		fuerimus			lůttůnk	
cum	<amati>	fueritis	mikoronn	<ßeretue>	lůttetek	ligen
		fuerint			lůttenek	

Praeterito plusquamperfecto

Singularis

		essem		ßerettettem		
cum	amatus	esses	mikoronn	ßerettettél	uolna	
		esset		ßerettetett		

Pluralis

		essemus		ßerettettůnk		
cum	amati	essetis	mikoronn	ßerettettetek	uolna	
		essent		ßerettettenek		

vel

Singularis

		fuissem			uoltam	
cum	amatus	fuisses	mikoronn	<ßeretue>	uoltal	uolna
		fuisset			uolt	

Pluralis

		fuissemus			uoltunk	
cum	amati	fuissetis	mikoronn	<ßeretue>	uoltatok	uolna
		fuissent			uoltanak	

Futuro

Singularis

		ero		ßerettetendem		
cum	amatus	eris	mikoronn	ßerettetendel		
		erit		ßerettetendik		

Pluralis

		erimus		ßerettetendůnk		
cum	amati	eritis	mikoronn	ßertettetendetek		
		erint		ßerettetendenek		

vel

Singularis

		fuero			lendek
cum	amatus	fueris	mikoronn	<ßeretue>	lendeß
		fuerit			lend

Pluralis

		fuerimus			lendůnk
cum	amati	fueritis	mikoronn	<ßeretue>	lendetek
		fuerint			lendenek

INFINITIVO

Amari, ßerettetni

ORDO quartus, qui est verborum defectivorum

INDICATIVI praesens

Singularis		Pluralis	
sum	uaǵok	sumus	uaǵunk
es	uaǵ	estis	uattok
est	uagon	sunt	uadnak

<Praeterito imperfecto>

Singularis		Pluralis	
eram	ualik	eramus	ualank
eras	ualal	eratis	ualatok
erat	uala	erant	ualanak

<Praesenti perfecto>

Singularis		Pluralis	
fui	uoltam	fuimus	uoltunk
fuisti	uoltal	fuistis	uoltatok
fuit	uolt	fuerunt vel fuere	uoltanak

<Praeterito perfecto>

Singularis			Pluralis		
fueram	uoltam		fueramus	uoltunk	
fueras	uoltal	uala	fueratis	uoltatok	uala
fuerat	uolt		fuerant	uoltanak	

Formatur enim ex fui et eram; fueram.

Futuro

Singularis		Pluralis	
ero	liſsek	erimus	liſsůnk
eris	lisſ	eritis	liſstek
erit	liſsen	erunt	liſsnek

IMPERATIVO

<Praesenti>

Singularis		Pluralis	
		simus	legůnk
sis	liǵ	sitis	legetek
sit	ligen	sint	legenek

Futuro

Singularis		Pluralis	
		simus	legůnk
esto tu	liǵ te	estote	legetek
esto ille	legen az	sint	legenek

OPTATIVO

<Praesenti>

Singularis				Pluralis			
	essem		uolnik		essemus		uolnank
utinam	esses	uayha	uolnal	utinam	essetis	uayha	uolnatok
	esset		uolna		essent		uolnanak

<Praeterito>

Singularis

	fuissem		uoltam	
utinam	fuisses	uayha	uoltal	uolna
	fuisset		uolt	

Pluralis

	fuissemus		uoltunk	
utinam	fuissetis	uayha	uoltatok	uolna
	fuissent		uoltanak	

Futuro

Singularis				Pluralis			
	sim		legek		simus		legůnk
utinam	sis	uayha	liǵ	utinam	sitis	uayha	legetek
	sit		legen		sint		legenek

CONIUNCTIVO

<Praesenti imperfecto>

Singularis				Pluralis			
	sim		legek		simus		legůnk
cum	sis	mikoronn	liǵ	cum	sitis	mikoronn	legetek
	sit		legen		sint		legenek

<Praeterito imperfecto>

Singularis				Pluralis			
	essem		uolnik		essemus		uolnank
cum	esses	mikoronn	uolnal	cum	essetis	mikoronn	uolnatok
	esset		uolna		essent		uolnanak

<Praesenti perfecto>

Singularis

	fuerim		lůttem	
cum	fueris	mikoronn	lůttil	ligen
	fuerit		lůtt	

Pluralis

	fuerimus		lůttůnk	
cum	fueritis	mikoronn	lůttetek	ligen
	fuerint		lůttenek	

Praeterito plusquamperfecto

Singularis

	fuissem		uoltam	
cum	fuisses	mikoronn	uoltal	uolna
	fuisset		uolt	

Pluralis

	fuissemus		uoltunk	
cum	fuissetis	mikoronn	uoltatok	uolna
	fuissent		uoltanak	

9 lůttil – corr. ex lůtt

Futuro

Singularis				Pluralis			
	fuero		lendek		fuerimus		lendůnk
cum	fueris	mikoronn	lendeſ	cum	fueritis	mikoronn	lendetek
	fuerit		lend		fuerint		lendenek

INFINITIVO

<Praesenti> Esse, lenni.

Praeterito perfecto et plusquamperfecto: fuisse, lůtt lenni.

VOLO verbum anomalum ad primum activorum ordinem refertur et secundum.

INDICATIVI praesens

Singularis			Pluralis		
volo	akarok	akarlak	volumus	akarunk	akariuk
vis	akarſ	akarod	vultis	akartok	akariātok
vult	akar	akaria	volunt	akarnak	akariāk

<Praeterito imperfecto>

Singularis

volebam	akarok		akarlak	
volebas	akarſ	uala	akarod	uala
volebat	akar		akaria	

Pluralis

volebamus	akarunk		akariuk	
volebatis	akartok	uala	akariatok	uala
volebant	akarnak		akariak	

19 akarod – corr. ex akarok

<Praeterito perfecto>

Singularis			Pluralis	
volui	akarik	akarālak etc.	voluimus	akarok
voluisti	akaral		voluistis	akarātok
voluit	akara		voluerunt vel voluere	akarāk

<V. ADVERBIUM>

ADVERBIUM est pars orationis, quae adiecta verbo significationem eius explanat atque implet. Az Beſidhez ualo az ſobeſidnek egǵ riſe mell' az Beſidhez uettetuinn az ů iecźziſît iobbann ki maǵarazza ęs bè tôlti.

Accidentia adverbii

Adverbio accidunt tria: significatio, comparatio et figura.

<SIGNIFICATIO>

SIGNIFICATIONUM adverbiorum species puer ex Donato petat. Particula penig adverbium est optandi in nostro sermone, qua pro autem, kedig vel kediglenn (utroque enim modo loquimur) vulgus imperitum solet uti. Dicimus enim: opto, quod adveneris; penig el iůttél etc. Neque enim est adverbium huius ordinis apud Latinos, quo nativam huius particulae significationem exprimere possis. Quemadmodum enim apud Latinos sunt quaedam particulae indeclinabilium orationis partium, quae apud nos voce carent; ita et contra sunt in nostra lingua, quae Latinam vocem non habent.

COMPARATIO

Adverbia comparantur tribus gradibus comparationis. Positivo, ut docte, bőlczenn. Comparativo, ut doctius, bőlczebbenn. Superlativo, ut doctissime, annāl ęs bőlczebbenn, auaǵ ighen bőlczenn.

FIGURA

Adverbiorum figurae sunt duae. Simplex, ut prudenter, bőlczenn. <Composita, ut> Imprudenter, bőlczeſig nélkůl.

<VI. PARTICIPIUM>

PARTICIPIUM est pars orationis partem capiens nominis et verbis. Recipit enim a nomine genera et casus, a verbo autem tempora et significationes, ab utroque numerum et figuram. Az félriß uiuǒ az ßobeßidnek eǵǵik riße mell' az Newnek ęs az Ighinek eǵǵ rißit uißi el. Mert az Newtůl Nemet ęs Eſetet uißen az Ighitůl kediglenn ůdǒkǒt ęs Iecczieſeket. Mind az kettǒtůl Szāmot ęs Ābrazatot.

Accidentia participii

Participio accidunt sex, quae genus, casus, tempus, significatio, numerus et figura.

GENUS

Genera participiorum sunt quattuor: masculinum, ut hic lectus; femininum, ut haec lecta; neutrum, ut hoc lectum; omne, ut hic et haec et hoc legens, iraſoluaſo.

CASUS

Casus participiorum sunt sex: nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, ablativus.

TEMPUS

Tempora participiorum sunt tria: praesens, praeteritum et futurum.

SIGNIFICATIO

Significationes participiorum trahunt a verbis, a quibus descendunt. Alia est enim significatio activa, alia passiva, alia neutra, alia deponens, alia communis. Activam significationem habent participia, quae a verbis activis descendunt. Passivam, quae a passivis. Neutram, quae a neutris etc. De quibus Donatus copiose.

6 ůdǒkǒt – corr. ex ůdǒtǒk

NUMERUS

Numeri participiorum sunt duo: singularis, hic legens, az iraſoluaſo; pluralis, ut hi legentes, az iraſoluaſok.

FIGURA

Figurae participiorum sunt duae: simplex, ut legens; composita, ut negligens.

DECLINATIO

Leges declinationis tertiae, quia mittit genitivum singularem in is, et dativum in i, ut legens, legentis, legenti. Cum participiorum declinatio nihil differat a nominum declinatione, unum tantum inflexionum participiorum paradigma hic subjiciemus. Reliquas ex Donato puer facile discet.

Singulariter

Nominativus	hic et haec et hoc	legens	az iraſoluaſo
Genitivus	huius	legentis	az iraſoluaſoę
Dativus	huic	legenti	az iraſoluaſonak
Accusativus	hunc et hanc et hoc	legentem	az iraſoluaſot
Vocativus	o	legens	o iraſoluaſo
Ablativus	ab hoc et ab hac et ab hoc	legente vel legenti	az iraſoluaſotul

Pluraliter

Nominativus	hi et hae et haec	legentes legentia	az iraſoluaſok
Genitivus	horum et harum et horum	legentum vel legentium	az iraſoluaſokę
Dativus	his	legentibus	az iraſoluaſoknak
Accusativus	hos et has et haec	legentes legentia	az iraſoluaſokot
Vocativus	o	legentes et legentia	<o> iraſoluaſok
Ablativus	ab his	legentibus	az iraſoluaſoktul

Complexi sumus eam grammaticae partem, quae declinabiles orationis continet partes, in qua adeo nihil est, ut quisquam in nostra desideret lingua, ut hoc ipso, quod ad inflexiones attinet et nominum et verborum, omnes omnium linguas facile exsuperet. Est enim regulatissima, ut vocant, non minus, quam una ex primariis illis Hebraea, Graeca et Latina. Quo iniquior sum illis, qui hanc utpote indignam, qua homines utantur, non contempserunt modo, verum etiam linguam linguae virulentia conspurcare veriti non sunt. Qua re non nobis solum, verum etiam Deo, qui linguarum autor est, iniuriam intulere. Et hac γλωττομαχίαν in se, indignissime diu nostra lingua pertulit, quam nostri ab hac virulenta violentia facile potuissent tueri, si modo eius defensionem voluissent suscipere. Quid enim indignius Christianis maxime, quam omisso vero linguae usu, serpentium in morem linguas in linguam, nihil commeritam, acuere, ac venenum, quod mox in illam evomas, sub labiis occultare? Quin et nobis non secus accidit, quam illis, qui ingentem intra parietes privatos thesaurum reconditum habent quidem, verum illo, licet sint tenuis fortunae, frui nequeunt, cum ignorent, ubi locorum sit defossus. Habuimus thesaurum hunc linguae patriae hactenus absconditum, quem nunc primum repertum eruimus, in lucemque proferimus, quo si frui non recusaverimus, brevi (ut spero et opto) ex inopibus divites evademus abunde. Nescio enim, qui fit, ut nobis nostra etiam praeclara quaeque interdum sordeant, cum aliis gentibus sua etiam humilia placeant arrideantque. Hoc re ipsa indignum sane erat, illud, quis non summe detestetur, quod interdum non solum nostram negligimus linguam et alienam discimus, sed eas etiam, quibus omnes bonae litterae sunt proditae.

<VII. CONIUNCTIO>

CONIUNCTIO est pars orationis annectens ordinansque sententiam. Az egģbe foglalas az ſobeßidnek eģgik riße mell' az beßidnek ertelmit egģbe ragaßt'a, ęs egģbe ſerzi.

Coniunctionis accidentia

Coniunctioni accidunt tria. Potestas, figura, ordo.

POTESTAS

Potestatis coniunctionum quinque species. Sunt enim aut copulativae, aut disiunctivae, aut expletivae, aut causales, aut rationales, ut in Donato.

Copulativa coniunctio est in nostro sermone ęs, qua et in scribendo, et quoque in pronunciando quidam vitiose utuntur. Nunc enim primam huius partis orationis litteram nempe ę absorbent, nunc i mutant. Exemplum primi fuerit: Respondit et dixit, Felele 'ſ monda. Secundi: Ite et vos in vineam meam, Meńńetek el tů is. Scribendum enim est et proferendum: felele ęs monda. Item Meńńetek el tů ęſ. Quod si ob crebrum vocalium concursum praedictam litteram ę in pronunciando obscurare voluimus, optimum erit Graecorum more id per apostrophen facere: felele 'ſ monda; nec sequentis dictionis corpus postrema huius coniunctionis litteram ſ onerare, atque adeo ipsam penitus corrumpere. Monda vox est patria integra ac significans; ſmonda corrupta, ac omni prorsus significatione carens. Simile est iudicium de sequenti voce: ſincz et aliis quibusdam, qua vulgus utitur pro eo, quod est ęſ nincz, quae etiam scribi potest modo iam dicto: 'ſ nincz. Dissimile: de ſem. Nam hac voce nostri utuntur composita perinde ac Latini; nec quod si seiunctim utamur, dicimus: et non, ęs nem. In qua compositione primae, ut vides, harum orationis partium litterae ę et n absorbentur penitus. Quin et ultima interdum m scilicet. Cuius rei exemplum sequens oratio subministrabit. Nec hoc, nec illud feceris. Se ezt, ſe azt, ne teged etc.

FIGURA

Figurae coniunctionum duae: simplex, ut nam; composita, ut namque.

ORDO

Coniunctionum tres ordines. Sunt enim aut praepositivae coniunctiones, ut at ac ast; aut subiunctivae, ut que, ne, ve; aut communes, ut ergo, ideo, igitur.

<VIII. PRAEPOSITIO>

PRAEPOSITIO est pars orationis, quae praeposita aliis partibus in oratione significationem earum aut implet aut mutat aut minuit. Az előlluető az ſobeſidnek eģģ riſe mell' az egéb riſeknek előtte uettetuinn az ſobeſid, azoknak ů ieććziſit auaģ be tőlti, auaģ el ualtoſtat't'a, auaģ meg kůſſebbijti.

Accidens praepositionis

Praepositio unum tantum habet accidens, nempe casum. Casus autem sunt duo. Accusativus et ablativus.

Praepositiones accusativi casus sunt: ad, apud, ante, adversum, cis, citra, circum, circa, contra, erga, extra, inter, intra, infra, iuxta, ob, pone, per, prope, propter, secundum, post, trans, praeter, supra, circiter, usque, secus, penes.

Praepositiones casus ablativi sunt: a, ab, abs, cum, coram, clam, de, e, ex, pro, prae, palam, sine, absque, tenus.

Praepositiones utriusque casus sunt: in, sub, super, subter.

Praepositiones inseparabiles sunt: di, dis, re, se, an, con, o.

Exempla singularium in Donato.

Praepositiones inseparabiles in nostro sermone sunt particulae el, meg, le, fel, ala, et si quae sunt his similes, ut dimitto, el boczatom; occido, megőlőm, ascendo, fel megek; descendo, leſallok auaģ ala megek. Ac propterea non sunt in scribendo a verbis separandae. Habentque eandem fere vim in nostra lingua, quam πάλιν in Graeca. Addunt enim verbis, quibus associantur, ’επιτάσιν, hoc est intentionem et vehementiam, ut in his et similibus orationibus cernere est: Mitto te, boczatlak tighedet. Dimitto te, el boczatlak tighedet. Caedo te, őllek tighedet. Occido te, meg őllek tighedet.

Praepositiones, quae verbis coniungi non possunt, sunt apud et penes. Illudque non est omittendum, quod praepositiones in nostro sermone non semper praeponuntur reliquis orationum partibus, sed nonnunquam postponuntur, ut In illo tempore, az ůdőben. In domo, az hazban. In agro, az mezőnn etc. Praeponuntur his: exeo, kimegek, Intro, be megek; descendo, leſallok etc.

29 kimegek – corr. ex kimegke

<IX. INTERIECTIO>

INTERIECTIO est pars orationis significans mentis affectum voce incognita. Az kőzbe uetis az ſobeßidnek egǵ riße mell' lileknek indulatt'āt iecćzi eſmeretlen ſoual.

Accidens interiectionis

Interiectioni accidit unum tantum, significatio scilicet.

Significatio interiectionum in quadruplici est differentia. Aut enim per hanc postremam orationis partem laeticiam mentis significamus, ut Euax, haija; aut dolorem, ut Heu, jaj; aut admirationem, ut Pape, aa, ee; aut metum, ut Atat, im laſs, laſs, laſs.

III. TÁRGYI MAGYARÁZATOK

341, 4–5 *De nova [...] imprimendi arte* – Sylvester meg volt győződve róla, hogy Magyarországon először Sárvár-Újszigeten nyomtattak könyvet. Elődeiről nem volt tudomása. Andreas Hess budai műhelyének 1473-ból két kiadványát ismerjük. 1477–1480 között is működött, feltehetően ugyancsak Budán egy tipográfus, akit egyik kiadványáról „a Confessionale nyomdászának" neveznek. 1530-ban Szebenben is nyomtak könyveket, Lukas Trapoldner műhelyében. A *Grammatica Hungarolatina* megjelenésének évében, 1539-ben Brassóban Johannes Honterusnál több munka is napvilágot látott. Ezektől eltekintve a legkorábbi magyar vonatkozású nyomtatványok legnagyobbrészt Krakkóban és Bécsben készültek.

341, 4 *beneficio principis nostri* – A nyomdát a „princeps", azaz Sárvár földesura, Nádasdy Tamás támogatásával szerelték fel. 1536-ban kezdődtek meg az előkészületek. Nádasdy a műhely vezetésére egy német nyomdászt ajánlott, Johannes Strutiust (Johann Strauss). Strutius 1538-ban érkezett Sárvárra. Működését Sylvester állandó gyanakvással figyelte, nem ok nélkül.

341, 6 *in hoc ludo* – Sylvester saját tanítványaihoz fordul. Nádasdy Tamás elemi iskolát is építtetett Sárváron, amelynek vezetését Sylvesterre bízta. Az iskoláról Wittenbergben Melanchthon is értesült Dévai Bíró Mátyástól. 1537. október 9-én Nádasdyhoz intézett levelében részletesen méltatja az új intézmény jelentőségét (CR III, 417–418.). Ugyanebben a levélben ajánlja Nádasdy jóindulatába Dévait és Sylvestert.

341, 11 *duci* – Sylvester pártfogója, Nádasdy Tamás (1498–1562) nagy tekintélyű politikus, államférfi. Humanista képzettségét Padovában, Bolognában, Rómában és Bécsben szerezte. 1524-től Budán II. Lajos udvarában a kancellária titkára, 1525-től királyi tanácsos. Tagja volt a budai humanisták erazmista körének. A mohácsi csatavesztés (1526) után, ahol II. Lajos magyar király is elesett, Magyarország jelentős része török uralom alá került.

A magyar nemesség egy része Szapolyai János erdélyi vajdát választotta magyar királlyá. A nemesség másik része viszont Habsburg Ferdinánd osztrák főhercegnek szánta a magyar koronát. Képviseletükben Nádasdy járt Ferdinándnál, jelentős szerepe volt királlyá választásában. Szolgálatai jutalmául budai várnaggyá nevezték ki. 1529-ben a török seregek elfoglalták Budát, Nádasdy fogságba került. Szolimán átadta Szapolyainak, aki hűségfogadalma ellenében megkegyelmezett neki. Szolgálataiért jelentős erdélyi és kelet-magyarországi birtokokat kapott. 1532-ben feleségül vette Kanizsai Orsolyát, akinek hozományaként nyugat-magyarországi birtokokhoz jutott. 1533-ban visszatért Ferdinánd pártjára. 1534-től Vas megye főispánja. Sylvestert 1534 májusában, sárvári várában fogadta szolgálatába, Mindszenti Tamás egri őrkanonok ajánlására. Később egyre magasabb tisztségekre emelkedett: 1537-től Horvátország és Szlavónia bánja, 1540-től országbíró, 1554-től nádor.

341, 12 *Neanesi* – Sárvár középkori eredetű település Nyugat-Magyarországon. Újszigetként is említették, a Neanesus ennek görögösített változata. A Rába folyó és a Gyöngyös patak mellett fekszik. A 16. században még körülvették a vadvizek, ezért valóban sziget volt. Mint a Kanizsai család birtoka 1532-ben Orsolya hozományaként került Nádasdy fennhatósága alá.

343, 6 Ad *Theodorum* – Theodor (Tódor) Sylvester János fia

343, 11 *schola* – v. ö. 341, 6

343, 12 *in urbe* – v. ö. 341, 12

343, 13 *princeps* – v. ö. 341, 11

343, 14 *insula* – v. ö. 341, 12

345, 3–4 *Novum Testamentum* – Sylvester Újtestamentum-fordítása 1541-ben készült el a sárvár-újszigeti nyomdában. Ismereteink szerint ez az első teljes magyar Újszövetség. Számos bibliai részlet magyar szövege maradt fenn a középkori kéziratos kódexekben, legnevezetesebb a Müncheni kódex négy evangéliuma (1466). Hogy a teljes Szentírást lefordították-e, nem lehet tudni. Erasmus görög–latin kiadását és kommentárjait követték magyar hívei. Komjáti Benedek Szent Pál leveleit (Krakkó, 1533), Pesti Gábor a négy evangéliumot fordította le (Bécs, 1536). Sylvesternek egy Nádasdyhoz írt leveléből (1536. június 24.) tudjuk, hogy ekkor a munka jelentős részével már készen volt.

345, 5 προπαιδεύματα – Sylvester a *Grammatica Hungarolatiná*t előtanulmánynak tekinti. Mint a továbbiakban részletesen kifejti, elsősorban a későbbi, magasabb szintű tanulmányok megalapozásául szánja az elemi nyelvi ismereteket. Ugyanakkor saját maga számára is előtanulmányt jelent-

hetett a grammatika: az Újszövetség-fordítással párhuzamosan hasznos lehetett a nyelvi szabályok rögzítése.

345, 28 *Fabius* – Marcus Fabius Quintilianus

346, 6 *principe meo* – v. ö. 341, 11

346, 8 *Neanesi* – v. ö. 341, 12

357, 4 *Schytae* – Scythia lakói. Lásd a következő jegyzetet!

357, 5 *Schytia* – A Fekete-tenger (Pontus Euxinus) északi partvidéke, a Don (Tanais) és az Al-Duna (Ister) között, a határos peremterületekkel. A Kr. e. 8.–Kr. u. 3. század között itt élő, az iráni nyelvcsaládhoz tartozó harcias törzseket nevezték a mediterrán civilizáció, főleg a görögség irodalmában scythákna k, lakóhelyüket pedig Scythiának. Antik és középkori szerzők általában az eurázsiai sztyeppéket és nomád népeiket is ezekkel a nevekkel illették. A középkori magyar történetírók (Anonymus, Kézai Simon) latin forrásaik nyomán a Maeotis (Azovi-tenger) és a Tanais vidékét, valamint a tőlük nyugatra fekvő területeket tekintették Scythiának, lakóit pedig a magyarok és a hunok közös elődeinek. A humanizmus korában a területet és lakóit még tágabban értelmezték. Egy népszerű kézikönyvben például ez olvasható: „Scythia ampla et barbara regio septentrionalis ab India ad Germaniam porrecta, ab uno latere pontum, ab altero ryphaeos montes habens, hinc scythicus." (Hermannus Torrentinus, *Elucidarius poeticus continens historias, poeticas, fabulas, insulas, regiones, urbes, fluvios, montesque insigniores, atque huiusmodi alia, omnibus adolescentibus in poesi versantibus oppido quam necessarius,* Coloniae, 1529, 17v).

362, 30–31 *Gellius – Noctes Atticae* című munkájában Gellius értekezik a szelekről is (2. 22. 12., 2. 22. 22.), Sylvester hivatkozásának megfelelően.

363, 6 *Albula* – Folyócska Latiumban, Róma fölött ömlik a Tiberisbe

363, 6 *Allia* – Patak Latiumban, Tibur mellett.

363, 9 *Plinius* – Plinius (Caius Cecilius Secundus, Maior) a *Naturalis Historia* című munkájában Pannónia következő folyóit említi: Danuvius, Draus, Saus, Colapis, Bacuntius, Valdasus, Urpanus (3. 147–148.).

364, 14 *Guarinus Veronensis* – Baptista Guarinus (Gianbattista Guarini, Battista Guarino, 15. sz.) Janus Pannonius ferrarai tanárának, Guarino da Veronának a fia. Apja halála (1460) után ő vezette az iskolát. Költőként, szónokként és levélíróként egyaránt nevezetes. Legismertebb munkája nevelési kézikönyve a tanítás és tanulás rendjéről *(De ordine docendi ac studendi*, 1459).

365, 8 *Meǵǵefal'a* – Magyarország és a világ ismertebb városainak említése után itt Sylvester áttér azokra a helyekre, amelyek fontos szerepet ját-

szottak életében. Meggyesalja Kelet-Magyarországon, Szatmár megyében fekvő település. Sylvester az egész vidéket Meggyesaljának nevezi. A terület a Perényi család birtoka volt. Meggyesalja más nevei: Aranyosmeggyes, Meggyes (ma: Románia, Mediaş).

365, 9 *Ioannis a Peren* – Perényi János. Apja, Perényi Gábor, ugocsai és máramarosi főispán. Nyalábvári kastélyában szívesen látta a szellemi élet képviselőit. 1508–09-ben itt élt Paulus Crosnensis lengyel humanista. 1526-ban Perényi Gábor elesett a mohácsi csatában. Özvegye, Frangepán Katalin, János nevelésével Komjáti Benedeket bízta meg, akit Szent Pál leveleinek fordítására is felkért. A nyalábvári kastély továbbra is fontos szellemi központ maradt. 1533-ban a krakkói nyomdász, Hieronymus Vietor elismeréssel írt Frangepán Katalinról. Sylvester is élvezte a család támogatását. Az 1527-ben, Krakkóban megjelent *Rosarium Celeste virginis Mariae…* című verses művének ajánlásában afölött sajnálkozik, hogy munkáját nem ajánlhatja patrónusának, Perényi Gábornak, mert ő már nincs az élők sorában.

365, 13 *Szińirwārall'a* – Szinérváralja (ma: Románia, Seini) Sylvester szülőhelye, Meggyesalja vidékén, magától Meggyesaljától mintegy 12 kilométerre.

365, 20 *Est […] urbs* – Nagybánya (ma: Románia, Baia Mare). Híres bányaváros, Szinérváraljától mintegy 30 kilométerre fekszik. Sylvester feltehetően az itteni városi iskolában végezte középfokú tanulmányait.

365, 21 *Rivulum dominarum* – Középkori latin elnevezés, magyar megfelelői: Asszonypatak, Asszonypataka. A név egyes feltételezések szerint a ferencesekkel ideköltözött beginákra utal; más vélemények szerint arra, hogy a bányaváros a magyar királyné birtoka volt.

365, 25 *Szighet* – v. ö. 341, 12

365, 26 *Sārwār* – v. ö. 341, 12

365, 26–27 *primum divinam hanc imprimendi artem* – v. ö. 341, 4–5

365, 27 *opera quidem et impensa principis nostri* – v. ö. 341, 4

365, 27–28 *magnifici domini Domini Thomae a Nadasd* – v. ö. 341, 11

365, 30–31 *duobus fluminibus, quorum alteri Rabae, alteri Gemmeo nomen est, circumfunditur* – v. ö. 343, 13–14

365, 32 *princeps ipse in novam redegit formam* – Nádasdy azonnal intézkedett a sárvári vár megerősítéséről, amint az (1532-ben, Kanizsai Orsolya hozományaként) birtokába került.

365, 33 *Turcae anno 1532 obsidentis* – 1532 nyarán Szolimán Kőszeget ostromolta. Seregének egy része Ibrahim fővezér parancsnoksága alatt Sárvár ellen vonult. Ez alkalommal a várig nem jutottak el, de a környező fal-

vakat kifosztották és felperzselték. A következő támadásra augusztus 14-én került sor. Ibrahim egy csapat janicsárral megerősítve a várat vette ostrom alá. A heves harcokban az egyik várkapitány, Kevés István, elesett, a másik, Sibrik Benedek, megsebesült. A vár védői Batthyány Ferenc vezetésével kitörtek, és szétszórták az ostromlókat. A törökök kénytelenek voltak elvonulni.

365, 34 *Deinde flumina retando…* – 1532-ben, a vár megerősítéskor csatornázták a Gyöngyös patakot, a mocsarakat lecsapolták. Az elburjánzó erdőket kiirtották, helyükön gyümölcsös- és virágoskerteket hoztak létre. Gyógyfüveket is termesztettek, a kert tavaiban hattyúkat tenyésztettek, vadaskertet is létesítettek. Terményeikből rendszeresen küldtek Bécsbe, a királyi udvarba.

365, 36 *ludum litterarium…* – Az elemi iskola téglaépülete, v. ö. 341, 6

365, 39 *Stephani* – Stephanus Byzantinus (6. sz.) bizánci geográfiai író. A városokról szóló munkája *(Περί πόλεων)* a humanisták számára Hérodotosz, Sztrabón, Ptolemaiosz Klaudiosz és az idősebb Plinius mellett a földrajzi ismeretek fontos forrása volt. Latinra Thomas de Pinedo fordította *De urbibus* címmel.

366, 17 *Celso* – A hivatkozás olyan összefüggésben kerül elő, hogy minden nép igyekszik a saját nyelvén nevet adni a fáknak, füveknek, köveknek stb. – ha hihetünk Celsusnak, még a görögök is. Ezek alapján két Celsus nevű szerzőre is gondolhatunk.

Arruntius Celsus római grammatikus egy műve a latin és a görög elnevezések összefüggéseit is érinti. *(De proprietate et differentiis Latini sermonis.* Egy kiadása a következő gyűjteményben: Vulcanius, Bonaventura ed.: *Thesaurus utriusque linguae […] Veteres Grammatici Latini et Graeci qui de proprietate et differentiis vocabulorum utriusque linguae scripserunt,* Lugduni Batavorum, 1600).

Aurelius Cornelius Celsus orvosi szakíró. Nagy összefoglalójának *(Medicinae libri octo, Noviter emendati et impressi: cum tabula repertoria cuiuslibet libri et capituli,* Lugduni, 1516) ötödik könyve a betegségek kezeléséről szól, többek között a gyógyhatású növényekről, ásványi anyagokról és egyéb szerekről. A szerző a latin elnevezések mellett feltünteti a görögöt is „quod Graeci […] appellant"; „quod a Graecis […] nominatur"; „quod Graeci […] vocant" és hasonló fordulatokkal.

371, 19 *Deuanus* – Dévai Bíró Mátyás (1500 k.–1545) a reformáció eszméinek első magyarországi terjesztői közé tartozik. A magyar grammatikai irodalom történetében igen fontos helyesírási szabályzata, az *Orthogra-*

phia Ungarica. Ma a műnek csak egy 1549-es kiadásáról van tudomásunk. A feltételezhető első, 1538 körüli, krakkói redakcióból példány nem maradt fenn, de valószínű, hogy Sylvester innen ismerhette Dévai hivatkozott nézeteit, amelyekkel nem értett egyet.

NÉVMUTATÓ

Abádi Benedek 186, 288, 329
Ábel Jenő 62, 66, 329
Ács Pál 12, 143, 144, 195, 206, 208, 209, 217, 231, 327, 329
Adami Mihály 81
Adelung, Johann Christoph 81, 331, 332
Aelfric 40
Aelianus, Tacticus 39
Aesopus 144, 145
Ágoston, Szent → Augustinus Aurelius
Agricola, Rudolphus 50, 95, 208
Alberti, Leon Battista 43, 44
Albertus, Laurentius 42
Alexander de Villa Dei 23, 49, 57, 117, 126, 128, 129
Alopex, Hero 274
Alston, Robin C. 41, 326
Alvarez, Emmanuel 40
Alvinci Péter 240, 281
Ambianus, Jacobus Sylvius (Jacques Dubois) 42, 106
Ambrosius Aurelius (Szent Ambrus) 211
Anckelmann, Elisabeth 277
Andrássy Péter 218
Angerianus, Hieronymus 205
Anonymus 439
Apácai Csere János 243
Apáti Ferenc 187
Apollóniosz Düszkolosz 33, 36, 135
Apor István 250
Aranka György 84
Aranyszájú Szent János → Chrysostomus, Johannes
Archias, Aulus Licinius 210
Aretino, Pietro 212
Argyropulos, Johannes 62
Arisztarkhosz 135
Arisztotelész 114, 207, 208, 213–216, 249
Arnaud, Antoine 34
Arthur, mítikus király 163–165
Ascensius, Jodocus Badius (Joost van Assche) 39
Ascensius, Radius 215
Asper Iunior 140
Augustinus Aurelius (Szent Ágoston) 128, 210, 235, 238, 239, 370
Aventinus, Johannes (Johann Turmair) 28, 49
Ax, Wolfram 112, 117, 118, 327, 332, 334

Bajza József 295
Bakos Ferenc 277
Balassi Bálint 28, 143, 165, 183, 187, 188, 190, 191, 195, 197–201, 204–

206, 208, 209, 217–222, 226, 232, 233, 268, 323, 324, 327, 329, 330, 331, 333, 334
Balázs János 11, 19, 59, 61, 63, 65, 67, 70, 71, 73–75, 84, 89–92, 94–97, 99, 100, 103, 104, 106, 110–113, 118, 119, 123, 125, 137, 146, 150–152, 157, 158, 160, 168, 186, 188, 307, 308, 321, 329
Bálint Sándor 161, 162
Bán Imre 63, 64, 246, 249
Baranyai Decsi János (Johannes Decius Barovius) 59, 62–68, 70, 71, 74, 85, 153–155, 291, 328
Baron, Frank E. 25
Barovius, Johannes Decius → Baranyai Decsi János
Bartha Tibor 163
Bartók István 68, 198, 255, 290, 320, 323
Basilius István 162, 163
Báthory Zsigmond 153
Batsányi János 60
Batthyány Ferenc 441
Bauhoffer György 284
Beatus Rhenanus 24, 197
Bebel, Heinrich 24, 128, 129
Békés Enikő 12
Békési Emil 70, 71
Bél Mátyás (Melibeus) 81, 287, 288, 289
Bembo, Pietro 22, 43
Bene Sándor 12
Benedek Nándor 249
Beni, Paolo 263
Benkő József 287, 288
Benkő Loránd 321
Berczeli Anzelm Károly 146
Bertalan, székesfehérvári lelkész 157
Bietenholz, Peter Gerard 39, 40, 326
Bindseil, Heinrich Ernst 327
Biondo, Flavio 22
Bitskey István 235, 246, 261, 324, 329
Black, Robert 121, 330,
Boccaccio, Giovanni 43, 211, 247
Bocskay Györgyné 161
Bod Péter 60–62, 67–71, 74, 85, 183, 290, 326, 330
Bodolay Géza 72, 74, 83, 330
Boedemann, Ulrike 46, 330
Boëthius, Anicius Manlius Severinus 211
Bornemisza Péter 15, 187, 197–199, 323
Borsa Gedeon 43, 278, 330
Borzsák István 25, 26, 43, 212, 249–252, 254, 269
Bökényi Filep János 240, 241
Brandt, Sebastian 28, 29
Brassicanus, Johannes 128, 129
Bretschneider, Carolus Gottlieb 327
Bruni, Leonardo 22
Brutus, Marcus Iunius 68
Buck, August 211–215, 330
Bullokar, William 44, 330
Buscherius, Henricus 108
Buzinkai Mihály 331

Caelius, Ludovicus Rhodiginus (Ludovico Ricchieri) 214
Caesarius, Ioannes 140
Camerarius, Joachim 38
Camillus, Marcus Furius 121
Campanella, Tommaso 34
Castelvetro, Lodovico 249
Caxton, William 46
Celsus, Arruntius vagy Aurelius Cornelius 366, 441
Celtis, Konrad 24, 26, 29
Cesinge János → Janus Pannonius
Chabham, Thomas → Thomas Salisburiensis

Charisius, Flavius Sosipater 116
Chevalier, Jean-Claude 39
Chomsky, Noam 33
Chrysostomus, Johannes (Aranyszájú Szent János) 370
Cicero, Marcus Tullius 25, 112, 117, 130, 197, 208, 210, 261, 262, 366
Claius, Johannes 42
Coclaeus, Johann 49, 129
Colet, John 39–41
Colombat, Bernard 53, 330
Conti, Anton Maria de 211
Cornides Dániel 60
Cortese, Giulio 216
Cox, Leonhard 89, 91
Crato, Joannes Henricus (Craft) 278
Crato, Johann (Craft) 278, 279
Crato, Zacharias (Craft) 278
Crodelius, Marcus 96–99, 101, 104–108, 277, 323, 324
Crosnensis, Paulus 440
Culmann, Leonhard 141, 142
Cummings, Brian 40, 42, 330
Czeglédy Sándor 163
Czirbesz Jónás András 290

Csanda Sándor 326
Csengery János 175
Cserey Farkas 298
Cserhalmy József 292
Csete István 202
Csetri Lajos 246
Csokonai Vitéz Mihály 295
Csonka Ferenc 65, 145, 155, 157–159, 186
Csorba Győző 120
Csörsz Rumen István 12, 60, 324

Dahmen, Wolfgang 53, 330
Dammer, Raphael 116, 136, 330
Dante Alighieri 21–23, 43
Dareiosz 155
Dasypodius, Petrus 53
Dávid Ferenc 162
Dayka Gábor 298
Debreceni Ember Pál 311, 314
Debreceni Péter 239–241
Denis, Michael 80, 109, 273, 286–288, 325
Dévai (Bíró) Mátyás 52, 70, 104, 284, 286, 311–315, 437, 441, 442
Devecseri Gábor 174
Dézsi Lajos 69, 160, 161, 163, 329
Diogenész Laertiosz 214, 276
Diomedes 36, 49, 114, 116, 135, 140, 348, 377
Dionüsziosz Thrax 113, 114, 135, 136
Dionüsziosz, Halikarnasszoszi 262
Dobai Székely Sámuel 60
Dobó Jakab 180
Donatus, Aelius 23, 34–36, 40, 42, 44–51, 57, 90, 93–98, 100–102, 107, 108, 115–117, 126, 135–141, 143, 146, 162, 328, 331, 337, 351, 369, 377, 388, 397, 430–432, 434
Du Bellay, Joachim 22, 332
Dubois, Jacques → Ambianus, Jacobus Sylvius
Dudith András 290

Eberhard von Bethune 115
Eckhardt Sándor 204, 205, 327, 330
Ecsedy Judit, V. 89, 322
Éder Zoltán 95, 119, 120, 126, 294, 301, 321
Edward, VI., angol király 40
Eggenberger József 296–298
Ennius, Quintus 210
Erasmus Rotterdamus 34, 39, 40, 158, 188, 189, 268, 279, 282, 367–369, 371, 391, 400, 438
Erdősi János → Sylvester János

Estienne, Robert 44, 52
Estreicher, Karol 92
Eustathius 210
Ézsaiás 368

Faber, Georgius Soproniensis 289
Faber, Johann 286, 313, 315
Fabó András 284
Fabricius, Johannes 277–282
Fatius, Isidorus 123
Fáy Alajos 275, 280
Fáy János 275, 284, 295
Fáy Jánosné 275
Fekete János 161
Felsőbányai Mihály 240
Ferdinánd, I., magyar és cseh király 90, 149, 150, 286, 289, 311, 312, 314, 438
Ferdinánd, ifjabb, I. Ferdinánd fia 149, 289
Ferenc, I., francia király 31
Ferenczi Zoltán 197
Fodor Bálint 161
Font Zsuzsa 324
Fónyad Pál 167, 168, 322
Fraknói Vilmos 275
Frangepán Katalin 440
Frangk, Fabian 51, 228
Frautlinger, Gregor 278, 279
Frigyes, IV., pfalzi gróf 229
Frontius, Sextus Julius 39
Fuchsperger, Ortolphus 96
Funke, Otto 42, 44, 330
Fusilius, Sigismundus Vratislavensiensis 26
Füssel, Stephan 24–26, 28, 330

Gaál László 172–174
Gábor Csilla 84
Galba, Servius Sulpitius 68
Galfredus Monumetensis → Geoffey of Monmouth
Gálszécsi István 183
Gamauf, Gottlieb 285, 311
Ganieda 164
Gardt, Andreas 31, 52, 228, 330, 332
Gellius, Aulus 36, 114, 276, 362, 439
Geoffey of Monmouth (Galfredus Monumetensis) 163–165
Geoffrey de Vinsaue 217
Georg von Sachsen 104
Geraszimov, Dimitrij 51
Gerézdi Rabán 143, 187, 330
Geszthi Mihály 91
Giovio, Paolo 51
Glarean, Heinrich 49
Goro, Maestro d'Arezzo 121
Gracchus, Pierius (Johann Krachenberg) 31
Grayson, Cecil 44
Greaves, Paul 42, 44
Greive, Arthur 330
Greus, Georg 278, 279
Grifoli, Giacopo 215
Grüll Tibor 74, 75, 77
Gründer, Karlfried 326
Grüngrass, Simon 279
Grynaeus, Johann Jakob 311, 314
Guarino Battista 125, 364, 439
Guarino da Verona 25, 63–65, 98, 111, 112, 115, 119–128, 134, 321, 333
Guenitz, Christian 44, 52
Gübesch, Georg (Gaubisch?) 278, 279
Gwosdek. Hedwig 41, 325

Gyalogi István 202
Gyöngyösi István 15, 190, 201, 218, 232, 233, 245–248, 250–254, 256–258, 260–268, 324, 328, 332
Gyöngyösi László 244

Hajdú Mihály 321
Halasi Mihály, soproni diák 81
Halász, soproni diák 75
Hargittay Emil 323
Harsányi István 70
Harsdörffer, Georg Philipp 44
Hegedűs Béla 324
Hegedűs István 167, 187, 331
Hegedűs József 99, 321
Hegendorff, Christian 90, 91, 93, 142, 146, 328
Heinrich Gusztáv 60
Heinrich von Sachsen 104
Heinrichmann, Jakob 119, 126, 128–130, 134, 135, 141, 142
Hekataiosz 210
Heltai Gáspár 162, 197, 279, 313, 315, 316
Heltai János 12, 15
Henkel, Nikolaus 330, 331
Henricus, „doctor decretorum" 48
Henrik, VIII., angol király 40, 41
Herben, Matthias 128
Heródes 373
Hérodotosz 256, 441
Hess, Andreas 437
Hessus, Eobanus 27
Heusler, Martin 278, 279
Homérosz 62, 199, 253, 254, 274, 280, 281, 362
Honterus, Johannes 437
Horatius, Quintus Flaccus 214, 215
Horváth Iván 183, 188, 190, 204, 205, 223, 228, 230, 266, 331
Horváth János, irodalomtörténész 160–162, 246, 331
Horváth János, soproni diák 75
Horváth Sámuel, soproni diák 75
Hrabovszky István, soproni diák 81
Hrosvitha von Gandersheim 29
Hubert Gabriella, H. 159, 182, 183
Hubert Ildikó 145
Hundt, Markus 44
Huszti József 63–65, 115, 120, 123, 331
Hübner, Gert 228
Hügli, Anton 208

Ibrahim, török fővezér 440
Ickelsamer, Valentin 52
Imre Flóra 172, 173, 176–178
Imre Mihály 235, 331
Imre Sándor 61, 62, 70
Ioannes Pannonius Sylvester → Sylvester János
Isidorus Hispalensis 117
Ising, Erika 95, 97, 331
Iványi Béla 277

Jakó Zsigmond 278, 279, 331
Jancsó Benedek 51, 52, 70, 111, 112, 138, 139, 331
Jancsó Elemér 73
Jankovics József 12, 246, 247, 262, 263, 328, 329
Jankovits László 12, 68, 106, 125, 182, 322, 323
János Zsigmond, erdélyi fejedelem 160
János, evangélista 186, 368, 391
Janus Pannonius (Cesinge János) 13–15, 25, 57–72, 74–76, 78–80, 83–85, 108, 109, 120, 125, 143, 155, 168, 273, 283, 291, 307–309, 323, 327, 331, 334, 364, 439
Jellinek, Max Hermann 48, 49, 141, 331, 332
Jensen, Kristian 38, 40, 126, 127–129, 332
Jeromos, Szent 115, 211, 231, 242
Joel, próféta 370
John of Cornwall 45
John of Salisbury 33

Joost van Assche → Ascensius, Jodocus Badius
Julius Caesar 28, 253, 255
Juvenalis, Decimus Julius 261, 262

Kadmosz 210
Kálmán Farkas 163
Kálmáncsehi Sánta Márton 161, 162
Kalmár György 81, 82
Kálvin János 161
Kanizsai Orsolya 438, 440
Kapi András 240
Kardos Tibor 63, 64
Katona István 284
Kazinczy András 302
Kazinczy Ferenc 60, 107, 169–171, 273–275, 284, 286, 287, 293–302, 319, 324, 327, 332
Kecskeméti Gábor 12, 68, 235, 323, 332
Keil, Heinrich 327
Kelley, Donald 330
Kelly, Frederic Douglas 217, 332
Kemény János 246, 254, 332
Keresztesi József 71
Keresztury Dezső 50
Keserű Bálint 326
Keserű Gizella 324
Kevés István 441
Kézai Simon 439
Kibédi Varga Áron 246, 267, 332
Kiliaan, Cornelius 53
Király Erzsébet 263, 264, 266
Kis János 81, 83, 293, 296, 297, 300–302, 307,
Kiss András 84
Kiss Jenő 321
Klaniczay Tibor 65, 84, 145–148, 155, 157–159, 186, 327, 329
Klein, Johann Samuel 81, 82, 289, 290, 326
Knape, Joachim 27, 28, 31, 42, 48, 53, 201, 202, 224, 226, 327, 332
Knapp Éva 202
Kocziszky Éva 223, 224
Koller József 60
Kolross, Johann 51
Koltai András 293
Koltay-Kastner Jenő 212, 249, 250, 252, 254, 327
Komáromi Csipkés György 231, 232, 240, 242
Komjáti Benedek 89, 143, 144, 438
Komlovszky Tibor 230
Kovács Imre, P. 83
Kovács István 324
Kovács János 137, 138, 321
Kovács Sándor 83
Kovács Sándor Iván 199, 247, 261–263, 332
Kovács Sándor, V. 64
Kovásznai Sándor 62, 125, 246, 364
Kowatsch János 279
Kölcsey Ferenc 301
Kőszeghy Péter 145, 183, 204, 319, 327
Kövesdi Pál 81, 309
Krachenberg, Johann → Gracchus, Pierius
Kromayer, Johann 141
Kürosz 155

Lactantius, Lucius Caecilianus Firmianus 118
Lajos, II., magyar király 437
Lakatos István 172, 174
Lancelot, Claude 34
Landino, Cristoforo 214
Laskai Csókás Péter (Petrus Lascovius Monedulatus) 287, 288, 298
Lasotanus, Critolaus 96, 101, 102
Leylond, John 45
Lilius, Guilielmus 38–41, 46, 127, 366

Linacre, Thomas 33, 38, 40, 41, 333
Lionardi, Alessandro 215, 247
Lippi Zsigmond 71
Literatus Ferenc 161
Livius, Titus 102, 253, 254
Locher, Jakob 28
Logkschau, Georgius (Georg von Logau) 90
Lossius, Lucas 38
Lucanus, Marcus Annaeus 39, 211, 253, 254
Lucretius, Titus Carus 177, 360
Luder, Peter 25
Lufft, Hans 182
Lukács, evangélista 186, 367, 369,
Lupulus, Sigismundus 102, 130, 135, 141, 142
Luther Márton 30, 167, 182, 183, 286, 287, 313, 315, 316
Lutz, Eckart Conrad 207

Maaler, Josua 53
Maaß, Christina 332
Macrobius, Ambrosius Theodosius 118
Madarassy, soproni diák 75
Madarász Márton 240
Maddison, Francis 41, 333
Maestro Goro d'Arezzo 121
Magyari István 187
Malomfalvay Gergely 240
Mamminger, Wilhelm 167
Mancinellus, Antonius 23, 98, 128, 129
Manutius, Aldus 98, 129
Margócsy István 12, 292
Mária, I., angol királynő
Márk, evangélista 368
Martialis, Marcus Valerius 107, 167, 170, 175, 176, 180, 184, 359, 361
Marzio, Galeotto 65, 155
Máté, evangélista 186, 367, 369, 400
Matthaeus Vindocinensis 217
Mátyás, I., magyar király 15, 60, 63, 67, 68, 71, 84, 155, 297
Medgyesi Pál 198, 236, 238, 240, 243, 245
Medici, Cosimo de 62
Medici, Lorenzo, il Magnifico 44
Meichssner, Johann 52
Meigret, Louis 44
Melanchthon, Philipp 34, 37, 38, 40, 42, 50, 95–99, 104, 105, 107, 118, 119, 123, 141, 143, 148, 149, 169, 208, 312, 313, 315, 327, 331, 370, 437
Melibeus → Bél Mátyás
Melich János 91
Méliusz Juhász Péter 163
Mercurius, Johannes 97, 108
Merlin 163–165
Miklós, V., pápa 62
Mikolai Hegedüs János 241
Miksa, I., német-római császár 24, 28, 30, 51, 261, 262
Miksa, II., német-római császár 149, 286, 298
Miller Jakab Ferdinánd 299
Mindszenti Tamás 438
Mišianik, Ján 327
Miskolci Csulyak István 67–69, 71, 85, 109
Mithridates 151
Moibanus, Ambrosius 142
Molnár Gergely 281, 282
Molnár József 169, 319, 328, 329
Moore, Thomas 40, 41
Moreau, Brigitte 39
Morgan le Fay 164
Móric, hesseni tartománygróf 229
Mossóczy Institóris Károly 300–302
Moulin-Frankhänel, Claudia 94, 326
Muraközy Gyula 174
Murmellius, Joannes 91
Murphy, James Jerome 333

Muzio, Girolamo 212
Müller, Johannes 48, 327
Müllner Mátyás 77
Mycillus, Jacobus 38

Nádasdy Tamás 14, 104, 157, 158, 160, 165, 166, 185, 186, 288, 297, 300, 312–315, 323, 329, 365, 437, 438, 440
Nagy Gábor 296
Nagyari Benedek 240–242
Nagyné Piroska Lilla 90, 91, 321
Nagyváradi Nóra 322
Naláczi József 71, 72, 83, 85
Nebrija, Antonio de 44, 52
Nemeskürty István 197
Németh János 278
Németh László, soproni diák 81
Németh Pál 338
Németh S. Katalin 167
Niger, Franciscus 129
Niklas von Wyle 28, 227
Notker Teutonicus 233
Nudozierinus, Laurentius Benedictus (Benedikt Vavrinec) 42, 43
Nymphodorus 131

Nyerges Judit 328

Obernyik József 295
Oláh Szabolcs 246, 324
Oliveiras, Fernao de 44
Órigenész 235
Ovidius, Publius Naso 168, 170, 172–177, 180, 357–362

Ölinger, Albert 42
Őry Miklós 328,
Ötvös Péter 12, 324

Pabst, Bernhard 277
Padley, George Arthur 24, 34, 44, 333
Pajorin Klára 68
Pál, Szent 89, 143, 144, 238, 438, 440
Pallósiné dr. Toldi Mária 322
Palmer, Nigel F. 330, 331
Pap Balázs 12, 324, 338
Pápai Páriz Ferenc 67, 225, 231, 234, 242, 330
Pápay Sámuel 61, 301, 302
Papias, Szent 117
Pasius (Curio Lancelotto Pasio) 129
Patrizi, Francesco 212
Payr Sándor 162
Pázmány Péter 187, 235, 237, 238, 288, 323, 328, 329
Peéry Dezső 73, 75, 76, 79, 307, 308, 333
Pelling, Margaret, 41, 333
Percival, W. Keith 44, 121–124, 333
Perecidész 210
Perényi Gábor 440
Perényi János 365, 440
Perger, Bernhard 127
Perotti, Niccolò 23, 49, 98, 122, 124–130, 132, 134, 141, 142, 334
Persius, Aulus Flaccus 168, 170, 173, 180, 360
Pesti Gábor 144
Péter Katalin 104, 155, 156, 322, 333
Petneki Áron 324
Petrarca, Francesco 43, 211, 247
Pexenfelder, Michael 276
Peypus, Fridericus 132
Phocas 140
Piccolomini, Aeneas Sylvius 24
Pillot, Jean 42
Pirkheimer, Willibald 27
Pirnát Antal 183, 188, 204, 205, 209, 210, 247, 333
Piscator, Ludovicus 207
Platón 210, 212, 214

Plinius, Caius Caecilius Secundus, Maior 363, 439, 441
Plinius, Caius Caecilius Secundus, Minor 130
Plutarkhosz 68, 236
Podjebrád Katalin 63
Poggio Bracciolini, Gianfrancisco 62
Pomponius Laetus 39
Ponori Thewrewk József 71
Popkin, Richard H. 330
Poszeidóniosz 214
Potyondi László, soproni diák 81
Priscianus Caesariensis 23, 36, 37, 49, 57, 115–117, 120, 136, 140, 141, 143, 148, 355, 370
Prónay Sándor 298
Prőhle Jenő 73, 82, 307, 308, 310
Ptolemaiosz Klaudiosz 441
Puff, Helmut 49, 96–98, 101, 106–108, 333
Pulszky Ferenc 61
Pylades Brixianus 98

Quintilianus, Marcus Fabius 36, 39, 101, 102, 114, 117, 135, 261, 262, 345, 372, 439

Rabil, Albert 333
Ráday Gedeon 246
Radvánszky Béla 219
Radvánszky János 218, 219
Ragályi Tamás 297
Raics Péter 309
Raimon Vidal 43
Rákóczi Zsigmond 198, 245
Ramus, Petrus (Pierre de la Ramée) 207, 208, 238
Ratke, Wolfgang 228, 233
Renouard, Philippe 39
Révai Miklós 208, 295, 297–299
Révész Imre 103, 109, 167, 284–286, 289, 333
Rhenius, Johannes 50, 108
Ricchieri, Ludovico → Caelius, Ludovicus Rhodiginus
Riederer, Frideric 233
Rimay János 197, 200, 208, 209, 226, 227, 232, 233, 327, 334
Ritoókné Szalay Ágnes 197, 198, 323
Ritter, Joachim 326
Rivius, Johannes 97
Robortello, Francesco 249
Rodarch, mitikus király 164
Rollenhagen, Georg 27, 50, 108
Rónai Pál 175
Rubinyi Mózes 139
Rudolf, II., magyar és cseh király 269
Rumy Károly György 302

Sabbadini, Remigio 119–121, 123, 333
Sancipriano, Mario 120
Sanctius, Franciscus 33
Savonarola, Girolamo 213
Scaliger, Julius Caesar 33, 38, 216, 247–258, 261, 262, 264–266, 334
Schedel Ferenc → Toldy Ferenc
Scheible, Heinz 327
Schmidt, Hansen 279
Schmidt, Jakob 277
Schottelius, Justus Georgius 34, 44
Schwarz, Gottfried 109, 285, 286, 290, 291, 312, 315
Schwarz, Johann 289, 290
Scultetus, Abrahamus 229
Sebald, Heyden 91
Sebeok, Thomas A. 319, 333
Sebestyén Árpád 137, 321
Sebestyén Gyula 65
Servestanus, Johannes Fabricius 276, 277, 280–282, 324

Servius, Maurus Honoratus 23, 36, 115–117, 131, 136, 139, 141, 143, 366
Sibrik Benedek 441
Sieber, Armin 202, 223, 224, 226, 232, 233, 332, 334
Simler, Georg 129, 140
Simonyi Zsigmond 261
Sinai Miklós 109, 273, 275, 284, 285, 293–295, 297, 298, 300
Sinai Sándor 296, 300
Skarica Máté 230, 313, 316
Smith, Nancy Susan 43
Solvirogram Pannonius 209, 217, 218, 225, 227, 232, 233
Sólyom Jenő 74–76, 79, 80, 334
Spangenberg, Johannes 102, 103, 135, 179
Speroni, Sperone 22
Stammerjohann, Harro 37, 40, 113, 114, 116, 326
Stanbridge, John 46
Starck Andor 292
Stephanus Byzantinus 365, 441
Stoll Béla 327
Strutius, Johannes (Johann Strauss) 437
Sulpitius, Ioannes Verulanus 23, 38–40, 49, 126–130, 366
Sylvester János (Erdősi, Serestély, Ioannes Pannonius Sylvester) 11, 13, 14, 19, 20, 28, 34–40, 50, 57–59, 62–64, 69, 70, 72, 74, 76, 78–80, 83–85, 89–95, 98–106, 108–111, 113–116, 118, 119, 122, 123, 125–134, 136–139, 141–143, 145–152, 154, 156–161, 166–170, 175, 176, 178–191, 198, 199, 201, 218, 233, 247, 266, 268, 273, 275, 277, 281–289, 291, 292–302, 307–309, 312–317, 319–325, 328, 329, 331–333, 337, 338, 341, 347, 437–440, 442
Sylvestris, Lucas 103, 289

Szabadi István 293
Szabó András 12, 27, 104, 329
Szabó Ferenc 328
Szabó József, S. 160
Szalánczy János 161
Szalay József 186, 329
Szapolyai János 311, 314, 437
Szárászi Ferenc 239
Szarka János 109, 283–286, 290, 291, 311
Szarvas Gábor 261
Szathmári István 11, 19, 63, 70, 74, 90, 91, 133, 319, 328, 334
Széchényi Ferenc 82, 297, 299, 300, 309
Széchy Mária 250
Szegedi Dénes 161
Szegedi Kis István 313, 316
Szegedi Lajos 157–163, 166, 186, 324, 329
Székely István 183, 184, 284, 289, 329
Szelestei Nagy László 12, 60, 269, 278, 279, 290
Szenci Molnár Albert 25, 26, 42, 43, 68–70, 76, 80, 81, 109, 225, 228–231, 233, 234, 242, 256, 269, 289, 309, 326, 327, 329
Szentmártoni Szabó Géza 12, 204, 217, 227, 324, 327, 334
Szentpéteri Márton 182
Szerémi György 161
Szilády Áron 186, 187
Szilágyi Péter 309
Szilágyi Tönkő Márton 243
Szilasi László 12, 324
Szinnyei József 71, 161, 283, 284, 290, 326
Szirmay Antal 60, 291
Szolimán, II., török szultán 438, 440
Szophoklész 197

Szörényi László 12, 95, 107, 111, 112, 119, 121, 146, 269, 319, 321, 324
Sztrabón 210, 411

Tacitus, Gaius Cornelius 29
Talaeus, Audomarus (Omar Talon) 207
Taliesin → Thelgesinus
Tardivus, Guilielmus 129
Tarnai Andor 11, 57, 60, 198, 246, 334
Tasso, Torquato 264
Teghezinus, Ludovicus (Teghezi Lajos, Szegedi Lajos?) 157, 159, 160, 165, 166
Telegdi János 65, 68, 76, 80, 155, 309
Telegdi Kata 230
Telegdi Zsigmond 321
Telek József 268
Teleki László 73
Teleki Sámuel 50, 62, 68, 125, 364
Temesvári Pelbárt 187
Terentius, Publius Afer 36, 115, 142
Theismann, Udo 208
Thelgesinus (Taliesin) 164, 165
Theodor (Tódor), Sylvester János fia 100, 144, 300, 343, 345, 438
Theodorétosz, Küroszi 242
Thomas de Pinedo 441
Thomas de Vyhel 289
Thomas Salisburiensis (Thomas Chabham) 206
Thomas von Erfurt 33
Thomson, David A. 41, 326
Tinódi Sebestyén 251, 253, 261, 263,
Toldy Ferenc (Schedel) 61, 62, 69, 70, 99, 167, 169, 170, 171, 246, 274, 275, 280, 281, 295, 319, 327, 328
Tolnai Gábor 327
Tomelleri, Vittorio S. 51
Torrentinus, Hermannus 439
Tortelli, Giovanni Valla Giorgio 128
Tóth Miklós 162
Tóth Tünde 206, 268, 334
Török Gábor 278, 279
Trapezuntius, Georgius 63, 261, 262
Trapoldner, Lukas 437
Trattner Mátyás 298, 299–301
Trissino, Gian Giorgio 22
Trócsányi Zoltán 167
Tsaplovits, soproni diák 75
Tsétsi János 67, 81, 327
Turmair, Johann → Aventinus, Johannes
Turóczi-Trostler József 113, 118, 119, 122–124, 126, 127, 142, 169, 334

Uc Faidit 43, 45
Ueding, Gert 326
Újhelyi (?) 311, 314
Ungar, Michael Strigoniensis 298

Váczy János 327
Vadai István 12, 324
Vadász Géza 123
Valla, Lorenzo 23, 33, 112, 117, 118, 120, 128, 274, 329
Vári Zsigmond 240
Varjas Béla 89, 145, 329
Varjas János 301
Varro, Marcus Terentius 36, 113, 114, 116, 117
Vásárhelyi Judit 12, 25, 26, 42, 120, 225, 269, 282, 327
Vass Péter 328
Vaszilij, III., moszkvai nagyherceg 51
Vaus, John 41
Vavrinec, Benedikt → Nudozierinus, Laurentius Benedictus
Vegetius Renatus, Flavius 39
Vékony Gábor 64, 168, 321
Veres András 223
Vergilius, Publius Maro 25, 115, 117, 131, 168, 170, 172–174, 177, 180, 199, 358, 359, 361

Verres, Gaius Cornelius 131, 366
Vietor, Hieronymus 89–93, 440
Vilmányi Libetz Mihály 284
Vinshemius, Vitus 311, 314
Virág Benedek 275, 294, 295
Vitruvius, Marcus Pollio 39
Vladár Zsuzsa, C, 99, 101, 169–171, 175, 179, 319
Volmer, Anett 332
Vörösmarty Mihály 308
Vulcanius, Bonaventura 442

Waldapfel Imre 268
Wallaszky Pál 167, 168, 182, 287
Wallis, John 42, 330
Walther, Hans 276
Wathay Ferenc 230
Webster, Charles 41, 333
Weinberg, Bernard 211, 214–216, 249, 328, 334
Weörös, soproni diák 75
Wesselényi Ferenc 250
Weszprémi István 107, 273, 287, 290, 293, 294
Wietorisz Jonatán 75, 78, 82, 83, 109, 283–286, 290, 291, 309, 311, 313, 315
Wilhelm von Modena 45
Wimpfeling, Jakob 28
Wintzler, Martin 278, 279
Wolsey, Thomas 40
Worstbrock, Franz Joseph 122, 124, 126, 129, 130, 334

Zala Mária 121
Zoványi Jenő 161, 162
Zrínyi Miklós 199, 201, 206, 263, 264, 266, 332
Zwingli, Ulrich 286, 313, 316